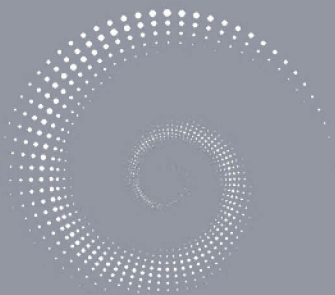

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 14

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Φεβρουάριος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

Άρθρο 14

«1. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους.

2. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται.

3. Η κατάσχεση εφημερίδων και άλλων εντύπων, είτε πριν από την κυκλοφορία είτε ύστερα από αυτή, απαγορεύεται.

Κατ' εξαίρεση επιτρέπεται η κατάσχεση, με παραγγελία του εισαγγελέα, μετά την κυκλοφορία:

α) για προσβολή της χριστιανικής και κάθε άλλης γνωστής θρησκείας,

β) για προσβολή του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας,

γ) για δημοσίευμα που αποκαλύπτει πληροφορίες για τη σύνθεση, τον εξοπλισμό και τη διάταξη των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωση της Χώρας ή που έχει σκοπό τη βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του Κράτους,

δ) για άσεμνα δημοσιεύματα που προσβάλλουν ολοφάνερα τη δημόσια αιδώ, στις περιπτώσεις που ορίζει ο νόμος.

4. Σ' όλες τις περιπτώσεις της προηγούμενης παραγράφου ο εισαγγελέας, μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες από την κατάσχεση, οφείλει να υποβάλει την υπόθεση στο δικαστικό συμβούλιο, και αυτό, μέσα σε άλλες είκοσι τέσσερις ώρες, οφείλει να αποφασίσει για τη διατήρηση ή την άρση της κατάσχεσης, διαφορετικά η κατάσχεση αίρεται αυτοδικαίως. Τα ένδικα μέσα της έφεσης και της αναίρεσης επιτρέπονται στον εκδότη της εφημερίδας ή άλλου εντύπου που κατασχέθηκε και στον εισαγγελέα.

5. Καθένας ο οποίος θίγεται από ανακριβές δημοσίευμα ή εκπομπή έχει δικαίωμα απάντησης, το δε μέσο ενημέρωσης έχει αντιστοίχως υποχρέωση πλήρους και άμεσης επανόρθωσης. Καθένας ο οποίος θίγεται από υβριστικό ή δυσφημιστικό δημοσίευμα ή εκπομπή έχει, επίσης, δικαίωμα απάντησης, το δε μέσο ενημέρωσης έχει αντιστοίχως υποχρέωση άμεσης δημοσίευσης ή μετάδοσης της απάντησης. Νόμος ορίζει τον τρόπο με τον οποίο ασκείται το δικαίωμα απάντησης και διασφαλίζεται η πλήρης και άμεση επανόρθωση ή η δημοσίευση και μετάδοση της απάντησης.

6. Το δικαστήριο, ύστερα από τρεις τουλάχιστον καταδίκες μέσα σε μία πενταετία για διάπραξη των εγκλημάτων που προβλέπονται στην παράγραφο 3, διατάσσει την οριστική ή προσωρινή παύση της έκδοσης του εντύπου και, σε βαριές περιπτώσεις, την απαγόρευση της άσκησης του δημοσιογραφικού

επαγγέλματος από το πρόσωπο που καταδικάστηκε, όπως νόμος ορίζει Η παύση ή η απαγόρευση αρχίζουν αφότου η καταδικαστική απόφαση γίνει αμετάκλητη.

7. Νόμος ορίζει τα σχετικά με την αστική και ποινική ευθύνη του τύπου και των άλλων μέσων ενημέρωσης και με την ταχεία εκδίκαση των σχετικών υποθέσεων.

8. Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τα προσόντα για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος.

9. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς, η οικονομική κατάσταση και τα μέσα χρηματοδότησης των μέσων ενημέρωσης πρέπει να γίνονται γνωστά, όπως νόμος ορίζει. Νόμος προβλέπει τα μέτρα και τους περιορισμούς που είναι αναγκαίοι για την πλήρη διασφάλιση της διαφάνειας και της πολυφωνίας στην ενημέρωση. Απαγορεύεται η συγκέντρωση του ελέγχου περισσότερων μέσων ενημέρωσης της αυτής ή άλλης μορφής. Απαγορεύεται ειδικότερα η συγκέντρωση περισσότερων του ενός ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής, όπως νόμος ορίζει. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσων ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου του ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Η απαγόρευση του προηγούμενου εδαφίου καταλαμβάνει και κάθε είδους παρένθετα πρόσωπα, όπως συζύγους, συγγενείς, οικονομικά εξαρτημένα άτομα ή εταιρείες. Νόμος ορίζει τις ειδικότερες ρυθμίσεις, τις κυρώσεις που μπορεί να φθάνουν μέχρι την ανάκληση της άδειας ραδιοφωνικού ή τηλεοπτικού σταθμού και μέχρι την απαγόρευση σύναψης ή την ακύρωση της σχετικής σύμβασης, καθώς και τους τρόπους ελέγχου και τις εγγυήσεις αποτροπής των καταστρατηγήσεων των προηγούμενων εδαφίων».

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Ν., *Η συνταγματική θέση των ενόπλων δυνάμεων*, τ. II: *Τα δικαιώματα και υποχρεώσεις των στρατιωτικών*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 1992· Αλιβιζάτος Ν., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922–1974*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1986· Αλιβιζάτος Ν./Μάλλιος Β., *Ο πολιτικός λόγος στο Στρασβούργο*, ΔιΜΕΕ, τ. 4/2008, σελ. 438· Ανδρουλάκης Ν. στη μελέτη του «Άσεμνο και ποινή σήμερα», Ποινικά. Χρονικά ΛΓ΄ (1983), σελ. 209 επ., 339 επ., 220–221· Ανδρουλάκης Ν., *Αυθεντία και περιύβριση*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1978· Ανθόπουλος, Χ., *Η Ελευθερία της Πληροφόρησης στην Εποχή των Ψηφιακών Πλατφορμών*, Επιθεώρηση Δημόσιας Διοίκησης, 2021. σελ. 1–11, διαθέσιμο στο [link](#)· Ανθόπουλος Χ., *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση 2000· Ανθόπουλος Χ., *Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1993· Βεγλερής Φ., *Ιουλιανά 1965–1966*, 2η έκδ., Α. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα–Κομοτηνή, 1966· Βενιζέλος Ευ., *Το αναθεωρητικό κεκτημένο*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 2002· Βογιατζής Π., *Η ελευθερία του τύπου και η προστασία της τιμής και της υπόληψης: η ελληνική έννομη τάξη αντιμέτωπη με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ΝοΒ 2/2009, σελ. 293· Βρεττού Χ., *Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα*, Αθήνα, Νομική Βιβλιοθήκη 2014· Γεωργίου Στ., *Τα συνταγματικά θεμέλια του δημόσιου χώρου*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2017· Γιαννόπουλος Γ., *Ιστολόγια (blogs) και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017*, ΔιΜΕΕ, 4/2017, σελ. 495· Δαγτόγλου Πρ., *Συνταγματικό δίκαιο – Ατομικά δικαιώματα*, 4η έκδ., 2012 Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 3^η έκδ. 2010, 2^η έκδ. τ. Α΄, 2005, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή· Α.–Ι. Καργόπουλος, *Το δημοσιογραφικό απόρρητο. Θεμελίωση του δικαιώματος και προϋποθέσεις εφαρμογής και κάμψης*, ΔιΜΕΕ 2008, σελ. 158· Κεχρής Αντ., *Η σταυχής εξέλιξη της αρχής του διαχωρισμού του διαφημιστικού από το συντακτικό οπικουαστικό περιεχόμενο*, ΔτΑ 58/2013, σελ. 349· Κονταξής Θρ., *Δικαϊκός Μεσαίωνας ή «βιομηχανία απονομής δικαιοσύνης»;* Άρθ. 417 επ. ΚΠΔ, Ποιν.Δικ. 2/2006, έτος 9, σελ. 221· Κοντιάδης Ξ., *Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2006· Κουντουριώτου Ν. (επιμ.), *Νέοι Πανδέκται*, τ. 10^{ος}, Εκδ. Οίκος Γ. Φέξη, Αθήνα 1907· Κουσουρή–Παναζοπούλου Αφ., *Η συνταγματική απαγόρευση της λογοκρισίας: Ερμηνευτική προσέγγιση του άρθρου 5 παρ. 1 εδ. γ΄ του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης και του άρθρου 14 παρ. 2 του Συντάγματος*, ΝοΒ, 2007, σελ. 1296· Κωστής Η., «Μπορεί ο αλγόριθμος να είναι δίκαιος;», σε Λ. Μήτρου (επιμ.) *Μπορεί ο αλγόριθμος;*, ΠΕΚ 2023, σελ. 97· Λαδάς Δ., *Μποϋκοτάζ*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2011· Λαδάς Δ., *Σχόλιο επί ΠολΠρΑθηνών 217/17*· Λασκαρίδης Εμμ., *Η θεωρία των συμφερόντων ως μέθοδος ερμηνείας του ενοχικού δικαίου*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 2020· Μάνεσης Αρ., «Η συνταγματική προστασία της ελεύθερης κυκλοφορίας των εντύπων και η εφαρμογή της στην πράξη», σε *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, έκδ. Α. Σάκκουλα, Θεσ/νίκη, 1980, σελ. 633· Μάνεσης Αρ., *Συνταγματικό δίκαιο I*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980, [1980B]· Μαντζούφας Π., *Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι*, constitutionalism.gr, 2021· Μαντζούφας Π., *Νομικά ζητήματα*

από την χρήση του διαδικτύου: η ελευθερία της έκφρασης στα ιστολόγια, constitutionalism.gr, 2016· Μανωλεδάκης Ι., *Επιβουλή της δημόσιας τάξης*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1980· Μανωλεδάκης Ι., *Η προστασία της δημόσιας τάξεως*, Αφοι Π. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη–Αθήναι, 1970· Μαρκόπουλος Ν., «Άρθρο 14», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης, κ.λπ., *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, Εκδ. Σάκκουλα. σελ. 309· Μπασάκος Π., *Επιχείρημα και κρίση*, Εκδ. νήσος, Αθήνα, 1999· Παπαστυλιανός Χρ., *Η δημόσια τάξη ως συνταγματικά αποδεκτός περιορισμός της ελευθερίας του λόγου: Προϋποθέσεις μιας σύμφωνης με το Σύνταγμα ερμηνείας των σχετικών διατάξεων του ΠΚ*, Ποινική Δικαιοσύνη 3/2005, σελ. 333· Παραράς Π., *Οικονομική Ελευθερία, άρθ. 5 παρ. 1 Σ.*, Εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2019· Σαρίπολος Ν. Ν., *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Β΄, Αθήναι, 2012· Σαρμάς Ι., *Η δίκαιη ισορροπία*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2018· Σγουρίτσας Χρ., *Συνταγματικόν Δίκαιον*, τ. Β΄, τεύχ. Β΄ Αθήνα εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1966· Σολωμός Δ., *Άπαντα*, τ. Α΄ *Ποιήματα*, Ζ΄ έκδ. Πανομοιότυπη με τη 2^η, επιμ. Λ. Πολίτη, Αθήνα, Ίκαρος, 1961· Σπινέλλης Διον., *Η εσχάτη προδοσία – Ανάμεσα στο παρελθόν και στο μέλλον*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή 1979· Σπυράκος Δ., *Αφηρημένη διακινδύνευση: μια επικίνδυνη κατασκευή για το ποινικό δίκαιο*, Ποιν.Χρ., ΜΓ, 1993, σελ. 360· Σταυρινάκη Τ., «Άρθ. 10. Ελευθερία της έκφρασης», Σε Λ.–Α. Σισιλιάνος, *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σελ. 394· Στρατηλάτης Κ., «Άρθ. 10, ΕΣΔΑ», σε Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *Κατ' Άρθρο Ερμηνεία*, 2021, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, σελ. 563· Τσακουράκης Σ., *Ελευθερία του τύπου και τρομοκρατία. – Το άρθ. 6 του ν. 1916/1990, ΝοΒ 40 (1992) 34*· Συμεωνίδου–Καστανίδου Ελ., *Η ποινική αντιμετώπιση του ρατσισμού και της ξενοφοβίας στην Ελλάδα*, 2016, διαθέσιμο στο [link](#)· Συμεωνίδου–Καστανίδου Ελ., *Προσβολές του Πολιτεύματος, Άρθρα 134–137 ΠΚ*, Εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 278–280· Συνοδινού Τ.–Ε., «Ελευθερία της έκφρασης, σάτιρα και πνευματική ιδιοκτησία», σε Σ.–Η. Ακτύπης/Ph. Jougleux/Τ.–Ε. Συνοδινού, *Ελευθερία έκφρασης δημοσιογράφων και σκιτσογράφων*, Εκδ. Σάκκουλα 2016, σελ. 97· Σωτηρόπουλος Β., *Το πρόβλημα της ανωνυμίας των ιστολογίων (blogs) και οι δυνατότητες υπέρβασής του Νομική Επιθεώρηση 36/2009 ΚΒ΄*, σελ. 19· Τασόπουλος Γ., *Ο κούφιος πυρήνας του δικαιώματος για το απόρρητο της επικοινωνίας και η εθνική ασφάλεια, e–πολιτεία*, τ. 3/2022, σελ. 340· Τασόπουλος Γ., *Ασφάλεια δικαίου και δυνατότητα απόδειξης κατά την άσκηση της αστυνομικής εξουσίας*, Συνήγορος, τ. 144/2021, σελ. 40· Τασόπουλος Γ., *Η δημοκρατία αντιμετώπιση με τους εχθρούς της. Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού*, ΘΠΔΔ, 12/2020, σελ. 1086· Τασόπουλος Γ., «Η ελευθερία του λόγου ως πολιτικό και ως ατομικό δικαίωμα: η ιδίωτευση της πολιτικής εξουσίας και το πάγωμα της κριτικής στην Ελλάδα», σε *Τιμητικός τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη. Το Σύνταγμα εν εξελίξει*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, 2019, σελ. 381· Τασόπουλος Γ., «Η κληρονομιά του 19^{ου} αιώνα. Ελευθερία και λογοκρισία στον 20ο αιώνα», σε Π. Πεταίνη/Δ. Χριστόπουλος, *Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2017, σελ. 23, 31· Τασόπουλος Ι., «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης», σε Ά. Τριανταφυλλίδου/Ρ. Γρώπα/Χ. Κούκη (επιμ.), *Ελληνική κρίση και ευρωπαϊκή νεωτερικότητα*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα, 2013, σελ. 99· Τασόπουλος, Γ. *Το απαλλακτικό βούλευμα*, Εφαρμογές II/2007, σελ. 535· Τασόπουλος Γ., *Η κοινωνία και το Σύνταγμα στην*

Ελλάδα – Μεταξύ πολιτικού ενθουσιασμού και ευπρέπειας, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2006· Τασόπουλος Γ., *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 2001· Τασόπουλος Γ., «Ο ρόλος του δικαστή κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων: αυτοπεριορισμός ή ακτιβισμός;», *Το Σύνταγμα, Τα εικοσάχρονα του Συντάγματος 1975*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 1998, σελ. 339· Τασόπουλος Γ., *Ζητήματα προστασίας του απορρήτου και ελευθερίας του Τύπου κατά το άρθρο 370ΠΚ*, Υπεράσπιση, 1993, σελ. 1449· Τασόπουλος Γ./Γεωργίου Στ., 29.01.2021, syntagmawatch.gr, *Ο κορωνοϊός, η αστυνομία των διαδηλώσεων και οι δημοσιογράφοι*, διαθέσιμο στο [link](#)· Τάσσης Σπ., «Η ελευθερία της έκφρασης – τύπος – ραδιοηλεκτρονική», σε Σπ. Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 281· Τσακουράκης Σ., *Η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ*, ΠΕΚ, Ηράκλειο, 2021· Τσακουράκης Σ., *Θρησκεία κατά τέχνης*, Πόλις, Αθήνα, 2005· Τσακουράκης Σ., *Ελευθερία τύπου και τρομοκρατία. Το αρ. 6 του ν. 1916/90 και η πρώτη εφαρμογή του*, ΝοΒ. 1992, σελ. 34· Τσεβάς Αθ., *Προσωπικά δεδομένα και μέσα ενημέρωσης*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 2010· Τσεβάς Αθ., «Διασφάλιση του πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα μέσα ενημέρωσης κατά το ελληνικό δίκαιο. Παρατηρήσεις με αφορμή το δημόσιο διάλογο για μια νέα νομοθετική ρύθμιση του ανταγωνισμού των ιδεών στο πεδίο του δημόσιου λόγου», σε Α. Τσεβάς (επιμ.), *Διασφάλιση του πλουραλισμού και έλεγχος συγκέντρωσης στα μέσα ενημέρωσης*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2007, σελ. 105· Φλογαϊτής Θ., *Εγχειρίδιον Συνταγματικού Δικαίου* (ανατύπωση), Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα–Κομοτηνή, 1987· Φλογαϊτής Θ., *Αι αναγκαία νομοθετικά μεταρρυθμίσεις*, Δεληγιάννη–Καλέργη, Αθήναι, 1897· Φωτιάδου Αλ., *Σταθμίζοντας την ελευθερία του λόγου*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2006· Χρήστου Β., *Ελευθερία της Έκφρασης, Όψεις της δογματικής και θεωρητικής της σύλληψης στην Γερμανία και στις Ήνωμένες Πολιτείες*, ΤοΣ 2/2007, σελ. 345· Φερεντίνου Α., «Άρθ. 11, Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης», Σε Β. Τζέμος, *Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ε.Ε. Ερμηνεία Κατ' Άρθρο*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 129· Alexy R., *Constitutional Rights, Balancing, and Rationality*, Ratio Juris. τ. 16 No. 2 June 2003, σελ. 131· Aswad E. M., *The Future of Freedom of Expression Online*, 17 Duke Law & Technology Review 26 (2018), διαθέσιμο στο [link](#)· Balkin J., *Free Speech is a Triangle*, 118 Columbia Law Review 2011 (2018)· Balkin J., *Free Speech in the Algorithmic Society: Big Data, Private Governance, and New School Speech Regulation*, 51 University of California Davis L.R. 1149 (2018b)· Balkin J., *Old-School/New-School Speech Regulation*, 127 Harvard Law Review 2296 (2014)· Blasi V., *The Checking Value in First Amendment Theory*, American Bar Foundation Research Journal, τ. 2, No. 3 (1977), σελ. 521· Blasi V., *The First Amendment and the Ideal of Civic Courage: The Brandeis Opinion in Whitney v. California*, 29 Wm. & Mary L. Rev. 653 (1988)· Carroll R., *Uncivil Mirth*, Princeton, Princeton UP, 2021· Citron D., *Extremist Speech, Compelled Conformity, and Censorship Creep*, 93 Notre Dame Law Review 1035 (2018)· Cohen J., *What is Privacy for?*, 126 Harvard Law Review 1904 (2013)· Erdos D., *From the Scylla of Restriction to the Charybdis of License? Exploring the Scope of the 'Special Purposes' Freedom of Expression Shield in European Data Protection*, Common Market Law Review, 52, 119 (2015)· Godioli, A., *Cartoon Controversies at the European Court of Human Rights: Towards Forensic Humor Studies*,

Open Library of Humanities 6 (1), 22, (2020), διαθέσιμο στο [link](#). Greenawalt K., *Speech, Crime, and the Uses of Language*, Oxford UP, Oxford, 1989. Hart, H.L.A., *Law Liberty and Morality*, 1963. Klonick K., *The Facebook Oversight Board: Creating an Independent Institution to Adjudicate Online Free Expression*, 129 Yale L. J. 2418 (2020). Klonick K., *The New Governors: The People, Rules, and Processes Governing Online Speech*, 131 Harv. L. Rev. 1598 (2018). Kymlicka W., *The Rights of Minority Cultures*, Oxford, Oxford UP, 1995. Lessig L., *Code and Other Laws of Cyberspace*, Basic Books, 1999. Levy L., *Emergence of a Free Press*, New York, Oxford UP, 1985. Mill J. S., *On Liberty, Three Essays*, Oxford, Oxford UP, (1859) 1975. Meiklejohn A., *Free speech and its relation to self-government*, New York, Harper & Brothers (1948). Rothstein M./Tovino S., *California Takes the Lead on Data Privacy Law*, Hastings Center Report 4–5 (2019). Peguera M., *The DMCA Safe Harbors and Their European Counterparts: A Comparative Analysis of Some Common Problems*, 32 Columbia J. of Law & The Arts 481 (2009). Rucz M., *SLAPPED by the GDPR: protecting public interest journalism in the face of GDPR-based strategic litigation against public participation*, Journal of Media Law (2022) διαθέσιμο στο [link](#). Sardo A., *Categories, Balancing, and Fake News: The Jurisprudence of the European Court of Human Rights*, Canadian Journal of Law & Jurisprudence 33 (2) (2020), σελ. 435–460. Schwartz P., *Global Data Privacy: The EU Way*, 94 New York University Law Review 101 (2019). Tassopoulos I., "Human Dignity in Greece", σε Paolo Becchi & Klaus Mathis (eds.), *Handbook of Human Dignity in Europe*, Springer Verlag, σελ. 363 (2019). Tassopoulos I., *The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece*, Ant. N. Sakkoulas Publishers, Athens–Komotini, 1993. Van Alstyne W., *The American First Amendment in the Twenty-First Century*, 3η έκδ., Foundation Press, New York, 2002. Van Alstyne, W., *Interpretations of the First Amendment*, Durham NC, Duke UP, 1984.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Ιστορία	8
II. Κανονιστικό περιεχόμενο και ratio της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης.....	20
III. Η θεσμική εγγύηση της ελευθερίας του Τύπου και η απαγόρευση της λογοκρισίας και των προληπτικών μέτρων.....	32
IV. Συσχετισμός με συναφείς διατάξεις και συστηματική ερμηνεία.....	36
V. Φορείς του δικαιώματος.....	39
VI. Αποδέκτες του δικαιώματος, κυβερνητικός λόγος, τεκμήριο αθωότητας.....	40
VII. Διεθνής προστασία.....	42
VIII. Η βασική προστασία του άρθ. 14 Σ. κατά τη νομολογία.....	44
IX. Εχθρικό ακροατήριο, καταναγκαστική έκθεση και εκούσια έκθεση.....	50
X. Απαγόρευση κατάσχεσης και εκ του Συντάγματος ειδικού περιορισμού του τύπου και «κεκτημένο ελευθερίας της έκφρασης».....	53
XI. Το δικαίωμα απάντησης.....	60
XII. Απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος (άρθ. 14 παρ. 6 Σ.).....	62
XIII. Διαδικασία εκδίκασης ποινικών υποθέσεων του τύπου (άρθ. 14 παρ. 7).....	63
XIV. Προϋποθέσεις και προσόντα άσκησης δημοσιογραφικού επαγγέλματος (άρθ. 14 παρ. 8).....	65
XV. Η διασφάλιση του πλουραλισμού και της πολυφωνίας στον τύπο και τα ΜΜΕ.....	66
XVI. Πεδία ελευθερίας της έκφρασης διαφοροποιημένης προστασίας: (1) άσεμνα.....	71
XVII. Η αυξημένη προστασία της επιστήμης και της τέχνης.....	76
XVIII. Πεδία ελευθερίας της έκφρασης διαφοροποιημένης προστασίας: (2) διαφήμιση.....	79
XIX. Αρνητική ελευθερία της έκφρασης. Ανωνυμία.....	86
XX. Μορφές συμβολικής έκφρασης. Μποϋκοτάζ. Κινητοποιήσεις. «Like».....	88
XXI. Προστασία της ελευθερίας της έκφρασης από την ΕΣΔΑ.....	93
XXII. Η ελευθερία της έκφρασης μεταξύ ρύθμισης και περιορισμού της.....	102
XXIII. Οι περιορισμοί του δικαιώματος και οι περιορισμοί των περιορισμών: η αρχή της αναλογικότητας.....	113
XXIV. Ποινικοί περιορισμοί της ελευθερίας της έκφρασης.....	117
XXV. Ελευθερία της έκφρασης, του τύπου και της πληροφόρησης έναντι προσβολών της τιμής.....	131
XXVI. Οι εκφοβιστικές αγωγές (SLAPP).....	149
XXVII. Ειδήσεις και σχόλια. Διασπορά ψευδών ειδήσεων. Fake news.....	151
XXVIII. Ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος. Αμφισβήτηση της ιστορικής αλήθειας.....	159
XXIX. Εσωτερική ελευθερία των δημοσιογράφων.....	170
XXX. Ειδικές σχέσεις εξουσίας. Βουλευτές.....	173
XXXI. Κινηματογράφηση ή αναμετάδοση δίκης.....	177
XXXII. Προσωπικά δεδομένα, ιδιωτική ζωή και δικαιώματα δημοσιογραφικής έρευνας....	179
XXXIII. Η σάτιρα: προστασία και σχέση με την πνευματική ιδιοκτησία.....	187
XXXIV. Η τριγωνική σχέση της ελευθερίας της έκφρασης στην ψηφιακή σφαίρα: πρόσωπο, κλειδοκράτορες (Gatekeepers), Ευρωπαϊκή Ένωση.....	193
XXXV. Θεωρία;.....	219
XXXVI. Σύνοψη: κάθετη, οριζόντια, τριγωνική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης....	221

I. ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Οι συζητήσεις στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή του 1975 για το άρθ. 14 Σ.

- 1 Θα ήταν αναμενόμενο η εμπειρία της στέρσης της πολιτικής ελευθερίας και της λογοκρισίας στη δικτατορία να ασκήσει καταλυτική επίδραση στις συζητήσεις της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής για την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία του Τύπου. Αυτό όμως δεν συνέβη.
- 2 Το κέντρο βάρους έπεσε, όχι στο γενικό δικαίωμα–θεμέλιο των κοινωνικο–πολιτικών εκδηλώσεων της πνευματικής ελευθερίας που είναι το άρθρο 14 Σ., το οποίο αφορά κάθε άτομο–φορέα του δικαιώματος, αλλά σε μία ειδική κατηγορία φορέων της ελευθερίας της έκφρασης, τα πολιτικά κόμματα, τα οποία είναι κρίσιμα και αναντικατάστατα για τη λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατίας. Η *ελευθεριακή λογική* (βλ. Τασόπουλος, 2020, σελ. 1082) κυριάρχησε μόνο σε σχέση με αυτά, αναφορικά με την ελευθερία έκφρασης της ιδεολογίας και της κοσμοθεωρίας τους, της ίδρυσης, λειτουργίας και δράσης των πολιτικών κομμάτων, κατά το άρθ. 29 παρ. 1 Σ. χωρίς να επεκταθεί σε όλο το φάσμα των φορέων και του περιεχομένου του άρθ. 14 Σ.
- 3 Ωστόσο η ανωτέρω προσέγγιση είναι υπερβολικά στενή, γιατί η διευρυμένη προστασία δεν αφορούσε, υποκειμενικά, ειδικούς φορείς του δικαιώματος, τα πολιτικά κόμματα, αλλά το *βασικό αντικείμενο προστασίας, τον πολιτικό λόγο*. Η άποψη αυτή ενισχύεται τόσο από τη σημαντική (και συμβολικά) νομοθετική κατάργηση της περιύβρισης αρχής όσο και από το πραγματικό επίπεδο άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης στην Ελλάδα, όπως και άλλων συναφών δικαιωμάτων, λ.χ. της συνάθροισης.
- 4 Η μεγαλύτερη παραφωνία στην αντικειμενική προστασία της ελευθερίας του πολιτικού λόγου στην Ελλάδα τίθεται σε σχέση με τη σύγκρουση της προστασίας της τιμής με την ελευθερία της έκφρασης. Η στάθμιση μεταξύ προσωπικότητας και δριμείας πολιτικής κριτικής γίνεται κατά τρόπο που υπολείπεται σημαντικά από τον ελάχιστο κοινό ευρωπαϊκό παρονομαστή του άρθ. 10 της ΕΣΔΑ.
- 5 Αλλά στις συζητήσεις της Ολομέλειας της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής ξεκαθαρίστηκε από τον αρμόδιο Υπουργό Δικαιοσύνης ότι «το δικαίωμα της εκφράσεως περιλαμβάνει όλα αυτά» τα οποία περιλαμβάνονται στη Σύμβαση της Ρώμης (ΕΣΔΑ) και επομένως και το δικαίωμα της πληροφόρησης με συνέπεια να είναι «περιττή η επανάληψις» (Επίσημα Πρακτικά Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής, 1975, σελ. 601, Κ. Στεφανάκης). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι μία από τις πρώτες ενέργειες της Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας μετά από την αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Ελλάδα ήταν η εκ νέου κύρωση της ΕΣΔΑ με το ν.δ. υπ' αριθ. 53/1974 (ΦΕΚ 256 Α΄ 20.09.1974).

6 Η ιστορική ερμηνεία του άρθ. 14 δεν δικαιολογεί τη μεγάλη απόκλιση της νομολογίας των δικαστηρίων μας από το κεκτημένο του ΕΔΔΑ, ιδίως ως προς τον πολιτικό λόγο και την κριτική επί ζητημάτων πολιτικού ενδιαφέροντος που μπορεί να στρέφονται κατά δημοσίων προσώπων. Υπό την έννοια αυτή, η *προστασία του πολιτικού λόγου* στο ισχύον ελληνικό Σύνταγμα μπορεί και πρέπει να προσαρμοστεί στα δεδομένα που ισχύουν στις σύγχρονες φιλελεύθερες, δημοκρατικές κοινωνίες της Ευρώπης του 21^{ου} αιώνα, προοπτική άλλωστε που αποτέλεσε και καταστατικό σκοπό του Συντάγματος του 1975 (άρθ. 2 παρ. 2, άρθ. 28 παρ. 1, Ερμηνευτική δήλωση 2001). Τόσο η τελεολογική ερμηνεία όσο και η σύμφωνη με το ευρωπαϊκό δίκαιο ερμηνεία καθιστούν επιτακτική ανάγκη την εναρμόνιση της νομολογίας του ΑΠ με εκείνη του ΕΔΔΑ, σε σχέση με τον πολιτικό λόγο, στο μέτρο που η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου ενσωματώνεται ήδη ως κεκτημένο του ΧΘΔΕΕ.

7 Η συζήτηση στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή γύρω από το δικαίωμα της ελευθερίας του Τύπου (άρθ. 14 παρ. 2 Σ.) δείχνει μία στάση *αμφίθυμη*: *ναι* μεν η ελευθερία του Τύπου προστατεύεται και είναι πολύ σημαντική, *αλλά* πρέπει να προστατευθεί και η κοινωνία από τις καταχρήσεις του. Το κυρίαρχο στοιχείο είναι αυτό της *στάθμισης* των συμφερόντων. Η βαθύτερη εξήγηση αυτής της αντιμετώπισης της ελευθερίας του Τύπου ανάγεται στο γεγονός ότι η ελευθερία αυτή γίνεται εξ αρχής αντιληπτή ως *λειτουργικά* προσδιορισμένη. Έχει δηλαδή μία κοινωνική αποστολή, χάριν της οποίας προστατεύεται η ελευθερία του Τύπου. Αυτή η θεώρηση του δικαιώματος σαφώς αποδυναμώνει σε σχέση με τον τύπο την *ατομική* όψη της προστασίας, την υποκειμενική διάσταση, δηλαδή το δικαίωμα καθενός και καθεμιάς *καταρχήν* να δημοσιεύει ό,τι θέλει σε σχέση με τα πολιτικά ζητήματα, εφόσον δεν βρίζει, δεν παρανομεί και δεν συκοφαντεί. Το δικαίωμα στην ελευθερία του Τύπου κάτω από συνθήκες πλήρως κατοχυρωμένης ελευθερίας και ασφάλειας δικαίου δεν υπήρξε στη σύγχρονη Ελλάδα παραδεκτή αρχή που ήταν πολλοί διατεθειμένοι να υποστηρίξουν.

8 Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες τοποθετήσεις στην Ολομέλεια της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής: «*Το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας είναι δικαίωμα του λαού, το οποίον έχει ως περιεχόμενον το δικαίωμα που έχει το άτομο και ο λαός να πληροφορηθεί την αλήθεια των γεγονότων, ώστε να σχηματίση πολιτικήν, κοινωνικήν και οικονομικήν γνώμην*» (ό.π. σελ. 559, Α. Κατσαούνης, ειδικός αγορητής της πλειοψηφίας). «*Εδέχθημεν λοιπόν την άποψιν ότι ο δημοσιογράφος δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένας θεματοφύλαξ του δικαιώματος του λαού, του δικαιώματος να πληροφορηθεί την αλήθειαν. Από την στιγμήν, κατά την οποίαν δεν αγρυπνά ο θεματοφύλαξ και δεν προσπαθεί να δώσει την αλήθειαν εις τον λαόν, είναι δικαίωμα πλέον του λαού εν τη αξίωσει του δικαιώματός του*

να πληροφορηθή την αλήθειαν και να διαμορφώση γνώμην, να επέμβει κατασταλτικώς» (ό.π. σελ. 559). «Απαγορεύεται βεβαίως, όπως και εις το Σύνταγμα του 1952, η λογοκρισία και οιονδήποτε άλλο προληπτικόν μέτρον. Εάν ιστάμεθα μόνον εις την γενικήν διατύπωσιν, νομίζω ότι θα αδικούσαμε την αρχήν της κοινωνικής αμύνης» (ό.π. σελ. 560). «Το θέμα, το οποίον εγεννήθη περί των διαδικαστικών θεμάτων ήτο εάν έπρεπε να είναι αυτόφωρο ή ου, το αδίκημα του τύπου» (ό.π. σελ. 560). Ο συντακτικός νομοθέτης άφησε «εις στο νομοθέτην ο οποίος θα διαμορφώση πλέον τα διαδικαστικά θέματα, αναλόγως των εμφανιζόμενων αναγκών τόσον της κοινωνικής αμύνης όσον και της εν γένει ελευθερίας του Τύπου» (ό.π. σελ. 560).

- 9 Στην αρχική του μορφή το άρθρ. 14 Σ. ήταν πιο λακωνικό. Η παρ. 5 πρόβλεπε ότι: «νόμος ορίζει τον τρόπον της δια του τύπου επανορθώσεως ανακριβών δημοσιευμάτων». Σύμφωνα με την παρ. 7 «Τα αδικήματα του τύπου είναι αυτόφωρα και εκδικάζονται ως νόμος ορίζει». Η παρ. 9 όριζε λιτά: «Νόμος δύναται να ορίση ότι τα μέσα χρηματοδοτήσεως εφημερίδων και περιοδικών δέον να καθίστανται γνωστά».
- 10 Ο Αθ. Κανελλόπουλος για λογαριασμό της Ένωσης Κέντρου (ό.π. σελ. 509), πρότεινε στην παρ. 8 να προηγηθεί η αρχή ότι «το δημοσιογραφικόν επάγγελμα είναι ελεύθερον», ενώ ζήτησε να αντικατασταθεί ο κανόνας του αυτοφώρου με τον ακριβώς αντίθετο, «τα αδικήματα του τύπου ουδέποτε είναι αυτόφωρα» σε αντιστοιχία με την πρόβλεψη του Συντάγματος του 1927.
- 11 Η διάταξη της παρ. 8 πρέπει να ερμηνευθεί συστηματικά σε συνδυασμό με την κύρια και πρωταρχική κατοχύρωση της ελεύθερης έκφρασης δια του τύπου της παρ. 1. «Σκοπός της παρ. 8 είναι η κατοχύρωση του συνδικαλιστικού δικαιώματος των δημοσιογράφων και υπό την έννοια αυτή έχει προστατευτική και όχι περιοριστική λειτουργία. Αυτή είναι η ιστορική ερμηνεία, με βάση τη βούληση του ιστορικού νομοθέτη». Όπως δήλωσε κατά τη συζήτηση της διάταξης της παρ. 8 ο αρμόδιος Υφ. Τύπου Π. Λαμπρίας, «Δεν αποκλείει εις οιονδήποτε άλλον το να εκφράζεται ή να δημοσιογραφη. Απλώς οι δημοσιογράφοι αναγνωρίζεται, ότι δύναται, ότι ημπορεί να έχουν μίαν κατοχύρωσιν» (ό.π. σελ. 587). Ρητώς διευκρινίστηκε πάντως ότι τα προσόντα αυτά δεν θα μπορούσαν να αφορούν π.χ. πτυχίο, αλλά εμπειρία ή προϋπηρεσία ή μαθητεία (ό.π.). Επίσης αποσαφηνίστηκε ότι στην έννοια των δημοσιογράφων περιλαμβάνονται και οι φωτο-ειδησεογράφοι φωτορεπόρτερ (ό.π.).
- 12 Μία ενδιαφέρουσα πρόταση που συνδέεται ευθέως με την παράδοση της ελευθερίας της έκφρασης είναι αυτή για τη συνταγματική πρόβλεψη της εκδίκασης των εγκλημάτων του τύπου από αμιγή ορκωτά δικαστήρια, άλλως από τα μικτά ορκωτά δικαστήρια με πλειοψηφία ενόρκων (Μ. Στεφανίδης, ό.π. σελ. 595–596).

Σε σχέση με την παρ. 6 ο σκοπός του ιστορικού νομοθέτη ήταν η προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος από δημοσιεύματα που απέβλεπαν στην αναβίωση του φασισμού (ό.π. σελ. 586, Π. Λαμπρίας, Υφ. Προεδρίας). Αλλά από την άλλη τονίσθηκε ότι η διάταξη στα χέρια μιας αυταρχικής εξουσίας μπορεί να λειτουργήσει περιοριστικά π.χ. λόγω καταδίκης για συκοφαντική δυσφήμιση «για απίθανους λόγους» (ό.π. σελ. 578, Λ. Κύρκος).

Ομοίως προτάθηκε και η ανάγκη απόλειψης της διάταξης για τα προσόντα άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος λόγω των κινδύνων που εγκυμονεί η πρόβλεψη προσόντων που έθεταν εκτός δημοσιογραφικών ενώσεων, δηλ. εκτός του αναγνωρισμένου δημοσιογραφικού επαγγέλματος δημοσιογράφους με ιδεολογική ή άλλα κριτήρια (ό.π. Λ. Κύρκος).

2. Αναθεώρηση του 2001

Η αναθεώρηση του 2001 τροποποίησε την παρ. 5 άρθ. 14 Σ. αφενός με τη θέσπιση ατομικού δικαιώματος του θιγόμενου από ανακριβές δημοσίευμα να απαντήσει και αφετέρου με την αντίστοιχη υποχρέωση του μέσου ενημέρωσης να προβεί σε άμεση και πλήρη επανόρθωση. Το δικαίωμα αυτό ισχύει και επί υβριστικών δημοσιευμάτων και αφορά κάθε φορέα του δικαιώματος, η δε διάταξη αυτή είναι αμέσου εφαρμογής (Βενιζέλος, 2002, σελ. 150-152).

Επίσης η αναθεώρηση του 2001 πρόσθεσε τη διάταξη για τον βασικό μέτοχο της παρ. 9 του άρθ. 14 Σ., η οποία κρίθηκε αντίθετη προς την αρχή της αναλογικότητας και το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο και οδήγησε σε σύμφωνη με το ευρωπαϊκό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος. Οι διατάξεις αυτές αναλύονται στα οικεία τμήματα.

3. 19^{ος} αιώνας

Η νομολογία του ΑΠ σε σχέση με την ελευθερία της έκφρασης (παρά το πνεύμα του Συντάγματος του 1864) δεν είναι εύκολο να γίνει κατανοητή χωρίς να ληφθεί υπόψη η παράδοση του 19^{ου} αιώνα. Ο νόμος του Όθωνα υπ' αριθ. 73 της 11^{ης} Σεπτ. (1^η Οκτωβ.) 1833 πρόβλεπε ένα αυστηρό καθεστώς διοικητικού ελέγχου των τυπογραφείων και της κυκλοφορίας συγγραμμάτων. Το άρθ. 1 τιμωρούσε τους τυπογράφους που διατηρούσαν πιεστήριο χωρίς να έχουν το σχετικό δικαίωμα, το άρθ. 2 αυτούς που εμπορεύονταν ή μεταπωλούσαν συγγράμματα καθώς και όσους διατηρούσαν αναγνωστήριο ή δανειστήριο συγγραμμάτων χωρίς άδεια της Αρχής. Τα συγγράμματα που τυπώνονταν ή κυκλοφορούσαν έπρεπε να καταγράφονται σε τηρούμενους καταλόγους, η δε αναγραφή του ονόματος του τυπογράφου σε κάθε έκδοση ήταν υποχρεωτική. Η εμπορία

συγγραμμάτων που δεν έφεραν το όνομα και τον τόπο του συγγραφέα ή του εκδότη ή του τυπογράφου απαγορευόταν και τα αντίτυπα δημεύονταν. Σύμφωνα με το άρθ. 5 κάθε εφημερίδα έπρεπε να έχει υπεύθυνο συντάκτη ο οποίος κατέθετε εγγύηση σε μετρητά ύψους 5.000 δρχ. με σκοπό να καλύπτονται τα πρόστιμα, τα έξοδα και οι αποζημιώσεις των προσβληθέντων ατόμων, για τις περιπτώσεις τυχόν καταδίκης του συντάκτη. Από αντίστοιχη υποχρέωση απαλλάσσονταν κατ' αρχήν οι εκδότες επιστημονικών ή τεχνικών συγγραμμάτων (άρθ. 8). Το άρθ. 18 πρόβλεπε σύντομη τρίμηνη παραγραφή από την ημέρα της παράβασης.

- 18 Ο νόμος του 1837 (ΦΕΚ 37) «περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου» προκάλεσε σημαντική κριτική από τον Π. Καλλιγά στη μελέτη του «Η Νεαρά περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου», (Κουντουριώτης, 1907, σελ. 618). Σύμφωνα με τον σπουδαίο νομικό, «το νέον διάταγμα δεν είναι ευτυχές γέννημα του νομοθετικού πνεύματος» (ό.π. σελ. 620). Ειδικότερα, επισήμανε ότι ενώ μέχρι τότε τιμωρούνταν όποιος δημοσίως «υβρίζει, χλευάζει ή λοιδορεί το πρόσωπον του βασιλέως», ο νόμος περί τύπου διέυρυνε το αξιόποινο προσθέτοντας και όποιον «δυσφημεί το πρόσωπον του βασιλέως ή την βασιλικήν αυτού εξουσίαν» (ό.π. σελ. 620). «Διά του λοιδορώ εννοούμε την άμεσον ύβριν· άλλο το δυσφημώ. Κάθε πλαγία και έμμεσος προσβολή κατά τίνος πράγματος ονομάζεται δυσφημία κατά την κυρίαν σημασίαν της λέξεως, κατά δεν την καταχρηστικήν η σημασία της είναι πλατυτάτη, και μάλιστα τόσο, ώστε μοι είναι αδύνατον να προσδιορίσω τα όριά της. Ο νόμος ούτος είναι μία οπλοθήκη, από την οποίαν ο Εισαγγελεύς δύναται να λάβη όπλα κατά παντός είδους εκφράσεως γνώμης περί των δημοσίων πραγμάτων. Και τω όντι, ποία είναι η γραμμή, η χωρίζουσα την Κυβέρνησιν από την βασιλικήν εξουσίαν; Ποίος μας εγγυάται, ότι μετ' ολίγον ο δυσφημών την βασιλικήν εξουσίαν δεν θέλει είναι, χωρίς να το περιμένη από την σημασία του νόμου, εκείνος ότι δεν αποδέχεται πράξεις της κυβερνήσεως;» (ό.π. σελ. 621).
- 19 Ο Καλλιγάς καυτηρίασε το γεγονός ότι ο νόμος περί τύπου στο άρθ. 44 διεύρυνε το αξιόποινο από τον συντάκτη του εντύπου και στον συγγραφέα του, τονίζοντας ότι αυτό συνιστούσε διπλή τιμωρία, με το εξής σκεπτικό: Σε σχέση με τη συνέργεια, «η φύσις του τύπου είναι όλως διόλου διαφέρουσα. Εδώ δεν τιμωρείται η πράξις, ήτις είναι ο στοχασμός, αλλά η δημοσίευσίς της. [...] Δια τούτο ο δημοσιεύων, ο υπεύθυνος συντάκτης, είναι εκείνος, όστις μόνος έχει να δώση λόγον ενώπιον του δικαστηρίου» (ό.π. σελ. 624). Ο Καλλιγάς κατέληγε γράφοντας ότι ο νόμος προκειμένου να θεραπεύσει μια «στιγμαία ανάγκη» εξ αιτίας «της προσωρινής ακολασίας των εφημερίδων», «επιφέρει νέας [πληγής] ακόμη πλέον επικινδύνους. Η ιδέα της βασιλικής εξουσίας, την οποία εισάγει, θέλει ουδετερώσει την ιδέαν της κυβερνήσεως και γεννήσει την ταραχήν των

αρχών, αίτινες είναι βάσεις του νέου κράτους. [...] Και επί τέλους, οι περιορισμοί, οι αποβλέποντες αυτόν τον υπεύθυνον συντάκτην, θέλουν είναι ο τάφος της ελευθεροτυπίας» (ό.π. σελ. 630).

Το 1902 ο Αντιεισαγγελέας του Αρείου Πάγου Κ. Μανιάκης αποφαινεται υπέρ της συλλογικής εξύβρισης, με την έννοια ότι όταν προσβάλλεται το νομικό, ηθικό, πρόσωπο, η προσβολή ισχύει και για κάθε ένα από τα μέλη του ατομικά (Κουντουριώτης, 1907, σελ. 631).

Το 1895 ο Κ. Μανιάκης (Κουντουριώτης, 1907, σελ. 633) υποστήριξε ότι το άρθ. 14 Σ. όταν απαγορεύει τα προληπτικά μέτρα αναφέρεται στις ενέργειες διοικητικών αρχών και όχι των δικαστηρίων σε σχέση με τετελεσμένο ήδη αδίκημα δια του τύπου. Συνεπώς, το άρθ. 37 του νόμου περί Τύπου που πρόβλεπε τη διαρκή ή πρόσκαιρη παύση του επιτηδύματος του υπεύθυνου συντάκτη της εφημερίδας ή του περιοδικού ως παρεπόμενη ποινή της εξύβρισης δια του Τύπου δεν ήταν σε αντίθεση προς το Σύνταγμα. Επισήμανε δε χαρακτηριστικά, ότι «το άρθρον 14 του Συντάγματος ορίζει μεν εν προοιμίω αυτού, ότι έκαστος είναι ελεύθερος να δημοσιεύση προφορικώς ή εγγράφως τους στοχασμούς του, αλλά προστίθησιν, ότι οφείλει να τηρή τους νόμους του κράτους· εκ της προσθήκης δε ταύτης συνάγεται, ότι προκειμένου περί τετελεσμένου ήδη δια του τύπου αδικήματος της εξυβρίσεως, εφαρμόζεται ολόκληρος η διάταξις του άρθρου 37 του Ποινικού Νόμου, μη προκειμένης πλέον ποινής αντικείμενης εις την ελευθερίαν του τύπου».

Η Ολομέλεια του Αρείου Πάγου με την 204/1895 απόφασή της απεφάνθη ότι το «άρθ. 37 του Εξυβρίσεως και Τύπου Νόμου, διατάσσει ότι η κατάχρησις της ελευθεροτυπίας προς προς εκτέλεσιν αδικήματος αποτελεί ιδιαιτέραν επιβαρύνουσαν αιτίαν και εν τοιαύτη περιπτώσει επιβάλλεται πάντοτε εκτός της φυλακίσεως και χρηματική ποινή, εις δε τον υπεύθυνον συντάκτην και παύσις του επιτηδύματός του προσωρινή, οριζομένη εν τω νόμω, ουδόλως αφορά εις μέτρον προληπτικόν διακωλύον την ελευθερίαν του τύπου, αλλ' απλώς τιμωρεί το της εξυβρίσεως αδίκημα, το τελεσθέν ήδη δια του Τύπου, δια του οποίου κατά το μνησθέν άρθ. 14 του Συντάγματος έκαστος δύναται να δημοσιεύση τους στοχασμούς του τηρών τους νόμους του Κράτους, οίος είναι βεβαίως και ο προμνησθείς περί Τύπου και Εξυβρίσεως Νόμος, ούτινος την ισχύν και το κύρος περιέλαβεν ούτω το Σύνταγμα εν εαυτώ δια της ρήσεως: τηρών τους νόμους Κράτους». Το Ακυρωτικό κατέληξε ότι το Σύνταγμα «κύρωσε» τον νόμο περί Τύπου και τη διάταξη του άρθ. 37 αυτού. Εξάλλου η απόφαση 49/1894 έκρινε ότι η θέσπιση διοικητικής άδειας για τον συντάκτη εφημερίδας προ της εκδόσεώς της δεν αντίκειται στην ελευθερία του Τύπου». Αξίζει να τονίσουμε το σκεπτικό με το οποίο ο Άρειος Πάγος αντιμετώπιζει την ελευ-

θερία της έκφρασης. Ιδιαίτερα διαφωτιστική από την άποψη αυτή είναι μία εξαιρετικά αναλυτική αγόρευση το 1904 του Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου Δ. Τσιβανόπουλου (Κουντουριώτης 1907: σελ. 640) με αφορμή την κριτική που άσκησαν οι κατηγορούμενοι σε δικαστική απόφαση για την οποία είπαν ότι αποτελεί «προϊόν εκβιασμού της συνειδήσεώς τους» (των δικαστών). Ο Εισαγγελέας απέρριψε ρητά τη θεμελιώδη για την ελευθερία της έκφρασης διάκριση μεταξύ πράξης και λόγου, όπου ως πράξη νοούνται τα γεγονότα, σε αντιδιαστολή προς τις σκέψεις, τις κρίσεις και τις γνώμες, με το εξής σκεπτικό: «το ατομικόν δικαίωμα, όταν παρεκτρέπηται, και γίνηται εμπόδιον της ελευθερίας αναπτύξεως των εν τη κοινωνία ζώντων, είτε αυτής ταύτης της κοινωνίας, δύναται αναντιρρήτως να μεταπέση εις αδίκημα, ίδιον δε της ελευθερίας είναι το να φέρη πας τις την ευθύνην των πράξεών του, πράξις δε είναι και αυτή η έκφρασις γνώμης αξιούσης να γίνηται πιστευτή. Εννοείται αφ' εαυτού ότι δια να είναι τις υπεύθυνος, πρέπει να είναι ελεύθερος να πράξη ή να μη πράξη τι [...]. Αλλ' οι αναλαμβάνοντες το δημοσιογραφικόν έργον έχουσι την υποχρέωσιν να είναι απαθείς και αμερόληπτοι, να ρίπτωσι φως εις την συζήτησιν και εκτίμησιν των πραγμάτων, να βεβαιώνωσι τα γεγονότα, να επανορθώνωσι διαστροφάς, συντελούντες ούτω εις την εύρεσιν της αληθείας. [...]

- 24 Αληθώς οι δημοσιογράφοι, ζώντας εντός της νεφέλης του παρόντος, δεν δύνανται να είναι ψυχροί θεαταί και προσεκτικοί κριταί των γενομένων, ως οι ιστορικοί οι εν πλήρει νηφαλιότητι και ηρεμία κρίνοντες το παρελθόν. [...] Αν ζητήσωμεν παρά του δημοσιογράφου εντελή ακρίβειαν και αμερόληπτον κρίσιν επί πάντων των συμβαινόντων, ζητούμεν παρ' αυτού τα αδύνατα και καθιστώμεν εις τον δημοσιογράφον επικίνδυνον το έργον αυτού, παρακωλύοντες ούτω την ελευθέραν έκφρασιν των σκέψεων και καταστρέφοντες τα αγαθά αποτελέσματα της ελευθερίας ταύτης. [...] Όθεν εξεταστέον είναι αν ο γράφων σκοπόν είχε να υβρίση ή απλώς να επικρίνη όπερ είναι άξιον επικρίσεως. Η πρώτη γίνεται καλή τη πίστει, η δε δευτέρα εν πνεύματι προσβολής της τιμής».
- 25 Οι κανόνες που διέπουν τον έλεγχο της εξύβρισης διαμορφώνονται ως εξής: 1) «Οι δικάζοντες δι' εξυβρίσεις ή συκοφαντίας δια του τύπου πρέπει να λαμβάνωσιν υπ' όψιν το σύνολο των κατηγορουμένων άρθρων, όπως ανεύρωσιν την διάνοιαν ήτις υπαγόρευσεν αυτά». 2) «[Π]ροσ απαιτείται να προκύπη ο χαρακτήρ ούτος [της δυσφημίσσεως] εξ ωρισμένων εκφράσεων, δι ων να εκδηλώται η διάνοια του συγγραφέως». 3) «Απαιτείται πάντοτε να εκδηλωθή η πρόθεσις της ύβρεως εκ μέρους του υβρίζοντος και η απόδειξις αύτη είναι ιδιαίτέρως δύσκολος εις τα εξυβρίσεις [...] δια φράσεων διφορούμενων και περιλαμβανουσών προσβλητικούς υπαινιγμούς». 4) «Οσάκις δε αι ύβρεις δεν είναι εμφανείς, η καταδίκουσα αρχή πρέπει να αποδείξη την εγκληματικήν πρόθεσιν». 5) «Αλλ' όταν αι φράσεις είναι αφ' εαυτών δυσφημιστικά εικάζεται η δολία προαίρεσις». 6)

«Πρέπει όμως να γίνεται διάκρισις μεταξύ συκοφαντίας και εξυβρίσεως, διότι επί συκοφαντίας δύναται να γεννηθεί ζήτημα, μήπως ο κατηγορούμενος, κατά καθήκον μερμιτών περί δημοσίου ή ιδιωτικού συμφέροντος, διέδωκε γεγονότα ενοχοποιητικά, δυνάμενα να προσβάλλωσι την υπόληψιν τινός, ενώ επί εξυβρίσεως ουδέν δικαιολογεί την χρήσιν φράσεων χυδαίων και εξυβριστικών» (ό.π. σελ. 655–657). Ο Εισαγγελέας κατέληξε τονίζοντας ότι «το καθήκον των δικαστών είναι δυσχερέστατον, ως ευρισκομένων αφ' ενός μεν απέναντι του συνταγματικού δικαιώματος της ελευθέρας εκφράσεως των στοχασμών, αφ' ετέρου δε απέναντι δικαιώματος οφειλομένου εις την τιμή του ατόμου είτε ως ιδιώτου, είτε ως ασκούντως δημοσίαν εξουσίαν» (ό.π. σελ. 659). Η σημασία της αναδρομής αυτής είναι μεγάλη επειδή δείχνει το ιστορικό βάθος της νομολογία τους ΑΠ για το ζήτημα. Τα περιθώρια που απομένουν για την ελευθερία της έκφρασης είναι ασφυκτικά και πάντως υποβάλλουν την πολιτική αρθρογραφία σε υπέρμετρη βάσανο. Ο Θ. Φλογαΐτης στη μελέτη του, Περί του παρ' ημίν ανεξασφαλιστού της προσωπικής ελευθερίας (Φλογαΐτης, 1897, σελ. 213, 215, 216) έγραφε ότι «Αλλ' αι ατομικαί ελευθερία προς πραγματικήν αυτών επικράτησιν δεν χρήζουσι μόνον της εν τω Συντάγματι αναγραφής και καθιερώσεως υπέρ αυτών εγγυήσεών τινων, αλλά και δια της συναδόντων προς τας συνταγματικάς διατάξεις οργανικών και ποινικών νόμων πλήρους αυτών ασφαλίσεως, ής ελλειπούσης, εις ουδέν ωφελούσιν αι βραχυπερίοδοι και ολιγοάριθμοι συνταγματικάι αυτών εγγυήσεις. [...] Ούτω και παρ' ημίν το μεν Σύνταγμα του 1864, υπό το κράτος του οποίου διατελούμεν, καθιεροί εν όλη αυτών τη εκτάσει τας λεγομένας ατομικαί ελευθερίας, περιβάλλον αυτάς και δια των δυνατών εν τω Συντάγματι εγγυήσεων, αλλά μετ' αυτού συμβιοί και συνάρχει νομοθεσία δεσποτικωτάτη, αρχαιότερα αυτού κατά το πλείστον, μηδενίζουσα κατά μέγα μέρος την εξασφαλιστικήν των ατομικών ελευθεριών πρόθεσιν του Συντάγματος». Στη συνέχεια της προηγούμενη μελέτης, έγραφε «Περί του παρ' ημίν ανεξασφαλιστού και των άλλων ατομικών ελευθεριών» (Φλογαΐτης, 1897, σελ. 228, 235, 234), ότι ο νόμος του 1837 είχε ως πρότυπο τον Γαλλικό νόμο του 1822 μετά από την παλινόρθωση των Βουρβώνων και τιμωρούσε πολύ βαρύτερα τους εξυβρίζοντες δημόσιους λειτουργούς από ότι τους απλούς πολίτες. Περαιτέρω ο νόμος τιμωρούσε στο άρθ. 15 (άρθ. 150 ΠΝ του 1835) όποιον δυσφημεί, λοιδορεί ή χλευάζει περιφρονητικά το πολίτευμα ή τους νόμους ή τους προσβάλλει ζητώντας να τους ανατρέψει. Ο Φλογαΐτης τονίζε ότι οι νόμοι μπορεί να ισχύουν για όλους, αλλά δεν είναι «ιεροί και αλάθητοι ως ο Ποντίφηξ της Δυτικής Εκκλησίας, ανώτεροι πάσης εξελέξεως και επικρίσεως» (ό.π. σελ. 238). Ο νόμος στο άρθ. 20 (158 ΠΝ) τιμωρούσε όποιον δημοσίως δυσφημεί, λοιδορεί με περιφρονητικό χλευασμό, ή με απειλητικές εκφράσεις, προσβάλλει την Κυβέρνηση, ή τις πράξεις της, ή προσπαθεί να διεγείρει

26

μίσος ή περιφρόνηση κατά της Κυβέρνησης. Το αποκορύφωμα ήταν ότι προχωρούσε ακόμη περισσότερο και όριζε ότι τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών μηνών όποιος δείχνει περιφρόνηση στην κυβέρνηση. Προστατευόταν μόνον «η ελευθερία της ευσχήμου συζητήσεως των πράξεων των υπουργών». Με βάση τα δεδομένα αυτά ο Φλογαΐτης κατέληγε ότι «η ελευθερία του Τύπου διατελεί ανεξασφάλιστος παρ' ημίν και μετά το Σύνταγμα του 1864». Μοναδική διέξοδος ήταν κατ' αυτόν οι ένορκοι:

- 27 «Οι πολίται—δικασταί, μη διατελούντες υπόχρεοι να δικαιολογώσι τας αποφάσεις αυτών, ως οι τακτικοί δικασταί έσωσαν παρ' ημίν τον τύπον κατά μέγα μέρος από της καταδρομής της εξουσίας δι' αλληπαλλήλων ετυμηγοριών, αδίκων μεν πολλάκις κατά τύπον, ως παραχαρασσουσών τα πραγματικά γεγονότα προς αποφυγήν της εφαρμογής αυθαιρέτου νόμου, αλλά δικαιοτάτων και εντιμοτάτων κατ' ουσίαν καθό συμφωνοτάτων προς τα υπαγορεύσεις του αιωνίου φυσικού νόμου» (ό.π. σελ. 238-239).
- 28 Ο τυποκτόνος νόμος του 1837 αποδείχθηκε ένας από του μακροβιότερους στην Ελλάδα και ίσχυσε για ένα περίπου αιώνα μέχρι να αντικατασταθεί από τον ν. 5060/1931, επειδή καίτοι «διατελών εν τελεία αντιφάσει και εναντιότητι προς το επελθόν Σύνταγμα, δεν δύναται να έχη ισχύν, αλλ' η δικαστική ημών νομολογία, υπεράγαν ούσα τυπική, εθεώρησεν και θεωρεί τούτον ισχύοντα» (Φλογαΐτης, 1987, σελ. 380–381).

4. Η Β΄ Εθνική Συνέλευση του 1864

- 29 Στη συνεδρίαση της Β΄ Εθνικής Συνέλευσης στις 26.08.1864 ο Ν. Ι. Σαρίπολος ανέπτυξε πυκνό και ολοκληρωμένο σκεπτικό για την ελευθερία του Τύπου: «Κύριοι, περιορίζοντες την ελευθερίαν του τύπου, [...] προσβάλλετε αυτήν του έθνους την κυριαρχίαν [...] Το έθνος είναι κυρίαρχον, [...] όθεν πρέπει και να εκφράζονται ελευθέρως ουσών δε αλληλενδέτων της κυριαρχίας του έθνους, της ελευθερίας της ψήφου αυτού και της ελευθερίας του εκφράζειν την διάνοιαν και την επί των πολιτευομένων κρίσιν, πας περιορισμός του τύπου και των δύο άλλων αρχών ομολογουμένων, είναι αυτοκρήμα παραλογισμού» (Βλ. και Κ. Τσάτσο (επιμ.), Νεοελληνική Ρητορεία, Βασική Βιβλιοθήκη, Αετός, Αθήναι 1954, σ. 157).
- 30 «Προσβάλλεται και η κυριαρχία του έθνους, [...] διότι ο κυρίαρχος και βούλεται, ο δε βουλόμενος δέον και ελευθέρως να εκφράζεται. Αλλά και σωστικόν δια την πολιτείαν είναι όπως και η κυριαρχία αυτή και προσβαλλομένη εκδηλούται πρώτον δια των ηπιωτέρων μέσων πριν ή φθάση εις τα δριμύτερα και από τούτων εις τα έσχατα καταφύγη μέσα της απελπισίας [...] ο τύπος ην η σταγών του ύδατος ήτις πίπτουσα ενδελεχώς και επί της σκληροτάτης πέτρας κοιλαίνει αυτήν επί τέλους· θέλετε λοιπόν, κωλύοντες το

έθνος της χρήσεως του ηπίου και λογικού τούτου μέσου, να αναγκάζητε τον λαόν διά μιας να προσφεύγη εις τα όπλα;».

Πρέπει να σημειωθεί ότι η σημασία της κατοχύρωσης από τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του 1864 της καθολικής ψηφοφορίας και της απαγόρευσης της λογοκρισίας και των προληπτικών μέτρων, όπως η διοικητική άδεια, για τα δικαιώματα της ελευθερίας του Τύπου, του συνέρχεσθαι και του συναιτερίζεσθαι, σε συνδυασμό με την ύπαρξη μονήρους Βουλής (χωρίς Γερουσία) έθεταν το Σύνταγμα του 1864 στην πρωτοπορία των φιλελεύθερων και δημοκρατικών Συνταγμάτων της εποχής του. Ιστορικά ακόμη και στις ΗΠΑ, όπου η 1^η Τροποποίηση απαγορεύει στο Κογκρέσο την ψήφιση νόμων που περιορίζουν την ελευθερία του λόγου, ήδη από το 1791, η κυρίαρχη ερμηνεία της διάταξης ήταν μέχρι τη δεύτερη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα σύμφωνη με την κρατούσα άποψη στην Αγγλία, του W. Blackstone, κατά την οποία η νομική προστασία εξαντλούνταν στην απαγόρευση των προληπτικών μέτρων, ενώ ήταν επιτρεπτός ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου εφόσον είχε την τάση να προκαλέσει βλαπτικές συνέπειες (pernicious tendency to government and religion), κατά την κρίση του νομοθέτη (L. Levy, 1985). Πριν από τον J. St. Mill (On Liberty 1859) ο οποίος επέκρινε αυτήν την αντίληψη καθώς μάλιστα αυτή δεν αναγνώριζε την αλήθεια ως άμυνα έναντι της περιύβρισης αρχής (seditious libel), ο J. Milton (Areopagitica 58 (R. Jeeb ed. 1918) (1st ed. London 1644) είχε στραφεί εναντίον του συστήματος της αδειοδότησης του τύπου, το οποίο έληξε στην Αγγλία το 1695.

Όπως είχαμε την ευκαιρία να σημειώσουμε, η ματαίωση της δημοκρατικής κατεύθυνσης των ελληνικών επαναστατικών Συνταγμάτων, τα οποία απηχούσαν το πνεύμα του Διαφωτισμού και οδήγησαν στην κατοχύρωση της ελευθερίας του Τύπου ήδη στον Νόμο της Επιδαύρου και στην απαγόρευση της λογοκρισίας στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (άρθ. η΄ 26 και 10), άφησε βαθιά ίχνη στην ελευθερία της έκφρασης στην Ελλάδα, όχι τόσο στο επίπεδο της πραγματικής ελευθερίας του Τύπου, η οποία στην πράξη ήταν πολύ μεγαλύτερη, όσο σε εκείνο της τεράστιας διάστασης μεταξύ του Συντάγματος του 1864 και της κοινής νομοθεσίας για την ελευθερία της έκφρασης, η οποία ήταν απολυταρχική και ανελεύθερη, αν και εφαρμόστηκε μάλλον σποραδικά και περιστασιακά (Τασόπουλος, 2017, σελ. 23, 24).

Αλλά ο 19^{ος} αιώνας έχει και λαμπρά παραδείγματα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης και του Τύπου. Σίγουρα, η πιο σημαντική από αυτές είναι το απαλλακτικό βούλευμα από 20.07.1874 των Πλημμελειοδικών Αθηνών για τον Χαρίλαο Τρικούπη, στη συνέχεια και σε β΄ βαθμό, για το άρθρο του «Τις πταίει;» στην εφημερίδα «οι Καιροί», που οδήγησε στην εισαγωγή της αρχής της δεδηλωμένης (1875). Από το

πολυσέλιδο αυτό βούλευμα αξίζει να παρατεθεί το εξής απόσπασμα: «Επειδή και εκ της ετέρας περικοπής του άρθρου τούτου, ένθα ο συγγραφεύς Χ. Τρικούπης, εκθέτει ως εξής: 'Αν δεν πταίει το έθνος, πταίουσιν οι πολιτευόμενοι; Απαντώντες ότι η διαγωγή των πολιτευομένων θα ηύθυνε το έθνος αν η Ελλάς αυτοδιοικείτο, αλλ' αφ' ου διά της βουλής κυβερνάται πράγματι η Ελλάς ως μοναρχία απόλυτος, επόμενον ήτο να κατασταθώσι και οι πολιτευόμενοι οποίους διαπλάττει αυτούς το νόθον καθεστώς' δεν δύναται το συμβούλιον τούτο να εξαγάγη ότι υπονοείται ενταύθα ο Βασιλεύς (κατά την κατηγορίαν) καθόσον δεν ανευρίσκει εν τη περικοπή ταύτη ειμή απλήν τινά πολιτικήν δοξασίαν του συγγραφέως [...] περί δε της ορθότητος των φρονημάτων του τούτων ουδεμίαν βεβαίως έχει αρμοδιότητα το συμβούλιον τούτο [...]» (Τασόπουλος, 2007, σελ. 535). Η αρχή της ουδετερότητας του δικαστή απέναντι στις πολιτικές απόψεις που διατυπώνονται είναι ρητή και σαφής, σε εξαίρεση προς τη γενικότερη ασυμφωνία της προστασίας της ελευθερίας του λόγου στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα προς το Σύνταγμα του 1864, αν ληφθεί υπόψη η βούληση του συντακτικού νομοθέτη.

5. Περίοδος από το 1915–1974

- 34 Η περίοδος των κρίσεων του ελληνικού κοινοβουλευτισμού (Αλιβιζάτος, 1986) σηματοδεύτηκε από πολλά νομοθετήματα περιοριστικά της ελευθερίας της γνώμης. Το πρώτο από αυτά που τιμωρούσε το πολιτικό φρόνημα ήταν το νδ της 24.04.1924 «περί κατοχυρώσεως του Δημοκρατικού Πολιτεύματος» («κατοχυρωτικό») με το οποίο η κυβέρνηση Παπαναστασίου ποινικοποιούσε κάθε «προσβολή», «δυσφήμιση», «εξύβριση», «αποδοκιμασία» ή «αμφισβήτηση των ιδρυτικών του δημοκρατικού πολιτεύματος πράξεων». Το πιο γνωστό όμως είναι το Ιδιώνυμο του 1929 (ν. 4229/1925) που υιοθετήθηκε με πρωτοβουλία της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου και τιμωρούσε με φυλάκιση όποιον επιδίωκε την «εφαρμογήν ιδεών εκουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαιών μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της Επικρατείας» ή ενεργούσε «υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν». Ο α.ν. της 21/23 Οκτωβρίου 1935 όριζε στο άρθ. 1 ότι: «Επιτρέπεται εις τους επί της Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υπουργούς όπως δια κοινής αποφάσεώς των, τη προτάσει των οικείων αστυνομικών αρχών ή και αυτεπαγγέλτως, διατάσσωσι την εκτόπισιν παντός προσώπου αποπειρωμένου δι' έργων ή λόγων ή δια συμβολικών και εικονικών παραστάσεων ή δια παντός άλλου τρόπου να προκαλέση διατάραξιν της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας και της ησυχίας της Χώρας, ή και διέγερσιν ανυπακοήν προς τας Δημοσίας Αρχάς και τους νόμους του Κράτους». Η ΣτΕ 355/1943 Ολομ. («δίκη των τόνων») κατέγραψε την περιοριστική τάση της εποχής στο πεδίο της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

Υπό το Σύνταγμα του 1952 εφαρμόστηκε το παρασύνταγμα της εμφυλιακής νομοθεσίας, ενώ ιδιαίτερη σημασία είχε το άρθρ. 181 ΠΚ (περιύβριση αρχής). Πάντως η απόφαση του ΑΠ 355/1965, Ποιν.Χρ. ΙΣΤ΄, 1966, σελ. 25, με σχολιασμό Αρ. Μάνεση, 1980, σελ. 28) είναι θεμελιώδης επειδή έκρινε ότι η απαίτηση προηγούμενης αδείας της αστυνομικής αρχής για την κυκλοφορίας προκηρύξεων αντίκειται στο Σύνταγμα. Το έγκλημα της περιύβρισης αρχής προστάτευε την αυθεντία της εξουσίας και συνιστούσε βαρύτατο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης. Ακόμη και κατά τη Μεταπολίτευση, η απόφαση ΑΠ 1208/1988 (Ολομ.) δέχθηκε ότι είναι ορθή η καταδίκη για περιύβριση αρχής δια του τύπου δημοσιογράφου, ο οποίος σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα περιέλαβε τις φράσεις: «Δεν είναι θεότυφλοι... να μην αντιλαμβάνονται ότι έχουμε να κάνουμε με σπείρα απατεώνων, τσαρλατάνων, ανεύθυνων αλητοπολιτικών κ.λπ., οι οποίες πλήττουν ευθέως την Κυβέρνηση ως Αρχή, παρ' όλο που δεν αναφέρεται η λέξη "Κυβέρνηση", και όχι το [κυβερνόν] κόμμα [...], κείνται δε έξω του ελέγχου και της έστω και δριμείας κριτικής που επιτρέπεται από το άρθρο 14 του Συντάγματος». Κατά τη γνώμη της μειοψηφίας, «με το ανωτέρω δημοσίευμα ασκείται κυρίως κριτική στους αναφερομένους σε αυτό πολιτικούς, παρεπιμπτόντως και αορίστως δε σε στελέχη του [κυβερνώντος κόμματος] ως πολιτικού κόμματος, ενώ σε κανένα σημείο δεν αναφέρεται η κυβέρνηση» (Ολομ. ΑΠ 1208/1988 Ποιν.Χρον. ΛΘ.120). Το ανωτέρω παράδειγμα όπου αναδεικνύεται η σύγκρουση μεταξύ του κόμματος, της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και της κυβέρνησης δείχνει χαρακτηριστικά την κινούμενη άμμο πάνω στην οποία προσπαθούσε να σταθεί το σαθρό οικοδόμημα της περιύβρισης αρχής.

Το άρθρ. 4 παρ. 3 ν. 1738/1987 (Α΄ 200) αντικατέστησε το άρθρο 181 του Ποινικού Κώδικα ως εξής: «1. Με φυλάκιση μέχρι δύο ετών τιμωρείται: α) όποιος δημοσίως περιυβρίζει τον Πρωθυπουργό της χώρας, την Κυβέρνηση, τη Βουλή των Ελλήνων, τον Πρόεδρο της Βουλής, τους αρχηγούς των αναγνωρισμένων από τον κανονισμό της Βουλής κομμάτων και τις δικαστικές αρχές, β) όποιος περιυβρίζει ή, για να εκδηλώσει μίσος ή περιφρόνηση, αφαιρεί, βλάπτει ή παραμορφώνει έμβλημα ή σύμβολο της κυριαρχίας του Κράτους ή του προέδρου της Δημοκρατίας. 2. Η άσκηση κριτικής ουδέποτε συνιστά μόνη περιύβριση αρχής». Με το άρθρ. 33 ν. 2172/1993 (Α΄ 207) η περιύβριση αρχής καταργήθηκε και το άρθρ. 181 ΠΚ διαμορφώθηκε ως εξής: Προσβολή συμβόλων του ελληνικού Κράτους. «Όποιος, για να εκδηλώσει μίσος ή περιφρόνηση, αφαιρεί, καταστρέφει, παραμορφώνει ή ρυπαίνει την επίσημη σημαία του Κράτους ή έμβλημα της κυριαρχίας του, τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο (2) ετών». Με το άρθρ. 191Α παρ. 1 ΠΚ (ν. 4619/2019) προβλέπεται ότι «1. Όποιος δημόσια αφαιρεί, καταστρέφει, παραμορφώνει ή ρυπαίνει την επίσημη σημαία του κράτους ή έμβλημα της κυριαρχίας του ή ηχητικά παρεμποδίζει τη δημόσια

ανάκρουση του εθνικού ύμνου, και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη, τιμωρείται με φυλάκιση έως δύο έτη ή χρηματική ποινή».

II. ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΚΑΙ RATIO ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

- 38** 1. Η ελευθερία της έκφρασης αφορά ιδίως τη *συμμετοχή του ατόμου στην πολιτική ζωή της χώρας*, κατ' αρχήν χωρίς αυθαίρετο κρατικό έλεγχο, περιορισμούς ή διώξεις εξ αιτίας των πολιτικών του απόψεων. Το άρθ. 14 Σ. αποκλείει τα εγκλήματα γνώμης και έχει άμεση σχέση με τη λαϊκή κυριαρχία, τη δημόσια σφαίρα, τη δημοσιότητα, τη δημόσια χρήση του λόγου (άρθ. 1 παρ. 2, 3, άρθ. 52, άρθ. 29 Σ.).
- 39** Ο λαός ως εκλογικό σώμα ασκεί κατά βάση κριτική λειτουργία στο πλαίσιο της λειτουργίας του πολιτεύματος. Δεν κυβερνά ο ίδιος ευθέως, επειδή αποτελεί τους *κυβερνώμενους* σε αντίθεση προς τους *κυβερνώντες* οι οποίοι πράγματι φέρουν την πολιτική ευθύνη των δεσμευτικών πολιτικών αποφάσεων. Στο μέτρο όμως που η πολιτική κρίση του λαού επηρεάζει την επιλογή των κυβερνώντων και τη γενική κατεύθυνση της χώρας, η κρίση του λαού έχει πέρα από το κριτικό και ένα διαβουλευτικό στοιχείο, καθώς ο λαός δεν είναι απλώς αμερόληπτος θεατής ή κριτής αλλά, επιπλέον, ενεργό πολιτικό υποκείμενο που προβαίνει με την ψήφο του σε πολιτική πράξη και απόφαση.
- 40** Στο επίπεδο του κοινοβουλευτισμού και της οργάνωσης και λειτουργίας της Βουλής είναι εντυπωσιακό το βάθος και η έκταση των διατάξεων του Συντάγματος και του ΚτΒ που ρυθμίζουν τη συζήτηση και οργανώνουν την εκατέρωθεν πολιτική αντιπαράθεση στη βάση του λόγου και του αντίλογου (βλ. ιδίως Τμήμα Γ, κεφ. 4 και 5, άρθ. 64–77 Σ.). Είναι αδυναμία όμως της εγγυητικής λειτουργίας της ελευθερίας της έκφρασης ότι δεν προστατεύονται επαρκώς τα κοινοβουλευτικά αντίβαρα της εξουσίας στη χώρα μας ώστε να έχει μεγαλύτερες ευκαιρίες η αντιπολίτευση να προκαλεί τον έλεγχο της κυβέρνησης χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της τελευταίας. Το πρόσφατο (Οκτ. 2022) συμβάν της προβολής του απορρήτου έναντι της Εξεταστικής Επιτροπής της Βουλής αναφορικά με την υπόθεση των παρακολουθήσεων αποτελεί τυπικό δείγμα της αποδυνάμωσης των κοινοβουλευτικών αντιβάρων της εξουσίας και της εγγυητικής λειτουργίας (checking value) της ελευθερίας του λόγου στο ανώτερο θεσμικό επίπεδο της χώρας μας.
- 41** Η ελευθερία της έκφρασης βάλλεται από τα αυταρχικά πολιτικά καθεστώτα και καταργείται από τα απολυταρχικά και δικτατορικά. Προς τούτο επιβάλλονται ευρύτατες απαγορεύσεις κριτικής ή αμφισβήτησης του καθεστώτος και απειλούνται δρακόντιες ποινές για την παραβίαση των εγκλημάτων γνώμης. Συνακόλουθα δε μπορεί

να προβλέπονται και διοικητικές ποινές. Πέρα από το ουσιαστικό ποινικό δίκαιο, ενεργοποιείται ο διοικητικός κατασταλτικός μηχανισμός με την επιβολή διοικητικών μέτρων όπως η προληπτική λογοκρισία, η θέσπιση προηγούμενης αδειοδότησης για την άσκηση δικαιωμάτων ιδίως επαγγελματικού χαρακτήρα, συνδεόμενων με τη δημοσιογραφία και όρων εγγυοδοσίας που πλήττουν την ελευθεροτυπία κ.λπ. Ο αγώνας κατά των αυταρχικών, απολυταρχικών καθεστώτων (πολύ δε περισσότερο για τα ολοκληρωτικά ανεξαρτήτως ιδεολογικής έμπνευσης και κοινωνικοπολιτικού προσανατολισμού) είναι ταυτοχρόνως και αγώνας για την ελευθερία της έκφρασης. Στην Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα έχει προστεθεί η κατηγορία των ανελεύθερων δημοκρατιών, στις οποίες καταπιέζεται η αντιπολίτευση, η κάθε είδους κοινωνική και πολιτική μειοψηφία η οποία στερείται το δικαίωμα ελεύθερης έκφρασης.

Η ελευθερία της έκφρασης ως αρνητικό ατομικό δικαίωμα βρίσκεται στον πυρήνα των πνευματικών ελευθεριών ή των ελευθεριών πνευματικής κίνησης, στις οποίες περιλαμβάνονται η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθ. 13 Σ.), η ελευθερία του Τύπου (άρθ. 14 παρ. 2 Σ.), η ελευθερία των ΜΜΕ (άρθ. 15 Σ.), η ελευθερία της πληροφόρησης (άρθ. 5^ο Σ.) η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης και της παιδείας (άρθ. 16 Σ.), ενώ βέβαια καταλαμβάνει κεντρική θέση στο πλαίσιο του γενικού δικαιώματος ελευθερίας (άρθ. 5 παρ. 1 Σ., ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και της αξίας του ανθρώπου (άρθ. 2 παρ. 1 Σ.) η οποία αφορά τον αυτοκαθορισμό του ανθρώπου ως ενότητα βούλησης και λόγου.

Το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης μπορεί να ασκείται από ένα, πολλούς ή πλήθος, από κοινού ή χωριστά, περιστασιακά και συγκυριακά, ή οργανωμένα και συστηματικά, με ή χωρίς νομική προσωπικότητα, από κάθε είδους συλλογικότητες. Είναι οργανικό μέρος των ατομικών ελευθεριών συλλογικής άσκησης όπως εκείνες των άρθ. 11 Σ. (συνέρχεσθαι) και 12 Σ. (συνεταιρίζεσθαι).

Η διάταξη του άρθ. 14 Σ. είναι πολύ εκτενής, φορτωμένη και περιλαμβάνει προβληματικές ρυθμίσεις όπως αυτή για τον βασικό μέτοχο (παρ. 9) ή απαρχαιωμένες όπως εκείνη για τις προϋποθέσεις και τα προσόντα άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος που καθορίζονται με νομοθετική ρύθμιση (παρ. 8). Η επιφύλαξη του νόμου της 14 παρ. 1 Σ. θέτει το πλαίσιο στάθμισης (Alexy, 2003, σελ. 131) του δικαιώματος με το δημόσιο συμφέρον. Η στάθμιση γίνεται προβληματική όταν η αφηρημένη τάση της ελευθερίας της έκφρασης να έχει αρνητική επίδραση σε ένα οποιοδήποτε δημόσιο συμφέρον αρκεί για να δικαιολογήσει τον περιορισμό της. Το ίδιο ισχύει και όταν η στάθμιση της ελευθερίας της έκφρασης με άλλα ισοδύναμα θεμελιώδη δικαιώματα

(ιδιωτική ζωή, τιμή, προσωπικά δεδομένα κ.λπ.) οδηγεί στην υποχώρησή της χωρίς να δίνεται η δέουσα βαρύτητα στον θεμελιώδη χαρακτήρα της ελευθερίας της έκφρασης.

- 45 Τα προηγούμενα Συντάγματα χρησιμοποιούσαν το ρήμα «δημοσιεύει» (άρθ. 10 Σ. 1844, άρθ. 14 Σ. 1952, 1911, άρθ. 16 Σ. 1927) αντί για το «εκφράζει και διαδίδει». Το *διαδίδει* έχει ευρύτερο προστατευτικό περιεχόμενο από το *δημοσιεύει*, επειδή δεν περιορίζεται στην κοινοποίηση και αποσαφηνίζει καλύτερα το περιεχόμενο της προστατευόμενης ελευθερίας. Η έμφαση όμως στη δημοσίευση, μέσω της ιστορικής καταγωγής της διάταξης, έχει σημασία, επειδή αναδεικνύει το σημείο αιχμής, όσον αφορά το αντικείμενο του δικαιώματος, που δεν είναι άλλο από τη *δημοσιότητα*. Η κεντρική θέση της δημοσιότητας αποτυπώνεται εξάλλου στην όλη δομή της διάταξης, αλλά και την ιστορική εξέλιξη της συνταγματικής προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία αρχικά αφορούσε την απαγόρευση της λογοκρισίας ως συστήματος προηγουμένης άδειας σε σχέση με τη δημοσίευση. Για αυτό ακριβώς στις περιπτώσεις που επιτρέπεται η κατάσχεση, αυτό έπεται πάντα της δημοσίευσης, η οποία δεν μπορεί να απαγορευθεί.
- 46 Πριν από τη δημοσίευση, οτιδήποτε μένει στο επίπεδο της σκέψης ή στο επίπεδο των ιδιωτικών σημειώσεων (π.χ. προσωπικό ημερολόγιο) και δεν έχει κοινοποιηθεί στη δημόσια σφαίρα δεν εμπίπτει κατ' αρχήν στο ρυθμιστικό πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά ενδεχομένως άλλων δικαιωμάτων, όπως της ιδιωτικής ζωής, του απόρρητου της επικοινωνίας, της ελευθερίας της συνείδησης ή των προσωπικών δεδομένων, με μία διαφορά: Δεν αποκλείεται η υποχρέωση να αποκαλύψει ή να δημοσιεύσει κάποιος μια σκέψη, το φρόνημά του ή οτιδήποτε εμπίπτει στην έννοια του στοχασμού κατά το άρθ. 14 Σ., χωρίς την ελεύθερη θέλησή του, εκουσίως, να προσβάλει την *αρνητική προστασία, το αρνητικό περιεχόμενο της ελευθερίας της έκφρασης*, το οποίο συνίσταται στο δικαίωμα να μην εκδηλώνεις, δημοσιεύεις ή αποκαλύπτεις τη γνώμη ή τις απόψεις σου.
- 47 Το Σύνταγμα προστατεύει ρητά στο άρθ. 14 παρ. 1 την έκφραση προφορικά, γραπτά και δια του τύπου. Αλλά η αναφορά αυτή δεν είναι αποκλειστική. Καλύπτει η διάταξη την έκφραση ανεξάρτητα από το μέσο που χρησιμοποιείται για τον σκοπό αυτό. Μπορεί π.χ. να έχει τη μορφή συμβολικής έκφρασης, όπως μια καθιστική διαμαρτυρία για κάποιο λόγο. Μπορούμε να συνοψίσουμε το προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος του άρθ. 14 Σ. ως *ελευθερία του υποκειμένου του δικαιώματος να εκφράζει δημόσια τον στοχασμό του με κάθε πρόσφορο μέσο έκφρασης*.
- 48 Η έννοια του *στοχασμού* παραπέμπει στην πιο σημαντική και βαθιά σκέψη αλλά το μείζον περιλαμβάνει και το έλασσον. Είναι έννοια *συμπεριληπτική*. Δεν περιορίζεται το Σύνταγμα στην ποιοτική σκέψη ούτε προστατεύει κάποιο «κανόνα» βιβλίων ή έργων

που ιεραρχούνται ως πιο σημαντικά από τα άλλα. Προφανώς και υπάρχουν ποιοτικές διαφορές, αλλά δεν διαφοροποιείται η προστασία του άρθ. 14 με βάση κριτήρια αξιολόγησης και διαβάθμισης της ποιότητας των έργων. Αυτό εξάλλου θα ενέπιπε στην έννοια της ρητά απαγορευμένης λογοκρισίας. Στοχασμός με την έννοια του Συντάγματος μπορεί να είναι οτιδήποτε δηλωτικό της διανοήσης, της ψυχικής κατάστασης, του συναισθηματικού κόσμου και της συγκινησιακής φόρτισης ενός προσώπου και αυτό ανεξάρτητα από τον σκοπό για τον οποίο γίνεται: Διαμαρτυρία, ψυχαγωγία, ενημέρωση κ.λπ. Ο στοχασμός δεν χρειάζεται να έχει ο ίδιος νόημα, εφόσον αρκεί ότι νοηματοδοτείται κάτω από τις δεδομένες περιστάσεις και συνθήκες. Προστατεύεται ανεξάρτητα από γλώσσα, διάλεκτο ή ιδίωμα. Οτιδήποτε γίνεται ως επικοινωνιακό διάβημα συνιστά στοχασμό. Όπως τονίζει ο Δαγτόγλου (2010, σελ. 497), ο στοχασμός είναι μια «αξιολογικά και περιστασιολογικά *συδέτερη* έννοια».

Το άρθ. 14 παρ. 1 πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως της διακήρυξης της παρ. 2: 49
 «Ο τύπος είναι ελεύθερος». Ο συνδυασμός τους αναδεικνύει τον σκληρό πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης, δια του μέσου το οποίο παραδοσιακά είχε κατ' εξοχήν πολιτικό χαρακτήρα, ως προς το περιεχόμενο, τη δράση, τη λειτουργία και την επιδίωξη: την ελευθεροτυπία. *Ο πολιτικός λόγος για τα δημόσια ζητήματα αποτελεί τον προστατευόμενο σκληρό πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης* (Αλιβιζάτος, Μάλλιος, 2008, σελ. 438).

Η παρ. 2 του άρθ. 14 παρέχει στην παρ. 1 τη δομή, την *κάθετη* διάσταση της ελευθερίας 50
 της έκφρασης απέναντι στην εξουσία, επειδή ο τύπος ιστορικά και παραδοσιακά, στη χώρα μας κατ' εξοχήν και διεθνώς, αντιπαράκειται προς τις αρχές, την εξουσία, την οποία ελέγχει, κρίνει, επικρίνει, κατακρίνει, αποδοκιμάζει, σχολιάζει, καυτηριάζει, ερευνά, αποκαλύπτει, εκθέτει, σατιρίζει, απονομιμοποιεί, χλευάζει, καταγγέλλει, πληροφορεί, νουθετεί, προτρέπει ή διαλέγεται μαζί της σε σχέση με τις επιλογές της εξουσίας, τις πράξεις ή τις παραλείψεις της, τα λόγια και τα έργα της, την προαγωγή του δημοσίου συμφέροντος σε αντίθεση με τα ιδιωτικά, τις επιδόσεις της στους διάφορους τομείς δημοσίου ενδιαφέροντος και σε σχέση με την τήρηση και προστασία των ελευθεριών και δικαιωμάτων των πολιτών.

Η ελευθερία της πολιτικής έκφρασης στην κάθετη διάσταση αποτυπώνει τη θεμελιώδη 51
 επιλογή του πολιτεύματος για τη φύση της αυθεντίας και το θεμέλιό της στον λόγο. Το κύρος της εξουσίας ανάγεται στο καθήκον, τη δέσμευσή της υπέρ του δημοσίου συμφέροντος και οφείλει τόσο πολιτικά όσο και νομικά, αν ζητηθεί η παροχή δικαστικής προστασίας, να είναι σε θέση να ανταποκριθεί στον έλεγχο που της ασκείται, αιτιολογώντας τις πράξεις της κατά νόμο και σύμφωνα με το δημόσιο συμφέρον. Η

δημόσια εξουσία είναι υπόλογη με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον και ο τύπος επιτελεί ως δημόσιος φύλακας εγγυητικό ρόλο ότι η δημόσια εξουσία δεν θα καταχραστεί την νομική της υπεροχή να επιβάλλει μονομερώς τη βούλησή της και να υποχρεώνει σε καταναγκασμό λαμβάνοντας πολιτικές αποφάσεις με νομικές και πολιτικές συνέπειες για τα πρόσωπα που υπόκεινται στην εξουσία της.

- 52 Αντίθετα με την εξουσία, το πρόσωπο με βάση το άρθρ. 14 δεν καθίσταται υπόλογο για τη διάδοση των στοχασμών του και το περιεχόμενό τους. Στο πλαίσιο της νομικά οριοθετημένης ελευθερίας του, δικαιούται να λέει ό,τι θέλει, ακόμη και αν σοκάρει, ενοχλεί ή προκαλεί, επειδή η ελευθερία της έκφρασης δεν αποκλείεται να μην είναι ανώδυνη αλλά να συνιστά επώδυνη κριτική. Το πρόσωπο δεν ελέγχεται ούτε υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για την αιτία αυτή.
- 53 Η ελευθερία της έκφρασης, ως στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος εγγυάται «την *‘εκ των κάτω’ ρητή, σαφή, ελεύθερη και αυθεντική έκφραση της λαϊκής θέλησης, η οποία είναι και η μόνη πηγή της (δημοκρατικής) νομιμοποίησης*» (Μάνεσης, 1980b, σελ. 100). «*Ειδικότερες εκδηλώσεις της εγγυητικής λειτουργίας της ελευθερίας της έκφρασης είναι: α) ο πολιτικός έλεγχος της τήρησης της νομιμότητας και των επιταγών του κράτους δικαίου, β) η πολιτική συμμετοχή των προσώπων, η συμβολή τους στη δημοκρατική διακυβέρνηση και η διαμόρφωση δημοκρατικής συνταγματικής και πολιτικής παράδοσης, γ) η εξέλιξη των ιδεών και αξιών και η ελεύθερη και δημοκρατική πρόοδος και προσαρμογή της κοινωνίας στις μεταβαλλόμενες συνθήκες και δ) η συμβολή στη σταθερότητα των συνταγματικών θεσμών, αφού η ελευθερία της έκφρασης λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλείδα και αναδεικνύει πιεστικές ανάγκες, αιτήματα και αξίες που χρειάζεται να αντιμετωπισθούν*» (Τασόπουλος, 2006, σελ. 149. Blasi, 1977, σελ. 521).
- 54 Η ελευθερία της έκφρασης εγγυάται τον *αμφίδρομο* χαρακτήρα της σχέσης κυβερνώντων και κυβερνωμένων (Τασόπουλος, 2006, σελ. 149). Είναι το απαραίτητο και αναντικατάστατο θεμέλιο της δημοκρατικής συναίνεσης. Η ροή, η κίνηση των ιδεών, πρέπει να είναι ανοιχτή και ελεύθερη, ακώλυτη και αβίαστη. Η αμφίδρομη σχέση κυβερνώντων και κυβερνωμένων ανάγεται στη λειτουργία της ελευθερίας της έκφρασης τόσο ως ατομικού όσο και ως πολιτικού δικαιώματος, δηλ. αμυντικής λειτουργίας και συμμετοχής στην άσκηση της εξουσίας. Μέσα από αυτό το πρίσμα, η δημοκρατική διαδικασία ανάγεται στην ελευθερία της έκφρασης που είναι συστατική για τη σχέση πλειοψηφίας και μειοψηφίας αφού τη συγκροτεί και την (ανα-)παράγει μέσα από τις εκλογικές διαδικασίες, άμεσες (δημοψήφισμα) και έμμεσες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Για τούτο, η ελευθερία της έκφρασης παρουσιάζει *παλίνδρομο* χαρακτήρα: Ρέπει προς την αμφισβήτηση και τρέφεται απ’ την αμφιβολία, τη διερώτηση.

Δεν υφίσταται πάγια «κρατική αλήθεια». Η αλήθεια τελεί υπό αίρεση και ισχύει σε θεσμικές συνθήκες αβεβαιότητας, επειδή μπορεί να αμφισβητηθεί και ίσως να διαψευστεί. Βασίζεται στην εναργή συνείδηση και τον κριτικό νου του πολίτη· στο θάρρος της γνώμης, την παρηρησία και την προθυμία να αποφύγει το δόγμα και να επανεξετάσει τις βεβαιότητες. Η συνείδηση δεν εγγυάται ορθές αποφάσεις, αλλά *κριτική στάση* αναφορικά με το συμφέρον, το καλό, το ορθό ή το δίκαιο κ.λπ. Τα δικαιώματα (αλλά και οι θεσμικές εγγυήσεις) ανάγονται τελικά στην *ευσυνειδησία* των πολιτών, στην πολιτική δέσμευση και συνευθύνη στο πλαίσιο του συλλογικού πολιτικού αυτοκαθορισμού. Η σημασία της συνείδησης υπερβαίνει την άσκηση του δικαιώματος της ψήφου. Σε πρακτικό επίπεδο, η *κοινή γνώμη* εκφράζει τις αντιδράσεις των πολιτών σε ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος (άρθ. 52, άρθ. 15 Σ.) και μπορεί να αποβεί καθοριστική για την ψήφο τους. Ως εκ τούτου, η ελευθερία της έκφρασης είναι *διαδραστική* (interactive), διαβουλευτική, διαλογική και διαλεκτική. Τροφοδοτείται από την αντιπαράθεση, τη σύγκρουση συλλογισμών, επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων. Η ελευθερία της έκφρασης έχει αναντικατάστατο *παιδαγωγικό* ρόλο γιατί γυμνάζει την κριτική σκέψη και καλλιεργεί ελεύθερο και ανεξάρτητο πνεύμα, στο ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Στο πλαίσιο της αναζήτησης της αλήθειας μέσα από τη διαλεκτική αντιλογία κρίσιμος είναι ο ρόλος της *ρητορικής* (Μπασάκος, 1999). Από τα τρία είδη της, ο συμβουλευτικός ρητορικός λόγος εκφέρεται δημόσια με σκοπό να πείσει το ακροατήριο για σοβαρά και ανοικτά ζητήματα πολιτικού ιδίως ενδιαφέροντος και για επιλογές σε σχέση με το πρακτέο. Σε αντίθεση με τον δικανικό ρητορικό λόγο που αναφέρεται στο παρελθόν, ο συμβουλευτικός αποβλέπει στο παρόν και ιδίως στο μέλλον, δηλ. στις συνέπειες κάθε επιλογής για την πορεία της πολιτικής κοινότητας, για πράγματα αβέβαια, απρόβλεπτα και δυναμικά εξελισσόμενα. Αναλύοντας το παράδειγμα του συμβουλευτικού ρητορικού λόγου, μπορούμε να αποκτήσουμε αρκετά σαφή εικόνα για το ελάχιστο περιεχόμενο και την αρχιτεκτονική της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης από το Σύνταγμα. Προστατεύεται α) ο ρήτορας ο οποίος ασκεί το δικαίωμά του να απευθυνθεί δημόσια στο ακροατήριό του, β) με σκοπό να το πείσει, γ) για να επηρεάσει καθοριστικά την πράξη του, δ) με επιχειρήματα τα οποία μπορεί να αναφέρονται στον ορθολογισμό των ακροατών, ε) στο πάθος τους ή στ) στο ήθος, δηλαδή στο ποιόν, τον χαρακτήρα και την αξιοπιστία των προσώπων που πρωταγωνιστούν, ζ) για οποιοδήποτε ζήτημα δημοσίου ενδιαφέροντος που αφορά κάποια πτυχή της ζωής της πόλης.

55

Αντιστρόφως, προστατεύεται η) και το δικαίωμα του ακροατή να εκτεθεί στον ρητορικό λόγο του ομιλητή και να τον ακούσει ανεμπόδιστα. Περαιτέρω, θ) ο ρήτορας δικαιούται να μιλήσει με παρηρησία, να εκφραστεί ελεύθερα, με πάθος και συγκίνηση, εν βρασμώ

56

ή σε κατάσταση ψυχραιμίας, ανάλογα με τις περιστάσεις της εκφοράς του ρητορικού λόγου και ι) δεν αποκλείεται, γιατί αυτό είναι μέσα στη φύση της ρητορικής συζήτησης, να προσπαθήσει δημαγωγικά να παραπλανήσει τους ακροατές του, με πονηρία και κακοπιστία. Αλλά ια) αντίδοτο για τις βλαπτικές συμβουλές του ρήτορα είναι οι καλές συμβουλές όσων θα του απαντήσουν και θα διατυπώσουν τον αντίλογο, ο οποίος υποβάλλει στη βάση της κριτικής τα επιχειρήματα του ρήτορα ή αποκαλύπτει τη δολιότητά του ή την προσπάθεια αθέμιτης μετατόπισης του θέματος της συζήτησης κ.λπ. ιβ) Ενόψει δε του σοβαρού διακυβεύματος και τις σπουδαίες διαφορές που αφορά ο συμβουλευτικός λόγος, συχνά οι πολίτες, τόσο από τη θέση του ομιλητή όσο και από τη θέση του ακροατή, μπορεί να χρησιμοποιούν μεταφορικά «πολεμικό» λόγο.

- 57 Είναι ενδεικτικό του ρητορικού πολιτικού λόγου ότι χρησιμοποιεί συχνά το λεξιλόγιο του πολέμου: σύγκρουση, σφυροκόπηση, πολεμική, όπλα, κατατρόπωση, εξόντωση, αναδιπλώθηκε, λογομαχία, κ.λπ. Δεν παύει όμως το ρητορικό επεισόδιο να εκδηλώνεται και να εξελίσσεται στο πλαίσιο και υπό την ισχύ μιας θεμελιώδους, अपαραβάτης συνθήκης: Ο πολιτικός λόγος μπορεί να είναι *ρητορικά βίαιος*, ως ένα βαθμό, αλλά διαφέρει ριζικά και δεν παρεκτρέπεται σε *πολιτική βία*. Λειτουργική έκφραση της συνθήκης αυτής είναι ότι ο ρήτορας, όταν απευθύνεται στην κρίση με λογικά επιχειρήματα ή στο θυμικό για να συγκινήσει και να παθιάσει το ακροατήριο, *δεν το κάνει για να το ωθήσει εδώ και τώρα* σε πολιτική βία ή παρανομία σε περιστάσεις όπου ο κίνδυνος της βίας είναι περισσότερο από ενδεχόμενος και η απειλή πιθανή και σοβαρή. Συνεπώς η ρητορεία της επανάστασης δεν αρκεί από μόνη της για να εξομοιωθεί με παράνομη, αξιόποινη διέγερση ή παρότρυνση, αν δεν συντρέχουν οι περιστάσεις που ωθούν και άγουν «εδώ και τώρα» στη βία (βλ. ad hoc ΑΠ 850/2019). ιγ) Ακριβώς περαιτέρω εγγύηση ότι θα αποτραπεί η παρεκτροπή της βίαιης ρητορικής σε πολιτική βία είναι το γεγονός ότι οι πολίτες έχουν εμπειρία και γνώση για το ενδεχόμενο να αποτελέσουν στόχο δημαγωγικής παραπλάνησης, και ότι ιδ) είναι σε θέση να ελέγχουν κριτικά τα όσα ακούν, ιε) υπακούοντας σε τελική ανάλυση στη φωνή της συνείδησής τους. Η ελευθερία της έκφρασης σε συνδυασμό με τη λαϊκή κυριαρχία αποδίδουν νομική ισχύ στο έλλογο στοιχείο της λαϊκής θέλησης και είναι ασυμβίβαστες με τη δυσπιστία απέναντι στον απλό πολίτη, ή συλλογικά στον λαό, επειδή είναι φαύλος, ανίκανος, ανώριμος ή αδιάφορος.

- 58 2. Η εγγυητική λειτουργία του άρθρ. 14 Σ. δεν υπάρχει μόνον υπέρ της φύσης και των γνωρισμάτων της συνταγματικής εξουσίας, αλλά και *υπέρ της κοινωνίας*. Η ιδεολογική αναζήτηση, σύγκρουση, διαλογική συζήτηση, διαβούλευση κ.λπ. ανήκει στην

αποκλειστική αρμοδιότητα της κοινωνίας των πολιτών, της ιδιωτικής–δημόσιας σφαίρας (σε αντίθεση προς την εξουσιαστική–δημόσια σφαίρα), της αγοράς με την διττή σημασία του όρου ως τόπου ανταλλαγών οικονομικού περιεχομένου αλλά και λήψης αποφάσεων από τη εκκλησία του δήμου. Η εγγύηση του άρθ. 14 Σ. υπέρ της κοινωνίας έχει δομικά χαρακτηριστικά, τη διάκριση κράτους και κοινωνίας, και αποτυπώνεται συστηματικά στη χωριστή συνταγματική ενότητα των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία εξειδικεύουν την αξία του ανθρώπου ως αρχή αντιπατερναλισμού και σεβασμού του αυτοκαθορισμού των προσώπων.

Απόρροια του δομικού χαρακτήρα της ελευθερίας της έκφρασης είναι ότι το κράτος 59 δεν έχει εξουσία και πρέπει να απέχει από την επιβολή απαγορεύσεων και περιορισμών στη δημόσια σφαίρα με σκοπό να προωθήσει πατερναλιστικά κάποιο ιδεολογικό δόγμα και αναμορφωτικό πρόγραμμα (π.χ. πατρίς–θρησκεία–οικογένεια, ή δημιουργία άθεων πολιτών κ.λπ.). Η κρατική αρμοδιότητα και αποστολή κινείται μέσα τα όρια του άρθ. 16 παρ. 2 Σ. για τους σκοπούς της παιδείας. Άλλο βέβαια ζήτημα η προστασία των ανηλίκων ή άλλων ευάλωτων και ευπαθών ομάδων, στο μέτρο που σε μια τέτοια περίπτωση ο κρατικός σκοπός ουδεμία σχέση έχει με την πατερναλιστική χειραγώγηση της κοινωνίας και των πολιτών και την υποκατάσταση της προσωπικής τους κρίσης για το αγαθό από τις αξιολογήσεις του κράτους.

Τα πολλαπλά οφέλη της κοινωνίας από την ελευθερία της έκφρασης και την πολυφω- 60 νία έχει αναλύσει ο J. S. Mill στο δοκίμιό του *On Liberty* (1859). Ο Mill υποστήριξε ότι η επιβολή της σιωπής αντί της ελευθερίας της έκφρασης δεν περιορίζεται στην ατομική προσβολή του φορέα του δικαιώματος αλλά θίγει προεχόντως την ίδια την κοινωνία και μάλιστα αυτούς που επιβάλλουν την απαγόρευση, επειδή, αν μεν η άποψη που απαγορεύεται είναι ορθή, τότε η κοινωνία ή ακόμη και η ανθρωπότητα ολόκληρη, χάνει την ευκαιρία να διαφωτιστεί, ενώ αν η άποψη είναι λανθασμένη χάνεται η εξίσου σημαντικής αξίας συμβολή της ελευθερίας της έκφρασης που έγκειται στη σαφή κατανόηση της αλήθειας η οποία προκύπτει μέσα από την αμφισβήτηση και την επιβεβαίωσή της σε αντιπαράθεσεις ανοικτές, ελεύθερες και διαλογικές (Mill, 1975, σελ. 24). Ο Mill τονίζει ότι υπάρχει τεράστια διαφορά μεταξύ της παραδοχής μιας γνώμης ως αληθινής, όταν έχουν αποτύχει όλες οι προσπάθειες να αντικρουστεί σε κάθε ευκαιρία αμφισβήτησής της, και της παραδοχής της ως αληθινής επειδή δεν επιτρέπεται η αναιρέσή της. «*Η πλήρης ελευθερία της αντιπαράθεσης και της διάψευσης της γνώμης μας είναι η ίδια η προϋπόθεση που μας δικαιολογεί να υποθέτουμε την αλήθεια της*» από πρακτική άποψη. Ο Mill τονίζει ότι η αλήθεια μιας γνώμης είναι μέρος της ωφέλειάς

της. Η τελευταία αυτή σκέψη συνοψίζεται στη ρήση του Δ. Σολωμού ότι «*Το έθνος πρέπει να μάθει να θεωρεί εθνικόν ό,τι είναι Αληθές*» (Σολωμός, 1961, σελ. 39).

- 61 Η αστοχία γύρω από την αλήθεια δεν πρέπει να συγχέεται με το ψέμα, δηλ. με την ηθελημένη, προμελετημένη, σκοπούμενη παραπλάνηση και εξαπάτηση του άλλου. Το αντίθετο λοιπόν της αλήθειας δεν είναι το ψέμα, άλλα η αναλήθεια, το λάθος, αναφορικά με την αλήθεια. Η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει και κατοχυρώνει απολύτως κατ' αρχήν την αμφισβήτηση της αλήθειας στα πλαίσια της αναζήτησης της αλήθειας. Η προστασία αυτή εξειδικεύεται ιδίως στην ελευθερία της επιστήμης και της έρευνας (άρθ. 16 παρ. 1 Σ.). Αλλά η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει το δικαίωμα του ατόμου να επιμένει σε μία γνώμη ανεξάρτητα από το αν αυτή κρίνεται σωστή ή λάθος. Η αλήθεια δεν εμπίπτει στην εξουσία του κράτους και δεν ορίζεται από το κράτος και τους φορείς δημόσιας εξουσίας δεσμευτικά και καταναγκαστικά.
- 62 Ειδικότερα σε κοινωνικοπολιτικά ζητήματα η αλήθεια μπορεί να προκύπτει ως σύνθεση επί μέρους απόψεων που συνεισφέρουν τη δική τους οπτική. Χωρίς τις μερικές οπτικές θα ήταν αδύνατον να αποκτηθεί σφαιρική αντίληψη για την πραγματικότητα με αξιώσεις αντικειμενικότητας. Η στάση του κράτους απέναντι στην αλήθεια και τον διάλογο γύρω από τις πεποιθήσεις και τις γνώμες ή κρίσεις, θεμελιωμένες ή αθεμελίωτες, που υποστηρίζονται σε σχέση με αυτήν βασίζεται στην ανεκτικότητα και στη συμπεριληπτικότητα, τον μη αποκλεισμό. Ο πλουραλισμός των ιδεών αφορά τον επηρεασμό των προσώπων και συνδέεται με τη δυνατότητα των πολιτών να μεταβάλλουν άποψη («άλλαξα γνώμη»).
- 63 3. Δυναμική εκδοχή της αξίας του ανθρώπου είναι η *ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας* (άρθ. 5 παρ. 1 Σ.), δηλαδή η γενική ελευθερία που έχει καθένας να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, τηρώντας το Σύνταγμα, τα δικαιώματα των άλλων και τα χρηστά ήθη που είναι σύμφωνα με μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία. Η ελευθερία της έκφρασης έχει πέρα από κάθετη και οριζόντια διάσταση. Θέτει το άτομο αντιμέτωπο με την κοινωνική πλειοψηφία. Δεν αφορά τον αναχωρητή, τον μοναχό που συνομιλεί με τον θεό, αλλά τον περιθωριοποιημένο, τον αποσυνάγωγο. Τον προστατεύει από τη μήνη της πλειοψηφίας αλλά και του επιτρέπει να εισαγάγει και να διαδώσει νέες ιδέες, ανορθόδοξες ή αιρετικές, «καινά δαιμόνια», έστω κι αν προκαλεί ή ενοχλεί με την κριτική που ασκεί ή με τις ιδέες που πρεσβεύει. Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται εγγενώς με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και τη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα χωρίς εξαιρέσεις και αποκλεισμούς.
- 64 Η διαφορά των απόψεων και η αντίθεση των συμφερόντων στο πλαίσιο της κοινωνίας

γεφυρώνεται κατά κανόνα μέσα από διαπραγματεύσεις ή συμβιβασμούς δια των οποίων εξασφαλίζεται η συναίνεση. Χωρίς ελευθερία της έκφρασης είναι ανέφικτη η επίτευξη και πολύ περισσότερο η διατήρηση αβίαστης συναίνεσης.

Ενώπιον του φιλελεύθερου κράτους δικαίου όλες οι ιδέες είναι ισότιμες και δεν υπάρχουν καλές ή κακές, σωστές ή λάθος ιδέες, υπό την έννοια ότι είναι εξίσου προστατευόμενες. 65

Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται με την *ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου* (άρθ. 4 παρ. 1 Σ.) ως προς τα δικαιώματά τους. Η ισότητα αυτή ανάγεται στο ίσο δικαίωμα αυτοκαθορισμού (αξία του ανθρώπου, άρθ. 2 παρ. 1 Σ.). Περαιτέρω όμως η ελευθερία της έκφρασης ως δικαίωμα του ατόμου έναντι της κοινωνίας πέρα από την ισότητα συνδέεται και με την ουδετερότητα της δημοσίας εξουσίας και ιδίως του δικαστή έναντι των επιλογών των ατόμων στο πλαίσιο της *άσκησης* των δικαιωμάτων τους. Η ουδετερότητα επιβάλλεται επιτακτικό και κατηγορηματικό τρόπο στο άρθ. 29 παρ. 3 Σ.: «Απαγορεύονται απολύτως οι οποιασδήποτε μορφής εκδηλώσεις υπέρ ή κατά πολιτικού κόμματος στους δικαστικούς λειτουργούς [...]». Αλλά η αρχή αυτή ισχύει και συνάγεται από το άρθ. 14 σε συνδυασμό και με τα άρθ. 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 4 παρ. 1, 29 παρ. 1, 3 Σ. και πέρα από το πεδίο της κομματικής ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων, στο μέτρο ιδίως που κατά το Σύνταγμα (άρθ. 29 παρ. 1) τα κόμματα δεν είναι μόνο θεσμοί που μετέχουν στην άσκηση της εξουσίας (άρθ. 37 παρ. 1 Σ.) αλλά εκφράζουν και πηγάζουν από τα σπλάχνα της κοινωνίας και τις εκεί συντελούμενες διεργασίες και ζυμώσεις. Με αυτήν την έννοια, η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί αρνητικό δικαίωμα που προστατεύει το άτομο ως ασπίδα έναντι της κοινωνικής πλειοψηφίας. Είναι λοιπόν στον πυρήνα του πλουραλισμού, της πολυφωνίας, της ποικιλίας, της διαφορετικότητας και της ανεκτικότητας που διακρίνει την κοινωνία της φιλελεύθερης δημοκρατίας. 66

Ειδικότερα, η σφαίρα ελευθερίας που κατοχυρώνει το δικαίωμα περικλείει και προστατεύει ένα πλήθος εκφράσεων και εκδοχών άσκησής του, με το ένα ή το άλλο περιεχόμενο, προς τη μία ή την άλλη ιδεολογική και κοινωνικοπολιτική κατεύθυνση και αισθητική. Το άτομο ως φορέας του δικαιώματος είναι κυρίαρχο και αυτεξούσιο για τον τρόπο με τον οποίο θα ασκήσει το δικαίωμά του και για τις επιλογές του. Καθένας καταστρώνει το σχέδιο της ζωής του το οποίο είναι μοναδικό επειδή τον αφορά. Η ουδετερότητα συνδέεται με τον θεμελιώδη ρόλο που έχει η ελευθερία της έκφρασης για τον αυτοκαθορισμό του ανθρώπου προκειμένου κάθε άνθρωπος να είναι, νομικά τουλάχιστον και δικαιωματικά, «αυτοδημιούργητος». Η ουδετερότητα απαγορεύει την πατερναλιστική υποκατάσταση των επιλογών του ατόμου από κρατικούς φορείς 67

(περιλαμβανομένου και του δικαστή) για το καλό του ατόμου, αντ' αυτού. Οι αγνές προθέσεις και οι βεβαιότητες δεν θεμελιώνουν την εξουσία του πατερναλισμού, εφόσον ασκείται πάνω σε ενήλικες που έχουν δικαιοπρακτική ικανότητα.

- 68 Η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει την *ακώλυτη εξωτερίκευση* των στοχασμών του ατόμου. Βρίσκεται στον αντίποδα της *καταπίεσης* των σκέψεων και των απόψεων του ατόμου, λόγω ευθείας νομικής απαγόρευσης με την απειλή κύρωσης σε περίπτωση που εκφραστεί ελεύθερα. Η κύρωση αυτή μπορεί να είναι είτε ποινική οπότε φορέας της είναι το κράτος είτε αστική οπότε φορέας της είναι ένας ιδιώτης—ενάγων που ζητεί αποζημίωση. Συνεπώς απειλές για την ελευθερία της έκφρασης μπορεί να πηγάζουν τόσο από την κρατική εξουσία όσο και από την προβολή ιδιωτικών αξιώσεων, δυνάμει δικαιωμάτων ιδιωτικού δικαίου. Πέρα όμως από τις απειλές αυτές που συνδέονται ευθέως και άμεσα με νομικές εξουσίες, η ελευθερία της έκφρασης μπορεί να πλήττεται και με έμμεσους τρόπους, όχι με απαγόρευση, αλλά με αποτροπή ή παρεμπόδιση.
- 69 Έμμεση προσβολή και αποτροπή της ελευθερίας της έκφρασης συνιστά τόσο αυτή που συνδέεται με την ανασφάλεια δικαίου, δηλ. ανάγεται και πάλι σε νομικά αίτια, όσο όμως και εκείνη που οφείλεται σε πραγματικούς λόγους, όπως η υπερβολικά μακρά διάρκεια των δικών που διαιωνίζει τις εκκρεμότητες και τις απειλές εις βάρος υποκειμένων του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης, π.χ. των δημοσιογράφων, με αποτέλεσμα να λειτουργεί αποτρεπτικά και εκφοβιστικά, παγώνοντας την έκφραση και αποθαρρύνοντας τα πρόσωπα από το να μιλήσουν ευθαρσώς, επειδή ακόμη και αν δικαιωθούν μετά από πολλά χρόνια δικαστικού αγώνα θα έχουν εν τοις πράγμασι «τιμωρηθεί», αν και αθώοι, από την φοβερή ταλαιπωρία που θα έχουν υποστεί και τα έξοδα στα οποία θα έχουν υποβληθεί.
- 70 Ως έμμεση νομική προσβολή της ελευθερίας της έκφρασης, η ανασφάλεια δικαίου μπορεί να οφείλεται ιδίως στην αοριστία και ασάφεια του ποινικού νόμου εάν δεν διακρίνει σαφώς μεταξύ του επιτρεπόμενου και του απαγορευμένου, με αποτέλεσμα να επιρρίπτει στον πολίτη υπερβολικό κίνδυνο για συμπεριφορά που ευλόγως θα εκτιμούσε ότι κανονικά προστατεύεται. Συνεπώς το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. τελεί σε στενότερη σχέση με το άρθ. 7 παρ. 1 Σ. το οποίο επιβάλλει τη νομιμότητα των ποινών και απαιτεί ο ποινικός νόμος να είναι σαφής και ορισμένος κατά την περιγραφή της αντικειμενικής υπόστασης της εγκληματικής πράξης (n.c.n.p.s.l. certa). Μια διάταξη με ευρύτατη διατύπωση και πεδίο εφαρμογής διευρυμένο που ποινικοποιεί αδιακρίτως λόγο ο οποίος προστατεύεται και λόγο ο οποίος θα μπορούσε να τιμωρηθεί (overbreadth)

είναι μια διάταξη αντισυνταγματική επειδή παγώνει την ελευθερία της έκφρασης (chilling geffect).

71 Σε περίπτωση που κρίνεται αντισυνταγματικός από ποινικό δικαστήριο ο νόμος που προσβάλλει το ατομικό δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης, ο ποινικός νόμος θεωρείται ότι ουδέποτε υπήρξε, είναι ανίσχυρος εξ υπαρχής (void ab initio). Για τούτο ιστορικά, η ελευθερία της έκφρασης και του τύπου συνδέεται με την εκδίκαση των σχετικών αδικημάτων από ενόρκους. Το να κρίνεται αθώος ή ένοχος από τους συμπολίτες σου είναι ο πυρήνας της δίκης με ενόρκους (trial by jury). Σε υποθέσεις ελευθερίας του Τύπου ή κατάχρησης της κρατικής εξουσίας, η κρίση των ενόρκων έχει αποδειχθεί ιστορικά ότι υπήρξε καταλυτικός εγγυητής της ατομικής ελευθερίας απέναντι στην αυθαιρεσία της εξουσίας, επειδή οι ένορκοι είναι κατ' εξοχήν σε θέση να κρίνουν το προδήλως αβάσιμο (με γνώμονα την κοινή πείρα) των ισχυρισμών των αρχών/εναγόντων για τις κατηγορίες/αδικοπραξίες που αποδίδονται σε πολίτες που έχουν το θάρρος της γνώμης τους.

72 4. Όσο και αν φαίνεται παράξενο, η ελευθερία της έκφρασης ως αρνητικό ατομικό δικαίωμα έχει ασφαλέστερη προστασία έναντι του *κράτους*, υπό την έννοια της απαγόρευσης νόμων που κωλύουν την εξωτερική έκφραση των απόψεων του ατόμου απέναντι στους φορείς της κρατικής εξουσίας (αντιεξουσιαστικό περιεχόμενο), παρά σε σχέση με την αμυντική λειτουργία της έναντι της *κοινωνίας*. Το περιθωριοποιημένο ή κοινωνικά απομονωμένο άτομο το οποίο ανήκει σε μια κοινωνική μειοψηφία εξ αιτίας αιρετικών επιλογών και απόψεων σε ευαίσθητους τομείς της κοινωνικής συμβίωσης έχει δικαίωμα να εκφράζεται στο δημόσιο χώρο και να διατυπώνει τις απόψεις του χωρίς δυσμενείς διακρίσεις που οφείλονται στην αντίθεση στον τρόπο ζωής του μιας σιωπηρής πλειοψηφίας, ή μια ζωνής και μαχητικής μειοψηφίας η οποία δεν ανέχεται τη διαφορετικότητα σε τομείς όπως η θρησκευτική πίστη, οι σεξουαλικές επιλογές, οι αισθητικές τάσεις στον χώρο της μουσικής, της ένδυσης, της τέχνης, της λογοτεχνίας ή και της ιδιοδιαλέκτου που μπορεί να θεωρείται ότι θίγει την ευπρέπεια, την κρατούσα αντίληψη για το ωραίο κ.λπ. Σε όλες αυτές τις ενδεικτικά αναφερόμενες περιπτώσεις, η ελευθερία της έκφρασης επιβάλλει στους φορείς της κρατικής εξουσίας μεταξύ των οποίων είναι και οι δικαστές κατά την επίλυση αστικών διαφορών όπου συγκρούονται θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα να προστατεύουν *το άτομο στην ατομικότητά του* την οποία δικαιούται να εκφράσει ακώλυτα απέναντι σε όσους προσπαθούν με νομικά ή πραγματικά μέσα να του το απαγορεύσουν. Το Σύνταγμα από την ίδια την αναγνώριση

της ατομικής ελευθερίας λύνει κατ' αρχήν τη σύγκρουση μεταξύ του ομιλητή και του θορυβοποιού που τον παρακωλύει υπέρ του ομιλητή.

III. Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΓΓΥΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΡΟΛΗΠΤΙΚΩΝ ΜΕΤΡΩΝ

- 73 Η 1η και η 2η παρ. του άρθρου 14 του Συντάγματος, η ελευθερία της έκφρασης και η ελευθερία του Τύπου, αλληλοσυμπληρώνονται. Δεν θα ήταν υπερβολή να λεχθεί ότι με βάση το κανονιστικό περιεχόμενο της παρ. 2 θα έπρεπε να ερμηνεύεται η παρ. 1, τουλάχιστον ως προς την κύρια προστατευόμενη κατηγορία της ελευθερίας της έκφρασης που είναι ο πολιτικός λόγος. Διότι η παρ. 2 διαπνέεται σαφέστατα από έντονο πολιτικό φιλελευθερισμό, αφού ανέκαθεν ο τύπος είχε κατ' εξοχήν πολιτικό περιεχόμενο και πολιτικό χαρακτήρα. Συνεπώς, η παρ. 2 διαφωτίζει και ενισχύει τον κανονιστικό πυρήνα της παρ. 1, δηλαδή τον πολιτικό λόγο, η κύρια έκφραση του οποίου γινόταν και συνεχίζει να γίνεται μέσω των εφημερίδων ηλεκτρονικών και μη (βλ. ομοίως Τσεβάς, 2010, σελ. 20).
- 74 Ο α.ν. 1092/1938 προβλέπει στο άρθρ. 1 ότι: *«Τύπος και έντυπον [...] είναι παν ό,τι εκ τυπογραφίας ή οιουδήποτε άλλου μηχανικού ή χημικού μέσου, παράγεται εις όμοια αντίτυπα και χρησιμεύει εις πολλαπλασιασμόν ή διάδοσιν χειρογράφων, εικόνων, παραστάσεων μετά ή άνευ σημειώσεων, ή μουσικών έργων μετά κειμένου ή επεξηγήσεων, ή φωνογραφικών πλακών. Τα του κινηματογράφου διέπονται υπό ειδικού νόμου»*. Το άρθρ. 2 ορίζει ότι: *«1. Ως δημοσίευσις εντύπου θεωρείται η διανομή, πώλησις, καθώς και η εις δημόσιον μέρος ή εν δημοσία συναθροίσει ή εις μέρος προσιτόν εις το κοινόν τοιχοκόλλησις ή έκθεσις παντός εντύπου. 2. Αδίκημα Τύπου υπάρχει όταν λάβη χώραν η κατά την προηγουμένην παράγραφον δημοσίευσις»*. Πιο περιεκτικά, ως τύπος νοούνται όλα τα έντυπα που είναι κατάλληλα και προορισμένα για διάδοση και κάθε ηχητικό αποτύπωμα ομιλούμενου ή μελωδικού λόγου (βλ. Γνωμ. ΝΣΚ 311/2006, Τσεβάς, 2010, σελ. 24).
- 75 Ο Πρ. Δαγτόγλου (2005, σελ. 571) έχει προβεί στην πληρέστερη ανάλυση των επιμέρους δικαιωμάτων που περιλαμβάνει η ελευθερία του Τύπου: α) «ελευθερία εκδόσεως, συντάξεως, εκτυπώσεως, κυκλοφορίας (αποστολής, διανομής, πωλήσεως)», β) «ελευθερία ιδρύσεως και λειτουργίας επιχειρήσεως τύπου», γ) ελευθερία, νόμιμης «συλλογής πληροφοριών» και «επιλογής πηγής πληροφοριών», δ) ελευθερία συντάξεως και «δημοσιεύσεως ειδήσεων, σχολίων γενικής ή ειδικής ύλης», ε) «ελευθερία εκλογής και ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος», και στ) ελευθερία «ιδρύσεως και

λειτουργίας προαιρετικών» και «απαλλαγμένων από κάθε κρατική ανάμιξη δημοσιογραφικών ή άλλων συναφών προς τον τύπο οργανώσεων».

76 Στην ενότητα για την ιστορία της ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα αναφέρθηκαν οι παράγοντες που είχαν καταλυτική σημασία ώστε στην πράξη, αν όχι και στη θεωρία, να κυριαρχήσει στο άρθ. 14 η αντίστροφη λογική και η παρ. 2 να ερμηνεύεται υπό το φως της παρ. 1, όπου η επιφύλαξη του νόμου ισοδυναμεί με λευκή επιταγή στην εκάστοτε πολιτική εξουσία να προστατεύει την αυθεντία της όπως νόμιζε σκόπιμο ή και όπως τη συνέφερε (βλ. νόμο περί τύπου του 1837 και τους μετέπειτα περιορισμούς στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, στην οικεία ενότητα).

77 Χρήσιμη για την κατανόηση της σχέσης των παρ. 1 και 2 του άρθ. 14 είναι η διάκριση ατομικού δικαιώματος, θεσμικής εγγύησης, και λειτουργικού δικαιώματος. Χαρακτηριστικό του τελευταίου είναι ότι ο σκοπός του είναι προκαθορισμένος από την έννομη τάξη (Ανθόπουλος, 1993, σελ. 321). Όπως τονίζει ο Δαγτόγλου, «το ατομικό δικαίωμα [...] στην ουσία του είναι απαλλαγμένο από νομικά καθήκοντα. Η θεσμική εγγύηση αντιθέτως συσχετίζεται με καθήκοντα και κατευθύνεται προς ορισμένους σκοπούς» (Δαγτόγλου, 2005, σελ. 550). Ο κίνδυνος, ο οποίος έχει αναδειχθεί και στην αμερικανική θεωρία (Van Alstyne, 1984, σελ. 50) είναι να μετατοπιστεί η ελευθερία του Τύπου προς το λειτουργικό δικαίωμα και να μετατραπεί σε καθήκον και αποστολή που συνεπάγεται σκληρούς περιορισμούς για τον δημοσιογράφο. Πρακτικά μιλώντας, στην ελληνική νομολογία ο σπουδαιότερος από αυτούς είναι ότι ο δημοσιογράφος (και άρα ο τύπος) πρέπει να μιλά αποφεύγοντας κάθε φράση που αντικειμενικά μπορεί να κριθεί μειωτική για την τιμή και την υπόληψη του άλλου, εφόσον θα μπορούσε να εκφραστεί με πιο ήπιο και ευπρεπή τρόπο. Κι αυτό στο όνομα του επιπέδου της δημόσιας συζήτησης, η συμβολή στην οποία συνιστά καθήκον και αποστολή (λειτουργία) του τύπου, ίσως και κατά προτεραιότητα σε σχέση με την άσκηση κριτικής στα μέλη της κυβέρνησης για το έργο τους, αν κρίνει κανείς από ορισμένες αποφάσεις δικαστηρίων.

78 Ωστόσο η ανωτέρω νομολογία προσκρούει στο γράμμα και στο πνεύμα της παρ. 2 του άρθ. 14 Σ. το οποίο δεν περιορίζεται στη θεσμική εγγύηση του Τύπου αλλά δηλώνει με πανηγυρικό τρόπο το κανονιστικό της περιεχόμενο: «ελεύθερος». Την ελευθερία αυτήν αποσαφηνίζει μάλιστα τόσο το Σύνταγμα του 1864 όσο και το ισχύον, μέχρι σημείου υπερβολής επειδή δεν περιορίζονται στην απαγόρευση της κατάσχεσης αλλά εξειδικεύουν τα χρονικά σημεία της είτε πριν από την κυκλοφορία είτε ύστερα από αυτή. Για την ορθή ερμηνεία του άρθ. 14, ο τόνος και το πνεύμα δίνονται από την παρ. 2 η οποία αφενός μεν καθορίζει τη θεσμική ταυτότητα και αποστολή του τύπου που είναι η ελευθερία του λόγου, αφετέρου δε προσδιορίζει αμέσως την πηγή διακινδύνευσης

και απειλής της ελευθερίας του Τύπου που είναι η λογοκρισία και τα προληπτικά μέτρα, τα οποία απαγορεύονται (Κουσουρή-Πανταζοπούλου, 2007, σελ. 1301).

- 79** Υπό μία έννοια οι παρ. 2 και 1 του άρθ. 14 διαβάζονται και ως καρκινική επιγραφή. Παν προληπτικό μέτρο (άρα και οι απόλυτες απαγορεύσεις) καθώς και η λογοκρισία, απαγορεύονται. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Οι νόμοι που είναι σύμφωνοι με τα προηγούμενα τηρούνται από τους πολίτες που μπορούν να εκφράζουν και να διαδίδουν τους στοχασμούς τους, προφορικά, γραπτά και (έχει σημασία η έμφαση) δια του τύπου. Η ανάγνωση αυτή φωτίζει καλύτερα το κανονιστικό νόημα του άρθ. 14, αλλά δυστυχώς πόρρω απέχει από την νομοθεσία και τη νομολογία της χώρας μας, για λόγους σχετικούς με τα θεμέλια της κοινής νομοθεσίας για τον τύπο στην περίοδο της απόλυτης μοναρχίας, μετά την Επανάσταση. Αλλά τα δικαστήρια δεν είναι επιτροπές δεοντολογίας της ευημερούς δημοσιογραφικής και γενικότερα πολιτικής κριτικής προς τους κυβερνώντες. Είναι θεσμοί που εγγυώνται τα ατομικά δικαιώματα και μάλιστα την ελευθερία της έκφρασης και την πολιτική κριτική.
- 80** Κατ' ακριβολογία το Σύνταγμα θεσπίζει θεσμική εγγύηση της *ελευθερίας του Τύπου* (Τσεβάς, 2010, σελ. 20-22). Στην προστασία της περιλαμβάνονται: κάθε πτυχή της δραστηριότητας του Τύπου, η οποία συνδέεται με την ελευθερία της έκφρασης, τον ρόλο του ως δημόσιου φύλακα, την επιχειρηματική και τεχνική του λειτουργία, και τη διαφύλαξη της ιδιωτικής αυτονομίας και του πλουραλισμού του. Η ελευθερία του Τύπου δεν αποκλείεται λοιπόν να απαιτεί τη θετική δράση του κράτους όπως στην περίπτωση του ελεύθερου ανταγωνισμού.
- 81** Το Σύνταγμα απαγορεύει ρητά τη λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο. Η αναφορά αυτή δεν είναι αποκλειστική. Η αρνητική ελευθερία καλύπτει και κάθε άλλον περιορισμό του δικαιώματος ο οποίος πρέπει να είναι σύμφωνος με την αρχή της αναλογικότητας. *«Λογοκρισία κατά την ιστορικά διαμορφωμένη και τεχνική έννοια αυτής, είναι η εξουσία προεξέτασης (προελέγχου) και έγκρισης ή μη του περιεχομένου του εντύπου εκ μέρους διοικητικής αρχής»* (Τσεβάς, 2010, σελ. 204) ή κατά τον ορισμό του Ν. Ν. Σαρίπολου, *«να υποβάλει εις προηγούμενον έλεγχο τα προς δημοσίευση χειρόγραφα ή τα προς κυκλοφορίαν έντυπα και να διατάσσει την μη δημοσίευση ή κυκλοφορίαν αυτών ή να επιτρέπη τούτο υπό τον όρο να γίνωσιν εν αυτοίς ωρισμένα τροποποιήσεις»* (Ν. Ν. Σαρίπολος, 2012, σελ. 316). Ο έλεγχος αυτός διενεργείται αυτεπαγγέλτως ή κατόπιν καταγγελίας και μπορεί να είναι νομιμότητας όσο και σκοπιμότητας, απαγορεύονται δε εξίσου (Τσεβάς, 2010, σελ. 215). Η απαγόρευση της λογοκρισίας είναι απόλυτη, δηλαδή ανελαστική και ανεξαιρέτη (ό.π. σελ. 207). Σωστά όμως διαφοροποιεί από την απαγόρευση

αυτήν ο Τσεβάς την άδεια–γνώστοποίηση που απαιτούσε το άρθρ. 6 ν. 2472/1997 για τα προσωπικά δεδομένα από την ΑΠΔΠΧ επειδή δεν προέβαινε σε έλεγχο περιεχομένου αλλά στον καθορισμό προδιαγραφών γενικού χαρακτήρα για την πρακτική εναρμόνιση συγκρουόμενων ατομικών δικαιωμάτων (πληροφόρηση και προσωπικά δεδομένα) (Τσεβάς, 2010, σελ. 214). Εξάλλου, η λογοκρισία διαφέρει από την προληπτική λειτουργία του νόμου (Τσεβάς, 2010, σελ. 202), παρά το ότι δεν αποκλείεται να καταλήγουν στο ίδιο αποτέλεσμα. *Ορόσημο της λογοκρισίας είναι η δημοσίευση.*

Το ιστορικό νόημα της ελευθερίας του Τύπου συνίσταται στην απαγόρευση της προ- 82
ηγουμένης άδειας και της εγγυοδοσίας για την έκδοση του εντύπου. Ως άδεια νοείται βεβαίως, αλλά όχι μόνο, η διοικητική. Πέρα από την ακραία περίπτωση της δια νόμου χορήγησής της και η δικαστική άδεια περιλαμβάνεται στην απαγόρευση του άρθρ. 14 παρ. 2 Σ. (Δαγτόγλου, 2010, σελ. 579). Η άδεια εμπίπτει στην έννοια των απαγορευμένων προληπτικών μέτρων, παραδοσιακά δε συμπεριλαμβάνονται η εγγυοδοσία, προϋποθέσεις ιδιαίτερων προσόντων για τους εκδότες εφημερίδων, οι σημαντικές επιβαρύνσεις στις επιχειρήσεις του τύπου κ.λπ. (Τσεβάς, 2010, σελ. 203).

Στην έννοια του προληπτικού μέτρου περιλαμβάνεται και είναι συνεπώς απαγο- 83
ρευμένη η χορηγούμενη με δικαστική απόφαση διαταγή για παράλειψη προσβολής στο μέλλον με ασφαλιστικά μέτρα ή αγωγή παράλειψης, εφόσον συνεπάγονται την απαγόρευση έκδοσης εντύπου (βλ. Τσακυράκης, 1992, σελ. 46. Τσεβάς, 2010, σελ. 202, 205).

Η υποχρέωση του κράτους να λαμβάνει θετικά μέτρα υπέρ του τύπου συνάδει και με 84
τις υποχρεώσεις του με βάση την ΕΣΔΑ υπό το άρθρ. 10 αυτής. Τα μέτρα αυτά πρέπει να είναι πρόσφορα και αναγκαία για την υποστήριξη και την προστασία της ελευθερίας του Τύπου, χωρίς να τίθενται όροι και προϋποθέσεις που αντιβαίνουν στην ελευθερία αυτή, π.χ. επειδή παραβιάζουν ουσιαστικές πτυχές της (συγκέντρωση πληροφοριών, σύνταξη, δημοσίευση, κυκλοφορία κ.λπ.), την αρχή της ισότητας και της αποφυγής διακριτικής προνομιακής μεταχείρισης, σέβονται δε την αρχή της αναλογικότητας και δη την προσφορότητα και την αναγκαιότητα για την επίτευξη θεμιτού σκοπού.

Τα θετικά μέτρα του κράτους για τον τύπο δεν επιτρέπεται να έχουν αντικειμενικό 85
σκοπό να τον κηδεμονεύουν ή να τον χειραγωγούν. Στις ΗΠΑ έχει αναπτυχθεί το δόγμα των αντισυνταγματικών όρων (unconstitutional conditions) σύμφωνα με το οποίο το κράτος δεν επιτρέπεται να εξαρτά τις παροχές ή ευνοϊκές ρυθμίσεις από

όρους που επιβάλλουν τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης των αποδεκτών τους (βλ. ενότητα για κρατική διαφήμιση).

- 86 Εάν τα θετικά μέτρα του κράτους για το τύπο εκδηλώνονται με τη θέσπιση κανόνων δικαίου που επιτρέπουν τον δικαστικό έλεγχό τους, πολύ δυσκολότερα όχι όμως λιγότερο σοβαρά ζητήματα θέτει η παράλειψη του κράτους να λάβει τέτοια μέτρα παρά το γεγονός ότι είναι προδήλως αναγκαία (βλ. π.χ. την επείγουσα ανάγκη μέτρων κατά αγωγών SLAPP).

IV. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΜΕ ΣΥΝΑΦΕΙΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

1. Σχέση με το άρθρ. 5Α Σ.

- 87 Το άρθρ. 5^Α Σ. δεν διαφοροποιεί το περιεχόμενο του άρθρ. 14 Σ. Εισάγει ρητή προστασία της πληροφόρησης που ήδη περιλαμβανόταν στο άρθρ. 14. Το άρθρ. 5^Α καλύπτει το πεδίο που δεν ρυθμίζουν οι διατάξεις του άρθρ. 14 για την ελευθερία του Τύπου και του άρθρ. 15 για τα ΜΜΕ που είναι ειδικότερες σε σχέση με το 5^Α. Το άρθρ. 5^Α αφορά ιδίως το δικαίωμα παθητικής πληροφόρησης (βλ. ΔΕΕ C-260/89, ΕΡΤ κατά ΠΟΣΠΕΡΤ, 18.06.19991, παρ. 37, 38), ενώ την ενεργητική ρυθμίζουν για μεν τα ΜΜΕ το άρθρ. 15, για δε τον τύπο και τους άλλους φορείς της ελευθερίας της έκφρασης το άρθρ. 14. Κεντρική έννοια της πληροφόρησης είναι η είδηση και κεντρική έννοια της είδησης είναι το πραγματικό γεγονός, το οποίο επιδέχεται απόδειξη και ανταπόδειξη για την αλήθεια ή το ψεύδος του. Το άρθρ. 5^Α έχει αντίστοιχη προστασία με εκείνη της ελευθερίας της έκφρασης. Κατ' αρχήν το δικαίωμα μπορεί να περιοριστεί *μόνο στο μέτρο που η πραγματική αντικειμενική βάση της περιοριζόμενης είδησης ή πληροφορίας προστατεύεται αυτοτελώς «από συνταγματικό ποινικό νόμο, ανεξάρτητο προς αυτόν που επιβάλλει τον περιορισμό της πληροφόρησης»* (βλ. αναλυτικά, Τασόπουλος, 2006, σελ. 162).

2. Σχέση με το άρθρ. 15 Σ.

- 88 Είναι γνωστή η αμφιταλάντευση του συντακτικού νομοθέτη γύρω από την εξαίρεση των ΜΜΕ από το πεδίο προστασίας του άρθρ. 14 παρ. 2 Σ., αλλά αυτή αφορά μόνο τη *διαδικαστική* απαγόρευση της λογοκρισίας και των προληπτικών μέτρων πριν απ' τη δημοσίευση (άρθρ. 14 παρ. 2-4) και όχι την *ουσιαστική* λογοκρισία η οποία απαγορεύεται με βάση το άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. και ισχύει πλήρως και για τα ΜΜΕ, υπό την επιφύλαξη του νόμου και σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας (βλ. αναλυτικά, Τασόπουλος, 2006, σελ. 168-170). Όπως θα φανεί στη συνέχεια, η νομολογία του ΣτΕ εφαρμόζει κανονικά το άρθρ. 14 παρ. 1 σε σχέση με τα ΜΜΕ.

3. Σχέση με το άρθρ. 1 παρ. 1, 2, άρθρ. 52 και άρθρ. 29 παρ. 1 Σ.

Η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται στενά με λαϊκή κυριαρχία και το πολίτευμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας (άρθρ. 1 παρ. 1, 2 και άρθρ. 52 Σ., βλ. ενότητα για το κανονιστικό νόημα). Το άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. συνδέεται στενά με το άρθρ. 29 παρ. 1 Σ. το οποίο προστατεύει το δικαίωμα ελεύθερης ίδρυσης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα, επειδή το δεύτερο αποτελεί την ένωση προσώπων με σκοπό την προβολή πολιτικής ιδεολογίας και αρχών, προκειμένου να τις εφαρμόσουν στο πλαίσιο της πολιτικής τους συμμετοχής με απώτερο σκοπό τον επηρεασμό ή και την άσκηση της εξουσίας. Συνεπώς, η ιδεολογία και ο λόγος του κόμματος συνδέονται άρρηκτα με την ελευθερία του πολιτικού λόγου, το δε κόμμα, τα στελέχη και τα μέλη του είναι φορείς άσκησης του δικαιώματος και μάλιστα στην Ελλάδα προνομιακοί, υπό την έννοια ότι το ίσχυον Σύνταγμα και η εφαρμογή του κατά την πολιτική πρακτική της Μεταπολίτευσης θέτουν το πολιτικό κόμμα στο απυρόβλητο όσον αφορά την πολιτική του ιδεολογία και έκφραση. Χαρακτηριστική είναι από την άποψη αυτή η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη του 1975 να μην προβλέψει την θέση εκτός νόμου πολιτικών κομμάτων, έστω και αν η πολιτική τους ιδεολογία ήταν αντίθετη προς τις αρχές της φιλελεύθερης δημοκρατίας, στο άρθρ. 29 παρ. 1 Σ., αρχή η οποία πέρασε κατά βάση αλώβητη και από την δοκιμασία του νεοναζισμού στην Ελλάδα.

89

4. Σχέση με τα άρθρ. 11, 12, 23 παρ. 1 Σ.

Περαιτέρω όμως η ελευθερία της έκφρασης ως δικαίωμα συνδέεται στενά, τόσο από την άποψη των ιστορικών καταβολών του δικαιώματος όσο και στην πρακτική του άσκηση, με τις ατομικές ελευθερίες, ιδίως την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι (άρθρ. 12 Σ.) και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρ. 11 Σ.). Στην ίδια ομάδα εντάσσεται παραδοσιακά και η ελευθερία του Τύπου. Στον πυρήνα του δεσμού αυτού η ελευθερία της έκφρασης συνδέεται οργανικά με την *πολιτική ελευθερία* και τη *λαϊκή κυριαρχία*. Εξάλλου, η συνδικαλιστική ελευθερία (άρθρ. 23 παρ. 1 Σ.) αφορά την άσκηση ατομικών δικαιωμάτων συλλογικής δράσης στο πεδίο των εργασιακών σχέσεων.

90

5. Σχέση με τα άρθρ. 9, 9^A και 5 παρ. 1 Σ.

Η ελευθερία της έκφρασης και του Τύπου έχει όριο την ιδιωτική ζωή των ανθρώπων. Ιδίως, δεν δικαιούται να προσβάλλει τον πυρήνα της, ο οποίος αφορά κατ' εξοχήν την ερωτική τους ζωή και τις προσωπικές τους σχέσεις και δεν ενδιαφέρει παρά μόνο τους ίδιους. Ωστόσο το όριο αυτό δεν είναι σταθερό και αμετακίνητο. Το ίδιο το άτομο με τις επιλογές του μπορεί να περιορίσει το πεδίο της ιδιωτικότητάς του στο μέτρο που

91

επιζητεί να βρεθεί στο κέντρο της δημοσιότητας, να γίνει δηλαδή δημόσιο πρόσωπο ή ακόμη περισσότερο να ασκήσει πολιτική εξουσία. Ακόμη και τότε όμως ο πυρήνας της ιδιωτικής του ζωής παραμένει απρόσβλητος, εφόσον η μυστικότητα και η προστασία της δεν καλύπτει ζητήματα που αφορούν και το δημόσιο συμφέρον και το ενδιαφέρον του κοινού για πληροφόρηση (π.χ. ζητήματα υγείας των πολιτικών).

- 92 Η ελευθερία της έκφρασης έρχεται όμως αναπόφευκτα σε σύγκρουση με το άρθ. 9^Α για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, επειδή αυτά καλύπτουν τέτοιο εύρος, περιλαμβάνοντας οτιδήποτε αφορά την προσωπικότητα ενός ανθρώπου που εξατομικεύεται, ώστε αυτά να επεκτείνονται συχνά πολύ πέρα από τη στενή ιδιωτική ζωή. Η σύγκρουση αυτή αναλύεται στη συνέχεια και όπως θα φανεί επιλύεται κατά κανόνα με στάθμιση.
- 93 Η ελευθερία της έκφρασης συνιστά αντίθετα εγγενές στοιχείο της ανάπτυξης της προσωπικότητας που προστατεύει το άρθ. 5 παρ. 1 Σ., αλλά συχνά έρχεται με ένταση σε σύγκρουση η ελευθερία έκφρασης του ενός με την προστασία της τιμής των άλλων οι οποίοι θίγονται στην προσωπικότητάς τους από τον μειωτικό ή προσβλητικό λόγο του ομιλητή. Στην αντιπαράθεση αυτή συμφερόντων ιδιωτικού δικαίου, πέρα από την προστασία του ενδιαφέροντος του κοινού για πληροφόρηση εφόσον πρόκειται για δημόσια ζητήματα, η θεμελιώδης αρχή είναι, υπό το φως του άρθ. 14, ότι *«η κοινωνική τιμή και καταξίωση δεν προσκτάται πέρα από την κριτική τον έλεγχο, την αμφισβήτηση ακόμη και την επιθετική επίκριση, αλλά ενόψει και στη βάση αυτών, έτσι ώστε να μην είναι στατική, αλλά συγκεκριμένη, πραγματική και δυναμική, αναλόγως της καταξίωσης του προσώπου από τη συμμετοχή του στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή»* (Τασόπουλος, 2006, σελ. 153).

6. Σχέση με τα άρθ. 13 και 16 Σ.

- 94 Η ελευθερία της έκφρασης βρίσκεται στον πυρήνα των πνευματικών ελευθεριών ή των ελευθεριών πνευματικής κίνησης και συνδέεται στενά με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και με τις ελευθερίες της επιστήμης, της τέχνης και της έρευνας, καθώς και με την ακαδημαϊκή ελευθερία.

7. Σχέση με οργανωτικό μέρος του Συντάγματος, άρθ. 60 και 61 Σ.

- 95 Πέρα από το δικαίωμα γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση, η ελευθερία του λόγου είναι στον πυρήνα του κοινοβουλευτισμού ως συστήματος διακυβέρνησης δια του λόγου (F. Guizot). Η οργάνωση της λειτουργίας της Βουλής δομείται στη βάση της

οργάνωσης των συζητήσεων κατά την άσκηση του νομοθετικού έργου και του κοινοβουλευτικού ελέγχου.

V. ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ

Φορέας του δικαιώματος του άρθ. 14 είναι «έκαστος» (παρ. 1 Σ.), δηλαδή κάθε φυσικό πρόσωπο, αλλοδαποί και ανιθαγενείς, όσο και νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου (περιλαμβανομένων εμπορικών εταιρειών και σωματείων). Επίσης πολιτικά κόμματα και συνδικαλιστικές οργανώσεις, καθώς και ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, στα οποία εξάλλου η νομολογία αναγνωρίζει την ιδιότητα του διαδίκου (ΑΠ Ολομ. 14/2007, ΣτΕ Ολομ. 3472/2011, ΣτΕ 1845/2013 για τις κοινοπραξίες. Μαρκόπουλος, 2017, σελ. 321).

Στους πολίτες της ΕΕ πρόσθετη προστασία προσφέρει ο ΧΘΔΕΕ και η αρχή της μη διάκρισης μεταξύ αυτών και των πολιτών του κράτους μέλους. Ειδική κατηγορία που ίσως δεν έχει άμεση επιρροή στην ελευθερία της έκφρασης είναι η κατηγορία των μη εχόντων ιθαγένεια αλλά κατόχων πράσινης κάρτας που τους διασφαλίζει αυξημένες εγγυήσεις προστασίας.

Δεν αποκλείεται να είναι και νηδδ φορείς της ελευθερίας της έκφρασης, ιδίως εφόσον η ιδιότητα του νηδδ έχει αποδοθεί από τον νόμο ενώ στην πραγματικότητα η φύση του ίδιου του νομικού προσώπου το καθιστά φορέα ανεξάρτητο από το κράτος (π.χ. Εκκλησία). Μάλιστα, οι κληρικοί (π.χ. Μητροπολίτες) της Εκκλησίας της Ελλάδας φαίνεται ότι απολαμβάνουν ιδιαίτερη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία θα έπρεπε να αναγνωρίζεται ευρύτερα και όχι ειδικά σε αυτούς καθώς με την ΑΠ 1463/2005 που αφορούσε παλαισημερολογίτες κρίθηκε ότι: *«Οι λέξεις 'απατεώνες, άνθρωποι του σατανά, θαυματοποιοί, παραπλανητές, μάγοι, εκμεταλλευτές, όργανα του διαβόλου' αποτελούν έκφραση γνώμης και αξιολογικής κρίσης και δεν αποτελούν γεγονότα για να θεμελιώσουν το έγκλημα της συκοφαντικής δυσφήμισης»*. Συνεπώς, *«αίρεται ο άδικος χαρακτήρας της πράξης της δυσφήμισης και εξύβρισης (άρθ. 367 ΠΚ), αφού δεν υπάρχει σκοπός εξύβρισης, τα δε ως άνω αναφερθέντα [...], δεν υπερβαίνουν το αναγκαίο μέτρο προς ικανοποίηση του δικαιολογημένου ενδιαφέροντος για την προφύλαξη των πιστών από κάθε πλάνη, χωρίς τη χρήση των οποίων δεν θα ήταν δυνατή η ικανοποίηση του παραπάνω δικαιολογημένου ενδιαφέροντος με άλλο τρόπο έκφρασης»*.

Επίσης τα όργανα νηδδ με καθεστώς αυτοδιοίκησης όπως τα ΑΕΙ μπορούν να επικαλεστούν το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. έναντι κρατικών περιορισμών του δικαιώματός τους για ελευθερία έκφρασης. Έναντι όμως των πολιτών η έκφραση των νηδδ μπορεί να εμπίπτει στην άσκηση δημόσιας εξουσίας και του «δημόσιου λόγου της εξουσίας».

Πάντως, οι δημόσιοι υπάλληλοι και τα πρόσωπα που τελούν σε ειδικό καθεστώς όπως είναι οι στρατιωτικοί ή οι υπηρετούντες στα σώματα ασφαλείας (π.χ. αστυνομία) είναι φορείς της ελευθερίας της έκφρασης, ανεξάρτητα από το αν δεν αποκλείεται να δικαιολογούνται για αυτούς μεγαλύτεροι περιορισμοί της (βλ. οικεία ενότητα).

- 100 Η ΑΠ 840/2021 τόνισε την *αρνητική όψη της ελευθερίας της έκφρασης* και δέχθηκε ότι «στο άρθρο 27 του καταστατικού του σωματείου [Τουρκική Ένωση Ξάνθης] προβλέπεται η ποινή της οριστικής διαγραφής των μελών του, που προβαίνουν «εις αντιθέτους δημοσιεύσεις και διαδόσεις προς τους εν τω καταστατικώ αναφερομένους σκοπούς και τας πεποιθήσεις της ενώσεως». Απαγορεύεται, δηλαδή, στα μέλη του σωματείου να έχουν πεποιθήσεις διαφορετικές από εκείνες που έχει το ίδιο το σωματείο και να προβαίνουν σε δημοσιεύσεις και διαδόσεις αντίθετες προς τους σκοπούς που αναφέρονται στο καταστατικό του. «Οι εν λόγω απαγορεύσεις [...] προσβάλλουν ευθέως το δικαίωμα των μελών του στην ελευθερία της εκφράσεως, όπως κατοχυρώνεται από το άρθρο 14 του Συντάγματος και το άρθρο 10 της Ε.Σ.Δ.Α.». Στην Ελλάδα οι εθνικές–πολιτιστικές μειονότητες πέραν των επισήμως αναγνωρισμένων δεν αναγνωρίζονται κατ' αρχήν ως φορείς δικαιωμάτων (Kymlicka, 1995). Όπως έχει κριθεί, Μον.Πρωτ.Αθ. 5208/2000, (υπόθεση του λογοτεχνικού βιβλίου Μ* γνωστού συγγραφέα και πολιτικού) «το δίκαιο δεν αναγνωρίζει δικαίωμα του νομικού προσώπου για την άσκηση ατομικών αγωγών των μελών του, στις οποίες νομιμοποιούνται κατ' αρχήν μόνο τα μέλη αυτού ατομικά». (Αν. Τούση, Γενικές Αρχές, σελ. 242, σημ. 25).

VI. ΑΠΟΔΕΚΤΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ, ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ, ΤΕΚΜΗΡΙΟ ΑΘΩΟΤΗΤΑΣ

- 101 Τα κρατικά όργανα και τα όργανα των νηδδ, όπως και οποιοσδήποτε ασκεί δημόσια εξουσία κατά παραχώρηση, σε σχέση με αυτήν, δεν μπορεί κατ' αρχήν να επικαλεστούν το άρθ. 14, καθόσον ο λόγος τους εμπίπτει στην κατηγορία του *κυβερνητικού λόγου* (αν πρόκειται για φορείς άσκησης της πολιτικής εξουσίας), ή *του δημόσιου λόγου της εξουσίας* (αν δεν έχει ο ομιλητής την τυπική ιδιότητα του μέλους της κυβέρνησης). Ο κυβερνητικός λόγος και ο δημόσιος λόγος της εξουσίας μπορεί να υπόκεινται σε ιδιαίτερα καθήκοντα και υποχρεώσεις, δεοντολογικά ή και νομικά, τα οποία απορρέουν από το *καθήκον θεσμικής ευπρέπειας* ή την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Συνεπώς, οι υπουργοί δεν πρέπει να παρεμβαίνουν με τον δημόσιο λόγο τους στην άσκηση της δικαστικής λειτουργίας με τρόπο που μπορεί να συνιστά απόπειρα επηρεασμού της κρίσης της και προσβολή της ανεξαρτησίας της. Ομοίως, από την ανεξαρτησία των συνταγματικά κατοχυρωμένων Ανεξάρτητων Αρχών του άρθ. 101^Α Σ. απορρέουν

δεσμεύσεις για τον κυβερνητικό και δημόσιο λόγο της εξουσίας. Ακόμη οι υπουργοί και γενικά οι φορείς της εκτελεστικής ή της νομοθετικής εξουσίας δεν επιτρέπεται να δίνουν με τον λόγο τους την εντύπωση ή να προσπαθούν πράγματι να επηρεάσουν εκκρεμείς ποινικές δίκες, οφείλουν δε να σέβονται το *τεκμήριο αθωότητας* του κατηγορουμένου (βλ. *ad hoc*, Savvaïdou c. Grèce (58715/15) 31.01.2023, σκ. 17, 18 που αφορούσε δηλώσεις της κυβερνητικής εκπροσώπου κατά της Γενικής Γραμματέως Δημοσίων Εσόδων του Υπουργείου Οικονομικών, ενόσω ήταν εκκρεμείς ποινικές διαδικασίες εναντίον της).

Τα ΜΜΕ στην Ελλάδα παραβιάζουν κατ' επανάληψη το τεκμήριο αθωότητας του 102 κατηγορουμένου με περιγραφές που προεξοφλούν την ενοχή του, δηλώνουν π.χ. ότι η υπόθεση είναι αποδεικτικώς «δεμένη», ότι τα στοιχεία είναι αδιάσειστα, ή με τρόπο που σκιαγραφεί την εγκληματική ψυχοσύνθεσή του. Αυτά δεν έχουν καμία σχέση με την άσκηση του δικαιώματος πληροφόρησης και την ελευθερία του Τύπου, αλλά με κατάφωρη προσβολή των δικαιωμάτων του κατηγορουμένου.

Η απόφαση ΣτΕ 152/2004 *απέρριψε τον ισχυρισμό* ότι η ελευθερία του Τύπου να μετα- 103 δίδει ειδήσεις τελέσεως αξιοποιώνων πράξεων και να πληροφορεί το κοινό σχετικά με το θεωρούμενο από τις αρμόδιες αρχές ως ένοχο ή ύποπτο τελέσεως των πράξεων αυτών πρόσωπο δεν μπορεί να περιορίζεται από το τεκμήριο αθωότητας, το οποίο είναι αντιτάξιμο έναντι των δημοσίων αρχών, όχι όμως και έναντι ιδιωτών.

Η απόφαση ΑΠ 4/2020 (Ολομ.) (βλ. και 1459/2022) έκρινε ότι: «*Τελικώς, η παραβίαση του 104 τεκμηρίου αθωότητας θα πρέπει να κρίνεται πάντα εν όψει των πραγματικών περιστατικών της συγκεκριμένης υποθέσεως και του τρόπου διατυπώσεως των αιτιολογιών, που θέτουν ενδεχομένως σε αμφιβολία το διατακτικό της αθωωτικής αποφάσεως του ποινικού δικαστηρίου και υφίσταται, εντεύθεν, θέμα παραβιάσεως του τεκμηρίου αθωότητας. [...] Το Εφετείο, μη εναρμονίζοντας τις πραγματικές παραδοχές του με τις παραδοχές της αμετάκλητης αθωωτικής ποινικής αποφάσεως, δεν παραβίασε τις ουσιαστικού δικαίου διατάξεις των άρθρων 6 παρ. 2 της Ε.Σ.Δ.Α. και 14 παρ. 3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, αφού ο σεβασμός του τεκμηρίου αθωότητας δεν έχει την έννοια ότι το πολιτικό δικαστήριο, που εξετάζει το ίδιο βιοτικό συμβάν, κωλύεται να καταλήξει – μετά από αποδείξεις και αιτιολογημένα – σε διαφορετικό αποδεικτικό πόρισμα, υποχρεούμενο να αποδεχθεί την ποινική αθώωση και να την θέσει ως βάση στην απόφασή του. Και ναι μεν το πολιτικό δικαστήριο έχει υποχρέωση συνεκτιμήσεως των αθωωτικών αποφάσεων χάριν σεβασμού του τεκμηρίου αθωότητας, όμως, η υποχρέωση συνεκτιμήσεως δεν ισοδυναμεί σε καμία περίπτωση με δέσμευση του πολιτικού δικαστή από την αθωωτική ποινική απόφαση [...]».*

- 105** Επίσης ο κυβερνητικός λόγος μπορεί να είναι έμμεσος, επειδή παίρνει τη μορφή κρατικών ενισχύσεων, προκειμένου να επηρεάσει ή να επιβραβεύσει τους χρηματοδοτούμενους. Στις περιπτώσεις αυτές η διακριτική μεταχείριση παραβιάζει τις δεσμεύσεις της κρατικής εξουσίας από την εφαρμογή της ισότητας η οποία έχει στενή διασύνδεση με την ελευθερία της έκφρασης, είναι δε επιβεβλημένο να γίνονται σεβαστές οι αρχές της διαφάνειας και τις αντικειμενικότητας και προσφορότητας των εκ των προτέρων αποσαφηνισμένων κριτηρίων με βάση τα οποία γίνεται η ενίσχυση.
- 106** Κατά το άρθρ. 25 παρ. 1 Σ. φορείς ελευθερίας της έκφρασης είναι και οι ιδιώτες στις μεταξύ τους σχέσεις, αυτό δε συμβαίνει είτε στο πλαίσιο σύγκρουσης δικαιωμάτων (π.χ. ιδιωτική ζωή ή προστασία της τιμής) ή της έμμεσης τριτενέργειας στο πλαίσιο ιδίως της σύναψης συμβάσεων ιδιωτικού δικαίου οι όροι των οποίων δεν αποκλείεται να εγείρουν σε ακραίες περιπτώσεις ζητήματα περιορισμού της ελεύθερης έκφρασης των συμβαλλομένων μερών, χωρίς όμως να θίγεται η ελευθερία των συμβάσεων (361 ΑΚ) (Μαρκόπουλος, 2017, σελ. 322). Σε σχέση με την τριτενέργεια πρέπει να τονίσουμε ότι ιδιαίτερη κατηγορία αποτελεί η περίπτωση της διάθεσης ιδιωτικών χώρων σε δημόσια χρήση (public forum), όπως είναι οι χώροι των πολυκαταστημάτων. Ήδη η προβληματική αυτή ισχύει πλέον και για τον άυλο χώρος του διαδικτύου και της ψηφιακής τεχνολογίας (βλ. την ενότητα για τη ρύθμιση του δικαιώματος).
- 107** Ο δημόσιος λόγος ενώπιον της Βουλής διέπεται από τις κοινοβουλευτικές αρχές. Η καλόπιστη διεξαγωγή του διαλόγου, η υποχρέωση των υπουργών και των μελών της κυβέρνησης να απαντούν στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού ελέγχου και να τηρούν το καθήκον αληθείας και μη παραπλάνησης της Βουλής με συνέπεια σε διαφορετική περίπτωση την πολιτική τους ευθύνη και (σε μια σοβαρή πολιτεία με ανεπτυγμένη κοινοβουλευτική συνείδηση και πρακτική) την παραίτηση εκείνου που παραβιάζει την υποχρέωση αυτή, είναι ειδικές υποχρεώσεις και συνθήκες που διέπουν τον κυβερνητικό πολιτικό λόγο. Αλλά πολλά λέγονται και λίγα γίνονται για τη διαβουλευτική δημοκρατία στην Ελλάδα όπου συχνά κυριαρχεί ακραία πόλωση.

VII. ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

- 108** Σειρά διεθνών κειμένων αναγνωρίζουν και προστατεύουν την ελευθερία της έκφρασης (Μαρκόπουλος, σελ. 315):

1. Άρθρ. 19 Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου 1948

- 109** *Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει το να εκφράζει τις απόψεις του χωρίς να υφίσταται δυσμενείς*

συνέπειες καθώς και το να αναζητά, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης και οπουδήποτε στον κόσμο.

2. Άρθ. 19 Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ν. 2462/1997)

1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του. 110

2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του. 111

3. Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι 112

α. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. 113

β. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών. 114

3. Άρθ. 11 Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης 115

1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων. 116

2. Η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η πολυφωνία τους είναι σεβαστές. 117 (Βλ. Φερεντίνου, 2015, σελ. 125).

4. Άρθ. 10 Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (πδ 76/2022 ΦΕΚ Α΄ 205)

Ελευθερία έκφρασης. 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης, καθώς και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς παρέμβαση δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρο δεν εμποδίζει τα Κράτη να υποβάλλουν τις επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεόρασης σε καθεστώς αδειοδότησης. 2. Η άσκηση των ελευθεριών αυτών, δεδομένου ότι συνεπάγεται καθήκοντα και ευθύνες, μπορεί 118

να υπαχθεί σε ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, που προβλέπονται από τον νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα, σε δημοκρατική κοινωνία, για την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα ή τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπόληψης ή των δικαιωμάτων τρίτων, την παρεμπόδιση κοινολόγησης εμπιστευτικών πληροφοριών ή τη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας.

VIII. Η ΒΑΣΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΡΘ. 14 Σ. ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

- 119 Δικαιοδοσία για την ελευθερία της έκφρασης έχουν τόσο τα τακτικά δικαστήρια, όσο και η διοικητική δικαιοσύνη, αναλόγως αν πρόκειται για διοικητική διαφορά, ποινική ή αστική. Συνεπώς τόσο η νομολογία του ΣτΕ όσο και του ΑΠ ερμηνεύει το άρθ. 14 Σ.
- 120 Η ΣτΕ 1901/2014 (Ολομ.) είναι σημαντική απόφαση επειδή καθιστά σαφές ότι άρθ. 14 παρ. 1 σε συνδυασμό και με την παρ. 2 (ελευθερία του Τύπου) αποτελεί τον πυρήνα της πνευματικής ελευθερίας και συνεπώς εφαρμόζεται και στα ΜΜΕ του άρθ. 15 Σ. Στη σκ. 16 το ΣτΕ δέχθηκε ότι: «με τις διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος κατοχυρώνεται η ελευθερία της έκφρασης, βασική εκδήλωση της οποίας αποτελεί το δικαίωμα καθενός να διαδίδει με τη χρήση των μέσων ενημέρωσης (Τύπου, ραδιοφωνίας, τηλεόρασης) ειδήσεις, σχόλια και απόψεις (δικαίωμα του πληροφορείν). Με τις ίδιες συνταγματικές διατάξεις, σε συνδυασμό με τα άρθρα 5 παρ. 1 και 5 Α παρ. 1 του Συντάγματος, κατοχυρώνεται, εξ άλλου, το δικαίωμα του καθενός να ενημερώνεται τακτικά και ελεύθερα από κάθε διαθέσιμη πηγή για κάθε θέμα που τον ενδιαφέρει (δικαίωμα του πληροφορείσθαι). Με το πλέγμα των πιο πάνω συνταγματικών διατάξεων, σε συνδυασμό με τις διατάξεις του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, προστατεύονται οι ελευθερίες του πληροφορείν και του πληροφορείσθαι, ως αναγκαία προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου, αλλά και ως συστατικό στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η άσκηση των ελευθεριών αυτών υπόκειται μόνο στους απολύτως αναγκαίους περιορισμούς που προβλέπονται από τις αντίστοιχες συνταγματικές διατάξεις. Όπως γίνεται γενικά δεκτό, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (τύπος, ραδιοτηλεόραση, διαδικτυακά μέσα) επιτελούν πολλαπλές, κατ' ιδίαν, λειτουργίες στη δημοκρατική κοινωνία". Ενδεικτικά: "Πληροφορούν τους πολίτες και αποτελούν *fora* ανοιχτής ανταλλαγής ιδεών" συμβάλλοντας στο να σχηματίσουν αυτοί ελεύθερα και δημόσια τη δική τους γνώμη για τα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα. "Ελέγχουν την πολιτική εξουσία" και καθιστούν διαφανή τον τρόπο άσκησής της. "Ενισχύουν την κοινωνική συνοχή" δίνοντας στους πολίτες τη "δυνατότητα να συμμετέχουν" ως ενεργά

μέλη ενός συνόλου στο κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. "Επιδρούν στην πολιτιστική καλλιέργεια και ικανοποιούν τις ποικίλες προσωπικές ανάγκες" του κοινού (ψυχαγωγία, θέματα υγείας, δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου κ.ά.)».

Η απόφαση του ΣτΕ 490/2018 έκρινε ότι: «5. Κατά τις διατάξεις αυτές [άρθ. 14 Σ. και 121 10 ΕΣΔΑ] ο τύπος, ως θεσμός, είναι ελεύθερος για να μπορεί να επιτελεί τη δημόσια αποστολή του, που συνίσταται στην "ακώλυτη αλληλεπίδραση αυτού και της κοινής γνώμης". Στο πλαίσιο αυτό απαγορεύεται η λογοκρισία και κάθε άλλη επέμβαση της πολιτείας η οποία μπορεί να αναιρέσει ή να παρακωλύσει ουσιωδώς την άσκηση του δικαιώματος αυτού, η δε πολιτεία λαμβάνει τα κατά περίπτωση πρόσφορα μέτρα για τη διευκόλυνση της ασκήσεως του δικαιώματος και την προαγωγή της αποστολής του τύπου (ΣτΕ 3880/2002 7μ., πρβλ. ΣτΕ 832/1985 Ολομ., 2109/1988 Ολομ., 3938/1988, 1824/1989, 199/1991, 3048/1996 7μ. κ.ά.). Το δικαίωμα της ελευθεροτυπίας περιλαμβάνει αφ' ενός μεν το δικαίωμα του τύπου να πληροφορεί το κοινό, προϋπόθεση για την άσκηση του οποίου αποτελεί η, ωσαύτως κατοχυρούμενη με τις ανωτέρω διατάξεις, ελεύθερη αναζήτηση και συλλογή πληροφοριών, αφ' ετέρου δε, εν όψει και του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος, το δικαίωμα κάθε πολίτη να πληροφορείται και να ενημερώνεται τακτικά και ελεύθερα για κάθε πολιτικό και κοινωνικό εν γένει θέμα που τον ενδιαφέρει (βλ. ΣτΕ 3880/2002 7μ., 2787/1980 και αποφάσεις Ε.Δ.Δ.Α. της 26.4.1979, *Sunday Times*, serie A no 30, σκ. 66, της 8.7.1986, *Lingens*, serie A no 103, σκ. 41–42, της 26.11.1991, *Observer* και *Guardian*, serie A no 216, σκ. 59, και *Sunday Times* (No 2), serie A no 217, σκ. 50, της 27.3.1996, *Goodwin*, Συλλογή 1996–II no 7, σκ. 60, κ.ά.). Η συνταγματική όμως αυτή διάταξη ουδόλως επιβάλλει στον νομοθέτη να λαμβάνει μέτρα ή να χορηγεί παροχές οι οποίες θα τείνουν στην οικονομική ενίσχυση των επιχειρήσεων τύπου (ΣτΕ 3048/1996 7μ.), η δε άσκηση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας τελεί υπό την επιφύλαξη της τηρήσεως των γενικώς ισχυόντων κανόνων δικαίου της κείμενης νομοθεσίας, όπως συνάγεται από τη διατύπωση, τόσο του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος [«... τηρώντας τους νόμους του Κράτους»], όσο και του άρθρου 10 παρ. 2 της Ε.Σ.Δ.Α. Στους κανόνες δε αυτούς περιλαμβάνονται και εκείνοι που ρυθμίζουν την εν γένει οργάνωση και λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών χάριν του δημοσίου συμφέροντος (ΣτΕ 3880/2002 7μ.)».

Η ΣτΕ 902/1981 (Ολομ.) «ήταν μία από τις πρώτες αποφάσεις που έθεσε το ζήτημα της 122 φύσης του δικαιώματος στην ελευθεροτυπία, ως προεχόντως ατομικού ή λειτουργικού, και το έλυσε προς την ορθή κατεύθυνση του ατομικού δικαιώματος το οποίο προστατεύει έναντι του κράτους (αρνητική ελευθερία, *status negativus*). Απέρριψε τη χειραγώγηση του τύπου και πρόκρινε τον κοινωνικοπολιτικό έλεγχο της εξουσίας δια του τύπου». Απέκλεισε λοιπόν τη λογική της κρατικής δράσης προς εξύψωση του επιπέδου του τύπου

και τόνισε τη σχέση του με την κοινωνία (κοινή γνώμη) και τον ελεγκτικό του ρόλο. Στη συλλογιστική αυτή προσδιόρισε και ορισμένους από τους φορείς του δικαιώματος. Αφορμή έδωσε ο υπουργικός καθορισμός της τιμής πώλησης των εφημερίδων.

- 123 Η πλειοψηφία δέχθηκε ότι: «*Δια των ανωτέρω διατάξεων [άρθ. 14 Σ.], κατοχυρούται το δικαίωμα των πολιτών να εκφράζουν και να διαδίδουν τας γνώμας των δια του τύπου, το δικαίωμα δε τούτο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα εκδόσεως εφημερίδος. Κατά την έννοιαν της συνταγματικής επιταγής, ο τύπος, ως θεσμός, είναι ελεύθερος, δια να δύναται να επιτελή την δημοσίαν αποστολήν του, συνισταμένην εις την "ακώλυτον αλληλεπίδρασιν αυτού και της κοινής γνώμης", η οποία είναι φορέυς κοινωνικών και πολιτικών ιδεολογιών "και του κοινωνικού και πολιτικού ελέγχου". Ως εκ τούτου "ουσιώδες στοιχείον του δικαιώματος εκδόσεως εφημερίδος είναι η ελευθερία κυκλοφορίας και διαδόσεως αυτής" εις το αναγνωστικόν κοινόν, "το οποίον έχει επίσης το δικαίωμα να επιλέγη ελευθέρως, μεταξύ των κυκλοφορουσών εφημερίδων, την πηγήν της ενημερώσεως του". Συνεπώς, "ο καθορισμός της τιμής πωλήσεως της εφημερίδος", σύμφυτος με την ελευθερίαν ταύτην, "αποτελεί ουσιώδες στοιχείον του δικαιώματος προς έκδοσιν εφημερίδος και ως τοιούτον, δεν επιδέχεται νομοθετικήν επέμβασιν", η οποία, άλλως, θα ανήρει, πράγματι, το συνταγματικόν δικαίωμα, ως θίγουσα ουσιώδες συστατικόν του. "Κατά ταύτα, οι μεν εκδότες εφημερίδων έχουν ατομικόν δικαίωμα να καθορίζουν αυτοί ελευθέρως την τιμήν πωλήσεως των εφημερίδων των, οι δε πολίται έχουν επίσης ατομικόν δικαίωμα να επιλέγουν προς πληροφόρησιν των την εφημερίδα της προτιμήσεως των, κατά συνεκτίμησιν και του παράγοντος της τιμής αυτής".*
- 124 «*Νομοθετική επέμβασις" εις τον καθορισμόν της τιμής πωλήσεως των εφημερίδων, ανεπίτρεπτος καθ' εαυτήν, "δεν δύναται να δικαιολογηθή ούτε με την επίκλησιν λόγων αναγομένων εις την εξύψωσιν της στάθμης του τύπου, η οποία επιτυγχάνεται δια των ελευθέρων επιλογών της κοινής γνώμης, μη υποκειμένης εις κρατικήν χειραγώγησιν", ούτε με την επίκλησιν λόγων αναγομένων εις την καταπολέμησιν μονοπωλιακών τάσεων των εκδοτικών επιχειρήσεων, τάσεων αι οποίαι, συντρεχούσης περιπτώσεως, δύναται να αντιμετωπισθούν δια της εφαρμογής των εκάστοτε ισχυόντων νόμων περί προστασίας του ελευθέρου και νόμιμου ανταγωνισμού. [...]*».
- 125 Αλλά εκείνη την εποχή διατυπώθηκε ισχυρή μειοψηφία υπέρ της λειτουργικής αντίληψης: «*Κατά την γνώμην όμως ένδεκα μελών του δικαστηρίου, το άρθρο 14 του Συντάγματος το μεν προστατεύει, υπό την επιφύλαξιν της τηρήσεως των νόμων του κράτους, το ατομικόν δικαίωμα της δια του τύπου εκφράσεως και διαδόσεως της γνώμης, το δε κατοχυρώνει την ελευθερίαν του τύπου, ως θεσμού, και επιτρέπει εις τον νομοθέτην*

να λάβη θεσμικά μέτρα προστασίας της ελευθεροτυπίας και συνάμα ανυψώσεως της ποιότητας του τύπου.

[...] Η υπό του νομοθέτου, συνεπώς, θέσπισις μέτρων και περιορισμών προς καταπολέ- 126
μψιν μονοπωλιακών τάσεων των οικονομικώς ισχυροτέρων εκδοτικών επιχειρήσεων, ως η χορήγησις ατελούς δημοσιογραφικού χάρτου, ο καθορισμός του σχήματος και ανω-
τάτου ορίου αριθμού σελίδων, η απαγόρευσις παροχής δώρων, αλλά και περιορισμοί εις
την ελευθέραν διαμόρφωσιν της τιμής πωλήσεως των εφημερίδων, αποτελούν θεμιτάς,
κατ' αρχήν, επεμβάσεις του νομοθέτου, ο δ' έλεγχος του δικαστού, μη δυνάμενος να
εκτεθή εις την έρευναν του προσφόρου του δια την εξασφάλισιν της ελευθεροτυπίας
ληφθέντος νομοθετικού μέτρου, κατ' ανάγκην περιορίζεται εις τον έλεγχο της υπερβά-
σεως άκρων ορίων, ήτις υπέρβασις θα ωδηγεί, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας, εις
κατάπνιξιν της ελευθερίας του Τύπου (Σ.Ε. 880/1959, 189/1964, 2787/1980)».

Η μειοψηφούσα γνώμη μπορεί να λεχθεί ότι έχει ασφαλώς ξεπεραστεί, όπως άλλωστε 127
και η παλαιότερη, προ του 1975, νομολογία της οποίας αποτελούσε συνέχεια (ΣτΕ
189/1964 (Ολομ.): *απέρριψε Αίτηση ιδιοκτήτριας των εν Αθήναις εκδιδομένων ημερη-
σίων πολιτικών εφημερίδων «Καθημερινή» και «Η Μεσημβρινή» για την ακύρωση ΥΑ
με την οποία ορίσθηκε ότι η συνολική επιφάνεια των ημερησίων πολιτικών εφημερίδων
Αθηνών και Θεσσαλονίκης δεν δύναται να υπερβαίνει τις εκατόν δώδεκα σελίδες ανά
δεκατετράημερο, το δε μέτρο χαρακτηρίστηκε «ρυθμιστική παρέμβασις της Πολιτείας».*

Η σημαντική απόφαση ΣτΕ 3620/2008 δέχθηκε ότι (σκ. 5) «το δικαίωμα του πληρο- 128
φορείν και η συνακόλουθη με αυτό “δημοσιογραφική ελευθερία” κατοχυρώνεται τόσο
στα πλαίσια του άρθρου 14 του Συντάγματος (που αφορά τον έγγραφο τύπο) όσο και στα
πλαίσια του άρθρου 15 (που αφορά την ραδιοφωνία και την τηλεόραση). Στον πυρήνα
της ελευθερίας αυτής περιλαμβάνεται κατ' αρχήν η ευχέρεια του δημοσιογράφου (ο
οποίος έχει την σχετική ευθύνη σε ένα ραδιοφωνικό ή τηλεοπτικό σταθμό) να αξιολογεί
και να επιλέγει το τι εκ των καθημερινώς συμβαινόντων αξίζει να θεωρηθεί ως είδηση
και πρέπει να μεταδοθεί ως τοιαύτη. [...] Περαιτέρω, στον πυρήνα της κατοχυρωμένης
συνταγματικά δημοσιογραφικής ελευθερίας ανήκει επίσης και η ευχέρεια του εν λόγω
δημοσιογράφου (ή των εν λόγω δημοσιογράφων), αυτός, αποκλειστικά και μόνο, να
ιεραρχεί και να αξιολογεί τις κριθείσες ως κατ' αρχήν μεταδοτέες ειδήσεις ως περισσό-
τερο ή λιγότερο σημαντικές μεταξύ τους και να αποφασίζει πόσος χρόνος θα διατεθεί σε
κάθε μία από αυτές στα πλαίσια ενός δελτίου ειδήσεων». Συνεπώς ακύρωσε απόφαση
του ΕΣΡ που επέβαλε κύρωση για παραβίαση της αρχής της αντικειμενικότητας.

Η νομολογία του Αρείου Πάγου θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως άνιση, καθώς 129
αφενός μεν τηρεί μία πιο συγκρατημένη στάση στο ζήτημα της σχέσης της ελευθερίας

του Τύπου με άλλα θεμελιώδη ατομικά δικαιώματα, όπως αυτό της προσβολής της προσωπικότητας και ειδικότερα της τιμής, όταν αυτά συγκρούονται μεταξύ τους, χωρίς να αξιοποιεί τις ερμηνευτικές δυνατότητες που προσφέρει η λειτουργία του τύπου σε μια *δημοκρατική κοινωνία* κατά την ερμηνεία της ΕΣΔΑ από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, αφετέρου δε όταν πρόκειται για τον πολιτικό λόγο των πολιτικών ή τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, τότε η προστασία που παρέχει είναι διευρυμένη (βλ. ΑΠ 590/2009, ΑΠ 850/2019). Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τη δημοσιογραφική κριτική στους πολιτικούς ή σε δημόσια πρόσωπα. Επιδεικνύεται εδώ σε αρκετές περιπτώσεις υπέρμετρη αυστηρότητα σε σχέση με την εγγυητική λειτουργία της ελευθερίας της έκφρασης, ιδίως δια του τύπου. Ωστόσο ο ΑΠ έχει εκδώσει σπουδαίες αποφάσεις που αναγνωρίζουν τη σημασία του δικαιώματος και το προστατεύουν αποτελεσματικά. Κρίσιμη για την υπέρβαση της άνισης στάσης του ΑΠ αναφορικά με την προστασία των πολιτικών κομμάτων και τον λόγο των πολιτικών, έναντι της κριτικής που τους ασκείται, είναι όπως ήδη σημειώθηκε το γεγονός ότι *το Σύνταγμα του 1975 παρέχει διευρυμένη προστασία αντικειμενική και όχι υποκειμενική: στον πολιτικό λόγο και όχι μόνο στα πολιτικά κόμματα και τους εκλεγμένους πολιτικούς αντιπροσώπους του λαού.*

- 130 Η Βαρουσήμαντη απόφαση του ΑΠ 13/1999 (Πλήρης Ολομέλεια) έκρινε ότι: *«[...] το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνει την ελευθερία της επιστήμης και της έρευνας, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1, 2 και 3 αυτού προστατεύουν την ελευθερία εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών και απαγορεύουν την κατάσχεση, τη λογοκρισία ή κάθε άλλο ισοδύναμο προληπτικό μέτρο σε βάρος του τύπου που και ρητώς ανακηρύσσεται ελεύθερος. Η προστασία των ως άνω ελευθεριών, επειδή αποσκοπεί στη διαφύλαξη ύψιστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών. Αυτό συμβαίνει και όταν κατά τη σύνταξη γλωσσικού λεξικού, που είναι συγχρόνως επιστημονικό έργο, ο λεξικογράφος αναζητώντας συστηματικά και μεθοδικά την αλήθεια, καταγράφει τις ποικίλες σημασίες ή χρήσεις ορισμένων λέξεων ή φράσεων που θεωρούνται μειωτικές ή εξυβριστικές για ορισμένα πρόσωπα ή μέλη ευρύτερων κοινωνικών ομάδων, εφόσον ο ίδιος δεν υιοθετεί ούτε αποδέχεται τη σημασία αυτή. [...] [H] «προσβολή» της προσωπικότητας δεν είναι παράνομη, αφού η απλή αναφορά–καταγραφή στο λεξικό ότι η λέξη «Βούλγαρος» χρησιμοποιείται καταχρηστικώς ως εξυβριστική ονομασία κατηγορίας φιλάθλων και αθλητών (παικτών) δεν ενέχει αποδοχή του χαρακτηρισμού αυτού από το συντάκτη, έγινε δε στα*

πλαίσια της συνταγματικώς κατοχυρωμένης και αξιολογικώς υπέρτερης ελευθερίας του Τύπου και της επιστήμης. Πράγματι η ως άνω καταχώριση έγινε με την επιστημονική πεποίθηση του συντάκτη, ότι η ως άνω σημασία της λέξης «Βούλγαρος», έστω και αν αυτή χρησιμοποιείται μεμονωμένα, σποραδικά, παροδικά και από ασήμαντη μερίδα φιλάθλων του νότου, αποτελούσε «έννοια» της άνω λέξης και έπρεπε να καταγραφεί ως τέτοια, με τη διευκρίνιση μάλιστα, ότι η έννοια αυτή ήταν «καταχρηστική–υβριστική», η προσβολή δε, υπό τις προαναφερόμενες περιστάσεις της προσωπικότητας των ανωτέρω, δεν θίγει κατ' αντικειμενική κρίση, την ανθρωπινή «αξία» τους».

Σε αντίθεση όμως με την ανωτέρω νομολογία η ΑΠ 1146/2022 (πολ.) (βλ. ομοίως ΑΠ 131 1017/2020, ΑΠ 755/2017, πάγια νομολογία) δέχθηκε ότι: «Ο τύπος επιτελεί κοινωνικό λειτουργήμα, ασκώντας καθήκοντα τα οποία ο ίδιος επιλέγει, βάσει της αποστολής του, που συνίσταται στην πληροφόρηση και τη σύμπραξη για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Η ελευθερία του Τύπου δεν αποτελεί, όμως, αυτοσκοπό και συνακολούθως δεν πρέπει να συνεπάγεται, χωρίς άλλο, τη θυσία άλλων έννομων αγαθών και για το λόγο αυτό υπάγεται, κατά τα ανωτέρω, στον γενικό περιορισμό της τηρήσεως των νόμων του Κράτους, οι οποίοι και αποτελούν το γενικό νομικό πλαίσιο, εντός του οποίου κινείται και αναπτύσσεται ελευθέρως ο τύπος. Με νόμο, επομένως, μπορεί να περιοριστεί η ελευθερία διαδόσεως των στοχασμών και η αντίστοιχη ελευθερία πληροφορήσεως, αρκεί οι περιορισμοί αυτοί να είναι γενικής φύσεως, να αποτελούν μόνο κατασταλτικά μέτρα και να μη θίγουν τον πυρήνα του δικαιώματος της ελευθερίας του Τύπου (ΑΠ 1486/2017). Επίσης, κατά το άρθρο 10 παρ. 1 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών περι Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (κυρ. ν.δ. 53/1974) «Παν πρόσωπο έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών άνευ επεμβάσεως των δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το δικαίωμα, όμως τούτο υπόκειται, σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (και 19 παρ. 3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα που κυρώθηκε με το ν. 2462/1997) σε περιορισμούς και κυρώσεις, που προβλέπονται από το νόμο και αποσκοπούν, εκτός άλλων, στην προστασία της υπολήψεως και των δικαιωμάτων τρίτων».

Η ΑΠ 755/2017 δέχθηκε ότι: «Τα δυσδιάκριτα όρια του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας 132 [...] προσδιορίζονται από το ημεδαπό δίκαιο από την [δ]ιάταξη του άρθρου 367 ΠΚ. Επίσης, το άρθρο 10 της Διεθνούς Συμβάσεως της Ρώμης, που κυρώθηκε και αποτελεί εσωτερικό δίκαιο (ΝΔ 53/74), καθιερώνει, με την παρ. 1 αυτού, την ελευθερία της γνώμης και της μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, όμως με την παρ. 2 αυτού προβλέπει δυνατότητα

περιορισμού της ελευθερίας του Τύπου, [...]. Από το πλέγμα των προαναφερθεισών διατάξεων συνάγεται, ότι, από τον ενυπάρχοντα στη δημοσιογραφική δραστηριότητα αυξημένο κίνδυνο προσβολής της προσωπικότητας λόγω της δημοσιότητας, που αποτελεί το πεδίο δράσεως του τύπου, απορρέουν οι λεγόμενες συναλλακτικές υποχρεώσεις του τύπου, μεταξύ των οποίων η υποχρέωση σεβασμού της προσωπικότητας και το καθήκον αλήθειας, που επιβάλλει να προηγηθεί ο έλεγχος της αλήθειας των πληροφοριών και των ειδήσεων, ώστε το περιεχόμενο να συμπίπτει με την πραγματικότητα. Η μη τήρηση αυτών των συναλλακτικών υποχρεώσεων αποκλείει, στην περίπτωση της μετάδοσης αναληθούς ειδήσεως, την ύπαρξη δικαιολογημένου ενδιαφέροντος του δημοσιογράφου προς ενημέρωση του κοινού, και γ' αυτό δεν τίθεται θέμα άρσεως του παρανόμου της προσβολής κατ' άρθρο 367 ΠΚ. (ΑΠ 632/2015)».

- 133 Αντίθετα, τόσο το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ όσο και το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας, ενδεικτικά, προστατεύουν με ιδιαίτερη έμφαση την ελευθερία της έκφρασης (Χρήστου, 2007, σελ. 345)

ΙΧ. ΕΧΘΡΙΚΟ ΑΚΡΟΑΤΗΡΙΟ, ΚΑΤΑΝΑΓΚΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΚΑΙ ΕΚΟΥΣΙΑ ΕΚΘΕΣΗ

- 134 Επαναλαμβάνεται συχνά η ρήση της Ρόζας Λούξεμπουργκ ότι «η ελευθερία είναι πάντα ελευθερία για αυτόν που σκέπτεται διαφορετικά». Η διαφωνία όμως δεν δικαιολογεί ούτε καθιστά θεμιτό το αίτημα ενός εχθρικού ακροατηρίου για λιγότερο λόγο, αλλά μόνο για ακώλυτη έκφραση όλων των απόψεων. Η έκθεση στον δημόσιο χώρο και η προβολή ιδεών ή εικόνων ή μηνυμάτων ή κάθε είδους πληροφορίας αντιμετωπίζεται με ποικίλους τρόπους, αλλά όχι με αξίωση στέρσης της ελευθερίας έκφρασης εκείνων που ασκούν τα συνταγματικά τους δικαιώματα, με αφαίρεση της εικόνας, σίγασση του λόγου, διακοπή της συναυλίας ή του θεάματος. Συνεπώς η αξίωση του εχθρικού ακροατηρίου προς άρση της προσβολής με τον περιορισμό της έκφρασης που τους ενοχλεί συνιστά αίτημα το οποίο παραβιάζει ευθέως το άρθ. 14 Σ. και προσκρούει στο όριο που θέτει το Σύνταγμα στο άρθ. 5 παρ. 1 για την ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας. Τόσο τα δικαιώματα των άλλων όσο και την προστασία τους ως αντικειμενικές αξίες της συνταγματικής τάξης. Τέτοια (και) αντικειμενικά προστατευόμενη αξία είναι η ελευθερία της έκφρασης ως θεσμική εγγύηση του τύπου και στοιχείο της ανοικτής κοινωνίας που κατοχυρώνει το άρθ. 25 παρ. 1 Σ. Δυστυχώς όμως στην Ελλάδα η ανωτέρω προβληματική, αν και προκύπτει αβίαστα από το άρθ. 14 παρ. 1, δεν γίνεται πάντα σεβαστή (βλ. για την προστασία έναντι του εχθρικού ακροατηρίου στις ΗΠΑ, Τσακυράκης, 2021, σελ. 178). Περαιτέρω το εχθρικό ακροατήριο, οφείλει κατ' αρχήν να μην εμποδίσει μια εκδήλωση με την οποία διαφωνεί διαταράσσοντας

τη δημόσια τάξη. Αλλά βέβαια η εκδήλωση σφοδρής αντιπαράθεσης μεταξύ ομάδων, εφόσον παραμένει στο λεκτικό επίπεδο, χωρίς σοβαρό και συγκεκριμένο κίνδυνο να χαθεί ο έλεγχος της κατάστασης, δεν ισοδυναμεί με διατάραξη της δημόσιας τάξης, αφού οι συνθήκες αυτές είναι αναμενόμενες σε μια δημοκρατία (Παπαστυλιανός, 2005, σελ. 342, βλ. την ενότητα για τους ποινικούς περιορισμούς).

Ως προς τα ανωτέρω, σημαντική είναι η ερμηνευτική συμβολή της αρχής της ανεκτικότητας. Κατ' αυτήν η προστασία του λόγου δεν εξαρτάται από την ορθότητα ή βασιμότητα των απόψεων ή των πεποιθήσεων που προβάλλονται στη δημόσια σφαίρα, αλλά συνδέεται με την ίση προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και τον αδιαίρετο χαρακτήρα της ελευθερίας, ο οποίος αποκλείει τον περιορισμό της γνώμης των διαφωνούντων, μόνο και μόνο επειδή προκαλεί ή προσβάλλει είτε την κοινωνική πλειοψηφία είτε φανατισμένες δυναμικές μειοψηφίες που δεν ανέχονται την ιδεολογική διαφωνία. Με αυτά τα δεδομένα, η αρχή της ανεκτικότητας συνιστά «θεσμική εγγύηση της δημόσιας τάξης», υπό την έννοια ότι το κράτος εγγυάται την ελεύθερη έκφραση κάθε άποψης, όσο προκλητικής κι αν είναι, και αναλαμβάνει να οριοθετήσει τις αντιδράσεις που τυχόν προκαλεί σε πλαίσια τα οποία δεν οδηγούν στην κατάλυση της ελευθερίας της έκφρασης όσων επιθυμούν να εκφραστούν και στη βίαιη επιβολή των απόψεων πλειοψηφιών ή ριζοσπαστικών δυναμικών ομάδων.

Η αρχή της ανεκτικότητας ως θεσμική εγγύηση της δημόσιας τάξης (Τασόπουλος, 2001, σελ. 87, 97) νοηματοδοτεί το κανονιστικό περιεχόμενο της δημόσιας τάξης εμπλουτίζοντάς την με τη σύγκρουση των ιδεών που συχνά είναι αναγκαία για να πυροδοτήσει τον δημόσιο διάλογο. Η δημόσια τάξη στην Ελλάδα δεν είναι η αυτή υπό το Σύνταγμα του 1952 και υπό το Σύνταγμα του 1975 το οποίο κατοχυρώνει μια συμπεριληπτική, φιλελεύθερη και δημοκρατική, ανοικτή κοινωνία, χωρίς διώξεις του φρονήματος και αποκλεισμούς. Σύμφωνα με το Σύνταγμα αντιμετώπισε το πρόβλημα του εχθρικού ακροατηρίου η ακόλουθη νομολογία:

Η απόφαση Μον. Πρωτ. Αθηνών 6520/2006 (ασφαλιστ.) στην υπόθεση της κινηματογραφικής ταινίας «Κώδικας Da Vinci» απέρριψε τον ισχυρισμό ότι προσβάλλεται το θρησκευτικό συναίσθημα, με την προβολή της ταινίας και ότι υπάρχει παραβίαση του Συντάγματος και των χρηστών ηθών, καθώς και το αίτημα να ρυθμιστεί προσωρινά η κατάσταση με τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων και συγκεκριμένα να απαγορευτεί η προβολή της ταινίας από τους κινηματογράφους.

Το Δικαστήριο επανέλαβε το σκεπτικό της ΟΛΑΠ 13/1999 και δέχθηκε ότι «φορείς της ελευθερίας της τέχνης δεν είναι μόνο οι καλλιτεχνικοί δημιουργοί, αλλά και τα πρόσωπα που απολαμβάνουν (ή προορίζονται να απολαύσουν) ένα έργο τέχνης, δηλαδή το κοινό

(*θεατές, ακροατές, αναγνώστες κ.λπ.*)» και έτσι το επικαλούμενο δικαίωμα προσωπικότητας της αιτούσας, συγκρούεται με αυτό των λοιπών πολιτών στην ελεύθερη παρακολούθηση της ταινίας που κατοχυρώνεται συνταγματικά ως εκδήλωση προσωπικότητας. Και σε μία δημοκρατική κοινωνία, όπως ως προς τη νομική έκφασή της η Ελληνική κοινωνία καθορίζεται από το Σύνταγμα του 1975, κανείς δεν μπορεί, επικαλούμενος το σεβασμό της προσωπικότητάς του, να επιβάλλει στους άλλους τι θα πρέπει να δουν, τι να διαβάσουν και να ακούσουν, καθώς και να παρεμποδίζουν, όσο ευγενή και ανιδιοτελή και να είναι τα κίνητρά τους, την ελεύθερη κυκλοφορία των όποιων δημιουργημάτων του πνεύματος, καλών ή κακών (σημείωση Γ. Ρήγου κάτω από την ΜΠΑ 17115/1988 ΕλλΔνη 30.1382). Εξάλλου σε καμία δημοκρατική χώρα δεν απαγορεύτηκε η προβολή της εν λόγω κινηματογραφικής ταινίας ή η κυκλοφορία του ομώνυμου βιβλίου.

- 139 Ωστόσο τα πράγματα αλλάζουν εάν θεωρείται πιθανό και αναμενόμενο να συντρέχει περίπτωση *καταναγκαστικής έκθεσης* των επισκεπτών δημοσίων χώρων σε προσβλητικά μηνύματα στα οποία δεν θα ήθελαν οι ίδιοι να εκτεθούν, αλλά τα οποία δεν μπορούν να αποφύγουν, μετά από προειδοποίηση, ακριβώς επειδή είναι κατά κάποιο τρόπο «εγκλωβισμένοι στον δημόσιο χώρο».
- 140 Η ΣτΕ 1319/2004 έκρινε (με σημαντική μειοψηφία δύο Συμβούλων) ότι (σκ. 10): «*η επίμαχη φωτογραφία, με το συγκεκριμένο τρόπο προβολής της (ανάρτηση γιγαντοαφισών σε σημεία της πόλης) απευθύνθηκε με καταναγκαστικό τρόπο στο σύνολο των καταναλωτών, αδιακρίτως ηλικίας, φύλου και λοιπών διαφοροποιήσεων, με τρόπο, δηλαδή, ικανό να προσβάλει την αιδώ και τη γενετήσια αξιοπρέπεια του μέσου πολίτη. [...] Εξάλλου, το τυχόν γεγονός της αναρτήσεως περιοδικών με καταφανώς άσεμνες φωτογραφίες στα περίπτερα και της εν γένει επέκτασης του γυμνού στη διαφήμιση, τα οποία επικαλείται η αιτούσα, ανεξαρτήτως της νομιμότητάς τους, δημιουργούν, πάντως, συγκριτικά, μικρότερη όχληση στο κοινό περί χρηστών ηθών αίσθημα, διότι απευθύνονται σε στενότερο κύκλο, (αναγνώστες συγκεκριμένων περιοδικών κ.λπ.) χωρίς να επιβάλλεται, συνεπώς, η θέα των γυμνών φωτογραφιών στους καταναλωτές με τον ίδιο καταναγκαστικό τρόπο, όπως στην περίπτωση της γιγαντοαφίσας».*
- 141 Αντίστοιχο θέμα έθεσε η καμπάνια κατά των αμβλώσεων στο Μετρό της Αθήνας. Το άρθ. 14 παρ. 2 Σ. που απαγορεύει τα προληπτικά μέτρα ισχύει και για τις δημόσιες επιχειρήσεις, που ως Ανώνυμες Εταιρίες διέπονται από το ιδιωτικό δίκαιο, στο μέτρο που το Σύνταγμα ορίζει ότι «τα δικαιώματα ισχύουν και στις σχέσεις ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν» (άρθ. 25 παρ. 1, τριτενέργεια). Ωστόσο, ο κανόνας αυτός, αν και πολύ αυστηρός, κάμπτεται σε περίπτωση όπου η δημοσίευση γίνεται σε ειδικά διαφημι-

στικά πλαίσια, προορισμένα για εμπορική εκμετάλλευση μιας δημόσιας επιχείρησης. Εξαιτίας του εμπορικού της χαρακτήρα, παρότι δεν στερείται προστασίας με βάση την ελευθερία της έκφρασης, δεν αποκλείεται η εντονότερη ρύθμιση της διαφήμισης, για λόγους δημοσίου συμφέροντος. Τρεις είναι οι κανόνες που διέπουν τις διαφημίσεις στο Μετρό: Πρώτον, η απαγόρευση δημοσίευσης ενός επίμαχου μηνύματος κοινωνικού, ηθικού ή πολιτικού περιεχομένου δεν μπορεί να βασίζεται στην αντίθεση ή την αντίρρηση του φορέα της κρατικής εξουσίας στο περιεχόμενο του μηνύματος, εφόσον αυτό δεν παραβιάζει δικαιώματα τρίτων, αλλά απλώς ταραάζει, ενοχλεί, σοκάρει ή ακόμη και εξοργίζει. Δεύτερον, η απόφαση απαγόρευσης μιας δημοσίευσης πρέπει να μην επιβάλλεται ειδικώς ενόψει συγκεκριμένης δημοσίευσης (*ad hoc*), αλλά να βασίζεται σε γενικές διατάξεις ή σε κανονισμό λειτουργίας που προβλέπει τυχόν όρους και περιορισμούς δημοσίευσης με αντικειμενικό περιεχόμενο, πρόσφορους για ουδέτερη εφαρμογή, χωρίς διακρίσεις υπέρ ή κατά της μιας ή της άλλης θέσης, στα επίμαχα ζητήματα. Η τρίτη αρχή, που επιβάλλεται να ληφθεί υπόψη σε σχέση με τις διαφημιστικές αφίσες και καμπάνιες του Μετρό για ζητήματα κοινωνικο-πολιτικού και ηθικού περιεχομένου, αφορά το γεγονός ότι οι επιβάτες του Μετρό εμπίπτουν στην ειδική κατηγορία του «αιχμαλωτισμένου κοινού», δηλαδή αυτού που αποκαλείται στο αμερικανικό συνταγματικό δίκαιο *captive audience*. Η επιβάτης που χρειάζεται να χρησιμοποιήσει τα Μέσα Μαζικής Μεταφοράς δεν μπορεί να αποφύγει την αίθουσα αναμονής του αεροδρομίου, το βαγόνι ή την αποβάθρα του Μετρό κ.λπ. Η εκμετάλλευση αυτής της ανάγκης της ισοδυναμεί με μια μορφή καταναγκασμού, η οποία τη στερεί από την αρνητική έκφραση της ατομικής ελευθερίας, δηλαδή την επιλογή να μην εκτεθεί σε ένα μήνυμα το οποίο επιθυμεί να αποφύγει. Με τον τρόπο αυτό, επέρχεται και προσβολή της ιδιωτικής ζωής, της προσωπικής σφαίρας του προσώπου. Αντίθετα, όπου η πρόσβαση σε έναν δημόσιο χώρο είναι αποτέλεσμα ελεύθερης 142 επιλογής του επισκέπτη ανάμεσα σε ένα φάσμα εναλλακτικών δυνατοτήτων, τότε η εκούσια έκθεση από επιλογή συνιστά σημαντική παράμετρο που θα έπρεπε κανονικά να προστατεύεται με βάση το άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. (βλ. Εφθ 1203/1984 την αναφορά σε «*ειδικών αντιλήψεων και επιθυμιών περιορισμένον κύκλων προσώπων, την ανάιρησή της από ΑΠ 1194/1987 και σχολιασμό σε ενότητα για τα άσημνα*).

Χ. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΚΑΤΑΣΧΕΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ ΕΙΔΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ «ΚΕΚΤΗΜΕΝΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ»

Η κατάσχεση εφημερίδας ή εντύπου πριν από τη δημοσίευση αποτελεί προληπτικό 143 μέτρο ρητά απαγορευμένο από το άρθρ. 14 παρ. 3 Σ. Η παρ. 4 που επιτρέπει την κατά-

σχεση σε αποκλειστικά προβλεπόμενες περιπτώσεις μετά από τη δημοσίευση σκοπό έχει να κατοχυρώσει την ελευθερία του Τύπου οριοθετώντας τις εξαιρέσεις της. Αλλά δημιουργεί αίσθηση αμηχανίας, επειδή η σύγχρονη αντίληψη αποκλείει γενικά την κατάσχεση είτε πριν είτε μετά από την κυκλοφορία των εφημερίδων. Η διάταξη είναι εξαιρετική ούτως ή άλλως και οριακής εφαρμογής, καθώς τελεί υπό την προϋπόθεση της έλλειψης πιο ήπιων μέτρων κατ' εφαρμογήν της αρχής της αναλογικότητας, με την οποία πρέπει να εναρμονίζεται. Μόνον όταν το μέτρο της κατάσχεσης είναι απολύτως πρόσφορο, αναγκαίο και ανάλογο επιτρέπεται να προσφύγει σε αυτό η διοίκηση, επειδή η διάταξη συνιστά εξαίρεση από εφαρμογή ρητών και αυστηρών κανόνων για την προστασία των εφημερίδων και των εντύπων.

- 144** Η παρ. 4 του άρθ. 14 Σ. θέτει σύντομες προθεσμίες όταν επιβάλλεται νόμιμα η κατάσχεση. Κρίσιμη είναι η αυτοδίκαιη άρση της κατάσχεσης εφόσον οι προθεσμίες δεν τηρηθούν, επειδή έτσι διασφαλίζεται ρητά η έννομη συνέπεια υπέρ της ελευθεροτυπίας. Αλλά σε σχέση με τις εξαιρέσεις για τις οποίες επιτρέπεται η κατάσχεση υπάρχουν σοβαρά ερμηνευτικά προβλήματα. Ο κοινός πυρήνας τους αφορά την επιρροή που ασκεί το *συνταγματικό κεκτημένο της ελευθερίας της έκφρασης* στην ερμηνεία των εννοιών που υπόκεινται σε εξέλιξη κατά τη διάρκεια της εφαρμογής του Συντάγματος, όπως π.χ. η έννοια της προσβολής της θρησκείας, της χριστιανικής ή κάθε άλλης γνωστής σύμφωνα με την προσθήκη στο Σύνταγμα του 1975, ή η έννοια της προσβολής του προσώπου του ρυθμιστή του πολιτεύματος (Πρόεδρος της Δημοκρατίας, άρθ. 30 παρ. 1 Σ.).
- 145** Η κρίσιμη παρατήρηση είναι ότι η συνταγματική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης άπαξ και πραγματοποιηθεί ένα βήμα διεύρυνσής της, στη συνέχεια δεν επιτρέπεται «επιστροφή» στο προηγούμενο καθεστώς, αφού το συνταγματικό κεκτημένο στις πνευματικές ελευθερίες δεν εξαρτάται κατ' αρχήν στον ίδιο βαθμό από τις μεταβαλλόμενες συνθήκες και περιστάσεις όπως συμβαίνει με το κοινωνικό κεκτημένο και τα κοινωνικά δικαιώματα.
- 146** Ενόψει των ανωτέρω, η απόφαση Μον.Πρωτ. Αθηνών 5208/2000 δέχθηκε ότι: *«Πέραν του γενικού περιορισμού από το νόμο, το ισχύον Σύνταγμα περιέχει και ένα μακρύ κατάλογο ειδικών περιορισμών που αφορούν αποκλειστικά τον τύπο. [...] Ειδικοί περιορισμοί της ελευθερίας του Τύπου είναι εκείνοι που προχωρούν πέρα από τους περιορισμούς των γενικών νόμων και αφορούν ειδικά τον τύπο. Τέτοιοι ειδικοί περιορισμοί δεν μπορούν να θεσπιστούν από τον κοινό νομοθέτη ούτε να εφαρμοστούν από το δικαστή παρά μόνο στις περιπτώσεις και στο μέτρο που επιτρέπονται από το Σύνταγμα. Η σπουδαιότερη ομάδα ειδικών περιορισμών της ελευθερίας του Τύπου αναφέρεται*

στην «κατ' εξαίρεση» επιτρεπόμενη σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 3 του Συντάγματος κατάσχεση «παραγγελία του εισαγγελέως μετά την κυκλοφορία». Η διατύπωση του ισχύοντος Συντάγματος («εφημερίδων και άλλων εντύπων») δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι περιλαμβάνει όλα τα έντυπα και δεν επιτρέπει καμία διαφοροποίηση. Η δυνατότητα της κατασχέσεως υπόκειται όμως σε χρονικούς, αντικειμενικούς και διαδικαστικούς όρους. Ο χρονικός όρος της κατ' εξαίρεση επιτρεπόμενης κατασχέσεως είναι ότι αυτή επιτρέπεται μόνο μετά την κυκλοφορία. Ένα έντυπο θεωρείται ότι κυκλοφόρησε από τη στιγμή που έγινε «δημόσιο» δηλαδή προσιτό στο κοινό («δημοσίευση»). Αντικειμενικοί όροι είναι οι περιστάσεις κάτω από τις οποίες κατά την αποκλειστική απαρίθμηση του άρθρου 14 παρ. 3 του Συντάγματος, επιτρέπεται μετά την κυκλοφορία η κατάσχεση εντύπων, ειδικότερα δε η μετά την κυκλοφορία κατάσχεση εντύπων επιτρέπεται κατ' εξαίρεση στις εξής περιπτώσεις: αα) Ένεκα προσβολής της χριστιανικής και πάσης άλλης γνωστής θρησκείας. Η έννοια της προσβολής θρησκείας στο άρθρο 14 παρ. 3 υποπαρ. 2 είναι παρόμοια με την «καθύβριση θρησκείας» στο άρθρο 199 του Ποινικού Κώδικα. Η καθύβριση της θρησκείας δύναται να γίνει αμέσως ή εμμέσως, εγγράφως, προφορικώς ή έργω με βάνουση και χυδαία έκφραση ή πράξη, αφορώσα στα δόγματα, έθιμα ή τα της λατρείας των πιστών σύμβολα και σκεύη (ΑΠ 928/1984 ΠΧρ ΛΕ, 134), απαιτείται δε δόλος άμεσος ο οποίος περιλαμβάνει τη συνείδηση ότι η καθύβριση κατευθύνεται κατά της Ορθοδόξου Εκκλησίας ή ετέρας ανεκτής και την αντίστοιχη θέληση, 2) τη συνείδηση της δημοσίας τελέσεως και 3) τη συνείδηση του υβριστικού χαρακτήρος της εκδηλώσεως, καθώς και κακόβουλος ενέργεια συνιστάμενη στο ότι η πράξη του υπαιτίου σκοπεί απ' ευθείας την καθύβριση της θρησκείας και ότι αυτός στην πράξη αυτή αναζητεί την ικανοποίησή του (ΑΠ 928/1984, ό.π, ΑΠ 1869/1984). ββ) Ένεκα προσβολής του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας. γγ) Ένεκα δημοσιεύματος, το οποίο αποκαλύπτει πληροφορίας περί την σύνθεσιν, εξοπλισμόν και διάταξιν των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωσιν της χώρας. δδ) Ένεκα δημοσιεύματος... το οποίο σκοπεί εις την βιαίαν ανατροπήν του πολιτεύματος ή στρέφεται κατά της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους. εε) Ένεκα ασέμνων δημοσιευμάτων προσβαλλόντων καταφανώς την δημοσίαν αιδών, κατά τας υπό του νόμου οριζόμενας περιπτώσεις. Την έννοια «ασέμνου» ορίζει το άρθρο 30 του νόμου 5060/1931, σύμφωνα με το οποίο «άσεμνα ... είναι τα χειρόγραφα, έντυπα, εικόνες και λοιπά αντικείμενα, συμφώνως προς το κοινό αίσθημα προσβάλλωσι την αιδών». Πότε συμβαίνει αυτό ποικίλλει κατά τόπο και χρόνο καθώς και κατά το πρόσωπο του αποδέκτη και τη φύση του εντύπου».

Το άρθ. 199 του προϋσχύοντος ΠΚ το οποίο τιμωρούσε την καθύβριση θρησκευάματος 147 καταργήθηκε με τον νέο ΠΚ. Στην ΑΠ 296/1999 (ποιν.) (υπόθεση σατανιστών) «οι

δράστες για να ικανοποιήσουν τα ταπεινά εκ των σατανιστικών δοξασιών ένστικτά τους» έθραυσαν τον σταυρό εικονοστασίου. Κατά την ΑΠ 1298/2002 (ποιν. Συμβ.) η διάταξη σκοπό είχε την προστασία κάθε γνωστής θρησκείας «προς εξασφάλιση της θρησκευτικής ειρήνης των πολιτών. Συνεπώς, η προστασία του έννομου αυτού αγαθού, που έχει άυλο χαρακτήρα και εμπίπτει στην έννοια του δημοσίου συμφέροντος, δεν θίγει αμέσως τα άτομα που απολαμβάνουν το αγαθό αυτό, αφού αυτά υφίστανται την προσβολή εμμέσως και εξ αντανακλάσεως» (βλ. ομοίως ΑΠ 1/2000 ποιν. σε Συμβ.). Η νομοθετική κατάργηση της καθύβρισης θρησκευύματος επιβάλλει, κατά την άποψή μου, πολύ αυστηρότερη ερμηνεία για την κατάσχεση εντύπου για την εν λόγω αιτία, με την έννοια ότι η προσβολή πρέπει να δημιουργεί συγκεκριμένο άμεσο κίνδυνο και σοβαρή απειλή για τη δημόσια τάξη (σύμφωνα με τα όσα αναλύονται σε σχέση με τους ποινικούς περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης στην οικεία ενότητα).

148 Ανάλογα ισχύουν και για την προσβολή του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας. Η αναφορά στο πρόσωπο αποσαφηνίζει ότι η περίπτωση αυτή αφορά προσβολές της τιμής του Προέδρου κατά την έννοια των διατάξεων των άρθρ. 361 ΠΚ επόμενα και όχι όπως στο άρθρ. 168 του προϊσχύοντος ΠΚ (ΑΠ 458/1987) για προσβολή της πολιτειακής εξουσίας, δεδομένου άλλωστε ότι έχει καταργηθεί η εν λόγω διάταξη και η περιύβριση αρχής. Συνεπώς λαμβάνεται υπόψη το άρθρ. 367 ΠΚ, το οποίο σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας πρέπει να ερμηνεύεται διασταλτικά, ενόψει της βαρύτητας και εξαιρετικότητας του μέτρου της κατάσχεσης των εφημερίδων αλλά και της κεντρικής σημασίας του πολιτικού λόγου, ιδίως εφόσον πρόκειται για ενέργειες του Προέδρου της Δημοκρατίας που εμπίπτουν στις ρυθμιστικές και όχι τυπικές αρμοδιότητές του. Εφόσον αξιοποιήσει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας το κύριο όπλο που διαθέτει πλέον στη χώρα μας, τον «πολιτικό λόγο», αυτός είναι επόμενο να είναι εκτεθειμένος σε αντίλογο. Για λόγους ασφάλειας δικαίου αλλά και ουσίας, η προσβολή πρέπει να εκδηλώνεται με αντικειμενικά υβριστικές λέξεις και όχι απλώς προσβλητικούς χαρακτηρισμούς όπως π.χ. «ανάξιος».

149 Σε σχέση με την πρώτη κατηγορία της περίπτωσης γ) (πληροφορίες για τη σύνθεση, τον εξοπλισμό και τη διάταξη των ενόπλων δυνάμεων ή την οχύρωση της χώρας), απαιτείται να συντρέχουν οι προϋποθέσεις της παραβίασης μυστικών της πολιτείας και της κατασκοπείας (βλ. για αυτές Συμβ.Πλημμ.Αθηνών 1016/2001): Δόλος με τη συνείδηση ότι επρόκειτο περί μυστικού και πρόθεση περαιτέρω μεταβίβασης ή ανακοίνωσης που μπορεί να εκθέσει σε κίνδυνο το συμφέρον του Ελληνικού Κράτους και την εξωτερική ασφάλεια αυτού. Αν το περιστατικό είναι ήδη γνωστό δεν πρόκειται για «μυστικό» (ΣυμβΕφαΘ 2400/1998 (αδημ), σελ. 14, ΠλημΑθ 965/1985, ΠοινΧρ ΛΕ' 275

και εκεί παραπομπές σε Αιτιολογική Έκθεση ΠΚ 1933, σελ. 234, Α. Μπουρόπουλου, ΕρμΠΚ, Τ. Β' άρ. 146, 2, Τούση/Γεωργίου, Ποινικός Κώδιξ, τ. Α', σελ. 413-415,1, Η. Γάφου, Παραβίαση μυστικών της Πολιτείας, ΠοινΧρ 5, σελ. 57, ΣυμβΠλημΑθ 2169/1998, (αδημ), σελ. 45). Έτσι, δεν είναι «μυστικό» κάθε έγγραφο, είδηση κ.λπ., που χαρακτηρίζεται ως «απόρρητο» ή «εμπιστευτικό» αν παράλληλα δεν συντρέχουν οι προαναφερθείσες προϋποθέσεις.

Σε σχέση με τη δεύτερη κατηγορία της περίπτωσης γ) (που αφορά τη βίαιη ανατροπή του 150 πολιτεύματος ή την εδαφική ακεραιότητα του κράτους) εδώ ισχύουν τα όσα αναπτύσσονται διεξοδικά στη συνέχεια για την ανάγκη να υπάρχει αφηρημένη-συγκεκριμένη διακινδύνευση και όχι απλή τάση του δημοσιεύματος να προσβάλει τα ανωτέρω έννομα αγαθά χωρίς τη συνδρομή οιοδήποτε κινδύνου ή πραγματικής απειλής (βλ. κατωτέρω την ενότητα για τους ποινικούς περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης).

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η τελευταία περίπτωση δ) (άσεμνα δημοσιεύματα). Με 151 την υπ' αρ.Εγκ. 8/2007 ο Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου (Γ. Σανιδάς) επισήμανε ότι: *«Δυστυχώς κάποιοι εκδότες ή διευθυντές εφημερίδων και περιοδικών αλλά και δημοσιογράφοι, έχουν ταυτίσει την έννοια της ελευθερίας του Τύπου, η οποία προστατεύεται από το άρθρο 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος, με την έννοια της ελευθεριότητας. Όταν εξάλλου η τελευταία έχει ως αποδέκτες και ανήλικα μέλη μιας κοινωνίας είναι δυνατόν να καταστεί μάλιστα για την κοινωνία αυτή και να οδηγεί σε εκφυλιστικά φαινόμενα. [...] Ενόψει τούτων παρακαλούμε να παραγγείλετε στους εισαγγελείς Πρωτοδικών της περιφέρειάς σας: [...] 2) Να παραγγέλλουν την κατάσχεση των ταινιών με άσεμνο περιεχόμενο (CD με πορνό κ.λπ.), σε όλως δε εξαιρετικές περιπτώσεις, και ιδία όταν οι εφημερίδες και τα περιοδικά διαφημίζουν την πώληση των ως άνω προϊόντων, με δημοσίευση άσεμνων φωτογραφιών, άσεμνων τίτλων κ.λπ., να παραγγέλλουν ακόμη και την κατάσχεση των εντύπων».*

Σε εκτέλεση της ανωτέρω Παραγγελίας έγινε κατάσχεση εντύπου στο Κιλκίς και στη 152 συνέχεια εκδόθηκε η ΑΠ 2466/2008 (ποιν. Συμβ.) η οποία απέρριψε τον ισχυρισμό ότι οι επιβληθείσες κατασχέσεις πάσχουν ακυρότητα γιατί έγιναν με βάση γενικού περιεχομένου και αόριστη παραγγελία του Εισαγγελέα Πρωτοδικών Κιλκίς, με συνέπεια να ελλείπει η ειδική παραγγελία του Εισαγγελέα, που απαιτείται κατά το άρθρο 14 παρ. 3 του Συντάγματος. Κρίθηκε ότι οι κατασχέσεις έγιναν ύστερα από ειδική προφορική παραγγελία του Εισαγγελέα, ο οποίος έδωσε την εντολή για κατάσχεση αφού ενημερώθηκε για το περιεχόμενο των εφημερίδων και των μαζί με αυτές διανεμομένων κινηματογραφικών ταινιών (άρθ. 29 παρ. 1 και 30 του Ν. 5060/1931). Τέλος, κρίθηκε ότι από τη διατύπωση της διατάξεως του άρθ. 14 παρ. 3 Σ., ουδόλως συνάγεται ότι

η παραγγελία του εισαγγελέως πρωτοδικών για την κατάσχεση εντύπου με άσεμνο περιεχόμενο πρέπει να είναι γραπτή, αλλά είναι δυνατόν να είναι προφορική.

- 153** Η συνταγματική απαγόρευση των κατασχέσεων έχει κυρίως ως αντικείμενο το πεδίο της ελευθερίας της έκφρασης. Εκτός του πεδίου αυτού βρίσκονται αφενός με ευρύτερη προστασία δημοσιεύματα που εμπίπτουν στην επιστήμη, την έρευνα ή την τέχνη (άρθ. 16 Σ.) και αφετέρου με μειωμένη προστασία αντικείμενα τα οποία αφορούν την περιουσιακή ιδίως σφαίρα και παραδοσιακά συνυπάρχουν με την ελευθερία της έκφρασης, όπως είναι το δίκαιο του αθέμιτου ανταγωνισμού και της πνευματικής ιδιοκτησίας. Τα τελευταία εξάλλου ρυθμίζονται διεξοδικά από το ευρωπαϊκό δίκαιο το οποίο βάσει της αρχής της υπεροχής υπερισχύει του εθνικού δικαίου. Υπάρχουν και περιπτώσεις όμως που η νομολογία αμφιταλαντεύεται.
- 154** Η απόφαση του Μον. Πρωτ. Αθηνών 5202/2008 (ασφαλ.) *εφάρμοσε ορθά το άρθρ. 14 (παρ. 1-4) Σ.* Έκρινε ότι: «σε περίπτωση προσβολής της προσωπικότητας, που επήλθε με ανακριβείς ειδήσεις, που έχουν περιληφθεί σε βιβλίο που έχει εκδοθεί, δεν είναι δυνατή ούτε η άρση της προσβολής, ούτε η παράλειψή της στο μέλλον, αφού θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί μόνον με την κατάσχεση του βιβλίου ή με την απαγόρευση της κυκλοφορίας του, πράγμα όμως που είναι κατ' αποτέλεσμα ταυτόσημο με την κατάσχεση, η οποία απαγορεύεται και επιτρέπεται μόνον στις εξαιρετικές περιπτώσεις που αναφέρει το άρθρο 14 παρ. 3 εδ. β' του Συντάγματος (ΜΠρθεσ. 24742/1998, ΔΙΚΗ 1999, σελ. 142 επ., ΜπρΑθ 22338/1996, ΝοΒ 45, σελ. 73 επ., ΜπρΑθ 8064/1986, ΝοΒ 35, σελ. 403)». (Βλ. ομοίως και Μον.Πρωτ.Λευκάδας (ασφαλ.) 522/2002. Μον. Πρωτ. Αθ. Ασφ. Μέτρα 22338/1996).
- 155** Το Μον. Πρωτ. Κερκύρας 425/2005 (ασφαλ.) έκρινε σε σχέση με κατάσχεση κατ' εφαρμογή των διατάξεων του *αθέμιτου ανταγωνισμού* ότι: «εάν συντρέχει επείγουσα περίπτωση λόγω προσβολής μπορούν κατά το άρθρο 20 παρ. 1 ν. 146/1914 να ληφθούν ασφαλιστικά μέτρα, συνιστάμενα ειδικότερα στην περιγραφή και κατάσχεση των αθεμίτως κυκλοφορούντων προϊόντων και στην προσωρινή απαγόρευση της κατασκευής και κυκλοφορίας τους με απειλή εμμέσων ποινών εκτέλεσης κατ' άρθρο 947 ΚΠολΔ ενώ παραλλήλως μπορεί να διαταχθεί και η δημοσίευση του διατακτικού της απόφασης στον ημερήσιο τύπο με δαπάνες του παραβάτη κατ' άρθρ 22 του Ν. 146/1914 (ΜΠρΑθ 41435/99 ΕΛΔνη 2001, 249). Όμως, οι διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1, 2 και 3 του Συντάγματος προστατεύουν την ελευθερία έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών και απαγορεύουν την κατάσχεση και λογοκρισία ή κάθε άλλο ισοδύναμο προληπτικό μέτρο σε βάρος του τύπου (ΟΛΑΠ 13/1999 ΕΛΔνη 40,753 ΜΠρΛευκ. 522/2002 ΕΛΔνη 44,1011). Η διατύπωση του ισχύοντος Συντάγματος (εφημερίδων και άλλων εντύπων) δεν αφήνει

καμία αμφιβολία ότι περιλαμβάνει όλα τα έντυπα και δεν επιτρέπει καμία διαφοροποίηση (ΜΠρΑΘ 5208/2000 Το Συντ. 2000, 572)».

Αντίθετα, η απόφαση του Μον. Πρωτ. Αθηνών 7339/2018 (ασφαλ.) δέχθηκε επί 156 υπόθεσης πνευματικής ιδιοκτησίας ότι το αίτημα κατάσχεσης βιβλίων είναι νόμιμο στηριζόμενο «στις διατάξεις των άρθρων 1, 2, 3, 4, 12, 13, 17, 33, 64 ν. 2121/1993, 707 επ., 731, 732, 947 επ., 176 ΚΠολΔ και διέταξε τη συντηρητική κατάσχεση όλων των βιβλίων που φέρουν την μετάφραση της αιτούσας». Εξάλλου η Μον.Πρωτ. Αθηνών (ασφαλ.) 3337/2011 έκρινε ότι η συντηρητική κατάσχεση δεν οδηγεί σε ικανοποίηση του ασφαλιστέου δικαιώματος, καθώς το άρθρ. 64 του ν. 2121/1993 προβλέπει ρητώς, σε περίπτωση επικείμενης προσβολής της πνευματικής ιδιοκτησίας, τη συντηρητική κατάσχεση των αντιτύπων του βιβλίου και την προσωρινή απαγόρευση της συνέχισης της προσβολής, στην περίπτωση δε των δικαιωμάτων της πνευματικής ιδιοκτησίας υφίσταται μια διαρκής έννομη σχέση.

Η απόφαση Μον. Πρωτ. Αθηνών 4658/2012 (ασφαλ.) διατάσσει προσωρινά «ως 157 τεχνολογικό μέτρο» να καταστεί αδύνατη στους υπολογιστές των συνδρομητών η ψηφιακή καταφόρτωση των έργων επί των οποίων υπάρχουν δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας δικαιούχων που εκπροσωπούνται στην Ελλάδα (βλ. και ΔΕΕ C314/12, απόφαση 27.3.14, UPC Telekabel Wien v. Constantin Film).

Βλ. και απόφαση Μον. Πρωτ. Αθηνών 13478/2014 (ασφαλ.) η οποία έκρινε ότι: «οι καθ' 158 ων εταιρείες, με την ιδιότητα τους ως φορέων παροχής υπηρεσιών σύνδεσης (access providers) και μέσων πλοήγησης στο διαδίκτυο, δεν διαδραματίζουν ενεργό ρόλο ούτε στην προέλευση (με την έννοια της απόφασης για την μετάδοση), ούτε στον προορισμό (με την έννοια ότι δεν επιλέγουν οι ίδιες τους τελικούς αποδέκτες της μετάδοσης), αλλά ούτε και στο περιεχόμενο αυτό καθεαυτό των πληροφοριών (εφόσον περιορίζονται απλώς στην αναμετάδοση), ενώ δεν συντρέχουν οι προβλεπόμενες στην αιτιολογική σκέψη 44 της Οδηγίας 2000/31 περιπτώσεις της (α) καταστρατήγησης και (β) της τυχόν ύποπτης συνεργασίας τους με χρήστες (αποδέκτες) για την διάπραξη παράνομων πράξεων καθ' υπέρβαση της απλής μετάδοσης και ως εκ τούτου δεν υπέχουν ευθύνη, σύμφωνα με το άρθρο 11 του π. δ/τος 131/2003». Βλ. και απόφαση Πολυμ. Πρωτ. Αθηνών 5249/2014: μετά από αίτηση προδικαστικής απόφασης το ΔΕΕ εξέδωσε την απόφασή του C-466/12, υπόθεση Svensson και απεφάνθη ότι το άρθρο 3 παρ. 1 της Οδηγίας 2001/29/ΕΚ έχει την έννοια ότι δεν συνιστά πράξη παρουσίασης στο κοινό η παροχή σε ιστότοπο δυνάμενων να ενεργοποιηθούν με επιλογή συνδέσμων προς έργα που διατίθενται ελεύθερα σε άλλον ιστότοπο, έστω και με την τεχνική μέθοδο της πλαισίωσης, framing, στο μέτρο που το εν λόγω έργο ούτε σε νέο κοινό μεταδίδεται

ούτε αναπαράγεται με ειδική τεχνική διαδικασία, που να διακρίνεται από εκείνη της αρχικής αναπαραγωγής.

- 159 Ο ν. 4267/2014 (ΦΕΚ Α΄ 137) για την Καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης παιδιών και της παιδικής πορνογραφίας και άλλες διατάξεις που εναρμονίζει την ελληνική νομοθεσία με την Οδηγία 2011/93/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου προβλέπει στο άρθρ. 18 παρ. 3 ότι με διάταξη του αρμόδιου εισαγγελέα διατάσσεται η φραγή της πρόσβασης σε ιστοσελίδα, που περιέχει ή διαδίδει υλικό παιδικής πορνογραφίας, η οποία δεν φιλοξενείται στην Ελλάδα και δεν ανήκει σε χώρο ή υποχώρο που έχει χορηγηθεί στην Ελλάδα. Ο κάτοχος της ιστοσελίδας μπορεί να ασκήσει προσφυγή ενώπιον του προϊσταμένου της εισαγγελίας πρωτοδικών ή του προϊσταμένου της εισαγγελίας εφετών αντίστοιχα, εντός προθεσμίας δύο μηνών.
- 160 Η Πρόταση του Κανονισμού της ΕΕ για τη θέσπιση κανόνων με σκοπό την πρόληψη και την καταπολέμηση της σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών (11.5.2022 COM(2022) 209 final 2022/0155) προβλέπει (Τμήμα 4 Υποχρεώσεις αφαίρεσης, άρθρ. 14 Εντολές αφαίρεσης παρ. 1) την εξουσία της αρμόδιας αρχής να εκδώσει εντολή αφαίρεσης που να απαιτεί από πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας να αφαιρέσει ή να απενεργοποιήσει σε όλα τα κράτη μέλη την πρόσβαση σε ένα ή περισσότερα συγκεκριμένα στοιχεία υλικού τα οποία έχει διαπιστωθεί ότι συνιστούν υλικό σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών. Η παρ. 2 προβλέπει ότι ο πάροχος εκτελεί την εντολή αφαίρεσης το συντομότερο δυνατόν και σε κάθε περίπτωση εντός 24 ωρών από την παραλαβή της.
- 161 Η απόφαση του Συνταγματικού Συμβουλίου της Γαλλίας 2020–801 DC της 18^{ης} Ιουνίου 2020 αναφορικά με τον νόμο για την καταπολέμηση του μισαλλόδοξου λόγου ή του υλικού παιδικής πορνογραφίας στο διαδίκτυο έκρινε αντισυνταγματικό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης την υποχρέωση άμεσης αφαίρεσης εντός ελάχιστης προθεσμίας μιας (1) ώρας του επιλήψιμου υλικού κατά διακριτική ευχέρεια της αρχής, επ' απειλή υψηλού προστίμου. Ομοίως και η υποχρέωση εντός 24 ωρών να αφαιρεθούν αναρτήσεις ανάλογου περιεχομένου δεν ήταν αποδεκτή κατά το ίδιο δικαστήριο επειδή απαιτούσε λεπτές και δύσκολες σταθμίσεις για πλήθος περιπτώσεων.

XI. ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΑΠΑΝΤΗΣΗΣ

- 162 Το άρθρ. 14 παρ. 5 Σ., όπως αναθεωρήθηκε το 2001, προβλέπει ρητά το δικαίωμα απάντησης. Η απόφαση ΑΠ 196/2007 ερμήνευσε το άρθρο 14 παρ. 5 Σ. και δέχθηκε ότι «δεν αποτελεί προϋπόθεση ασκήσεως των αγωγών αποζημιώσεως και χρηματικής

ικανοποιήσεως η προηγούμενη υποβολή αίτησης επανόρθωσης και η μη προσήκουσα από το μέσον ικανοποίηση της αίτησης».

Το άρθρ. μόνο παρ. 6 1178/1981 όπως ισχύει αντικατέστησε τη διάταξη του ν. 1092/1938 163
 άρθρ. 32 παρ. 1 και προβλέπει ότι «σε περίπτωση που γίνει δεκτή αγωγή του παρόντος άρθρου σε βάρος εφημερίδας, το δικαστήριο, εφ' όσον έχει υποβληθεί αίτημα το αργότερο ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, διατάσσει με την καταψηφιστική απόφασή του και την καταχώριση στην εφημερίδα αυτή περιλήψεως της αποφάσεως. Η περιληψη αυτή αρκεί να περιέχει: α) τον αριθμό και τη χρονολογία δημοσίευσως της αποφάσεως, β) το δικαστήριο που την εξέδωσε, γ) το ονοματεπώνυμο του θιγέντος από το επιλήψιμο δημοσίευμα, δ) τις φράσεις που κρίθηκαν δυσφημιστικές ή εξυβριστικές, βάσει των οποίων επιδικάστηκε η αποζημίωση ή η χρηματική ικανοποίηση και ε) το φύλλο της εφημερίδας και την ημερομηνία δημοσίευσώς τους. Η περιληψη αυτή και η είδηση ότι καταδικάστηκε η εφημερίδα δημοσιεύεται στην ίδια θέση της εφημερίδας, που είχε καταχωριστεί η αρχή του επιλήψιμου δημοσιεύματος, εντός δεκαπέντε ημερών από της επιδόσεως της τελεσίδικης απόφασης. Με την απόφαση καθορίζεται χρηματική ποινή για κάθε ημέρα καθυστέρησης δημοσίευσης της απόφασης ίση προς το 1/10 της ελάχιστης αποζημίωσης που επιδικάζεται κατά την παράγραφο 3 του άρθρου αυτού».

Η παρ. 5 του άρθρ. μόνου ν. 1178/1981 προβλέπει ότι: «Ο αδικηθείς, πριν ασκήσει αγωγή 164
 για την προσβολή που υπέστη, υποχρεούται να καλέσει με έγγραφη, εξώδικη πρόσκλησή του τον ιδιοκτήτη του εντύπου, ή όταν αυτός είναι άγνωστος τον εκδότη ή το διευθυντή σύνταξής του, να αποκαταστήσει την προσβολή με την καταχώριση σε αυτό κειμένου που του υποδεικνύει». Η διάταξη ορίζει αναλυτικά και τα στοιχεία που πρέπει να περιλαμβάνει η πρόσκληση. Η παρέλευση άπρακτου διαστήματος δέκα (10) ημερών ή η μη δημοσίευση στο αμέσως επόμενο τεύχος θεωρείται άρνηση εκ μέρους του ιδιοκτήτη ή εκδότη του εντύπου. Η παράλειψη της παραπάνω διαδικασίας έχει ως συνέπεια την απόρριψη της αγωγής ως απαράδεκτης. Η αγωγή αποζημίωσης της παραγράφου 2 πρέπει να ασκηθεί εντός έξι (6) μηνών από την πάροδο της προθεσμίας των δέκα (10) ημερών ή της ρητής αρνητικής απάντησης, εφόσον αυτή έχει δοθεί νωρίτερα, ή από την έκδοση του αμέσως επόμενου τεύχους. Εάν λάβει χώρα η αποκατάσταση της προσβολής, σύμφωνα με τα παραπάνω, δεν μπορεί να υπάρξει αστική αξίωση. Κατ' εξαίρεση, όταν το επιλήψιμο δημοσίευμα αφορούσε επικείμενο γεγονός μείζονος σημασίας για την ατομική, οικογενειακή, επαγγελματική και εν γένει κοινωνική πρόοδο του αδικηθέντος και η αποκατάσταση της σχετικής προσβολής επακολούθησε αυτού, η τελευταία δύναται να θεωρηθεί ως μη πλήρης και διατηρείται η αξίωση ανάλογης χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης. Αν παρά τη δημοσίευση της

ανάκλησης έχει αποδεδειγμένα προκληθεί στον αδικηθέντα περιουσιακή ζημία που οφείλεται στο επιλήψιμο δημοσίευμα, ο ενάγων δικαιούται να προσφύγει στο αρμόδιο δικαστήριο μόνο για την αξίωση αυτή. Η εκδίκαση της αγωγής χωρεί ανεξάρτητα από την άσκηση ποινικής δίωξης για την ίδια πράξη. Οι διατάξεις αυτές δεν εφαρμόζονται επί ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών.

- 165** Η απόφαση του Πολ. Πρωτ. Αθηνών 643/2020 δέχθηκε ότι: «Οι διατάξεις [παρ. 5, 6 ν. άρθ. μόνου ν. 1178/1981] εφαρμόζονται ανάλογα και επί προσβολών της προσωπικότητας, οι οποίες συντελούνται στο διαδίκτυο (internet), μέσω ηλεκτρονικών ιστοσελίδων ή άλλων διαδικτυακών ιστοτόπων (όπως το «YouTube», που πραγματοποιεί διανομή οπτικοακουστικού υλικού βίντεο, με τη μέθοδο «streaming»), που λειτουργούν ως διεθνές μέσο διακίνησης πληροφοριών, εν όψει του ότι για τις προσβολές αυτές δεν υπάρχει ιδιαίτερο θεσμικό πλαίσιο και η αντιμετώπισή τους δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο με την αναλογική εφαρμογή της ήδη υπάρχουσας νομοθεσίας για τις προσβολές της προσωπικότητας μέσω του έντυπου (εφημερίδες, περιοδικά) ή του ηλεκτρονικού (τηλεόραση, ραδιόφωνο) τύπου, αφού και η διαδικτυακή πληροφόρηση δεν διαφέρει ως προς τα ουσιαστικά στοιχεία της από εκείνη, που παρέχεται από τον ηλεκτρονικό τύπο, [...]».
- 166** Το άρθ. 369 ΠΚ (Δημοσίευση καταδικαστικής απόφασης) προβλέπει ότι «Αν οι πράξεις των άρθρων 361, 362, 363 και 365 [προσβολές της τιμής με εξύβριση κ.λπ.] τελέστηκαν δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου, το δικαστήριο μπορεί, με αίτηση εκείνου που υπέβαλε την έγκληση, να διατάξει τη δημοσίευση της καταδικαστικής απόφασης. Στην απόφαση ορίζεται ο τρόπος δημοσίευσης και η προθεσμία εντός της οποίας πρέπει να πραγματοποιηθεί». Αν η πράξη τελέστηκε με δημοσίευμα στον τύπο ή μέσω του διαδικτύου η δημοσίευση πρέπει να γίνει με τρόπο αντίστοιχο της προσβλητικής.
- 167** Το Πολ. Πρωτ. Αθηνών με την απόφαση 3938/2019 έκρινε ότι το αίτημα περί υποχρέωσης δημοσίευσης περίληψης της απόφασης που θα εκδοθεί σε ιστοσελίδα είναι νόμιμο μόνο ως προς ιδιοκτήτρια αυτής, σύμφωνα με το άρθρο μόνο παρ. 6 του Ν 1178/1981, ο οποίος εφαρμόζεται αναλογικά και προβλέπει για τον ιδιοκτήτη εντύπου που ευθύνεται αντικειμενικά και όχι για όσους ευθύνονται κατά τα άρθρα 914, 919 και 920 ΑΚ.

XII. ΑΠΑΓΟΡΕΥΣΗ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ (ΑΡΘ. 14 ΠΑΡ. 6 Σ.)

- 168** Νόμος που προβλέπει την προσωρινή ή οριστική παύση του εντύπου ή σε βαριές περιπτώσεις την απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος δεν

έχει εκδοθεί. Κατά την ορθή τεολογική ερμηνεία (in dubio pro libertate) της παρ. 6 του άρθ. 14 οι τρεις τουλάχιστον καταδίκες μέσα σε μία πενταετία δεν αρκεί να είναι τελεσίδικες αλλά απαιτείται να είναι αμετάκλητες. Δεν είναι ορθό να συναχθεί εξ αντιδιαστολής επιχείρημα από την αναφορά της παρ. 6 σε αμετάκλητη ποινική καταδίκη για την παύση έκδοσης του εντύπου ή την απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Είναι προφανές ότι το Σύνταγμα δεν αρκείται σε τρεις καταδίκες πρωτοβαθμίου δικαστηρίου, αφού παρέχεται κατά κανόνα δεύτερη ουσιαστική κρίση κατ' έφεση. Συνεπώς ενόψει της σιωπής του σε σχέση με τον χαρακτήρα των τριών καταδικαστικών αποφάσεων, η ορθή ερμηνεία είναι προς την αναλογική εφαρμογή των εγγυήσεων που θέτει η ίδια η διάταξη υπέρ του δημοσιογράφου και στις τρεις αναγκαίες καταδίκες για να επιβληθούν οι τόσο σοβαρές για την ελευθερία της έκφρασης κυρώσεις της παρ. 6. Παρά το γεγονός ότι η συνταγματική διάταξη δίνει εκ πρώτης όψεως την εντύπωση δέσμευσης του δικαστή για την επέλευση των νομίμων συνεπειών σε περίπτωση που υπάρχουν τρεις καταδίκες μέσα σε μία πενταετία, εντούτοις η ερμηνεία αυτής υπό το Σύνταγμα του 1952 ήταν ότι «αν ο δικαστής ήτο υποχρεωμένος να απαγγείλη την παύσιν δεν θα ετίθετο εν αυτή η λέξις 'τουλάχιστον' [...] η οποία και καθ' εαυτήν μαρτυρεί την ύπαρξιν διακριτικής εξουσίας του αρμοδίου δικαστηρίου [...]» (Σγουρίτσας, 1966, σελ. 85). Η αντίστοιχη διάταξη του Σύνταγμα του 1952 παρέμεινε ανεφάρμοστη και το ίδιο συμβαίνει υπό το ισχύον Σύνταγμα, αποτελεί δε μάλλον ιστορικό απολίθωμα το οποίο σε μεταγενέστερη αναθεώρηση σκόπιμο είναι να καταργηθεί, μέχρι τότε όμως πρέπει να ερμηνεύεται στενά και πάντως όχι με τρόπο δυσμένεστερο για την ελευθερία της έκφρασης από ότι γινόταν δεκτό ακόμη και υπό το Σύνταγμα του 1952.

XIII. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΔΙΚΑΣΗΣ ΠΟΙΝΙΚΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ (ΑΡΘ. 14 ΠΑΡ. 7)

Σύμφωνα με το άρθ. 14 παρ. 7 Σ.: «*Νόμος ορίζει τα σχετικά με την αστική και ποινική ευθύνη του τύπου και των άλλων μέσων ενημέρωσης και με την ταχεία εκδίκαση των σχετικών υποθέσεων*». Η διάταξη αυτή αντικατέστησε την αρχική του Συντάγματος του 1975, η οποία προέβλεπε, όπως και η προηγούμενη του Συντάγματος του 1952, ότι «*τα αδικήματα του τύπου είναι αυτόφωρα και εκδικάζονται ως νόμος ορίζει*». Αντίθετα, η προηγούμενη του Συντάγματος του 1927 (άρθ. 16 παρ. 6) όριζε ότι «*τα αδικήματα του τύπου δεν θεωρούνται ως επ' αυτοφώρω*». Η αμφιταλάντευση αυτή εξηγείται από το γεγονός ότι τόσο για τους θιγόμενους από προσβολές που πραγματοποιούνται δια του τύπου όσο και για τους δημοσιογράφους η ταχύτητα έχει μεγάλη αξία. Δεν είναι προς το συμφέρον των δημοσιογράφων να σύρονται επί σειρά ετών απειλές

αστρονομικών ποσών εναντίον τους, οι οποίες κινδυνεύουν να μετατρέψουν (ενόψει και των δικαστικών εξόδων διεξαγωγής των δικών) την επικράτηση στον δικαστικό αγώνα σε πύρρειο νίκη, με την προϋπόθεση ότι δεν θα αποβεί η ταχύτητα απονομής της δικαιοσύνης σε βάρος της ποιότητάς της.

- 170 Αλλά το αυτόφωρο έγκλημα δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση την ενδεδειγμένη διαδικασία επίλυσης διαφορών του τύπου, οι οποίες μπορεί να απαιτούν σύνθετες σταθμίσεις και αποδείξεις, εξ αιτίας ακριβώς της απλούστευσης της ποινικής διαδικασίας, η οποία συνεπάγεται μειωμένες εγγυήσεις για τον κατηγορούμενο δημοσιογράφο (Δαγτόγλου, 2010, σελ. 641, βλ. άρθ. 417-427 και ιδίως 418 ΚΠΔ ν. 4620/2019, βλ. Κονταξής, 2006, σελ. 221). Ως εκ τούτου η ΕΣΗΕΑ άσκησε επανειλημμένα κριτική για την εφαρμογή του αυτόφωρου κατά του τύπου.
- 171 Πράγματι, στη βάση της έγκλησης του φερόμενου ως θιγέντος στην τιμή του, ο δημοσιογράφος είναι εκτεθειμένος στη διαδικασία επ' αυτόφωρω σύλληψης και δεν είναι λίγες οι φορές που δημοσιογράφοι υποχρεώθηκαν να διανυκτερεύσουν στο αστυνομικό τμήμα. Πάντως είναι σαφές και βέβαιο ότι μετά την αναθεώρηση του 2001 καταργείται το «νομικό πλάσμα» του χαρακτηρισμού των εγκλημάτων του τύπου ως αυτόφωρων (Βενιζέλος, 2002, σελ. 209).
- 172 Στο επίπεδο της κοινής νομοθεσίας το αυτόφωρο για τα εγκλήματα της εξύβρισης και των λοιπών προσβολών της τιμής δια του τύπου καταργήθηκε κατ' αρχήν με τον ν. 4596/2019 (ΦΕΚ Α΄ 32), το οποίο όριζε στο άρθ. 32 ότι: «*Στο άρθρο 417 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας (π.δ. 258/1986, Α΄ 121), προστίθεται δεύτερο εδάφιο ως εξής: 'Στην περίπτωση των εγκλημάτων των άρθρων 361, 362 και 363 του Ποινικού Κώδικα, ακόμα και αν τελούνται διά του τύπου, δεν ακολουθείται η διαδικασία [του αυτόφωρου] των επόμενων άρθρων, εκτός αν συντρέχουν ιδιαίτερα σοβαροί λόγοι'*». Αλλά στη συνέχεια, ο ΚΠΔ (ν. 4620/2019) κατάργησε την παρ. 2 του άρθ. 417 ΚΠΔ με το σκεπτικό (σ. 114 Αιτιολογικής Έκθεσης) ότι στα εγκλήματα κατά της τιμής «*δεν συντρέχει η αποδεικτικά ξεκαθαρισμένη εικόνα του εγκλήματος, που πρέπει να συντρέχει, ώστε να δικαιολογηθεί η ενεργοποίηση των εξαιρετικών ρυθμίσεων της αυτόφωρης διαδικασίας που περιορίζουν τα δικαιώματα του κατηγορουμένου*», τούτο δε ισχύει πολύ περισσότερο για τη συκοφαντική δυσφήμιση, όπου πρέπει να αποδειχθεί και το ψευδές γεγονός που διέδωσε ο κατηγορούμενος.
- 173 Ο ΚΠΔ έκρινε επαρκή θεσμική εγγύηση την κρίση του εισαγγελέα αναφορικά με τις ενδείξεις τέλεσης του εγκλήματος και τη δυνατότητά του να μην εφαρμόσει τη διαδικασία του αυτόφωρου αν συντρέχουν ειδικοί λόγοι, ενόψει και της εκτίμησης ότι «η

εμπειρία από την πράξη δείχνει ότι δεν παρατηρούνται καταχρήσεις στην εφαρμογή της αυτόφωρης διαδικασίας και στη σύλληψη στα πλαίσια των αυτόφωρων εγκλημάτων».

Βέβαια, στο πεδίο της ελευθερίας του Τύπου και της σύλληψης των δημοσιογράφων 174 με βάση την έγκληση των πολιτικών προσώπων που ισχυρίζονται ότι έχει θιγεί η τιμή τους, η εκτίμηση από ποιο σημείο και πέρα μπορεί να γίνει λόγος για κατάχρηση είναι πολύ σχετική και η προφανής ακαταλληλότητα της διαδικασίας του αυτοφώρου για τον τύπο δεν έχει αποτρέψει τις συλλήψεις δημοσιογράφων που έχουν λάβει χώρα κατ' επανάληψη και συνιστούν σοβαρότατη προσβολή της συνταγματικής διακήρυξης ότι ο τύπος είναι ελεύθερος.

XIV. ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣΟΝΤΑ ΑΣΚΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΟΣ (ΑΡΘ. 14 ΠΑΡ. 8)

Νόμος που ορίζει τις προϋποθέσεις και τα προσόντα για την άσκηση του δημοσιογρα- 175 φικού επαγγέλματος δεν έχει εκδοθεί. Σύμφωνα με τη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης και το προστατευτικό περιεχόμενο των παρ. 1, 2 άρθ. 14 Σ. οι προϋποθέσεις άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος δεν μπορεί παρά να είναι τυπικές, όπως για την κοινωνική ασφάλιση των δημοσιογράφων. Αντίθετα ουσιαστικές προϋποθέσεις δεν είναι σύμφωνο με τη συστηματική ερμηνεία της παρ. 8 στο πλαίσιο του άρθ. 14 Σ. ιδίως δε των παρ. 1 και 2 να νομοθετηθούν. Για τον ίδιο λόγο, τα προσόντα για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος πρέπει να ερμηνεύονται ως κωλύματα και να αφορούν περιοριστικά και αποκλειστικά την περίπτωση της παρ. 6, δηλαδή σύμφωνα με αυτήν και τον νόμο που η ίδια προβλέπει, α) μετά από 3 αμετάκλητες καταδίκες εντός πενταετίας για παραβίαση της παρ. 3 άρθ. 14 Σ. και β) μετά από αμετάκλητη καταδίκη που θα επιβάλει την ποινή της προσωρινής ή οριστικής παύσης του εντύπου ή, στις βαρύτερες περιπτώσεις, την απαγόρευση άσκησης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος.

Λαμβάνοντας υπόψη τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη (βλ. οικεία ενότητα) με 176 βάση την ιστορική ερμηνεία της διάταξης, ακόμη και σε περιπτώσεις παραβίασης της δημοσιογραφικής ηθικής, δεοντολογίας και νομιμότητας, όπως π.χ. επί εκβίασης με σκοπό τον προσπορισμό χρημάτων με αντάλλαγμα τη μη δημοσίευση πληροφοριών και ειδήσεων, ο νόμος δεν μπορεί να απαγορεύσει την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος στο μέτρο που οι ουσιαστικές προϋποθέσεις για την απαγόρευση άσκησης αυτού αναφέρονται αποκλειστικά στην παρ. 6.

Υπό το Σύνταγμα του 1952 γινόταν δεκτό ότι ο νομοθέτης «δεν δύναται να ορίση και άλλα 177 [προσόντα] δια τον εκδότην εφημερίδος, μάλιστα δε τιαούτα μορφώσεως ή οικονομικής

φύσεως. Δύναται όμως να ορίση δι' αυτόν ελάχιστον όριον ηλικίας, υπό την έννοιαν ότι ως φέρων την ευθύνην δια τα εν τη εφημερίδι καταχωριζόμενα θα πρέπει να έχει την ηλικίαν τουλάχιστον εκείνην, η οποία απαιτείται δια την ικανότητα προς καταλογισμόν κατά τον Ποινικόν Κώδικα» (Σγουρίτσας, 1966, σελ. 87-88).

- 178** Η απόφαση Εφετείου Θεσσαλονίκης 669/2010 ανέλυσε το νομικό καθεστώς των συνδικαλιστικών ενώσεων των δημοσιογράφων και έκρινε ότι το άρθ. 14 παρ. 8 Σ. που ορίζει τις προϋποθέσεις και τα προσόντα για την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος δεν επηρεάζει το δικαίωμά τους να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία. Οι δημοσιογραφικές επαγγελματικές οργανώσεις αποτελούν συνδικαλιστικές οργανώσεις.

XV. Η ΔΙΑΣΦΑΛΙΣΗ ΤΟΥ ΠΛΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΟΛΥΦΩΝΙΑΣ ΣΤΟΝ ΤΥΠΟ ΚΑΙ ΤΑ ΜΜΕ

- 179** Η διάταξη του άρθ. 14 παρ. 9 Σ. ρυθμίζει τη θεσμική εγγύηση της πολυφωνίας στα ΜΜΕ με την ειδικότερη μορφή του πλουραλισμού ο οποίος εξασφαλίζεται με τον έλεγχο των συγκεντρώσεων της αυτής ή άλλης μορφής. Η διάταξη αυτή ωστόσο έχει τη συστηματική ιδιαιτερότητα να εντάσσεται στο άρθ. 14 Σ. που αφορά την ελευθερία του Τύπου, ενώ ως προς αυτόν κανονικά εφαρμόζεται μόνο κατ' εξαίρεση, αντί για το άρθ. 15 που αφορά τα ΜΜΕ (παραδοσιακά και ψηφιακά, αλλά όχι εκείνα που έχουν αμιγώς ψυχαγωγικό χαρακτήρα, χωρίς να εμπλέκονται στην ενημέρωση, Βενιζέλος, 2002, σελ. 205) και στα οποία κυρίως αναφέρεται. Πράγματι, παραδοσιακά η ελευθεροτυπία δεν συνάδει με ευρείες παρεμβάσεις του κοινού νομοθέτη, σε αντίθεση με τα ΜΜΕ για τα οποία οι διαδικαστικές εγγυήσεις του άρθ. 14 παρ. 2 δεν ισχύουν (άρθ. 15 παρ. 1) ούτε υπάρχει η ρητή διακήρυξη ότι «ο τύπος είναι ελεύθερος». Ωστόσο ο κοινός νομοθέτης κινείται ως ένα βαθμό σε αντίθετη λογική από τις ως άνω διατάξεις.
- 180** Κατά την απόφαση Επ.Αντ. 655/2018 (Ολομ.) επί ενημερωτικών μέσων υφίσταται συμπληρωματική εφαρμογή των διατάξεων του ν. 3959/2011 η οποία νομολογιακά έχει εξειδικευθεί κατά τρόπο, ώστε ως προς τον ουσιαστικό έλεγχο να εφαρμόζεται η ειδική διάταξη του άρθ. 3 παρ. 7α του ν. 3592/2007, ενώ ως προς το γενικό πλαίσιο και την τηρούμενη διοικητική διαδικασία ενώπιον της Επ.Αντ. να εφαρμόζεται ο ν. 3959/2011. Κατά το άρθ. 3 παρ. 1 του ν. 3592/2007 προκύπτει ότι στην αγορά των ενημερωτικών μέσων η έννοια της συγκέντρωσης ελέγχου καθορίζεται από δύο παραμέτρους: την επιρροή στο κοινό και την ιδιοκτησία ή συμμετοχή σε ενημερωτικό μέσο.
- 181** Με το άρθ. 3 παρ. 3 του ν. 3592/2007 δεσπόζουσα θέση υφίσταται, όταν φυσικό ή νομικό πρόσωπο που δραστηριοποιείται σε μέσα ενημέρωσης, ασκεί μέσω αυτών

επιρροή στο κοινό που υπερβαίνει τα προβλεπόμενα από το άρθρ. 3 παρ. 3 στ., α και β, του ν. 3592/2007 αριθμητικά όρια. Η αναφορά σε φυσικό πρόσωπο αποσκοπεί στην αποφυγή συγκέντρωσης πολλών μέσων ενημέρωσης υπό τον έλεγχο ενός ιδιώτη, χωρίς να απαιτείται επιπλέον συνολική αξιολόγηση των χαρακτηριστικών της εκάστοτε σχετικής αγοράς. Βλέπουμε δηλαδή ότι αυτό που ενδιαφέρει τον νομοθέτη δεν είναι κατ' ακριβολογία η διασφάλιση των όρων του ελεύθερου οικονομικού ανταγωνισμού αλλά η διασφάλιση της πολυφωνίας. Τα δύο αυτά μεγέθη δεν ταυτίζονται διότι η πολυφωνία δεν συμβιβάζεται με την επικράτηση μιας μόνο επιχείρησης, έστω κι αν αυτή επιτευχθεί χωρίς συγκέντρωση επιχειρήσεων κατά την έννοια του ελεύθερου ανταγωνισμού.

Διακρίνονται στον νόμο δύο κατηγορίες δεσπόζουσας θέσης, οι οποίες σκοπεύουν 182 στην απαγόρευση συγκέντρωσης επιχειρήσεων. Η πρώτη κατηγορία (άρθρ. 3 παρ. 3 στ. του ν. 3592/2007) αφορά σε φυσικά ή νομικά πρόσωπα που δραστηριοποιούνται σε μέσα ενημέρωσης της ίδιας μορφής (monomedia concentration) και υφίσταται όταν τα εν λόγω πρόσωπα κατέχουν μερίδιο αγοράς άνω του 35% σε μία από τις τέσσερις αγορές των ΜΜΕ (τηλεόραση, ραδιόφωνο, εφημερίδες και περιοδικά), ανάλογα με την εμβέλεια του κάθε μέσου.

Η δεύτερη κατηγορία ύπαρξης δεσπόζουσας θέσης αφορά σε πρόσωπα που δραστη- 183 ριοποιούνται σε μέσα ενημέρωσης διαφορετικής μορφής (multimedia concentration), περίπτωση η οποία υποδιαιρείται σε τέσσερις επιμέρους υποπεριπτώσεις, ήτοι α) απόκτηση μεριδίου αγοράς άνω του 35% στην επί μέρους σχετική αγορά της εμβέλειας κάθε μέσου, β) απόκτηση μεριδίου αγοράς άνω του 32% στο σύνολο των δύο αγορών, όταν δραστηριοποιείται σε δύο διαφορετικά μέσα ενημέρωσης της ίδιας εμβέλειας, γ) απόκτηση μεριδίου αγοράς άνω του 28% στο σύνολο των τριών αγορών, όταν δραστηριοποιείται σε τρία διαφορετικά μέσα ενημέρωσης της ίδιας εμβέλειας και δ) απόκτηση μεριδίου αγοράς άνω του 25% στο σύνολο των τεσσάρων αγορών, όταν δραστηριοποιείται σε τέσσερα διαφορετικά μέσα ενημέρωσης της ίδιας εμβέλειας.

Στη Γνωμοδότηση Επ.Αντ. 39/2019 (Ολομ.) αναφορικά με τη λειτουργία του ανταγωνι- 184 σμού στην εθνική αγορά διανομής προϊόντων έντυπου τύπου αναφέρεται ότι: «Συνεπώς, η έννοια του 'αποτελεσματικού ανταγωνισμού' [...] δεν εξαρτάται μόνο από την οικονομική στάθμιση του οφέλους που μπορεί να προκύψει για τη συνολική ευημερία ή για το πλεόνασμα του καταναλωτή, αλλά και από την ανάλυση πολλαπλών άλλων παραγόντων που χρειάζεται να ληφθούν υπόψη λόγω του υπάρχοντος νομικού πλαισίου, του οποίου το εθνικό και Ενωσιακό δίκαιο του ανταγωνισμού αποτελούν κομμάτι. [...] Το Σύνταγμα επίσης εγγυάται την πολυφωνία στον δημόσιο λόγο ως προϋπόθεση της ελεύθερης

διαμόρφωσης της γνώμης και της ελευθερίας της πληροφόρησης ως συστατικό στοιχείο της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Όσον αφορά τον τύπο το Σύνταγμα επιτρέπει τη λήψη μέτρων εκ μέρους του κράτους για τη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου πλουραλισμού. Ο σημαντικός ρόλος των μέσων ενημέρωσης στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης χρησιμεύει ως βάση για ειδικές ρυθμίσεις που αποβλέπουν στην εξασφάλιση του πλουραλισμού των μέσων ενημέρωσης (παρουσία ενός ικανού αριθμού μέσων από διάφορες και ανεξάρτητες φωνές) και της ποικιλομορφίας των ιδίων μέσων (παρουσία διάφορων πολιτικών και πολιτιστικών απόψεων). Ο πλουραλισμός των μέσων ενημέρωσης και η ελευθερία έκφρασης υποστηρίζονται από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το δίκαιο του ελεύθερου ανταγωνισμού συμβάλλει στη διασφάλιση της πολυφωνίας μέσω της συμβολής του στη βελτίωση των συνθηκών οικονομικού ανταγωνισμού στην αγορά. Αυτό συμβαίνει, είτε με ειδικές ρυθμίσεις του ανταγωνισμού στον τομέα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, και ειδικά στον τύπο, είτε με την κατάλληλη ερμηνεία και εφαρμογή των γενικών κανόνων του δικαίου ανταγωνισμού. Ως παράδειγμα τέτοιας ειδικής ρύθμισης του ανταγωνισμού αποτελούν και οι διατάξεις του ν. 3592/2007, οι οποίες οριοθετούν τον βαθμό συγκέντρωσης των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης που δύναται να οδηγήσει στην εξέταση πιθανής κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης».

- 185** Όσον αφορά τη διασφάλιση της πολυφωνίας στην ερμηνεία και εφαρμογή του γενικού δικαίου του ανταγωνισμού (ν. 3959/2011), υπάρχουν διάφορες μεθοδολογίες για την ενσωμάτωση αυτών των γενικότερων συνταγματικών και άλλων ερμηνευτικών επιταγών, για παράδειγμα η ανάλυσή τους ως στοιχείο της ποιότητας των προϊόντων σε ένα εμπειρικό επίπεδο ή ενδεχομένως μία πιο δεοντολογική προσέγγιση συνταγματικής φύσης στην ερμηνεία των συγκεκριμένων διατάξεων και των κανόνων του δικαίου ανταγωνισμού. Επομένως, οποιαδήποτε αναφορά στο γενικότερο Ενωσιακό και εθνικό νομικό πλαίσιο, όπως για παράδειγμα στην ανάγκη διατήρησης της πολυφωνίας του τύπου, δεν πρέπει να θεωρηθεί ως επιπλέον σκοπός του δικαίου ανταγωνισμού, αλλά ως ερμηνευτική επιταγή, η οποία θα πρέπει να ληφθεί εμπράκτως υπόψη όταν η Επιτροπή Ανταγωνισμού εξετάζει την ύπαρξη, ή όχι, συνθηκών «αποτελεσματικού ανταγωνισμού» (βλ. ήδη Τσεβάς, 2007, σελ. 105, 107, 112).
- 186** Η απόφαση Επ.Αντ. 768/2022 τοποθετήθηκε επί Κανονιστικής παρέμβασης στην αγορά διανομής έντυπου τύπου σύμφωνα με το άρθρ. 11 του ν. 3959/2011.
- 187** Η απόφαση 728/2021 της Επ.Αντ. (Ολομ.) ενέκρινε συγκέντρωση που αφορούσε την απόκτηση κοινού ελέγχου από εταιρεία η οποία λειτουργεί τηλεοπτικό σταθμό επί εταιρίας με βασικό αντικείμενο δραστηριότητας την παραγωγή τηλεοπτικών προγραμμάτων, κινηματογραφικών ταινιών και βίντεο. Η Επ.Αντ. 700/2020 (Ολομ.) έκρινε ότι η

γνωστοποιούσα δεν θα αποκτήσει δεσπόζουσα θέση στις επιμέρους αγορές των ΜΜΕ και άρα δεν αναμένεται να προκληθεί συγκέντρωση ελέγχου σ' αυτές και δεν προκαλεί σοβαρές αμφιβολίες, κατ' άρθ. 8 παρ. 3 του ν. 3959/2011, ως προς το συμβατό αυτής με τις απαιτήσεις λειτουργίας του ανταγωνισμού στις επί μέρους αγορές τις οποίες αφορά. Ομοίως και η Επ.Αντ. 659/2018.

Εξάλλου ο ν. 2328/1995, άρθ. 13 παρ. 10 όπως ισχύει προβλέπει ότι: «Κάθε φυσικό ή 188 νομικό πρόσωπο μπορεί να είναι ιδιοκτήτης ή εταίρος προσωπικής εταιρείας ή συνεταιρισμού ή μέτοχος κεφαλαιουχικής εταιρείας που εκδίδει ή ελέγχει με οποιονδήποτε τρόπο ή μέτοχος σε άλλη εταιρεία που εκδίδει ή ελέγχει με οποιονδήποτε τρόπο: α) έως δύο ημερήσιες πολιτικές εφημερίδες που εκδίδονται στην Αθήνα ή τον Πειραιά ή τη Θεσσαλονίκη και κυκλοφορούν καθ' οιονδήποτε τρόπο, β) έως μια ημερήσια οικονομική και έως μια ημερήσια αθλητική εφημερίδα που εκδίδεται στην Αθήνα ή τον Πειραιά ή τη Θεσσαλονίκη και κυκλοφορεί καθ' οιονδήποτε τρόπο ή διανέμεται σε συνδρομητές με δικά της μέσα ή ταχυδρομικά, γ) έως δύο ημερήσιες επαρχιακές εφημερίδες (ν.δ. 1263/1972, όπως ισχύει) σε δύο διαφορετικούς νομούς, δ) έως δύο μη ημερήσιες επαρχιακές εφημερίδες (ν. 4286/1963, όπως ισχύει) σε δύο διαφορετικούς νομούς, ε) μια μόνο κυριακάτικη έκδοση είτε των ημερήσιων πολιτικών εφημερίδων της περίπτωσης α' με τον αυτό ή συναφή τίτλο είτε αυτοτελή [...].11. Ο περιορισμός της προηγούμενης παραγράφου ισχύει και για τους συζύγους και τους συγγενείς σε ευθεία γραμμή απεριόριστως και εκ πλαγίου μέχρι και τρίτου βαθμού εξ αίματος ή εξ αγχιστείας υπό την προϋπόθεση ότι αποδεικνύεται ότι ασκείται αθέμιτη επιρροή».

Οι ανωτέρω διατάξεις εφαρμόζονται σωρευτικά με την έννοια ότι ακόμη κι αν οι 189 εφημερίδες που ελέγχει ένα πρόσωπο είναι σημαντικά κάτω του 35% και πάλι δεν επιτρέπεται να υπερβεί τα αριθμητικά όρια ελέγχου εντύπων που θέτει ο ν. 2328/1995, άρθ. 13 παρ. 10. Η απαγόρευση αυτή όμως ενόψει της ελευθερίας του Τύπου ως θεσμικής εγγύησης και του ιστορικού νοήματος της ελευθεροτυπίας η οποία νομιμοποιεί την ελάχιστη δυνατή απαγορευτική παρέμβαση του κράτους, εκτός κι αν αυτή επιβάλλεται αναγκαστικά από λόγους δημοσίου συμφέροντος οι οποίοι δεν είναι δυνατόν να εξυπηρετηθούν με πιο ήπια μέσα, προκύπτει ότι παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας (βλ. Τσεβάς, 2007, σελ. 114) καθόσον: «Στο πλαίσιο αυτό συμβατά με τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας του Τύπου μπορούν να θεωρηθούν μόνο μέτρα που κατατείνουν στην αποτροπή της μείωσης ή την ενθάρρυνση της αύξησης της πολλαπλότητας των απόψεων. Η πέραν αυτών εκ μέρους του κράτους παρακώλυση της έκδοσης εντύπου και η παρακώλυση του αναγνωστικού κοινού να επιλέγει το έντυπο της

αρεσκείας του και ιδιαίτερα με ρυθμίσεις, που δύσκολα μπορούν να θεωρηθούν 'γενικοί νόμοι', δεν είναι δυνατή ούτε προς το σκοπό ευρύτερης διασφάλισης του πλουραλισμού».

Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι η προβληματική της συγκέντρωσης στα ΜΜΕ είναι κεντρικής σημασίας, το ενδιαφέρον σε σχέση με το άρθρ. 14 παρ. 9 Σ., τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, μονοπώλησε σχεδόν η διάταξη για τον *βασικό μέτοχο*, η οποία έθετε τουλάχιστον στην αρχική της ιστορική ερμηνεία ανελαστικές και αυστηρές απαγορεύσεις παράλληλης δραστηριοποίησης στον τομέα των ΜΜΕ και των δημοσίων συμβάσεων. Η ερμηνεία και εφαρμογή της διάταξης αυτής οδήγησε σε μία δικαστική Οδύσσεια, στην πορεία της οποίας δοκιμάστηκε ακόμη και η σχέση του Συντάγματος με το Ευρωπαϊκό δίκαιο. Εντέλει επικράτησε η σύμφωνη με το Ευρωπαϊκό δίκαιο ερμηνεία του Συντάγματος, καθώς το ΣτΕ μετά από την κρίση του ΔΕΕ το οποίο διαπίστωσε την αντίθεση των αυστηρών περιορισμών του άρθρ. 14 παρ. 9 Σ. για τον βασικό μέτοχο προς την αρχή της αναλογικότητας και το παράγωγο ευρωπαϊκό δίκαιο των δημοσίων συμβάσεων, εγκατέλειψε την αυστηρή ιστορική ερμηνεία υπέρ της τελεολογικής, η οποία μετέθεσε το βάρος απόδειξης στη διοίκηση προκειμένου να αποδείξει εκείνη ότι σε κάποια περίπτωση δημόσιου διαγωνισμού οι απαγορεύσεις των διατάξεων για τον βασικό μέτοχο αντιστοιχούσαν σε βάσιμες και πραγματικές συνθήκες αθέμιτης χρήσης των ΜΜΕ με σκοπό την ανάθεση δημοσίων συμβάσεων στον επιχειρηματία που δραστηριοποιείται και στους δύο τομείς με σκοπό να ασκήσει πίεση στην πολιτική εξουσία, δια των ΜΜΕ και των εφημερίδων που ελέγχει (βλ. για την εξέλιξη της νομολογίας επί του ζητήματος ΣτΕ 1882/2003, 3242/2004, ΣτΕ Ολομ. 3670/2006 που υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ το οποίο εξέδωσε την ΔΕΕ C-213/07 της 16.12.2008 και την τελική ΣτΕ Ολομ. 3470/2011. Βλ. για την κριτική της απόφαση του ΔΕΕ, Τσεβάς, 2007, σελ. 64-65, ο οποίος επισημαίνει τον περιορισμό του ΔΕΕ στην κρίση για την παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας, χωρίς ενδελεχέστερη ανάλυση επί της αρχής του ασυμβίβαστου που θέτει η συνταγματική διάταξη του άρθρ. 14 παρ. 9 Σ.).

- 190** Πολύ σημαντικότερη από τον *βασικό μέτοχο* είναι η συνταγματική επιταγή για διαφάνεια και πολυφωνία στα ΜΜΕ και ευρύτερα στην ενημέρωση (άρθρ. 14 παρ. 9 εδ. α' και β' Σ.). Η διαφάνεια, αν δεν εγγυάται αποτελεσματικότερα τους σκοπούς του άρθρ. 14 παρ. 9 Σ. προς αποφυγή αθέμιτης επιρροής στην πολιτική δια του ελέγχου των ΜΜΕ από τα μεγάλα επιχειρηματικά συμφέροντα, τουλάχιστον θα συνέβαλε, εφόσον εφαρμοζόταν σωστά, στην εξυγίανση του τύπου και στην ενίσχυση της αξιοπιστίας του. «*Η θεσμική εγγύηση της διαφάνειας [...] προσλαμβάνει κατ' αρχάς τη μορφή της υποχρέωσης γνωστοποίησης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, της οικονομικής κατά-*

στασης, καθώς και των μέσων χρηματοδότησης των μέσων ενημέρωσης, δηλαδή των αντίστοιχων επιχειρήσεων» (Βενιζέλος, 2002, σελ. 203).

XVI. ΠΕΔΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ: (1) ΑΣΕΜΝΑ

Η ελευθερία της έκφρασης δεν προσφέρει τον ίδιο βαθμό προστασίας σε όλες τις 191 κατηγορίες λόγου. Το άρθ. 14 παρ. 3 Σ. για να επιτρέψει κατ' εξαίρεση την κατάσχεση εντύπων και εφημερίδων μετά από την κυκλοφορία του, αναφέρει τα πεδία όπου ιστορικά, παραδοσιακά, η ελευθερία της έκφρασης περιορίζεται, ως ένα βαθμό: Προστασία του θρησκευτικού συναισθήματος, της τιμής, θέματα που συνδέονται με την εθνική ασφάλεια επί του πεδίου και την ακεραιότητα του κράτους, άσεμνα και δημόσια αιδώς. Από τις κατηγορίες αυτές δεν θίγεται ούτε κατ' ελάχιστον ο σκληρός πυρήνας της ελευθερίας της έκφρασης, ο *πολιτικός λόγος*. Ακόμα και το άρθ. 14 παρ. 3 (β) αφορά την προσβολή του προσώπου του Προέδρου της Δημοκρατίας ανεξάρτητα από τις πολιτικές του πρωτοβουλίες για τις οποίες δεν νοείται κατάσχεση εντύπου, εφόσον η φερόμενη προσβολή είναι συναφής π.χ. με τον πολιτικό του λόγο, στο οποίο ασκεί κριτική.

Η διαφοροποιημένη σε ένταση προστασία αναγνωρίζεται τόσο στις ΗΠΑ, όπου ο πολι- 192 τικός λόγος αποτελεί τον σκληρό πυρήνα της 1^{ης} Τροποποίησης, αλλά η ελευθερία της έκφρασης παίρνει τη μορφή ομόκεντρων κύκλων με κανονιστική πυκνότητα η οποία μειώνεται στα περιφερειακά πεδία, όπως ο εμπορικός λόγος ή το άσεμνο (βλ. Τσακυράκης, 2021, σελ. 133. Van Alstyne, 1984, σελ. 42), όσο και στην ΕΣΔΑ, όπου το ΕΔΔΑ έχει δεχθεί στην απόφαση *Wingrove v. the United Kingdom* (17419/90) 25.11.1996, σκ. 58 ότι τα συμβαλλόμενα κράτη διαθέτουν μεγαλύτερο περιθώριο εκτίμησης στη ρύθμιση του λόγου που προσβάλλει τις ενδόμυχες προσωπικές πεποιθήσεις (intimate personal convictions) σε ζητήματα ηθών και ιδίως σε σχέση με τη θρησκεία. Ωστόσο, οι περιορισμοί αυτού πρέπει να είναι οι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, αν για παράδειγμα πρόκειται για λόγο με προφανώς υβριστικό ή μισαλλόδοξο–ρατσιστικό περιεχόμενο, εξαιτίας των θρησκευτικών πεποιθήσεων των θιγόμενων. Αλλά όπως τονίζεται σε ακόλουθη ενότητα αυτά δεν ισχύουν, σύμφωνα με το Σύνταγμα, στην περίπτωση που τίθεται ζήτημα προστασίας της τέχνης ή της επιστήμης.

Το άσεμνο δεν αφορά το γυμνό, τη σεμνότευφη ευαισθησία ή την ευερέθιστη φαντασία, 193 αλλά τη σκληρή πορνογραφία. Ο ορισμός του άσεμνου δίνεται από τον ν. 1291/1982, άρθ. 3: «Άσεμνα θεωρούνται τα χειρόγραφα, έντυπα, εικόνες και λοιπά αντικείμενα, όταν, σύμφωνα με το κοινό αίσθημα, προσβάλλουν την αιδώ. Δεν θεωρούνται άσεμνα τα

έργα τέχνης ή επιστήμης και ιδίως αυτά που ανήκουν στην πολιτιστική δημιουργία της ανθρωπότητας ή που συμβάλλουν στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης, εκτός από την περίπτωση όπου προσφέρονται προς πώληση, πωλούνται ή παρέχονται ειδικά σε πρόσωπα ηλικίας κάτω των 18 ετών για σκοπούς άλλους, εκτός από τη σπουδή. Για το χαρακτηρισμό έργου ως ανήκοντος στις παραπάνω εξαιρέσεις ή εισαγγελέας μπορεί να προκαλέσει συμβουλευτική γνωμοδότηση πενταμελούς επιτροπής, την οποία διορίζει ο ίδιος από παιδαγωγούς, καθηγητές της Ανώτατης Σχολής των Καλών Τεχνών και μέλη συλλόγων για την προστασία της παιδικής ηλικίας ή όπου δεν υπάρχουν τέτοια πρόσωπα, τριμελούς επιτροπής από παιδαγωγούς και λογίους» (άρθρ. 30 ν. 5060/1931). Σύμφωνα με την ΑΠ Ολομ. 1097/1976, ΠοινΧρ ΚΖ, σ. 420, η διοικητική άδεια προβολής δεν αίρει τον άδικο χαρακτήρα της διάδοσης ασέμνου.

- 194** Σε σχέση με την ποινική αντιμετώπιση, η απόφαση του ΑΠ 2087/2003 (ποιν) δέχθηκε ότι: «κατά το αρ. 29 παρ. 1 του ν. 5060/1931 που επαναφέρθηκε σε ισχύ με τον ν. 10/1975 και εξακολουθεί να ισχύει, κατ' άρθρο μόνο του ν. 2243/1994, τιμωρείται με τις προβλεπόμενες ποινές «όστις προς το σκοπό εμπορίας ή διανομής ή δημοσίας εκθέσεως παρασκευάζει, αποκτά, κατέχει, μεταφέρει, εισάγει εις το κράτος ή εξάγει ή καθ' οιονδήποτε τρόπον τίθησιν εις κυκλοφορίαν έγγραφα, έντυπα, συγγράμματα, σχέδια, εικόνες, ζωγραφιάς, εμβλήματα, φωτογραφίας, κινηματογραφικός ταινίας ή άλλα αντικείμενα άσεμνα οιονδήποτε είδους, όστις μεταχειρίζεται οιονδήποτε μέσον δημοσιότητας προς διευκόλυνσιν της κυκλοφορίας ή του εμπορίου των αυτών ασέμνων αντικειμένων...».
- 195** Άσεμνα αντικείμενο είναι κατά την ανωτέρω απόφαση αυτό που «κατά το κοινό αίσθημα, ήτοι το αίσθημα της μεγάλης πλειοψηφίας των πολιτών, προσβάλλει την αιδώς, με την έννοια του δυσάρεστου συναισθήματος και της αποστροφής που προκαλούν τέτοια αντικείμενα, όπως είναι και η κατοχή πορνογραφικών εικόνων με σκοπό την εμπορία, χωρίς να είναι αναγκαίο να προσβληθεί η αιδώς ενός ή περισσότερων προσώπων, καθορισμένων ή όχι».
- 196** Το Δικαστήριο έκρινε ότι ο ρόλος του κατηγορουμένου δεν ήταν απλώς παθητικός, με την έννοια της διακίνησης πληροφοριών για λογαριασμό τρίτων, όπως αυτή ορίζεται στην οδηγία 2000/31/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 8ης Ιουνίου 2000 (επίσημη εφημερίδα αριθμ. L178 της 17/07/2000 σελ. 0001-0016), σύμφωνα με την οποία θεσπίζεται απαλλαγή της ευθύνης του φορέα παροχής υπηρεσιών, αλλά ενεργητικός αφού απέκτησε τις ως άνω πορνογραφικές εικόνες, τις μετέφερε και τις κατέγραψε στο σκληρό δίσκο και τις έθεσε σε κυκλοφορία έναντι αμοιβής.
- 197** Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η απόφαση ΑΠ 1194/1987 η οποία αναιρέσει για εσφαλμένη ερμηνεία και εφαρμογή των άρθρων 29 παρ. 1 και 30 ν. 5060/31 αθωωτική απόφαση,

που έκρινε ότι δεν τελέστηκε το έγκλημα, «γιατί οι προσερχόμενοι, ιδιότυπης ηθικής, θεατές γνώριζαν τί θα παρακολουθήσουν». Το σχετικό αδίκημα, ως αφηρημένης διακινδυνεύσεως, τελείται και όταν γίνεται γνωστή η προσβολή της άσεμνης ταινίας. «Κατά την έννοια δε των διατάξεων αυτών, εκτός από τις περιπτώσεις που αποκλείεται ο χαρακτηρισμός της αυτός γιατί είναι έργα τέχνης ή επιστήμης ή γιατί ανήκουν στην πολιτιστική δημιουργία της ανθρωπότητας ή συμβάλλουν στην προώθηση της ανθρώπινης γνώσης, είναι άσεμνα, όταν με αυτά προσβάλλεται κατά το κοινό αίσθημα η δημόσια αιδώς, ήτοι όταν προσβάλλεται όχι η αιδώς ορισμένου προσώπου ή κατά την στενή αντίληψη σεμνοτυφίας ωρισμένων ατόμων αλλά η αιδώς ολόκληρης κατηγορίας προσώπων όπως συμβαίνει, όταν προκειμένου για κινηματογραφικές ταινίες προβάλλονται σκηνές χυδαίες και αισχρές εκπληρώσεως της γενετήσιας επιθυμίας ή άλλων ηδονιστικών απολαύσεων ή σαδιστικού ή παιδοφιλικού περιεχομένου κατά τρόπον ικανόν να εξάψει την φαντασία του θεατή και τα κατώτερα ένστικτα του [...]. Έτσι το έγκλημα αυτό είναι αφηρημένης διακινδυνεύσεως και η κατά το κοινό αίσθημα προσβολή της δημόσιας αιδούς, όταν συντρέχει ο όρος της άσεμνης κινηματογραφικής ταινίας με προβολή αυτής σε κινηματογράφο, υφίσταται και όταν γίνεται γνωστό στον προσερχόμενο για τη παρακολούθηση της προβολής της ότι πρόκειται για προβολή άσεμνης ταινίας». Ομοίως και ΑΠ 1216/1987 (αρκεί η προσβολή ολόκληρης κατηγορίας ατόμων με τη γνωστοποίηση ότι πρόκειται να προβληθεί άσεμνη ταινία). Με το άρθ. 29 παρ. 2 ν. 5060/1931, όπως ισχύει, με την καταδικαστική απόφαση απαγγέλλεται και η δήμευση των άσεμνων αντικειμένων.

Η Εισηγητική Έκθεση του ΠΚ (ν. 4619/2019) αναφέρει ότι το αδίκημα αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει τέτοια ιδιαίτερη απαξία στη σύγχρονη εποχή ώστε να δικαιολογείται η ειδική αναφορά του ποινικού νομοθέτη σε αυτό. Κρίθηκε επομένως ότι αρκεί για αυτό, όπως και για πολλές άλλες κατηγορίες εγκλημάτων, η πρόβλεψη της τελευταίας περίπτωσης (ια') του άρθ. 8.

Αλλά η ΑΠ 886/2012 αναίρεσε απόφαση, με την οποία αθώωθηκε ο κατηγορούμενος για παράβαση του νόμου «περί ασέμνων δημοσιευμάτων», λόγω συγγνωστής νομικής πλάνης, «επειδή ουδόλως αναφέρονται στην προσβαλλόμενη απόφαση πραγματικά περιστατικά, που να στηρίζουν το συγγνωστό της πλάνης και τα οποία να ανάγονται στο συγκεκριμένο κατηγορούμενο, παρά μόνο αναφέρεται ότι 'η πλάνη του ήταν συγγνωστή λόγω του γενικότερα επικρατούντος ανεκτικού κλίματος', σε σχέση με το άσεμνο υλικό». 199 200

Η ΑΠ 1415/1988 έκρινε ότι η έννοια του άσεμνου είναι νομική και για τον προσδιορισμό της «νοείται ως αιδώς η σεμνότητα ή συστολή του ατόμου προς ό,τι ανάγεται στην σφαίρα της γενετήσιας ζωής σύμφωνα με το μέσο αίσθημα του λαού». Ο ΑΠ αναίρεσε την κατα-

δίκη επειδή «δεν περιέχονται με σαφήνεια και πληρότητα πραγματικά περιστατικά που συνιστούν την αντικειμενική και υποκειμενική υπόσταση του εγκλήματος προσβολής της αιδούς με χρησιμοποίηση άσεμνου αντικειμένου (κινηματογραφική ταινία), διότι γίνεται αναφορά σε σκηνές της προβληθείσης ταινίας που προσβάλλουν κατά το κοινό αίσθημα την αιδώ διακωμωδώντας την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία και τον κλήρο (άρθ. 199 ΠΚ) χωρίς να γίνεται σαφής διαχωρισμός και προσδιορισμός ασέμνων (κατά την εκτεθείσα έννοια του ασέμνου) σκηνών». Περαιτέρω, η κρίση για το άσεμνο δεν θα πρέπει να περιορίζεται σε απομονωμένα εδάφια αλλά στον συνολικό χαρακτήρα του βιβλίου ή του έργου (ΕφΑθ 8098/1979, ΠοινΧρ ΚΘ, σελ. 90).

- 201** Για τον λόγο για τον οποίο η στατιστική θεώρηση των χρηστών ηθών βάσει των αντιλήψεων της πλειοψηφίας, με τη ρευστότητα, τη σχετικότητα και τον ακραίο κοινωνιολογισμό της είναι ακατάλληλη για μια νομική και κανονιστική ερμηνεία της έννοιας, για τον ίδιο λόγο και η δημόσια αιδώς δεν είναι σωστό να προσδιοριστεί με γνώμονα ο οποίος θα διαφέρει από το τόπο σε τόπο και από μία κοινωνική ομάδα σε άλλη. Το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ δέχθηκε στην υπόθεση *Jacobellis v. Ohio* 378 US 184 ότι το συνταγματικό κριτήριο ενός άσεμνου έργου πρέπει να είναι εθνικής και όχι τοπικής κλίμακας. Αλλά στη συνέχεια, η θέση αυτή ανατράπηκε στην απόφαση *Miller v. California* (413 US 15 (1973) βλ. Τσακουράκης, 2021, σελ. 337-338), η οποία διαμόρφωσε το κριτήριο των community standards. Με τη διάδοση όμως του διαδικτύου, το οποίο καθιστά την πορνογραφία προσβάσιμη παντού η συζήτηση για τα τοπικά κριτήρια σχετικοποιείται πολύ. Οι τοπικές συνθήκες δεν αποκλείεται πάντως να αποτελούν παράμετρο για την εφαρμογή της νομοθεσίας για το άσεμνο, σε μία μικρή συντηρητική κοινότητα ή σε ένα μεγάλο αστικό κέντρο.
- 202** Ο Ν. Ανδρουλάκης (1983, σελ. 220-221) στη μελέτη του «Άσεμνο και ποινή σήμερα» πρότεινε ένα κριτήριο κανονιστικό. Σύμφωνα με τη διάκριση της ηθικής φιλοσοφίας του ωφελιμισμού μεταξύ θετικής και κριτικής ηθικής, το ποινικό δίκαιο δεν είναι σωστό να προστατεύει κάποιο ηθικό δόγμα ως αυταξία, αλλά να συνδέεται με την αποτροπή μιας βλάβης ώστε η ποινική κύρωση να μπορεί να δικαιολογηθεί ορθολογικά απέναντι στην αμφισβήτηση της κριτικής ηθικής. Αυτή περιλαμβάνει, όπως γράφει ο Η.Λ.Α. Hart, «τις γενικές αρχές, οι οποίες χρησιμοποιούνται για την κριτική των πραγματικών κοινωνικών θεσμών, συμπεριλαμβανομένης και της θετικής ηθικής», ώστε η τελευταία να καταστεί άξια επιδοκίμασας (Hart, 1963, σελ. 20).
- 203** Σε ένα Σύνταγμα όπως το ισχύον, το οποίο προστατεύει στο άρθ. 2 παρ. 1 την αξία του ανθρώπου, ο αυτοκαθορισμός είναι η θεμελιώδης αξία που ορίζει ως κύριο γνώρισμα του προσώπου την πραγματοποίηση όποιων υπερβάσεων είναι αναγκαίες

προκειμένου να ενεργεί και να δημιουργεί σύμφωνα με τις ανωτέρας τάξεως επιλογές και αξιολογήσεις του, έτσι ώστε εντέλει να ταυτίζεται με τον τρόπο της ζωής του (Τασόπουλος, 2001, σελ. 83). Όπως ήδη τονίστηκε, η ελευθερία του λόγου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον αυτοκαθορισμό.

Εξάλλου η σεξουαλική επανάσταση της δεκαετίας του 1960 απέναντι στην κατα- 204
πιεστική αστυνόμευση των ηθών αποτέλεσε σημαντικό μέρος της γενικότερης ριζοσπαστικής τάσης της περιόδου. Ό,τι λίγες δεκαετίες πριν λογιζόταν ως άσεμνο, σήμερα αποτελεί συνταγματικά κατοχυρώσιμο δικαίωμα ερωτικής συμπεριφοράς και ελεύθερης έκφρασης. Ό,τι για τον πουριτανισμό συνιστά ακραία ελευθεριότητα για ένα άλλο άνθρωπο μπορεί να είναι απλά έκφραση της ελευθερίας του. Έχει ενδιαφέρον το υπ' αριθ. 49 Διάταγμα του Όθωνα της 26^{ης} Απρ. (8 Μαΐου) 1833, το οποίο έθετε στην αρμοδιότητα του Νομάρχη, *«να επιτηρή εις την εκτέλεσιν των υπάρχόντων κατά της δημοσίου αισχημοσύνης νόμων και διαταγμάτων, να επαγρυπνή εις το να φυλάττεται η ηθική κοσμιότης μεταξύ του λαού όταν ευθυμιά, και να φροντίζη περί του να υποθάλπονται αι αστικά αρεταί, βραβευόμεναι κατ' αξίαν»*. Ο ηθικός πατερναλισμός και η ηθική τελείωση δεν αποτελούν θεμιτό σκοπό του κράτους. Ανήκει στους πολίτες η διαμόρφωση άποψης για τα ζητήματα αυτά.

Με εξαίρεση την σκληρή πορνογραφία, όπως ορίζεται κατά τον Ανδρουλάκη (1983, 205
σελ. 345) με βάση το γερμανικό δίκαιο (παιδική πορνογραφία, κτηνοβασία), η συνταγματική προστασία του αυτοκαθορισμού ως δικαιολογητικό θεμέλιο της ελευθερίας της έκφρασης δεν συμβιβάζεται με την άσκηση δίωξης για παραβίαση του νόμου περί ασέμνων εφόσον δεν τίθεται ζήτημα συγκεκριμένης διακινδύνευσης με την προσβολή ανθρώπων που αισθάνονται αποστροφή για αυτήν. Και στο ζήτημα προσβολής της αιδούς, η συγκεκριμένη διακινδύνευση και όχι η αφηρημένη, όπως συμβαίνει σήμερα, τελεί σε αρμονική σχέση με το Σύνταγμα. Αλλά στην έννοια της σκληρής πορνογραφίας για την εφαρμογή του νόμου για τα άσεμνα περιλαμβάνονται χωρίς να τίθεται ζήτημα ελευθερίας της έκφρασης σκηνές εικονικών βιασμών, πράξεις κακοποίησης που απειλούν τη ζωή ή τη σωματική ακεραιότητα, νεκροφιλία κ.λπ. (βλ. π.χ. 5^ο μέρος, sec. 63, Criminal Justice and Immigration Act 2008 στην Αγγλία).

Εξάλλου, ο νόμος απαγορεύει και τιμωρεί δικαίως αυστηρά την εκδικητική πορνο- 206
γραφία (άρθ. 346 ΠΚ, όπως προστέθηκε με το άρθ. 38 ν. 4947/2022) και την παιδική πορνογραφία (βλ. ανωτέρω ενότητα για κατασχέσεις).

Ο ν. 3021/2002 άρθ. 10 παρ. 3 προβλέπει ότι: *«Οι εφημεριδοπώλες, καθώς και οι νόμι- 207
μοι εκπρόσωποι των πρακτορείων εφημερίδων και περιοδικών, δεν υπέχουν ποινική ευθύνη για τη διανομή και την εν γένει διακίνηση εντύπων που περιέχουν άσεμνα*

δημοσιεύματα, κατά την έννοια των άρθρ. 29 επ. του ν. 5060/1931 (ΦΕΚ Α΄ 172), εφόσον τα έντυπα αυτά φέρουν το όνομα ή την επωνυμία, καθώς και τη διεύθυνση ή την έδρα, αντίστοιχα, του εκδότη τους».

XVII. Η ΑΥΞΗΜΕΝΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

- 208** Όταν πρόκειται για έργο λογοτεχνικό ή καλλιτεχνικό το οποίο φέρεται ότι θίγει τα θρησκευτικά συναισθήματα τρίτων υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην ΕΣΔΑ και το Σύνταγμα, επειδή το άρθρ. 16 παρ. 1 Σ. είναι ανεπιφύλακτο ως προς τα δικαιώματα που προστατεύει. Συνεπώς, η νομολογία του ΕΔΔΑ στο σημείο αυτό (βλ. *Otto-Preminger-Institut v Austria* 13470/87 ECtHR, 20 September 1994 και την κριτική της σε Τσακουράκης, 2005, σελ. 87) δεν αποτελεί ασφαλή οδηγό για την επίλυση των σχετικών διαφορών σύμφωνα με το Σύνταγμα, αφού η προστασία της καλλιτεχνικής έκφρασης στην Ελλάδα, ακόμη και αν θίγει θρησκευτικά συναισθήματα ή ευαισθησίες είναι με βάση το άρθρ. 16 παρ. 1 Σ. αντίστοιχη της προστασίας του σκληρού πυρήνα του άρθρ. 14, δηλ. του πολιτικού λόγου. Η αυτή αυξημένη προστασία υπάρχει και για τα έργα που έχουν επιστημονικό χαρακτήρα (άρθρ. 16 παρ. 1 Σ.).
- 209** Η απόφαση του ΑΠ 13/1999 (Πλήρης Ολομέλεια), στην οποία έγινε εκτενής αναφορά ανωτέρω, έκρινε ότι: «[...] το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος καθιερώνει την ελευθερία της επιστήμης και της έρευνας, ενώ οι διατάξεις του άρθρου 14 παρ. 1, 2 και 3 αυτού προστατεύουν την ελευθερία εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών και απαγορεύουν την κατάσχεση, τη λογοκρισία ή κάθε άλλο ισοδύναμο προληπτικό μέτρο σε βάρος του τύπου που και ρητώς ανακηρύσσεται ελεύθερος. Η προστασία των ως άνω ελευθεριών, επειδή αποσκοπεί στη διαφύλαξη ύψιστων κοινωνικών αγαθών, καλύπτει (νομιμοποιεί) και προσβολές του δικαιώματος της προσωπικότητας που τυχόν ενυπάρχουν στην ενάσκησή τους, οι οποίες έτσι, εφόσον δεν προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου, δεν είναι παράνομες διότι η προσωπικότητα, και αν θίγεται, έχει στη συγκεκριμένη περίπτωση υποδεέστερη σημασία σε σχέση με το αγαθό των ως άνω ελευθεριών».
- 210** Για την προστασία της λογοτεχνική και καλλιτεχνικής έκφρασης ιδιαίτερα σημαντική είναι από δογματική σκοπιά η απόφαση του Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000 (πρ. Ειρήνη Καλού). Αυτή προέβη σε μία σκέψη γενικότερης αξίας που δεν συναντάται συχνά στη νομολογία, δεχόμενη ότι: «Το άρθρο 14 του Συντάγματος θεμελιώνει και προασπίζει το "αναφαίρετο δικαίωμα κάθε πολίτη να εκφράζει ελεύθερα τη γνώμη του και τους στοχασμούς του". Η κατοχύρωση του δικαιώματος αυτού "αποτελεί εξειδίκευση του θεμελιώδους δικαιώματος του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος περί ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και

πολιτική ζωή της χώρας". Έκφραση της γνώμης και στοχασμών είναι η με οποιοδήποτε τρόπο εξωτερικευσή τους». Με τον τρόπο αυτό συνέδεσε την έκφραση γνώμης με τη δυναμική όψη της αξίας του ανθρώπου, η οποία προστατεύει την ελευθερία του αυτοκαθορισμού του προσώπου. Η σχέση της αξίας του ανθρώπου ως προστατευόμενο status τους αυτοκαθορισμού με την πιο υποκειμενική, δυναμική εκδοχή του αυτοκαθορισμού, που είναι η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθ. 5 παρ. 1 Σ.), συνοψίζεται στη φράση ότι «κάθε άνθρωπος δικαιούται να είναι ο δημιουργός του σχεδίου της ζωής του, αλλά και κάθε σχέδιο ζωής διαφέρει από του άλλου» καθώς αντιστοιχεί στη μοναδική και ανεπανάληπτη ατομικότητα κάθε προσώπου το οποίο αναπτύσσεται ελεύθερα μέσα από τις κλίσεις, επιρροές και επιλογές του, έχει δε ως όρια εκείνα του άρθ. 5 παρ. 1 Σ. (δικαιώματα των άλλων, Σύνταγμα, χρηστά ήθη), είναι όμως αδύνατον να αναπτυχθεί χωρίς ελευθερία της έκφρασης.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι και η επισήμανση της απόφασης ότι με την παρ. 2 του 211 άρθ. 14 Σ. η ελευθερία του Τύπου κατοχυρώνεται και ως θεσμική εγγύηση, «με αποτέλεσμα να προστατεύονται συνταγματικά όχι μόνο οι συγκεκριμένοι σε δεδομένο χρόνο φορείς αλλά οι σκοποί και εν γένει αποστολή του θεσμού αυτού, που με αυτόν τον τρόπο αναγορεύονται σε συνταγματικά προστατευόμενο δημόσιο συμφέρον». Με το εν λόγω σκεπτικό πραγματοποιείται η σύζευξη των παρ. 1 και 2 του άρθ. 14 Σ. στην προστασία της ατομικότητας των προσώπων μέσα από την ελεύθερη έκφρασή τους κατά τη συμμετοχή τους στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Αντίστοιχα, το δημόσιο συμφέρον έγκειται στην αντικειμενική προστασία των δικαιωμάτων αυτών, υπό την έννοια ότι δεν αφορούν μόνον τους ίδιους τους φορείς τους (τα άτομα) αλλά και το κοινωνικό σύνολο, που είναι οργανωμένο ως ανοικτή, πλουραλιστική, φιλελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία. Επομένως ουδείς δικαιούται να επιβάλει τις δικές του επιλογές στον άλλο ή να εμποδίσει τον άλλο από το να εκφραστεί ελεύθερα, επειδή υπάρχει διαφωνία στο κοσμοθεωρητικό ή ηθικοπολιτικό επίπεδο. Φωτίζεται συνεπώς η προβληματική του ορίου των περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης, οι οποίοι πρέπει να είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία που προστατεύει σύμφωνα με το Σύνταγμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Περαιτέρω η ίδια ως άνω απόφαση έκρινε ορθώς ότι: «Ο ίδιος ο νόμος ορίζει ότι «δεν θεωρείται άσεμνον το έργον τέχνης ή επιστήμης, πλην καθ' ην περίπτωσιν προσφέρεται προς πώλησιν, πωλείται ή παρέχεται ειδικώς εις πρόσωπα ηλικίας κάτω των 18 ετών και προς σκοπούς άλλους εκτός της σπουδής». Πρέπει να παρατηρηθεί, όμως εδώ ότι η εξαίρεση των έργων τέχνης και επιστήμης επιβάλλεται απευθείας από το ίδιο το Σύνταγμα (άρθρο 16 παρ. 1). Εκτός από τις αναφερόμενες στο

Σύνταγμα τέσσερις περιπτώσεις, κατάσχεση δεν μπορεί να επιβληθεί για καμία άλλη περίπτωση. Το Σύνταγμα επιτρέπει την μετά την κυκλοφορία κατάσχεση του έντυπου μόνο υπό τους αναφερόμενους στο άρθρο [14 παρ. 3] αυστηρούς διαδικαστικούς όρους που διασφαλίζουν πλήρη δικαστικό έλεγχο του συνταγματικώς θεμιτού της κατασχέσεως και ταχεία άρση της εκκρεμότητας. Οι πιο πάνω ειδικοί περιορισμοί, όπως αναφέρεται ειδικότερα παρακάτω, δεν ισχύουν για τα έντυπα που είναι συγχρόνως και έργα τέχνης, ή επιστήμης, γιατί η προστασία της τέχνης και της επιστήμης από το άρθρο 16 παρ. 1 του Συντάγματος, δεν υπόκειται σε ειδικούς περιορισμούς».

- 212 Το Πολ. Πρωτ. Αθηνών 6387/2003 έκρινε, επαναλαμβάνοντας το σκεπτικό της Ολ. ΑΠ 13/1999 ότι οι χαρακτηρισμοί: «Όλα αυτά είναι παραμύθια της Χαλιμάς...», «προϊόν νοσηρής διάνοιας κάποιων άγνωστων αλλά ευφάνταστων αρχαιολατρικών κύκλων», «ένα χώρο χειμαζόμενο που πέραν ολίγων και αξιόλογων εκπροσώπων του ταλαιπωρείται για δύο τουλάχιστον δεκαετίες από αρκετούς αγράμματους, αμαθείς, απαίδευτους, φιλόδοξους, φιλοχρήματους πληρωμένους ή μη προβοκάτορες διαπλεκόμενους και διαφόρους επίδοξους καθηγητές» δεν προσβάλλουν το συγγραφικό έργο του ενάγοντα και κατ' επέκταση την προσωπικότητά του, αφού πρώτον δεν αποδίδονται προσωπικά στον ενάγοντα και δεύτερον είναι εκτιμήσεις και χαρακτηρισμοί των προσώπων που έχουν εκφράσει απόψεις με τις οποίες διαφωνεί ο συγγραφέας.
- 213 Η απόφαση Εφετείου Αθηνών 340/2001 αφορούσε τη *σάτιρα* για *δημόσια πρόσωπα*, αλλά ερμηνευτές και καλλιτέχνες, όχι πολιτικούς. Ο εναγόμενος ισχυρίστηκε ότι δεν υπήρχε εκ μέρους του πρόθεση εξουβρίσεως του ενάγοντος, ότι το καλλιτεχνικό του δημιούργημα δεν είχε προσωποποιημένη αναφορά, αλλά αποτελούσε *οξύτατη σάτιρα* των σταθερών ενός συστήματος και των συμβόλων του σε όλες του τις λειτουργίες, καθώς και κριτική σε ένα φαινόμενο καπηλείας φιλολαϊκών ή πατριωτικών αισθημάτων με σκοπό τον πλουτισμό. Ο ισχυρισμός του αυτός απορρίφθηκε ως κατ' ουσία αβάσιμος. Το Δικαστήριο όμως φιλοτέχνησε μια μάλλον εξωραϊσμένη εικόνα για την ευμείνεια της σάτιρας:
- 214 «*Συγκεκριμένα με τη σάτιρα, που είναι μια μορφή καλλιτεχνικής δραστηριότητας και έχει σκοπό την ψυχαγωγία και πρόκληση γέλιου του κοινού, τονίζονται, καυτηριάζονται και κατακρίνονται, με στοιχεία κυρίως κωμικά και παραμορφωτικά, υπαρκτές καταστάσεις και αναγνωρίσιμες ιδιότητες, υπαρκτά γνωρίσματα, ελαττώματα και ατέλειες του προσώπου που σατιρίζεται, ώστε να διασκεδάσει και να διαπαιδαγωγηθεί ανάλογα το κοινό, χωρίς να προκληθούν αισθήματα αντιπάθειας για τον σατιριζόμενο*».
- 215 *Ο εναγόμενος όμως παρουσίασε τον ενάγοντα στην παράσταση του σαν άνθρωπο υποκριτή, συμφεροντολόγο και φιλοχρήματο, δίνοντας γι αυτόν μια εικόνα στο κοινό*

που δεν αποδείχθηκε ότι έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα, διασύροντάς τον και διαστρεβλώνοντας το νόημα των συναυλιών του.

[...] Και είναι αληθές ότι σε μια δημοκρατική κοινωνία τα πρόσωπα, για τις πράξεις των 216
 οποίων ενδιαφέρεται το κοινωνικό σύνολο, είναι υποχρεωμένα να ανέχονται σχόλια, που συνοδεύονται ακόμη και από οξεία κριτική και δυσμενείς χαρακτηρισμούς, τέτοια δε σχόλια είναι υποχρεωμένος να δέχεται και ο ενάγων για τις προαναφερθείσες πράξεις του, που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο. "Δεν είναι όμως υποχρεωμένος να ανέχεται σάτιρα για ανύπαρκτα ελαττώματα και ατέλειες του καθώς και συκοφαντίες, έστω και αν ο εναγόμενος έχει διαφορετική άποψη για τον τρόπο που επέλεξε ο ενάγων να προσφέρει με την τέχνη του στα κοινά". Και τούτο διότι [...] η ελευθερία για κριτική, και υπό μορφές σάτιρας, υπόκειται σε νόμιμους περιορισμούς, προκειμένου να διαφυλάσσεται η υπόληψη του ατόμου η οποία αποτελεί εξαιρετικής σπουδαιότητας αγαθό, από ύβρεις και συκοφαντίες.

[...] "Έτσι το κατοχυρωμένο με το άρθρο 16 παρ.1 του Συντάγματος δικαίωμα της ελεύ- 217
 θερης έκφρασης της τέχνης δεν αίρει στη προκειμένη περίπτωση την υπαιτιότητα του εναγομένου και την υποχρέωση του προς αποζημίωση του ενάγοντος" για την προαναφερθείσα προσβολή της προσωπικότητας του [...].

Περαιτέρω με τη χρησιμοποίηση της εικόνας και των αποσπασμάτων των τραγουδιών 218
 του ενάγοντος από τις σκηνές βίντεο κλιπς αυτού κατά τον περιγραφέντα ανωτέρω τρόπο, χωρίς την άδεια του, ο εναγόμενος προσέβαλε παράνομα τα δικαιώματα του ενάγοντος στα προϊόντα της διανοίας του και ειδικότερα το δικαίωμα του να επιτρέπει την άμεση ή έμμεση αναπαραγωγή της εγγραφής, της ερμηνείας ή εκτέλεσης των έργων του, την παρουσίαση στο κοινό του υλικού φορέα με την παράνομη εγγραφή και της παραμόρφωση της ερμηνείας ή εκτέλεσης αυτής».

XVIII. ΠΕΔΙΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ.

(2) ΔΙΑΦΗΜΙΣΗ

Στην ελληνική θεωρία και νομολογία υπάρχουν διαφορετικές απόψεις αναφορικά με 219
 τη νομική βάση προστασίας της διαφήμισης, στο άρθ. 5 παρ. 1 Σ. που κατοχυρώνει την οικονομική ελευθερία (βλ. ΣτΕ 1319/2014, ΣτΕ Ολομ. 536/1951, Μάνεσης, 1980, σελ. 12-13. Χρυσόγονος-Βλαχόπουλος, 2017, σελ. 231-232) ή συμπληρωματικά στο άρθ. 14 παρ. 1 που προστατεύει την ελευθερία της έκφρασης (Παραράς, 2019, 417-418. Μαρκόπουλος, 2017, σελ. 309, 319, 320, Δαγτόγλου, 2010, σελ. 534-535). Το ΕΔΔΑ στην απόφαση *Casado Coca v. Spain* (15450/89) 24.02.1994 έκρινε ομόφωνα ότι εφαρμόζεται το άρθ. 10 της ΕΣΔΑ στην περίπτωση της διαφήμισης (παρ. 37), αλλά δέχθηκε

ότι υπάρχει μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφορικά με τη διαφήμιση δικηγορικών υπηρεσιών (βλ. για τη διαφήμιση, Κεχρής, 2013, σελ. 349-434).

220 Όταν σήμερα η ΕΕ και η ελληνική νομοθεσία προστατεύουν τις συλλογικές αγωγές των καταναλωτών, όταν συνδέεται η έννοια του πολίτη με αυτήν του καταναλωτή στο μέτρο που ανοίγεται ένα ευρύτατο πεδίο επιχειρηματικών και εμπορικών δραστηριοτήτων που έχουν όψεις πολιτικές και κοινωνικές, όπως η απαγόρευση της παιδικής εργασίας, η χρήση υλικών που ανακυκλώνονται και γενικά η προστασία του περιβάλλοντος, η επίδειξη εταιρικής κοινωνικής ευθύνης, αλλά και αντιστρόφως επιχειρήσεις προσπαθούν να εκμεταλλευθούν τις καλές κριτικές που τους κάνουν οι καταναλωτές στο διαδίκτυο, λόγω των δράσεών τους αυτών, τότε είναι φανερό ότι τόσο η διαφήμιση που έχει π.χ. τέτοια χαρακτηριστικά, όσο και η κριτική των καταναλωτών στις επιχειρήσεις για τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που προσφέρουν στο πλαίσιο της μιας ή της άλλης παραγωγικής διαδικασίας, προστατεύονται εξίσου (ως θετικός και αρνητικός λόγος που έχει αποχρώσεις δημοσίου ενδιαφέροντος) από το άρθρ. 14 παρ. 1 Σ. και την ελευθερία ανταλλαγής πληροφοριών, γνώμων και κρίσεων (βλ. Οδηγία ΕΕ 2020/1828 σχετικά με τις αντιπροσωπευτικές αγωγές για την προστασία των συλλογικών συμφερόντων των καταναλωτών).

221 Η απόφαση ΑΠ 627/2011 δέχθηκε ότι: «Κατά το άρθρο 14 παρ.1 του Συντάγματος, [...] κατά το άρθρο 5 παρ. 1 αυτού, κατά το άρθρο 10 παρ.1 εδ.α' και β' της Διεθνούς Σύμβασης της Ρώμης για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, [...] κατοχυρώνεται η ελευθερία της έκφρασης, όχι μόνο ως ελευθερία της γνώμης ή του στοχασμού, όπως στην προρρηθείσα διάταξη του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντάγματος ορίζεται, αλλά και ως ελευθερία της λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών. Έτσι η διαφήμιση υπό ευρεία έννοια, ως μετάδοση ή λήψη εμπορικών πληροφοριών, εντάσσεται στο πεδίο προστασίας του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. Περαιτέρω, κατά το άρθρο 3 παρ. 7 του ν. 2328/1995 «ο τηλεοπτικός σταθμός δεν μπορεί να αρνηθεί τη μετάδοση διαφημιστικών μηνυμάτων, που αφορούν ομοειδή προϊόντα με ίσους όρους, εκτός και αν η επίμαχη διαφήμιση αντιβαίνει στις διατάξεις του άρθρου αυτού ή στις σχετικές διατάξεις στις οποίες γίνεται παραπομπή». Όμοιου ακριβώς περιεχομένου είναι και η διάταξη του άρθρου 5 παρ. 5 του π.δ/τος 100/2000, με το οποίο εναρμονίσθηκε η ελληνική ραδιοτηλεοπτική νομοθεσία στις διατάξεις της Οδηγίας 97/36/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 30ης Ιουνίου 1997 (ΕΕ αριθ. L202 της 30-7-1997) και με την οποία τροποποιήθηκαν οι διατάξεις της Οδηγίας 89/552/ΕΟΚ του Συμβουλίου (ΕΕ αριθ. L 298 της 17-10-1989) σχετικά με την παροχή τηλεοπτικών υπηρεσιών. [...]

Στην προκειμένη περίπτωση με την προσβαλλόμενη υπ' αριθ. 3181/2006 απόφαση του Εφετείου Αθηνών έγιναν δεκτά τα ακόλουθα [...]: ύστερα από σχετική σύμβαση έργου που καταρτίστηκε μεταξύ ενάγοντος και της εναγομένης ΕΡΤ ΑΕ, η τελευταία ανέλαβε την υποχρέωση να μεταδώσει το παρακάτω διαφημιστικό μήνυμα που απέστειλε ο πρώτος κατά το χρονικό διάστημα από 15-1-2001 έως 20-1-2001: «Στο [...] που κυκλοφορεί: – Έλληνες συνέχισαν την «εκτός νόμου» τέλεση των Ολυμπιακών Αγώνων για 300 χρόνια μετά την απαγόρευσή τους και την ισοπέδωση της αρχαίας Ολυμπίας από τους Βυζαντινούς –[...]». Το διαφημιστικό αυτό μήνυμα δεν μεταδόθηκε από τους διαύλους της ΕΤ-1 και της ΝΕΤ, ενώ μεταδόθηκε δύο μόνο φορές από το δίαυλο της ΕΤ-3 και στη συνέχεια με απόφαση της διοίκησης απαγορεύτηκε η μετάδοση και προβολή του, διότι κατά την κρίση της τελευταίας ήταν δυνατόν να προκληθεί σύγχυση στο τηλεοπτικό κοινό ότι η οργάνωση και διεξαγωγή των Ολυμπιακών αγώνων εκινούντο σε πλαίσιο εκτός νόμου. [...] Από τον τρόπο όμως που διατυπώθηκε το επίμαχο διαφημιστικό μήνυμα και συγκεκριμένα από την αναφορά των λέξεων «εκτός νόμου» στο κείμενο αυτού δημιουργήθηκε εύλογα η πεποίθηση στη διοίκηση της εναγομένης ότι το εν λόγω διαφημιστικό μήνυμα μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση στο τηλεοπτικό κοινό ως προς το ότι η οργάνωση και διεξαγωγή των σύγχρονων Ολυμπιακών Αγώνων εκινούντο σε πλαίσιο εκτός νομιμότητας και μάλιστα σε μία χρονική περίοδο που η Ελλάδα είχε αναλάβει τη διοργάνωση της επόμενης Ολυμπιάδας του 2004. [...] Με βάση τις παραπάνω παραδοχές του το Εφετείο έκρινε απορριπτικά ως κατ' ουσίαν αβάσιμη την αγωγή, με την οποία επιδιωκόταν να αρθεί η προσβολή της προσωπικότητας του ενάγοντος».

Με την απόφαση ΣτΕ 4212/2013 (Ολομ.) έχει κριθεί (σκ. 6) ότι «ειδική εκδήλωση 222 της καθιερούμενης στο άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος προστασίας της οικονομικής δραστηριότητας αποτελεί η ελευθερία των διαφημίσεων καθώς η δημοσιοποίηση, σε μία περισσότερο ή λιγότερο ευρεία κλίμακα, της προσφοράς συγκεκριμένων αγαθών ή υπηρεσιών αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για την επιτυχή προώθησή τους στην αγορά και, συνακόλουθα, για την ανάπτυξη της δραστηριότητας αυτής. Η προστασία όμως τόσο της ελευθερίας αυτής, όσο και της κατοχυρούμενης στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος ελευθερίας της έκφρασης, βασική εκδήλωση της οποίας αποτελεί το δικαίωμα του πληροφορέιν, καθώς και του κατοχυρούμενου πλέον ρητώς στο άρθρο 5Α παρ. 1 του Συντάγματος δικαιώματος του καθενός να ενημερώνεται τακτικά, ελεύθερα και από κάθε διαθέσιμη πηγή για κάθε θέμα που τον ενδιαφέρει, δεν παρακωλύει το νομοθέτη ή και την κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση να θεσπίζει κατά τρόπο γενικό και αντικειμενικό περιορισμούς που δικαιολογούνται από λόγους δημοσίου συμφέροντος ή παρίστανται αναγκαίοι για την προστασία των δικαιωμάτων ή ελευθεριών τρίτων. Οι ανωτέρω δε

περιορισμοί, εν όψει της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας (αρ. 25 παρ. 1 εδ. δ' του Συντάγματος, όπως ισχύει μετά την αναθεώρηση του έτους 2001) πρέπει να είναι οι εκάστοτε αναγκαίοι και να συνάπτονται με το σκοπό που επιδιώκει ο νομοθέτης, επιβάλλεται δε να υπάρχει εύλογη σχέση μεταξύ των συγκεκριμένων μέτρων και του επιδιωκόμενου σκοπού».

- 223** Η απόφαση του ΣτΕ 857/2019 έκρινε ότι: «10. Επειδή, στο άρθρο 12 του ν. 1802/1988 ορίζονται τα εξής: '1. Σε κάθε είδος συσκευασίας προϊόντων καπνού που προορίζονται για τον καταναλωτή και τίθενται με οποιοδήποτε τρόπο σε κυκλοφορία στον ελλαδικό χώρο, καθώς επίσης και στις έντυπες διαφημίσεις των προϊόντων αυτών αναγράφονται υποχρεωτικά στα ελληνικά, σύμφωνα με όσα ορίζονται με αποφάσεις του Υπουργού Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, ιατρικές προειδοποιήσεις σχετικές με τη βλαπτική επίδραση του καπνίσματος στην υγεία.' [...] Περαιτέρω, ανεξαρτήτως εάν η εμπορική διαφήμιση μπορεί να υπαχθεί στην παρ. 1 του άρθρου 14 του Συντάγματος (πρβ. ΣτΕ 3426 – 3428/2014, 1319/2004, Ολ. 536/1951, αλλά και ΣτΕ 4212/2013 υπέρ της ανωτέρω υπαγωγής), υπό την επιφύλαξη της τήρησης των νόμων του κράτους, η επίδικη απαγόρευση πάντως δεν αντίκειται στη συνταγματική αυτή διάταξη. Τέλος, αβασίμως προβάλλεται ότι η επίδικη απαγόρευση διαφήμισης προϊόντων καπνού στα έντυπα μέσα συνιστά απαγορευμένο προληπτικό μέτρο κατά την παρ. 2 του άρθρου 14 του Συντάγματος (βλ. και ΣτΕ 857/2019)».
- 224** Η ΣτΕ 1319/2004 έκρινε ότι «η έννοια των χρηστών ηθών και στον τομέα της διαφήμισης ορίζεται από τις εκάστοτε κρατούσες αντιλήψεις περί κοινωνικής ηθικής εντός του πλαισίου του νομικού μας πολιτισμού και δεν μπορεί να νοηθεί αποκομμένη από το σύνολο των συναφών διατάξεων, οι οποίες και την καθορίζουν. Ανεξάρτητα από τα ανωτέρω, πάντως, και η προστασία του καταναλωτή διαφημιστικών μηνυμάτων από μηνύματα που, ως αντικείμενα προς τα κρατούντα χρηστά ήθη, θίγουν την αξιοπρέπεια και την αισθητική του, προς όφελος των οικονομικών συμφερόντων των προμηθευτών, εντάσσεται στον δημόσιο σκοπό της προστασίας του ασθενέστερου καταναλωτή έναντι του ισχυρότερου προμηθευτή, που αποτελεί τον κατ' εξοχήν σκοπό του ν. 2251/1994».
- 225** Η απόφαση του Τριμ. Διοικ. Εφετείου Αθηνών 492/2007 ενόψει του ότι αποτελεί πειθαρχικό παράπτωμα δημοσίευση με σαφή σκοπό την επαγγελματική διαφήμιση που γίνεται από οδοντίατρο ή τρίτο εν γνώσει του και αφορά τις υπηρεσίες που παρέχονται από αυτόν (πρβλ. ΣτΕ 2659/1987, 1816/1987) απέρριψε τον ισχυρισμό (σκ. 8) ότι «ο περιορισμός αυτός αποτελεί περιορισμό [...] της ελεύθερης έκφρασης και γνώμης και της οικονομικής ελευθερίας επειδή η διάταξη που απαγορεύει τη διαφημιστική προβολή του οδοντίατρου δεν έχει την έννοια ότι απαγορεύεται στον οδοντίατρο κατά την ενάσκηση

του επαγγέλματός του να εκφέρει την επιστημονική του γνώμη για την υγιεινή κατάσταση των οδόντων ασθενούς, αλλά ότι κατά τη διατύπωση της γνώμης αυτής επιβάλλεται σ' αυτόν να τηρεί τους κανόνες της δεοντολογίας και να απέχει από κάθε ενέργεια που τείνει αμέσως ή εμμέσως στη διαφημιστική προβολή της επαγγελματικής του δράσης».

Η απόφαση του Α.Π. 247/1999 έκρινε ότι μεταξύ των χωρών στους οποίους απαγορεύεται η επικόλληση αφισών, διαφημίσεων κ.λπ. δεν ανήκουν οι κορμοί των δέντρων που βρίσκονται στους δρόμους, τα πεζοδρόμια και τις πλατείες. Η προσβαλλόμενη απόφαση κακώς καταδίκασε την αναιρεσειούσα για επικόλληση αφισών με περιεχόμενο «δερμάτινα είδη» σε δύο οδούς και δέντρα, διότι η τοποθέτηση αφισών σε δέντρα δεν συνιστά αξιόποινη πράξη. **226**

Κρατική διαφήμιση

Η κρατική διαφήμιση συνδέεται ευθέως με την ελευθερία και την ανεξαρτησία του Τύπου. Δεν επιτρέπεται να εξαρτάται η ανάθεσή της από όρους και προϋποθέσεις που προσβάλλουν την ελευθερία του Τύπου και δεν συνδέονται με το δημόσιο συμφέρον ούτε να προβαίνει σε διακριτική μεταχείριση προκειμένου να ευνοήσει ή να εκδηλώσει δυσμέμεια στους φορείς της ραδιοτηλεόρασης και του Τύπου ανάλογα με την πολιτική στάση που κρατούν. Επιβάλλεται να διέπεται από αρχές διαφάνειας, αντικειμενικά κριτήρια, βέβαιες προϋποθέσεις με ασφαλή τεκμηρίωση της συνδρομής τους, αποφυγή εξαιρέσεων ή διακριτικής ευχέρειας που επιτρέπει σε κυβερνητικούς παράγοντες να ασκήσουν άμεση ή έμμεση πίεση και επιρροή στον τύπο και στα ΜΜΕ. Ad hoc παροχές με αφορμή εξαιρετικά γεγονότα ή περιόδους πρέπει να διέπονται από το αυτό καθεστώς (βλ. ν. 4764/2020 (ΦΕΚ Α΄ 256) άρθρ. 90 παρ. 1-19 «Στις εκδοτικές επιχειρήσεις που εκδίδουν εφημερίδες και περιοδικά πανελληνίας κυκλοφορίας, οι οποίες επλήγησαν από την πανδημία του κορωνοϊού εμφανίζοντας μείωση της κυκλοφορίας των ανωτέρω εντύπων τους, δύναται να παρέχεται επιχορήγηση του μεταφορικού κόστους για τη διανομή αυτών των εντύπων», βλ. για τη διαφήμιση, Αντ. Κερχής, Η ατυχής εξέλιξη της αρχής του διαχωρισμού του διαφημιστικού από το συντακτικό οπικουαστικό περιεχόμενο, ΔτΑ 58/2013, σελ. 349-434). Συνεπώς ισχύει η αρχή της ισότητας. Είναι σαφές από τα ανωτέρω ότι η εφαρμογή των νόμιμων κριτηρίων της κρατικής διαφήμισης στα ΜΜΕ (και λόγω συνάφειας και στον Τύπο) θα έπρεπε να ανήκει στο Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης και όχι σε άλλα όργανα ή φορείς αβέβαιης ανεξαρτησίας. Στην πράξη η κρατική διαφήμιση αφορά ζωτικό έσοδο του τύπου και σημαντικό μοχλό πίεσης των κυβερνήσεων επ' αυτού για να είναι φιλοκυβερνητικός ή μετρίως αντιπολιτευτικός. **227**

Πρόκειται για πεδίο ζωτικής σημασίας στο πλαίσιο της συνταγματικής θεσμικής εγγύησης της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας του Τύπου.

- 228** Το άρθρ. 36 ν. 5005/2022 (ΦΕΚ Α΄ 236) «Διαδικασία ανάθεσης καταχώρισης διαφημιστικών και λοιπών μηνυμάτων του Δημοσίου...» όρισε ότι (παρ. 1) «η περ. 4 του άρθρ. 2 π.δ. 261/1997 (Α΄ 186) διαμορφώνεται ώστε οι Ανάδοχοι μετάδοσης ή καταχώρισης διαφημιστικών και λοιπών μηνυμάτων του Δημοσίου που εκδίδουν εφημερίδες ή περιοδικά, πρέπει να είναι καταχωρημένοι στο Μητρώο που τηρείται στο Τμήμα Ελέγχου Διαφάνειας του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, σύμφωνα με το π.δ. 310/1996 (Α΄ 114) και, εφόσον λειτουργούν με τη μορφή της ανώνυμης εταιρείας, έχουν ονομαστικές μετοχές σύμφωνα με τους όρους και τις εξαιρέσεις που προβλέπονται από τις οικείες διατάξεις.
- 229** Ανάδοχοι θεωρούνται και τα φυσικά και νομικά πρόσωπα που διατηρούν επιχειρήσεις ηλεκτρονικού τύπου, δηλαδή ιστοσελίδες, ιστότοπους και ιστολόγια ενημερωτικού περιεχομένου που αναρτούν και δημοσιεύουν μέσω του διαδικτύου ειδήσεις, πληροφορίες, άρθρα, συνεντεύξεις, ή οπτικοακουστικό υλικό με ή χωρίς αντάλλαγμα. Από την έναρξη λειτουργίας του Μητρώου Ηλεκτρονικού Τύπου (Μ.Η.Τ.) της Γ.Γ.Ε.Ε., οι ανάδοχοι φέρουν σχετική πιστοποίηση».
- 230** Το άρθρ. 6 παρ. 2 π.δ. 261/1997, όπως ισχύει, προβλέπει ότι η επιλογή του συγκεκριμένου μέσου στο οποίο ανατίθεται η μετάδοση γίνεται μετά από συνεκτίμηση των παρακάτω στοιχείων: α) κόστος της μετάδοσης, β) απήχηση του μέσου ενημέρωσης στο ευρύ κοινό, γ) απήχηση του μέσου ενημέρωσης σε συγκεκριμένες κατηγορίες του κοινού εφ' όσον πρόκειται για προβολή δραστηριοτήτων εξειδικευμένου χαρακτήρα.
- 231** Ο ν. 4339/2015 (ΦΕΚ Α΄ 133) «Αδειοδότηση παρόχων περιεχομένου επίγειας ψηφιακής τηλεοπτικής ευρυεκπομπής ελεύθερης λήψης...» στο άρθρ. 22 προβλέπει τον ορισμό κρίσιμων εννοιών, ως εξής:
- 232** α) Εσωτερική κοινή γνώμη είναι η συλλογική γνώμη του ελληνικού λαού σε θέματα δημόσιου χαρακτήρα, τα οποία χρήζουν αποφάσεων και δράσεων. β) Διεθνής κοινή γνώμη είναι η συλλογική γνώμη λαών άλλων χωρών και της διεθνούς κοινότητας σε θέματα δημόσιου και διεθνούς χαρακτήρα, τα οποία χρήζουν αποφάσεων και δράσεων. [...] δ) Εσωτερική πολιτική ενημέρωση είναι η ενημέρωση των Ελλήνων πολιτών για τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό.[...] ι) Ρύθμιση και εποπτεία της κρατικής διαφήμισης είναι η υπαγωγή των διαφημιστικών προγραμμάτων και δράσεων των κρατικών φορέων σε κανόνες δημοσίου δικαίου προς εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, σύμφωνα με τους ορισμούς του Συντάγματος, καθώς και ο συντονισμός και ο έλεγχος αυτών ως προς το επικοινωνιακό

τους περιεχόμενο. [...] ιστ) *Επιχείρηση Ηλεκτρονικών Μέσων Ενημέρωσης είναι η με οποιαδήποτε νομική μορφή επιχείρηση κοινωφελούς ή κερδοσκοπικού χαρακτήρα, η οποία αναπτύσσει δραστηριότητα στην Ελλάδα σχετική, εν μέρει ή εν όλω, με: α) την έκδοση σε ηλεκτρονική μορφή εφημερίδων, περιοδικών και λοιπών εντύπων, που περιέχουν επίκαιρη ύλη ενημερωτικού ή πολιτικού ή οικονομικού ή κοινωνικού ή πολιτιστικού ή αθλητικού ή γενικότερου χαρακτήρα, που εκδίδονται, διανέμονται και τίθενται στη διάθεση του κοινού με ή χωρίς αντάλλαγμα ή β) την παροχή μέσω του διαδικτύου υπηρεσιών γραπτού λόγου ή/και οπτικοακουστικού περιεχομένου, εφόσον οι υπηρεσίες αυτές έχουν επίκαιρο ενημερωτικό ή ψυχαγωγικό χαρακτήρα και περιλαμβάνουν ιδίως την καταγραφή και δημοσίευση ειδήσεων για πολιτικά ή κοινωνικά ή πολιτιστικά ή αθλητικά ή οικονομικά γεγονότα και εκδηλώσεις, καθώς και σχετικών άρθρων, σχολίων, συνεντεύξεων ή συζητήσεων.*

Σύμφωνα με τον ν. 3801/2009, άρθ. 48, όπως ισχύει, θεσπίστηκε υπέρ της αστικής 233 εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με την επωνυμία «Αστική Εταιρεία Δεοντολογίας και Επικοινωνίας» (παρ. 2 άρθ. 9 ν. 2863/ 2000), *ειδικό τέλος επί των τιμολογίων διαφημιστικής δαπάνης κατά το μέρος που αυτή αφορά στην αγορά χρόνου ή χώρου, με σκοπό τη μετάδοση ή καταχώριση, μέσω [...] του διαδικτύου και του ημερήσιου ή περιοδικού τύπου, ή την ανάρτηση σε χώρους που νόμιμα προορίζονται για υπαίθρια διαφήμιση, διαφημιστικών ή επί πληρωμή δημοσιεύσεων.*

Υπάρχει σοβαρός προβληματισμός για το αν η Επιτροπή για την τήρηση των αρχών της 234 δημοσιογραφικής ηθικής και δεοντολογίας που προβλέπει το άρθ. 25 ν. 5005/2022 και συγκροτείται με απόφαση του αρμόδιου Υπουργού και συμμετοχή ενός μόνο μέλους του ΕΣΡ και εκπροσώπων συνδικαλιστικών οργανώσεων χωρίς κριτήρια επιλογής τους από τον νόμο, είναι συνταγματική, ιδίως σε σχέση με τις αρμοδιότητες του ΕΣΡ. Ακόμη σοβαρότερες ενστάσεις προκαλεί η αρμοδιότητα της Διεύθυνσης Εποπτείας Μέσων Ενημέρωσης η οποία κατά το άρθ. 25 παρ. 4 του εν λόγω νόμου δύναται με απλή γνώμη της Επιτροπής να προβεί σε διαγραφής ή μη της επιχείρησης από τα αντίστοιχα Μητρώα και σε (εκ του νόμου) διετή αποκλεισμό από την κρατική διαφήμιση. Πέρα από την αρχή της αναλογικότητας, πρόκειται για κυρωτική λειτουργία που κανονικά δεν θα έπρεπε να ασκείται από την κυβέρνηση και τη διοίκηση αλλά το ΕΣΡ. Η ΣτΕ 490/2018 έκρινε ότι «8. [...] Δεν επιβάλλεται δε από τις εν προκειμένω εφαρ- 235 μωστέες διατάξεις ούτε από τις συνταγματικές διατάξεις και τις διατάξεις της ΕΣΔΑ που διέπουν τη λειτουργία του τύπου αλλά ούτε και από τις γενικές αρχές του δικαίου η ανάθεση κρατικής διαφήμισης σε όλα τα κυκλοφορούντα τοπικά έντυπα, εφόσον οι διατάξεις του άρθρου 14 του Συντάγματος και του άρθρου 1 του πρώτου πρωτοκόλλου

και του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ ουδόλως επιβάλλουν στο νομοθέτη να λαμβάνει μέτρα ή να χορηγεί παροχές οι οποίες θα τείνουν στην οικονομική ενίσχυση των επιχειρήσεων τύπου (πρβλ. ΣτΕ 3048/1996 7μ.), ενώ, εξάλλου, η συνταγματική αρχή της ισότητας, η αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων (άρθρο 14 της ΕΣΔΑ) και οι γενικές αρχές που διέπουν τη δράση της Διοικήσεως δεν υποχρεώνουν τις αναθέτουσες αρχές να κατανέμουν τη διαφημιστική δαπάνη για την προβολή των δραστηριοτήτων του Δημοσίου, δαπάνη η οποία αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος, σε όλα τα κυκλοφορούντα τοπικά έντυπα, ανεξαρτήτως αναγνωσιμότητας».

XIX. ΑΡΝΗΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ. ΑΝΩΝΥΜΙΑ

- 236** Για να εξασφαλιστεί η δυνατότητα της αποζημίωσης για αδικήματα του Τύπου δεν είναι κατ' αρχήν ορθό να περιορίζεται η αρνητική ελευθερία της έκφρασης η οποία καλύπτει την ανωνυμία ως μορφή μη αποκάλυψης της ταυτότητας του ομιλούντος ή γράφοντος, αν κρίνει ότι μπορεί να υποστεί δυσμενείς συνέπειες για τις απόψεις του. Από την άλλη δεν πρέπει να παραβλέπονται οι ανάγκες αστυνόμευσης για την καταπολέμηση των εγκλημάτων. Δεν ισχύουν τα ίδια για τους εκδότες εφημερίδων ενόψει και των προβλέψεων του άρθ. 14 παρ. 9 Σ.
- 237** Σύμφωνα με τον Πρ. Δαγτόγλου (2005, σελ. 573) είναι συνταγματική διάταξη νόμου όπως αυτή του μόνου άρθ. ν. 1178/1981, παρ. 3: «*Ο ιδιοκτήτης πάσης εφημερίδος ή περιοδικού υποχρεούται να ορίζει εκδότην και διευθυντήν φυσικά πρόσωπα έχοντα την μόνιμον κατοικίαν και διαμονήν των εν Ελλάδι και μη καλυπτόμενα οπωσδήποτε υπό ασυλίας, ετεροδικίας ή άλλου λόγου αίροντος το αξιόποινον ή παρακωλύοντος την ποινικήν τούτου δίωξιν*». Η εν λόγω υποχρέωση θέτει το ζήτημα του χαρακτηρισμού του εντύπου ως εφημερίδας ή περιοδικού γιατί δεν ισχύει εν γένει για κάθε έντυπο, π.χ. για τα βιβλία, σε κάθε περίπτωση δε θα πρέπει να ερμηνεύεται στενά, επειδή ισχύει ο κανόνας *in dubio pro libertate*.
- 238** Εξάλλου, ο α.ν. 1092/1938 άρθ. 6 παρ. 1, ο οποίος όριζε ότι: «*Παν έντυπον, δημοσιευόμενον κατά τα άρθρα 1 και 2 πρέπει ν' αναγράφη το όνομα και την κατοικίαν του συγγραφέως και του διευθυντού του τυπογραφείου και την χρονολογίαν της τυπώσεως (μήνα και έτος) [...]*» καταργήθηκε με το άρθ. 32 ν. 4441/2016. Περαιτέρω, εμμέσως πλην σαφώς τα άρθ. 4, 11, 31 ν. 2121/1993, για την προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας ρητά προστατεύουν ανώνυμα έργα, ώστε εμμέσως προκύπτει και η αναγνώρισή τους.
- 239** Το άρθ. 24 παρ. 1 ν. 1746/1988 όπως ισχύει προβλέπει ότι: «*Οι μετοχές των ανωνύμων εταιρειών που είναι ιδιοκτήτες εφημερίδων ή περιοδικών κατά την έννοια των άρθρων 4 και 5 του α.ν. 1092/1938 «περί Τύπου», καθώς και οι μετοχές των ανωνύμων εταιρειών*

που δραστηριοποιούνται στην εκτύπωση ή τη διανομή εφημερίδων ή περιοδικών, είναι υποχρεωτικώς ονομαστικές στο σύνολό τους μέχρι φυσικού προσώπου».

Το ΕΔΔΑ στην απόφαση *K.U. v. Finland* (2872/2002) 02.12.2008 σκ. 43 και 48 τονίζει ότι 240 τα κράτη θα πρέπει να εξασφαλίζουν τη δυνατότητα έννομης προστασίας των ιδιωτών στις μεταξύ τους σχέσεις, αλλά η ανάγκη αστυνόμευσης δεν επιτρέπεται να θίγει τα δικαιώματα των πολιτών (βλ. Σωτηρόπουλος, 2009, σελ. 19). Αρμοδιότητα ελέγχου που υπερβαίνει την ανωνυμία στο διαδίκτυο έχει η ΑΠΔΠΧ.

Η ανωνυμία των εντύπων δεν έμενε πάντα χωρίς νομικές συνέπειες. Η Πολυμ. Πρωτ. 241 Ηρακλείου 87/1986 είναι χαρακτηριστική στην αντίθεσή της προς την ανωνυμία των εντύπων: «*As σημειωθεί ότι από το έτος 1945 όλες οι εκδόσεις, τα άρθρα και λοιπά κείμενα των πάσης φύσεων εντύπων των Χιλιαστών είναι ανώνυμα [...]. Έτσι όμως διαφεύγει, σε περίπτωση ποινικής διώξεως, ο πραγματικός δράστης (αυτουργός) του αξιοποιήσιμου κειμένου, δηλαδή ο συγγραφέας αυτού και δεν μπορεί να εφαρμοσθεί, ως προς αυτόν, η σχετική ποινική διάταξη του κολασμού του [...]. Κατά ταύτα πεπλανημένως παρασχέθηκε ατέλεια τυπογραφικού χάρτου για τις εκδόσεις των [...]*».

Ήδη ο ν. 5005/2022 (ΦΕΚ Α΄ 236) «*Ενίσχυση δημοσιότητας και διαφάνειας στον έντυπο 242 και ηλεκτρονικό Τύπο Σύσταση ηλεκτρονικών μητρώων εντύπου και ηλεκτρονικού Τύπου...*», ορίζει στο άρθρ. 22 παρ. 1 ότι: «*Η καταχώριση διαφημίσεων και κάθε άλλη καταχώριση έναντι άμεσου ή έμμεσου αντίτιμου από τον δημόσιο τομέα και τους φορείς της Γενικής Κυβέρνησης [...] πραγματοποιείται, με ποινή ακυρότητας της σύμβασης ή εντολής, μόνο σε έντυπο τύπο ο οποίος είναι εγγεγραμμένος στο Μ.Ε.Τ.*». Το άρθρο 4 προβλέπει τη σύσταση Μητρώου Έντυπου Τύπου (Μ.Ε.Τ.), ενώ το άρθρ. 10 Μητρώο Ηλεκτρονικού Τύπου.

Το άρθρ. 37 ν. 5005/2022 παρατείνει την προθεσμία συμμόρφωσης και προβλέπει με 243 απειλή προστίμου ότι: «*Σε κάθε εφημερίδα που εκδίδεται και διανέμεται στην Ελλάδα ορίζονται διευθυντής και διευθυντής σύνταξης, οι οποίοι αμφότεροι είναι μέλη επαγγελματικού σωματείου δημοσιογράφων [...], από 01.04.2024*». Για την εγγραφή στο Μ.Ε.Τ. σύμφωνα με το άρθρ. 4. παρ. 4 η επιχείρηση έντυπου τύπου πρέπει να πληροί την εν λόγω προϋπόθεση. Για τη διάταξη αυτή διατύπωσε βάσιμες επιφυλάξεις και η Επιστημονική Υπηρεσία της Βουλής στην από 16.12.2022 Έκθεσή της (σελ. 19-20). Πρόκειται, νομίζω, για αντισυνταγματική διάταξη, στο μέτρο που πλήττει την ελευθερία έκδοσης έντυπης ή/και ηλεκτρονικής εφημερίδας. Η ελευθερία αυτή επιβάλλει «*απαγόρευση θέσπισης προσόντων ή προϋποθέσεων, προσωπικών η πραγματικών, ηθικών ή υλικών, προς έκδοση εντύπων*». Περαιτέρω, η ελευθερία έκδοσης συνεπάγεται την ελευθερία ίδρυσης και διεύθυνσης επιχείρησης τύπου, χωρίς δεσμεύσεις ως προς τον διορισμό

του συντακτικού ιδίως προσωπικού και χωρίς εξάρτηση (της πρόσληψης) από κρατική ή συνδικαλιστική [...] άσκηση δικαιώματος βέτο. (Βλ. [link](#)).

- 244** Ας σημειωθεί εδώ ότι η απόφαση ΣτΕ 2175/2022 έκρινε αντισυνταγματικό τον παρεμφερή θεσμό του Γενικού Μητρώου Συνδικαλιστικών Οργανώσεων, αλλά το ζήτημα εκκρεμεί στην Ολομ. ΣτΕ. Επίσης, η απόφαση ΣτΕ 2502/2005 έκρινε ότι αν ο νόμος απαιτούσε την υποβολή βεβαιώσεων αναγνωρισμένων ενώσεων συντακτών εκ μέρους των δημοσιογράφων τηλεοπτικού σταθμού, προκειμένου ο τελευταίος να αξιολογηθεί στο κριτήριο της προγραμματικής πληρότητας, μια τέτοια πρόβλεψη θα αντίκειτο στις διατάξεις των άρθρ. 12 και 5 παρ. 1 Σ. διότι θα προσέβαλλε εμμέσως την αρνητική συνεταιριστική ελευθερία, δηλαδή την ελευθερία της μη συμμετοχής σε σωματείο.

XX. ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ. ΜΠΟΥΚΟΤΑΖ. ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ. «LIKE»

- 245** Συμβολική έκφραση ονομάζουμε εκείνη η οποία εκδηλώνεται όχι απλώς με λόγο, γραπτό ή προφορικό, αλλά και με άλλες ενέργειες οι οποίες δεν αποκλείεται μάλιστα να κυριαρχούν στην τελούμενη πράξη, πραγματοποιούνται όμως με σαφή σκοπό πολιτικής έκφρασης και διαμαρτυρίας. Στις περιπτώσεις αυτές, η ελευθερία της έκφρασης *κατ' αρχήν προστατεύεται*, δεν αποκλείεται όμως και να κυριαρχεί η απαξία του έτερου σκέλους της ελεγχόμενης συμπεριφοράς, ώστε τελικά η πράξη να κρίνεται παράνομη, έστω και αν είχε χαρακτήρα πολιτικής διαμαρτυρίας. Το ερώτημα ποιο στοιχείο κυριαρχεί και χρωματίζει την πράξη κάθε φορά εξαρτάται από τις περιστάσεις της και δεν μπορεί να απαντηθεί εκ προοιμίου. Ιδιαίτερα συνεκτιμάται το ενδεχόμενο η δίωξη να μην γίνεται λόγω συγκεκριμένης διακινδύνευσης κάποιου έννομου αγαθού, αλλά με μοναδικό στόχο να περιοριστεί ένα πολιτικό μήνυμα.
- 246** Οι δυσκολίες της εν λόγω προβληματικής αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στην υπόθεση *Sinkova v Ukraine* (39496/11) 27.02.2018, όπου ένα μοιρασμένο ΕΕΔΑ (ψήφοι 4-3) έκρινε ότι δεν υπήρχε παραβίαση του άρθρ. 10 επί (μεταγενέστερης του συμβάντος) δίωξης μιας καλλιτεχνικής ομάδας που τηγάνισε αυγά στη φλόγα του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη της Ουκρανίας, στο πλαίσιο σχετικής διαμαρτυρίας.
- 247** Η συμβολική έκφραση προστατεύεται από το Σύνταγμα, την ΕΣΔΑ [*Stern Taulats and Roura Capellera v. Spain* (51168/15, 51186/15) 13.03.2018. *Mariya Alekhina and Others v Russia* (38004/14) 17.07.2018] αλλά και από άλλες έννομες τάξεις όπως οι ΗΠΑ. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει π.χ. η παντομίμα (βλ. Δαγτόγλου, 2005, σελ. 491) και γενικά κάθε παράσταση πολιτικής φύσης (performance), το κάψιμο ομοιωμάτων πολιτικών συνήθως ασκούντων δικτατορική εξουσία, αλλά και ηγετών ισχυρών χωρών, το

κάψιμο της σημαίας, αντιτύπων ιερών βιβλίων κ.λπ., αλλά θα μπορούσε να ενταχθεί και κάποια πράξη φαινομενικά άσχετη με την πολιτική, όπως το κούρεμα των μαλλιών ή ακόμη και η ελευθερία της κώμης να ανεμίζει, αν κάτω από τις περιστάσεις προσλαμβάνει πολιτική σημασία, όπως λ.χ. πρόσφατα στο Ιράν, με τις διαμαρτυρίες των γυναικών. Στις ΗΠΑ γνωστά είναι τα παραδείγματα της καύσης του φύλλου πορείας στη διάρκεια των διαμαρτυριών για τον πόλεμο του Βιετνάμ, ή η περιύβριση της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας (βλ. υπόθεση *Cohen v. California*, 403 US 15 (1971), [Τσακυράκης, 2021, σελ. 164] και το κάψιμο του σταυρού από την Κου Κλουξ Κλαν (*R.A.V. v. City of St. Paul*, 505 US (1991), Φωτιάδου, 2006, σελ. 82). Πέραν αυτών, πολλές ενέργειες περιβαλλοντικών οργανώσεων εμπίπτουν στην ίδια κατηγορία. Γενικά, η συμβολική έκφραση καλύπτει τις διαμαρτυρίες οι οποίες συνδυάζονται κατά κανόνα και με δικαιώματα όπως του συνέρχεσθαι. Τα όσα αφορούν ευθέως τη συμβολική έκφραση συμβαίνουν στο πλαίσιο αυτών των διαμαρτυριών. Οι παράμετροι που έχουν σημασία μπορεί να είναι και νομικές, όπως π.χ. η κυριότητα του αντίτυπου του ιερού βιβλίου που καίει ο διαδηλωτής (ΑΚ 1000). Μορφή συμβολικής έκφρασης, μάλιστα σωματοποιημένης, είναι η δερματοστιξία (τατουάζ) [ΣτΕ 280/2014].

Στην Ελλάδα οι πιο διαδεδομένες μορφές συμβολικής έκφρασης αφορούν κινητοποιήσεις, καταλήψεις, διακοπή της συνεδρίασης συλλογικών οργάνων (ΣτΕ 923/2000) και άλλες αντίστοιχες εκδηλώσεις πολιτικού ακτιβισμού διαφόρων μορφών (π.χ. το χτίσιμο με τούβλα της θύρας του γραφείου καθηγητή ΑΕΙ, περίπτωση για την οποία αθώωθηκαν οι κατηγορούμενοι φοιτητές λόγω συγγνωστής νομικής πλάνης επειδή κρίθηκε από την απόφαση του Τριμ. Πλημμελ. Ξάνθης 1297/2009 ότι *δεν είχε «ατιμωτικό χαρακτήρα αλλά συμβολικό» και ήταν «συνήθης πρακτική»* αντίστοιχων μορφών κινητοποιήσεων, ενώ και ένας μάρτυρας καθηγητής δήλωσε χαρακτηριστικά ότι: «το χτίσιμο ήταν *συμβολική κίνηση*, απλή κατασκευή που μπορούσε να γκρεμιστεί γρήγορα»). Υπάρχουν όμως φορές που τον τόνο δίνει η πολιτική βία (κρέμασμα δια της βίας επιγραφής «αλληλεγγύη στις καταλήψεις» στον Πρύτανη της ΑΣΟΕ στο τέλος Οκτωβρίου 2020).

Επίσης αξιοσημείωτη είναι η απόφαση του Εφετείου Πλημμελ. Αθηνών 22610/2012, 249 η οποία έκρινε ότι δεν συντελέστηκε προσβολή συμβόλων του ελληνικού κράτους, καθόσον, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 181 ΠΚ, τιμωρητέος τυγχάνει «*όποιος ... καταστρέφει, παραμορφώνει και ρυπαίνει την επίσημη σημαία του Κράτους...*» και όχι όποιος καταστρέφει, παραμορφώνει ή ρυπαίνει ομοίωμα ή αναπαράσταση αυτής, όπως στην προκείμενη περίπτωση όπου δεν πρόκειται για το σώμα της σημαίας αλλά

για «απεικόνισή της» στο εξώφυλλο τεύχους γερμανικού περιοδικού ως «φούστας» στο άγαλμα της Αφροδίτης της Μήλου, το 2010.

250 Η απόφαση του Συμβ. Πλημμελ. Ρόδου 54/2010 έκρινε ότι *«αίρεται ο άδικος χαρακτήρας του εγκλήματος της παρακώλυσης λιμανιού μικρού νησιού και της προσέγγισης σε αυτό πλοίων, διότι οι κατηγορούμενοι μόνιμοι κάτοικοι με τον τρόπο αυτό κατόρθωσαν να πείσουν την Πολιτεία ότι ήταν αναγκαία η χρηματοδότηση «καταμαράν» ιδιοκτησίας του δήμου τους, ώστε να υπάρχει σύνδεση με την πρωτεύουσα του νομού, προστατεύοντας με τον τρόπο αυτό υπέρτερα αγαθά»*. Κατ' επανάληψη τα πλοία δεν μπορούσαν να προσεγγίσουν, αλλά η πολιτεία αναγνωρίζοντας το δίκαιο του αιτήματος και τον κατεπείγοντα χαρακτήρα αυτού φρόντισε για την άμεση ικανοποίηση του αιτήματος των κατοίκων, δέχεται η απόφαση. Το Δικαστήριο προέβη σε *στάθμιση*: *«Με βάση τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι πράξεις των κατηγορουμένων γινόταν προς αποτροπή παρόντος και άλλως αναπότρεπτου κινδύνου που απειλούσε δίχως υπαιτιότητά τους το πρόσωπον (οικονομική και οικογενειακή τάξη) αυτών και των λοιπών κατοίκων της Ν. Τ., η δε εκ των ενεργειών των κατηγορουμένων επελθούσα βλάβη (καθυστέρηση στη διεξαγωγή των συγκοινωνιών) είναι κατ' είδος και σπουδαιότητα ασυγκρίτως κατώτερα της απειληθείσας βλάβης»*.

251 Ίσως η πιο ενδιαφέρουσα απόφαση της παρούσας ενότητας είναι η ΑΠ 12/2001 (Πληρ. ποιν. Ολομ.) που αφορούσε εξάλειψη του αξιοποίνου των αδικημάτων που έλαβαν χώρα στις αγροτικές κινητοποιήσεις, με συντόμευση του χρόνου της παραγραφής τους. Ένας αριθμός 19 δικαστών δέχθηκε ότι δεν προβλέπεται ρύθμιση που κατά τη φύση της και τις έννομες συνέπειές της ταυτίζεται με την αμνηστία. Αντίθετα ισάριθμη μειοψηφία έκρινε ότι η διάταξη η οποία έφερε τον τίτλο *«εξάλειψη αξιοποίνων και παύση ποινικής δίωξης ορισμένων αξιόποινων πράξεων διαπραχθεισών κατά τις [βίαιες] αγροτικές κινητοποιήσεις»* αποκλεισμού της Εθνικής Οδού σκοπό είχε την εκ των υστέρων εξάλειψη του αξιοποίνου ειδικώς προσδιορισμένων κοινών εγκλημάτων, που έχουν τελεσθεί στο παρελθόν, για ορισμένο λόγο, από συγκεκριμένη ομάδα πολιτών. *«Η νομοθετική αυτή εύνοια δεν ονομάζεται μεν στο νόμο αμνηστία ή ειδική παραγραφή, ενόψει όμως της φύσεως και των έννομων συνεπειών της, έχει τον χαρακτήρα αμνηστίας, που απαγορεύεται, κατά τη ρητή διάταξη του άρθρου 47 παρ. 4 του Συντάγματος»*. Λόγω της ισοψηφίας, επικράτησε η υπέρ των κατηγορουμένων αθωωτική ερμηνεία.

252 Από τη νεότερη νομολογία, ιδιαίτερα σημαντική είναι η πρώτη απόφαση του ΑΠ για *μπούκοτζ*, η οποία πρέπει να αποτελέσει οδηγό για την αναγνώριση της προστασίας μορφών κινητοποιήσεων *όχι μόνον των εργαζομένων αλλά και των καταναλωτών με*

βάση την ελευθερία της έκφρασης, Η ΑΠ 766/2021 (πολ.) αφορούσε κυρία διαφορά και πρόσθετη παρέμβαση της ΓΣΕΕ με αντικείμενο την προσβολή της υπόληψης νομικού προσώπου (ΑΠ 464/2019, ΑΠ 193/2018, ΑΠ 1027/2015 και άρθ. 364 ΠΚ που αναφέρεται περιοριστικώς στην ανώνυμη εταιρία). Ο ΑΠ δέχθηκε ότι «μορφή συλλογικής δράσης των κοινωνικών εταίρων, που δεν ρυθμίζεται ρητά στο νόμο, αποτελεί το μπουϊκοτάζ. Το φαινόμενο αυτό, στο συναλλακτικό πεδίο, μπορεί να ορισθεί ως η παρότρυνση – προτροπή στην οποία προβαίνει ο υποκινητής ή παρακινών προς τους αποδέκτες, δηλαδή συγκεκριμένο ή απεριορίστο αριθμό συναλλασσόμενων ή εργαζομένων, να μην συνάπτουν συμβάσεις ή να διακόπτουν συναλλακτικές σχέσεις, ήτοι να μην συναλλάσσονται με συγκεκριμένη επιχείρηση – στόχο, είτε για αόριστο είτε για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, κυρίως ως μία μορφή κύρωσης για τη συμπεριφορά που η τελευταία επιδεικνύει προς ομάδες συναλλασσόμενων με αυτή, δηλαδή εργαζόμενων, πελατών, προμηθευτών ή ανταγωνιστών, αλλά, ταυτόχρονα, και ως άσκηση πίεσης προκειμένου η επιχείρηση – στόχος που υφίσταται μπουϊκοτάζ να επιδείξει συγκεκριμένη συναλλακτική συμπεριφορά. Πεδίο εκδήλωσης του μπουϊκοτάζ μπορούν να αποτελέσουν και οι εργασιακές σχέσεις, όπου οι εργαζόμενοι, κυρίως μέσω των συλλογικών τους φορέων, προτρέπουν πελάτες ή προμηθευτές του εργοδότη τους σε άρνηση σύναψης ή διακοπή συναλλαγών, ασκώντας πίεση προς επίτευξη διεκδικήσεων, είτε στο πλαίσιο ενός εργασιακού αγώνα, και ιδίως μιας απεργίας, που βρίσκεται σε εξέλιξη, είτε αυτοτελώς είτε μεμονωμένα. “Υπό τη μορφή αυτή και έχοντας ως στοιχείο την εξωτερίκευση γνώμης μέσω της κατά τα ανωτέρω προτροπής και παρακίνησης προς τρίτους αποτελεί, κατά αρχήν, θεμιτή εκδήλωση που έχει ως στόχο την προστασία συμφερόντων των εργαζόμενων, καθόσον άπτεται των συνταγματικών δικαιωμάτων της ελευθερίας της γνώμης, ως ειδικότερης εκδήλωσης της αξίας του ανθρώπου, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1 Συντ.) και της συνδικαλιστικής ελευθερίας (άρθρο 23 παρ. 1 Συντ.), τα οποία αφορούν και σε σχέσεις μεταξύ ιδιωτών”. Ωστόσο, [...] ο εργασιακός αγώνας με τη μορφή του μπουϊκοτάζ, στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής δράσης και της ελεύθερης έκφρασης γνώμης των εργαζομένων, περιορίζεται και υποχωρεί, [...] με τον ισχυρισμό ή τη διάδοση αναληθών γεγονότων, που αφορούν τις εργασίες εν γένει της επιχείρησης και προσβάλλουν την εμπορική της πίστη, το κύρος, την επαγγελματική υπόληψη και γενικά το εμπορικό της μέλλον, καθόσον τότε η άσκηση του μπουϊκοτάζ καθίσταται καταχρηστική». Το Εφετείο επικύρωσε την πρωτόδικη απόφαση που: (α) υποχρέωσε τους εναγόμενους να παύσουν και να παραλείπουν στο μέλλον την παραγωγή και διάθεση δημόσια, με οποιονδήποτε τρόπο, αφισών με τα συνθήματα του μπουϊκοτάζ, και [...] (β) υποχρέωσε τα συνδικαλιστικά σωματεία να παύσουν και να παραλείπουν στο μέλλον

την ανάρτηση και αναπαραγωγή στο διαδίκτυο μηνυμάτων με τέτοιο περιεχόμενο, και (γ) υποχρέωσε τους εναγομένους να παύσουν και να παραλείψουν στο μέλλον τη διάδοση και αναμετάδοση δια της περιφοράς αυτοκινήτων, ιδιοκτησίας τους ή και τρίτων προσώπων, που φέρουν μεγαφωνικές εγκαταστάσεις και επικολημένες αφίσες, μηνυμάτων με τέτοιο περιεχόμενο δεν έσφαλε ως προς την εκτίμηση των αποδείξεων. Ο ΑΠ απέριψε την αιτίαση ότι εσφαλμένα κρίθηκε με την προσβαλλόμενη απόφαση ως αδικοπρακτική συμπεριφορά το μποϋκοτάζ των προϊόντων της αναιρεσίβλητης, αφού τούτο αποτελεί έκφραση ιδεών, αντιλήψεων και μορφή διαμαρτυρίας εδραζόμενο στο συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας γνώμης, επειδή η διενέργεια αυτού υπερέβη, πράγματι, τα όρια των συνταγματικών δικαιωμάτων και διενεργήθηκε κατά κατάχρηση δικαιώματος με παράλληλη διάδοση αναληθών γεγονότων, σχετικά με την επιχειρηματική οργάνωση και τις εργασίες εν γένει της επιχείρησης. (Βλ. και Πολ. Πρωτ. Αθηνών 217/2017, Λαδάς, 2011, Λαδάς, 2017 στο [link](#). Για το ζήτημα αυτό συγκριτικό σημείο αναφοράς αποτελεί η θεμελιώδης, Lüth BVerfGE 7, 198).

253 Η απόφαση Πολ. Πρωτ. Αθηνών 3667/2020 αφορούσε τη χρήση του «Like» από τα «Facebook Reactions» σε υβριστικά σχόλια και σε σχέση με προσβολή της προσωπικότητας σε διαδικτυακή πλατφόρμα (ιστοσελίδα) κοινωνικής δικτύωσης. Το Δικαστήριο αφού ανέλυσε τα συγκρουόμενα δικαιώματα, τόνισε ότι: *«Την ανάγκη για στάθμιση μεταξύ αφενός της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και αφετέρου του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης επισημαίνει και το άρθρο 85 του Κανονισμού 2016/670 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών»*. Το πραγματικό της υπόθεσης κατά την κρίση του Δικαστηρίου δεν εμπίπτει στην προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, καθώς αποκλειστικός σκοπός ήταν η «προσβολή (*«insult»*) βλ. ΕΔΔΑ Genner κατά Αυστρίας, απόφαση της 12-01-2016, παρ. 36 και ΕΔΔΑ UJ κατά Ουγγαρίας, απόφαση της 19-07-2011, παρ. 20-21) του ενάγοντος και όχι η διενέργεια ενός δημόσιου διαλόγου για κάποιο ζήτημα γενικότερου δημόσιου ενδιαφέροντος (*«public interest»*)».

254 Ωστόσο, ενώ για την ανάρτηση της φωτογραφίας που είχε ληφθεί εν αγνοία του ενδιαφερομένου δεν υπάρχει αμφιβολία ότι δεν ήταν νόμιμη, εφόσον μάλιστα δεν συνέτρεχε κάποιος λόγος δημοσίου συμφέροντος, η συνέπεια της απόφασης είναι ότι εκτίθεται στη λήψη (δυσμενών) νόμιμων μέτρων όλη γενικά η κατηγορία των ακραίων και σκωπτικών ομάδων στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης που αναμφίβολα έχουν προσβλητικά και συχνά υβριστικά σχόλια για πρόσωπα της επικαιρότητας και

για δημόσια και πολιτικά πρόσωπα, εξαιτίας του περιεχομένου των μηνυμάτων και αναρτήσεών τους. Αυτό μπορεί από μία άποψη να είναι σωστό, αλλά από μίαν άλλη, ο ευρύτατα διαδεδομένος «τοξικός» και «δηλητηριώδης» τρόπος έκφρασης, μπορεί μεν να μη συμβάλλει ευθέως σε ανταλλαγή απόψεων και συζήτηση για ένα θέμα, δεν παύει όμως να εκφράζει γνώμες για πρόσωπα και πράγματα, έστω και με απρεπή, ανάρμοστο και προσβλητικό τρόπο. Ενώ δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι η ελευθερία του λόγου προστατεύει τις ακραίες εκφράσεις που συχνά συναντώνται στο διαδίκτυο, εντούτοις *το κόστος θα ήταν υπερβολικό για την ελευθερία του πολιτικού λόγου, αν ακόμη και τα «Like» στο Facebook θεωρηθούν προσβλητικά*. Νομίζω ότι το αποτέλεσμα αυτό δεν είναι σύμφωνο με την αρχή της αναλογικότητας και ακόμη περισσότερο με την ασφάλεια δικαίου που επιβάλλεται σε σχέση με την απαγόρευση πολιτικού λόγου, προς αποφυγή της αυτολογοκρισίας (chilling effect). Τα «Like» είναι μορφή συμβολικής έκφρασης και μπορεί κατ' αρχάς να έχουν διάφορες λειτουργίες. Δεν είναι προφανές ότι εκδηλώνουν και εκφράζουν τη συμφωνία εκείνου που τα χρησιμοποιεί στην προσβολή ενός τρίτου μέσα από τη δεδομένη ανάρτηση ή σχόλιο που φαίνεται ότι από μια άποψη (π.χ. πολιτική ή προσωπική συμπάθεια) επιδοκιμάζει.

XXI. ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΣΔΑ

Η ΕΣΔΑ (Σύμβαση της Ρώμης του 1950) κυρώθηκε για δεύτερη φορά από την Ελλάδα **255** με το πδ 53/1974. Η ατομική προσφυγή αναγνωρίστηκε από την Ελλάδα το 1985, οπότε και έγινε η απαιτούμενη προς τούτο μονομερής δήλωση. Με τους ν. 2400/1996 (ΦΕΚ Α΄ 96) και 3344/2005 (ΦΕΚ Α΄ 133) κυρώθηκαν οι τροποποιήσεις στη θεσμική λειτουργία της ΕΣΔΑ.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ συνδέει την ελευθερία της έκφρασης με τη δημοκρατία και **256** την αναγνωρίζει ως μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την πρόοδό της και για την ανάπτυξη κάθε ανθρώπου (*Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (5493/72) 07.12.1976, παρ. 49). Το άρθ. 10 προστατεύει «πληροφορίες» ή «ιδέες» ακόμη κι αν προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν, καθώς αυτό επιβάλλεται από τις αρχές του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και της ευρύτητας πνεύματος, χωρίς τις οποίες δεν υπάρχει «δημοκρατική κοινωνία» (*Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, παρ. 49 – *Observer and Guardian κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, παρ. 59). Οι εξαιρέσεις της παρ. 2 του άρθ. 10 της ΕΣΔΑ πρέπει να ερμηνεύονται αυστηρά και η ανάγκη για τυχόν περιορισμούς πρέπει να αποδεικνύεται πειστικά (*Stoll v. Ελβετία*, GC, παρ. 101. *Morice κατά Γαλλίας*, GC, παρ. 124. *Pentikäinen κατά Φινλανδίας*, GC, παρ. 87). Κατά τον έλεγχο για την παραβίαση ή όχι του άρθ. 10 της ΕΣΔΑ το Δικαστήριο εξετάζει εάν υπήρξε παρέμβαση στην άσκηση

του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης, καθώς και τις μορφές της παρέμβασης. Εφόσον αυτή είναι αξιόλογη, ακολουθεί κατά σειρά η εφαρμογή των τριών κριτηρίων αξιολόγησης: α) Εάν η παρέμβαση προβλέπεται από το νόμο, υπό το πρίσμα της αρχής της ασφάλειας δικαίου και της νομιμότητας, β) αν η παρέμβαση επιδιώκει θεμιτό σκοπό, και γ) αν η παρέμβαση είναι αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Το τρίτο κριτήριο (της αναγκαιότητας) αναλύεται i. στην ύπαρξη «πιστικής κοινωνικής ανάγκης», ii. στην αξιολόγηση της φύσης και της αυστηρότητας των κυρώσεων, και iii. στο αν υπήρχε λιγότερο περιοριστικό μέτρο (Σταυρινάκη, 2013, 394. Στρατηλάτης, 2021, σελ. 563).

- 257** Συνήθως οι διάδικοι επικεντρώνουν την επιχειρηματολογία τους στην ανάγκη της επίμαχης παρέμβασης και το Δικαστήριο εξετάζει αν αυτή ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό και αν οι λόγοι που επικαλέστηκαν τα εθνικά δικαστήρια για να τη δικαιολογήσουν φαίνονται προσήκοντες και επαρκείς.
- 258** Στη συνέχεια, ο σχολιασμός γίνεται σε υποθέσεις ελευθερίας της έκφρασης που αφορούν την Ελλάδα προκειμένου να φανεί καλύτερα η σχέση μεταξύ της ελληνικής νομολογίας και εκείνης του Δικαστηρίου του Στρασβούργου.
- 259** Η απόφαση του ΕΔΔΑ, *Αλφαντάκης κατά Ελλάδας* (49330/07) 11.02.2010, αποτυπώνει χαρακτηριστικά τις *ουσιαστικές διαφοροποιήσεις της ελληνικής νομολογίας σε σχέση με τον ελάχιστο ευρωπαϊκό παρονομαστή που θέτει το άρθρ. 10 της ΕΣΔΑ*, σύμφωνα με την νομολογία του ΕΔΔΑ. Ο προσφεύγων ήταν δικηγόρος σε μια υπόθεση που είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον των ΜΜΕ. Στο τηλεοπτικό δελτίο ειδήσεων ο προσφεύγων ανέφερε μεταξύ άλλων για την πρόταση του Εισαγγελέα της υπόθεσης: «*Ελικρινά γέλασα όταν τη διάβασα (την έκθεση), διότι αντιλήφθηκα ότι το έγγραφο αυτό δεν αποτελούσε πρόταση. Το θεώρησα ως μία πρόταση με την οποία ο συντάκτης της στόχευε στο να μειώσει τον [πελάτη μου] σαν να υπήρχε μεταξύ τους καλλιτεχνικός ανταγωνισμός. [...]*». Επί αγωγής του Εισαγγελέα, το Πρωτοδικείο Αθηνών έκανε εν μέρει δεκτή την αγωγή και καταδίκασε τον προσφεύγοντα να καταβάλει 3.000 ευρώ για ηθική βλάβη (απόφαση αριθ. 4992/2002). Το Εφετείο Αθηνών επικύρωσε την απόφαση και αύξησε το επιδικαστέο ποσό για την ηθική βλάβη σε 11.738,81 ευρώ. Ο ΑΠ απέρριψε την αίτηση αναίρεσης. Το ΕΔΔΑ τόνισε ότι: «*25. Σε ό,τι αφορά τη φύση των εκφράσεων οι οποίες είναι δυνατόν να θίξουν την υπόληψη κάποιου ατόμου, το Δικαστήριο προβαίνει, κατά παράδοση, στον διαχωρισμό μεταξύ γεγονότων και αξιολογικών κρίσεων. Ενώ τα πρώτα είναι δυνατόν να αποδειχθούν, οι αξιολογικές κρίσεις ωστόσο δεν προσφέρονται για μια ακριβή απόδειξη. Όταν μία δήλωση αναλύεται σε αξιολογική κρίση, η αναλογικότητα της επέμβασης δύναται να είναι συνάρτηση της ύπαρξης μιας επαρκούς βάσης σε*

πραγματικά γεγονότα διότι, ελλείψει αυτής, μία αξιολογική κρίση δύναται, και αυτή, να αποδειχθεί υπερβολική. [...]

26. Επιπλέον, στο πλαίσιο μιας διαδικασίας δυσφήμισης ή εξύβρισης, το Δικαστήριο 260 πρέπει να σταθμίζει και άλλους παράγοντες όταν αξιολογεί την αναλογικότητα του επίμαχου μέτρου. Κατ' αρχάς, σε ό,τι αφορά τον τρόπο μετάδοσης των εν λόγω εκφράσεων, το Δικαστήριο προβαίνει σε διαχωρισμό μεταξύ εκπομπής η οποία μεταδίδεται απευθείας και μαγνητοσκοπημένης εκπομπής. Όταν πρόκειται για προφορικές δηλώσεις οι οποίες γίνονται κατά τη διάρκεια εκπομπής σε απευθείας μετάδοση, το Δικαστήριο εκτιμά ότι το στοιχείο αυτό στερεί από τους συμμετέχοντες τη δυνατότητα αναδιτύπωσης, βελτίωσης ή αφαίρεσής τους πριν από την δημοσιοποίησή τους [...].

27. Κατά δεύτερον, σε ό,τι αφορά το αντικείμενο των επίμαχων εκφράσεων, το Δικαστή- 261 ριο υπενθυμίζει ότι λαμβάνει πάντοτε υπόψη την ειδική αποστολή της δικαστικής εξουσίας μέσα στην κοινωνία. [...] η ελευθερία έκφρασης ισχύει και για τους δικηγόρους, οι οποίοι έχουν το δικαίωμα να εκφράζονται δημοσίως επί της λειτουργίας της δικαιοσύνης, αλλά των οποίων η κριτική δεν μπορεί να υπερβαίνει ορισμένα όρια. (Amihalachioaie κατά Μολδαβίας, αριθ. 60115/00, παρ.παρ. 27–28, CEDH 2004–III). Ως προς τούτο, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη η δίκαιη ισορροπία που πρέπει να υφίσταται μεταξύ των διαφόρων συμφερόντων που διακυβεύονται, μεταξύ των οποίων το δικαίωμα του κοινού να ενημερώνεται για θέματα που αφορούν το δημόσιο συμφέρον και τη λειτουργία της δικαστικής εξουσίας, την αξιοπρέπεια του επαγγέλματος του νομικού και την καλή φήμη των δικαστών (Schöpfer κατά Ελβετίας, 20 Μαΐου 1998, παρ. 33, Recueil des arrêts et decisions 1998–III). Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι: «31. [...] τα εθνικά δικαστήρια δεν προέβησαν στην εκτίμηση των επίδικων όρων κατά τρόπο συμβατό με τις απαιτήσεις του άρθρου 10 της Σύμβασης. Ειδικότερα, το Δικαστήριο σημειώνει ότι το Εφετείο Αθηνών εστίασε κυρίως στη χρήση των όρων “ευλικρινά, όταν τη διάβασα, γέλασα”, που χρησιμοποίησε ο προσφεύγων και στον αντίκτυπό τους στην προσωπικότητα του Δ.Μ. Ωστόσο, αντί να ερευνήσει την άμεση σημασία αυτής της φράσης, το εθνικό δικαστήριο βασίσθηκε στη δική του ερμηνεία για να καταλήξει σε αυτό που μπορεί να εννοούσε. Όπως δέχθηκε το Εφετείο Αθηνών, “η εισήγηση αποτελεί μία επιστημονική μελέτη, ορθή ή μη, αλλά όχι γελοία ή ανόητη, όπως ο εναγόμενος αφήνει να εννοηθεί”. Πράττοντας τούτο, το εθνικό δικαστήριο εμπότισε τις σκέψεις του με υπερβολική υποκειμενικότητα, η οποία είχε ενδεχομένως ως συνέπεια να αποδοθούν στον προσφεύγοντα προθέσεις που δεν ήταν πραγματικά δικές του.

32. Επιπλέον, και κυρίως, το Εφετείο δεν προέβη εν προκειμένω σε κανένα διαχωρισμό 262 μεταξύ “πραγματικών περιστατικών” και “αξιολογικών κρίσεων”, αλλά ερεύνησε μόνο τον

αντίκτυπο των φράσεων «όταν τη διάβασα, γέλασα» και “λογοτεχνική άποψη”. Ερεύνησε άμεσα αν οι επίδικες φράσεις και ο αντίκτυπος που αυτές προκαλούσαν, μπορούσαν να προσβάλουν την αξιοπρέπεια και την τιμή του μηνυτή. Ως εκ τούτου, το Εφετείο στέρησε από τον προσφεύγοντα τη δυνατότητα να αποδείξει ότι οι εν λόγω φράσεις δεν προσφέρονταν για απόδειξη της ακρίβειάς τους. Πράγματι, η πρώτη περιέγραφε, υιοθετώντας έναν μάλλον ειρωνικό τόνο, τη δική του αντίδραση κατά την ανάγνωση της επίμαχης έκθεσης και η δεύτερη συνιστούσε μία αμιγώς αξιολογική κρίση.

263 33. Τέλος, ο συλλογισμός του Εφετείου, τον οποίο κατόπιν επικύρωσε ο Άρειος Πάγος, διαχώρισε πλήρως τον κριτικό τόνο των επίδικων εκφράσεων από το πλαίσιο της υπόθεσης. [...] Το Δικαστήριο επισημαίνει έτσι ότι αυτές διατυπώθηκαν σε απευθείας μετάδοση κατά τη διάρκεια ενός τηλεοπτικού δελτίου ειδήσεων, ήτοι μία μορφή μετάδοσης που έχει συλληφθεί για να προκαλεί μία ελεύθερη ανταλλαγή απόψεων. Αυτό το στοιχείο στέρησε αδιαμφισβήτητα από τον προσφεύγοντα τη δυνατότητα να τις αποσύρει ζωντανά ή να τις τελειοποιήσει». Συνεπώς, υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της Σύμβασης.

264 Η απόφαση του ΕΔΔΑ Κανελλοπούλου κατά Ελλάδας (Προσφυγή αριθ. 28504/05) 11 Οκτωβρίου 2007 προέβη σε διάκριση της ποινικής από την αστική ευθύνη με βάση την αρχή της αναλογικότητας και επισήμανε ότι προστατεύεται η υποκειμενική άποψη της προσφεύγουσας, δηλ. τη γνώμη της, την οποία έθεσε στο πραγματικό πλαίσιο της υπόθεσης. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία επειδή η ελληνική νομολογία εξετάζει αν το άτομο θα μπορούσε να εκφραστεί αντικειμενικά με τρόπο λιγότερο προσβλητικό. Η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει την ατομικότητα του προσώπου και την υποκειμενικότητα της έκφρασής του (ατομικό δικαίωμα), όχι τη στρογγυλεμένη, αμβλυμένη, κόσμια, ευπρεπή έκφραση στη δημόσια σφαίρα. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι: «38. Εν προκειμένω, για την διήγησή της στον τύπο της επώδυνης εμπειρίας της, η προσφεύγουσα καταδικάστηκε στον πρώτο βαθμό σε ποινή φυλάκισης δεκατριών μηνών με αναστολή, η οποία ποινή μειώθηκε από το εφετείο σε φυλάκιση πέντε μηνών με αναστολή. Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, η καταδίκη της προσφεύγουσας σε στερητική της ελευθερίας ποινή, ακόμη και με αναστολή, συνιστά, μέσα στο πλαίσιο του άρθρου 10, μία κύρωση δυσανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. [...] Το Δικαστήριο εκτιμά ότι θα αρκούσε για την προστασία της φήμης του εμπλεκέντος γιατρού να επιλύσει την υπόθεση, αν υπήρξε αδικοπραξία εκ μέρους της προσφεύγουσας, με τα προσφερόμενα από το αστικό δίκαιο μέσα».

265 Η απόφαση του ΕΔΔΑ Δημητρίου κατά Ελλάδας (62639/12) 11.03.2021, τόνισε τη διαφορετική μεταχείριση των πολιτικών και δημόσιων προσώπων από τους απλούς ιδιώτες: «48. Καταρχήν [...] το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι τα όρια της κριτικής που είναι αποδεκτή όσον αφορά έναν πολιτικό, ο οποίος καθίσταται στόχος με την ιδιότητά του αυτή, είναι

ευρύτερα εκείνων που αφορούν έναν απλό ιδιώτη: αντίθετα με τον δεύτερο, ο πρώτος εκτίθεται αναπόφευκτα και συνειδητά σε έναν προσεκτικό έλεγχο των πράξεων και των κινήσεών του, τόσο εκ μέρους των δημοσιογράφων όσο και από την μάζα των πολιτών. Αυτός οφείλει, κατά συνέπεια, να επιδεικνύει μία μεγαλύτερη ανοχή [...] *Lingens* κατά Αυστρίας, 8 Ιουλίου 1986, παρ. 42, *série A* no. 103). Η αρχή αυτή δεν έχει εφαρμογή μόνον στην περίπτωση του πολιτικού αλλά επεκτείνεται σε οποιοδήποτε πρόσωπο το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί δημόσιο πρόσωπο, ήτοι εκείνο το οποίο, με τις πράξεις του [...] εισέρχεται μέσα στην σφαίρα της δημόσιας αρένας [...]. Το Δικαστήριο πρέπει επίσης να ελέγξει αν οι εθνικές αρχές έχουν εξασφαλίσει μία δίκαιη ισορροπία μεταξύ, αφ' ενός, της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης [...] και, αφ' ετέρου, εκείνης του δικαιώματος στην φήμη των καταγγελλομένων προσώπων, το οποίο, ως στοιχείο της ιδιωτικής ζωής, προστατεύεται από το άρθρο 8 της Σύμβασης (*Chaunuy* και λοιποί κατά Γαλλίας, αριθ. 64915/01, παρ. 70, *in fine*, CEDH 2004-VI).

Στην υπόθεση *Γρηγοριάδης κατά Ελλάδος* (121/1996/740/939) 25.11.1997 (Μείζων 266 Συνθ.) το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι η επιστολή έφεδρου υπαξιωματικού προς τον ιεραρχικά ανώτερό του με την οποία καταφερόταν με σκληρές επικρίσεις κατά του στρατού, οι οποίες όμως δεν ήταν υβριστικές, δεν συνιστούσε κατ' άρθ. 74 ΣτρΠΚ, που ίσχυε τότε, «περιύβριση του στρατεύματος». Η κριτική έγινε στο πλαίσιο μιας ευρύτερης προβληματικής για τον ρόλο των ενόπλων δυνάμεων, η πρακτική της επίδραση στην πειθαρχία του στρατεύματος ήταν μηδαμινή και δεν δημοσιεύθηκε σε ευρύτερο ακροατήριο. Η απόφαση όμως ελήφθη με ισχυρή μειοψηφία (12 υπέρ έναντι 8). Το ΕΔΔΑ τόνισε χαρακτηριστικά (παρ. 45) ότι «το άρθ. 10 δεν σταματά στις πύλες των στρατώνων». Το ΕΔΔΑ στην απόφαση *Παρασκευόπουλος κατά της Ελλάδας* (64184/11) 28.06.2018 267 κλήθηκε να κρίνει άρθρο με τίτλο «Η φαιδρότητα της εξουσίας» το οποίο ανέφερε μεταξύ άλλων τα ακόλουθα: «Επειδή αυτοί οι άνθρωποι θα υπηρετήσουν [...] κυρίως τα προσωπικά τους συμφέροντα πολύ πιο πρόθυμα προκειμένου να επιβάλουν τον εαυτό τους πιο εύκολα από άλλους την ψήφο των οποίων τσίμπησαν δίνοντας πολλές υποσχέσεις [...]». Το ΕΔΔΑ (παρ. 29) τόνισε ότι «η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί ένα από τα βασικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την πρόδοό της και για την αυτοεκπλήρωση κάθε ατόμου. Υπό την προϋπόθεση της παρ. 2, το άρθ. 10 έχει εφαρμογή όχι μόνο στις "πληροφορίες" ή "ιδέες" που ευνοϊκά λαμβάνονται ή θεωρούνται ως αβλαβείς ή ως ζήτημα αδιαφορίας, αλλά επίσης σε εκείνα που προσβάλλουν, συγκλονίζουν ή ενοχλούν. Αυτά είναι οι απαιτήσεις του πλουραλισμού, της ανοχής και της ανεκτικότητας χωρίς τα οποία δεν υπάρχει καμία "δημοκρατική κοινωνία". Όπως περιγράφεται στο άρθ. 10, αυτή η ελευθερία υπόκειται σε

εξαιρέσεις, που πρέπει ωστόσο να ερμηνευτούν αυστηρά και η ανάγκη για οιοσδήποτε περιορισμούς πρέπει να καθιερωθεί πειστικά (δείτε, μεταξύ άλλων αρχών, Ρεργα κατά Ιταλίας [Τμήμα Μείζον. Συνθ.], αρ. 48898/99, παρ.39, ΕΔΔΑ 2003–V και οι παραπομπές που αναφέρονται σε αυτή).

- 268** 34. Όπου το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης αντισταθμίζεται με το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής, τα αντίστοιχα κριτήρια που παρατίθενται στη νομολογία του Δικαστηρίου περιλαμβάνουν: (α) συνδρομή σε διάλογο γενικού ενδιαφέροντος, (β) πόσο γνωστό είναι το άτομο που αφορά και ποιο ήταν το θέμα της δημοσίευσης, (γ) προηγούμενη συμπεριφορά του προσώπου που αφορά, (δ) μέθοδος λήψης πληροφοριών και εγκυρότητα αυτών, (ε) περιεχόμενο, μορφή και συνέπειες της δημοσίευσης και (στ) σοβαρότητα της κύρωσης που επιβλήθηκε εναντίον του [...].
- 269** 41. [Τ]ο Δικαστήριο [...] επαναλαμβάνει ότι, [...] ένας βαθμός υπερβολής επιτρέπεται [...] και] κρίνει ότι ούτε η αμφισβητούμενη δήλωση ούτε το άρθρο αν το δει κανείς ως σύνολο, δεν μπορεί να γίνει κατανοητό ότι είναι μία ανώφελη προσωπική επίθεση».
- 270** Στην υπόθεση *Ρίζος και Δάσκακας κατά Ελλάδας* (65545/01) 27.05.2004, το ΕΔΔΑ είχε την ευκαιρία να τοποθετηθεί αναφορικά με την ειδική διαδικασία των διαφορών περί τύπου του άρθ. 681Δ ΚΠολΔ το οποίο καταργήθηκε σιωπηρά με το άρθ. 1 ν. 4335/2015. Στην ίδια υπόθεση το ΕΔΔΑ αποσαφήνισε την έννοια του όρου «αναγκαίοι» σε μία δημοκρατική κοινωνία για τους περιορισμούς του άρθ. 10 παρ. 2 ΕΣΔΑ: «39. Το επίθετο 'αναγκαίοι', σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2, εμπεριέχει την ύπαρξη μιας 'επιτακτικής κοινωνικής ανάγκης'. Τα συμβαλλόμενα κράτη απολαμβάνουν μιας σχετικής διακριτικής ευχέρειας προκειμένου να κρίνουν για την ύπαρξη μιας τέτοιας ανάγκης, αλλά η ευχέρεια αυτή συνοδεύεται από έναν ευρωπαϊκό έλεγχο, ο οποίος αναφέρεται ταυτόχρονα στον νόμο και στις αποφάσεις που τον εφαρμόζουν, ακόμη και όταν αυτές προέρχονται από ένα ανεξάρτητο δικαστήριο».
- 271** Σε σχέση με τις επικρίσεις των λειτουργών της δικαιοσύνης, το ΕΔΔΑ τόνισε (παρ. 42) ότι «ο τύπος αντιπροσωπεύει πράγματι ένα από τα μέσα που διαθέτουν οι πολιτικοί υπεύθυνοι και η κοινή γνώμη για να εξασφαλίσουν ότι οι δικαστές θα ανταποκριθούν στις υψηλές ευθύνες τους σύμφωνα με τον συστατικό σκοπό της αποστολής που τους έχει ανατεθεί».
- 272** Στην απόφαση *Κυδώνης κατά Ελλάδας* (24444/07) 02.04.2009, το ΕΔΔΑ τόνισε (σκ. 35) ότι «μία ποινή κάθειρξης η οποία επιβάλλεται για αδίκημα το οποίο τελέσθηκε στον τομέα του τύπου, είναι συμβατή με την ελευθερία της δημοσιογραφικής εκφράσεως, την οποία εγγυάται το άρθρο 10 της Συμβάσεως, μόνο υπό εξαιρετικές περιστάσεις, και ειδικότερα

όταν έχουν βάνουσα θιγεί άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως, π.χ., στην περίπτωση λόγου ο οποίος προωθεί το μίσος ή τη βία [...].

37. [...] τα επιληφθέντα δικαστήρια όχι μόνο δεν αναγνώρισαν στον προσφεύγοντα, 273 δημοσιογράφο και εκδότη, κανένα δικαιολογημένο ενδιαφέρον για τη δημοσίευση του επίδικου άρθρου, αλλά, αντέστρεψαν το βάρος της απόδειξης, γεγονός ακόμα πιο απρόσμενο, κατηγορώντας τον ότι παρέλειψε να αποδείξει ένα τέτοιο ενδιαφέρον».

Η απόφαση του ΕΔΔΑ, στην υπόθεση *Η Αυγή Εκδοτικός και Δημοσιογραφικός Οργανισμός Α.Ε. και Καρής κατά Ελλάδας* (15909/06) 05.06.2008, είναι σημαντική γιατί αφορά τον ακραίο πολιτικό χαρακτηρισμό «γνωστός εθνικοπαράφρων» για δημοσιογράφο, πολιτικό και μετέπειτα βουλευτή σε άρθρο τον Ιουνίου του 2000 που αφορούσε την απόφαση της ΑΠΔΠΧ για τις ταυτότητες. [...] Κατά τον Άρειο Πάγο, ο χαρακτηρισμός του ως «ακροδεξιού» και «εθνικιστή» θα αρκούσε για να εκφράσει το περιεχόμενο των σκέψεων του συντάκτη του άρθρου. Το ΕΔΔΑ αφού επανέλαβε (παρ. 25) την πάγια θέση του για «τον εξέχοντα ρόλο, αυτόν του 'μαντρόσκυλου', που παίζει ο τύπος μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία» έκρινε πως: «32. Σε ό,τι αφορά τη φύση των επίδικων εκφράσεων, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η έκφραση 'γνωστός εθνικοπαράφρων' αποτελεί αξιολογική κρίση η οποία δεν επιδέχεται απόδειξης και δεν εμπίπτει στην κατηγορία γεγονότων δυνάμενων να αποδειχθούν. Επιπλέον, η επίδικη έκφραση δεν στερείται πραγματικής βάσης. [...] 33. [...] Ωστόσο, ο ρόλος των εθνικών δικαστηρίων σε μία δίκη για δυσφήμιση δεν συνίσταται στο να υποδείξουν στον δημοσιογράφο το αυστηρό ελάχιστο των εκφράσεων και χαρακτηρισμών που μπορεί να χρησιμοποιεί όταν ασκεί, μέσα στα πλαίσια του επαγγέλματός του, το δικαίωμά του για κριτική, ακόμα και με δριμύ τρόπο. Τα εθνικά δικαστήρια καλούνται αντιθέτως να εξετάσουν αν το πλαίσιο της υπόθεσης, το δημόσιο ενδιαφέρον και η πρόθεση του δημοσιογράφου δικαιολογούσαν την πιθανή χρήση μιας δόσης πρόκλησης ή υπερβολής».

Στην υπόθεση *Κατράμη κατά Ελλάδος* (19331/05) 06.12.2007, το ΕΔΔΑ έκρινε τον 275 χαρακτηρισμό «καραγκιόζης» που αποδόθηκε από δημοσιογράφο σε ανακριτή και δέχθηκε ότι (παρ. 41) οι εκφράσεις «επίορκος» και «καραγκιόζης» είναι, μάλλον, αξιολογικές κρίσεις οι οποίες δεν επιδέχονται απόδειξη και δεν εμπίπτουν στην κατηγορία γεγονότων δυναμένων να αποδειχθούν.

Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Καψής και Δανίκας κατά Ελλάδας* (52137/12) 276 19.01.2017 έκρινε ότι η χρήση της έκφρασης «παγκοίνως άγνωστη» για μια ηθοποιό (παρ. 37) «άμα διαβαστεί μέσα στα συμφραζόμενά της, είναι μάλλον αξιολογική κρίση που δεν επιδέχεται απόδειξη, και όχι ένα γεγονός, το οποίο μπορεί αντικειμενικά να απο-

δειχθεί. Εξάλλου, η φράση αυτή δεν στερείτο οποιασδήποτε πραγματικής βάσης εφόσον η Π.Μ., η οποία ήταν ηθοποιός, δεν κατείχε δημόσιο αξίωμα κατά το παρελθόν [...].»

- 277** Στην υπόθεση *Μπαλάσκας κατά Ελλάδας*, (73087/17) 05.11.2020 ο προσφεύγων δημοσιογράφος δημοσίευσε στις 19 Νοεμβρίου 2013, ένα άρθρο το οποίο περιελάμβανε το ακόλουθο απόσπασμα: «[...] Με αφορμή την επέτειο της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και εκμεταλλευόμενος την ανοχή των προϊσταμένων του, ο θεωρητικός του μορφώματος της Χρυσής Αυγής στη Λέσβο δημοσιεύει στο προσωπικό του ιστολόγιο ... νεοφασιστικά εμέσματα, υπό τον τίτλο 'Το απόλυτο ψεύδος είναι ένα: Αυτό του Πολυτεχνείου του 1973'».
- 278** Σε τελευταίο βαθμό η απόφαση ΑΠ 686/2017 δέχθηκε ότι «η αναφερόμενη στο σκεπτικό και διατακτικό φράση ο γνωστός δεδηλωμένος νεοναζί γυμνασιάρχης του ..., ο θεωρητικός του μορφώματος της ..., είναι κατά κοινή αντίληψη εξυβριστική, καθώς και ότι ο κατηγορούμενος με τη φράση αυτή σκόπευε να μειώσει την τιμή και υπόληψη του εγκαλούντος και την εν γένει προσωπικότητά του. Περαιτέρω, [...] η φράση αυτή δεν ήταν αναγκαία, να την συμπεριλάβει ο αναιρεσείων από δικαιολογημένο ενδιαφέρον προς ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού της επίμαχης εφημερίδας στο σχετικό δημοσίευμα, που αφορούσε τον πολιτικώς ενάγοντα, ο οποίος ως εκπαιδευτικός είναι γνωστός στην τοπική κοινωνία [...] Τέλος δεν έχει εφαρμογή η διάταξη του άρθρου 367 παρ. 1 γ' ΠΚ γιατί είναι προφανές ότι με τις φράσεις αυτές αποσκοπούσε να προσβάλλει την τιμή και υπόληψη του πολιτικώς ενάγοντος».
- 279** Το ΕΔΔΑ (παρ. 54) υπενθύμισε ότι όροι όπως 'νεοφασίστας' και 'ναζί' δεν δικαιολογούν αυτομάτως την καταδίκη για δυσφήμιση λόγω του ειδικού στίγματος που συνδέεται με αυτούς [...]. Στην υπόθεση *Bodrožić κατά Σερβίας* (32550/05) παρ. 51, 23.06.2007) το Δικαστήριο επανέλαβε την άποψή του ότι οι γενικά προσβλητικές εκφράσεις «ηλίθιος» και «φασίστας» μπορούν να θεωρηθούν αποδεκτές επικρίσεις σε ορισμένες περιπτώσεις [...]. Παρατήρησε επίσης στην υπόθεση *Bodrožić* ότι το να αποκαλεί κάποιον φασίστα, ναζί ή κομμουνιστή δεν μπορεί από μόνο του να ταυτιστεί με μια πραγματική δήλωση της κομματικής σχέσης του προσώπου αυτού [...]. Επιπλέον, στην υπόθεση *Gavrionović κατά Μολδαβίας* (25464/5) 15.12.2009) το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθ. 10 μετά την καταδίκη του προσφεύγοντος ότι φέρεται να χρησιμοποίησε τη λέξη «φασίστας» εναντίον ενός δημόσιου λειτουργού.
- 280** Το ΕΔΔΑ (παρ. 59) επανέλαβε ότι η παρουσίαση ενός άρθρου του τύπου και το ύφος που χρησιμοποιείται σε αυτό είναι θέμα απόφασης των συντακτών, επί της οποίας δεν είναι κατ' αρχήν για αυτό, ή για τα εθνικά δικαστήρια, να εκδώσουν απόφαση [...]. Ωστόσο, η ελευθερία της δημοσιογραφίας δεν είναι απεριόριστη και ο τύπος δεν πρέπει να υπερβεί ορισμένα όρια στο πλαίσιο αυτό, ιδίως «την προστασία ... των δικαιωμάτων

των τρίτων». Εν προκειμένω ούτε οι προσαπτόμενες δηλώσεις ούτε το άρθρο ως σύνολο μπορούν να θεωρηθούν ως άσκοπη προσωπική επίθεση ή προσβολή.

Το ΕΔΔΑ με την απόφασή του *Ματάλας κατά Ελλάδος* (1864/18) 25.03.2021 έκρινε ότι η **281** εξώδικη πρόσκληση–δήλωση–διαμαρτυρία–γνωστοποίηση απεστάλη ιδιωτικά και ότι ο προσφεύγων δεν τη δημοσίευσε, ούτε διέδωσε με άλλο τρόπο τους ισχυρισμούς του στον έξω κόσμο. Ομοίως, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι η καταγγελία συκοφαντικής δυσφήμισης ανέκυψε από την αλληλογραφία μεταξύ του προσφεύγοντος και της αντίδικου του και όχι από υλικό που δημοσιεύθηκε στα μέσα ενημέρωσης και ότι ως εκ τούτου οι επίμαχες δηλώσεις δεν έγιναν δημόσια. Συνεπώς, οι τυχόν αρνητικές τους επιπτώσεις στην υπόληψη της υπήρξαν εξαιρετικά περιορισμένες. Αντίθετα με την εκτίμηση των εθνικών δικαστηρίων, δεν μπορεί να διαπιστωθεί ότι το περιεχόμενο του εγγράφου έγινε γνωστό σε πολλά πρόσωπα, όπως ο δικηγόρος που το συνέταξε, ο δικαστικός επιμελητής που εκτέλεσε την επίδοση ή οι ένοικοι της πολυκατοικίας όπου έγινε η επίδοση. Ειδικότερα, ο δικηγόρος και ο δικαστικός επιμελητής έλαβαν γνώση του περιεχομένου του εγγράφου στο πλαίσιο της άσκησης των καθηκόντων τους. Τέλος επιβλήθηκαν ποινικές κυρώσεις. Ως εκ τούτου, υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της Σύμβασης.

Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Κουτσογιάντος και Πανατζής κατά Ελλάδας* **282** (54608/09, 54590/09) 22.09.2015 έχει μεγάλη σημασία επειδή αφορούσε οξύτατους και προσωπικούς χαρακτηρισμούς σε άρθρο με τίτλο «Ξενοδοχείο Ξενία και Αλτσαϊμέρ» και υπότιτλο «Να ζητήσουν συγγνώμη και ν'αποσυρθούν». Το άρθρο περιείχε και τα ακόλουθα αποσπάσματα: «Μόνον ως μια κακόγουστη φάρσα μπορεί να χαρακτηριστεί η αναφορά του Φ.Φ. στην επικείμενη εξέταση της υπόθεσης αξιοποίησης του ξενοδοχείου Ξενία Ιωαννίνων από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο, αφού κατάφερε επί Δημαρχίας του, αυτό να λειτουργεί ως Μπρεζνιεφικού στυλ κολεκτίβα, που φυσικά χρεωκόπησε, όπως όλες, άλλωστε, οι Δημοτικές Επιχειρήσεις (...). Η γεροντική άνοια που διακρίνει την πολιτική του στάση και συμπεριφορά αποδεικνύεται και απ' το ότι ξεχνάει την «ιδέα» του για την αξιοποίηση του αρχοντικού του ευεργέτη Μ. (διατηρητέο μνημείο) με την μέθοδο της αντιπαροχής !!! (...) να θυμηθεί τις συκοφαντικές και ρουφιανοχαφιέδικες επιστολές που έστειλε στον Υπουργό Πολιτισμού (...)».

Το ΕΔΔΑ τόνισε (παρ. 45) ότι «η πολιτική λαιδωρία περνάει συχνά σε προσωπικό επί- **283** πεδο: πρόκειται εδώ για τους κινδύνους του πολιτικού παιγνιδιού και της ελεύθερης ανταλλαγής ιδεών, εγγυήσεων μιας δημοκρατικής κοινωνίας (Lopes Gomes da Silva κατά Πορτογαλίας, 37698/97, παρ. 34). Κατά συνέπεια, εν προκειμένω, οι εκφράσεις που χρησιμοποίησε ο δεύτερος προσφεύγων δεν πρέπει να θεωρηθούν άσκοπες προσβο-

λές εφόσον σχετίζονταν με την κατάσταση που σχολίαζε ο ενδιαφερόμενος». Συνεπώς δεν θα έπρεπε να ερμηνευθεί ως προσωπική επίθεση αφού οι χρησιμοποιούμενες εκφράσεις σχετίζονταν στενά με τη διαχείριση από τον Δήμο ορισμένων υποθέσεων της πόλης των Ιωαννίνων.

- 284** Η απόφαση ΑΠ 881/2015 δέχθηκε ότι: «Σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 525 παρ. 1 του ΚΠΔ, η ποινική διαδικασία που περατώθηκε με αμετάκλητη απόφαση επαναλαμβάνεται προς το συμφέρον του καταδικασμένου για πλημμέλημα ή κακούργημα μόνο στις περιπτώσεις που αναφέρονται περιοριστικά στο άρθρο αυτό. Μεταξύ αυτών είναι και η περίπτωση σύμφωνα με την οποία "αν με απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπιστώνεται παραβίαση δικαιώματος που αφορά τον δίκαιο χαρακτήρα της διαδικασίας που τηρήθηκε ή την ουσιαστική διάταξη που εφαρμόσθηκε». [...] Όμως η επανάληψη της διαδικασίας σε αυτή την περίπτωση, τελεί υπό την αυτονόητη προϋπόθεση, ότι η διαπιστωθείσα από το ΕΔΔΑ παραβίαση του δικαιώματος του αιτούντος επηρέασε, και μάλιστα αρνητικά, την κρίση του ποινικού δικαστηρίου, η δε επανόρθωση της βλάβης αυτού (του αιτούντος) μπορεί να επιτευχθεί με την επανάληψη της διαδικασίας». Το σκεπτικό αυτό είναι αινιγματικό, εφόσον το ΕΔΔΑ διαπιστώνει παραβίαση ενός δικαιώματος προστατευόμενου από την ΕΣΔΑ σε συγκεκριμένη υπόθεση, έτσι ώστε να είναι δύσκολο να εξηγηθεί πώς είναι δυνατόν να υπάρχει παραβίαση στην υπόθεση αυτή η οποία άφησε ανεπηρέαστο το δικάσαν δικαστήριο. Πώς διαπίστωσε το ΕΔΔΑ παραβίαση του δικαιώματος για λόγους που ήταν άσχετοι με την καταδίκη του προσφεύγοντος από το ποινικό δικαστήριο;

XXII. Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΡΥΘΜΙΣΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ ΤΗΣ

- 285** Το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. περιλαμβάνοντας τη μετοχή «τηρώντας» («τηρών» στην καθαρεύουσα), φαίνεται να ανοίγει ευρύ πεδίο στον κοινό νομοθέτη. Για πολλά χρόνια, τουλάχιστον ως το Σύνταγμα του 1975, αυτή ήταν η κρατούσα θέση της νομολογίας του ΑΠ: Το κέντρο βάρος του ατομικού δικαιώματος εντοπίζεται στην επιφύλαξη του νόμου, αντί για την συνταγματική κατοχύρωσή του (Τασόπουλος, 1998, σελ. 382). Στη λογική αυτή, ο νόμος συνιστά μετακινούμενο, μεταβλητό όριο του δικαιώματος, χωρίς ιδιαίτερο έλεγχο των ρυθμίσεών του, εφόσον δεν προσβάλλεται ο πυρήνας του δικαιώματος ή δεν παραβιάζεται ρητή συνταγματική διάταξη, όπως η απαγόρευση της λογοκρισίας. Αυτό όμως ανατρέπει ουσιαστικά την ιεραρχία του Συντάγματος και του νόμου και ο νόμος γίνεται το μέτρο του κατοχυρωμένου από το Σύνταγμα δικαιώματος.
- 286** Υπό το Σύνταγμα του 1975, α) ενόψει της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας και της αποκατάστασης των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού χωρίς εξαιρέσεις και αποκλεισμούς,

β) της αναγνώρισης από τον συντακτικό νομοθέτη της προστασίας που παρέχει η ΕΣΔΑ στο άρθρ. 10 αυτής σε ελάχιστο όριο της ελληνικής έννομης τάξης και γ) (μετά από την αναθεώρηση του 2001) της ρητής κατοχύρωσης της αρχής της αναλογικότητας, η αρχαϊκή ερμηνεία του «τηρώντας τους νόμους του κράτους» ως κέντρου βάρους του άρθρ. 14 Σ. είναι εκτός συνταγματικής τάξης.

Συνεπώς «τηρώντας τους νόμους του κράτους» σημαίνει μόνον νόμους που είναι **287** σύμφωνοι με τη ratio της ελευθερίας της έκφρασης, σέβονται το ελάχιστο της ΕΣΔΑ, τη σπουδαιότητα του δικαιώματος για τη λαϊκή κυριαρχία, τον πλουραλιστικό και φιλελεύθερο, χαρακτήρα του πολιτεύματος, τον ανοικτό, συμπεριληπτικό και ανεκτικό χαρακτήρα της κοινωνίας.

Επομένως, κρίσιμη είναι η *διάκριση* μεταξύ νόμων που *ρυθμίζουν* το δικαίωμα και **288** νόμων που το *περιορίζουν*. Κατά κανόνα οι *ρυθμίσεις* επιβάλλονται με διατάξεις *διοικητικού* χαρακτήρα, ενώ οι *περιορισμοί* από *ποινικού* χαρακτήρα (ουσιαστικούς ποινικούς νόμους, τυπικούς ή κατά νομοθετική εξουσιοδότηση άρθρ. 43 παρ. 2 Σ. κατά την κρατούσα πρακτική στη χώρα μας). Η διάκριση αυτή μεταξύ ρύθμισης και περιορισμού δεν είναι σχολαστική ή απλώς εννοιολογική, επειδή έχει κεντρική σημασία για το δίκαιο της ελευθερίας της έκφρασης.

Είναι ευκολότερο να ορίσουμε τη ρύθμιση για να προκύψει εξ αντιδιαστολής η έννοια **289** του περιορισμού. *Η ρύθμιση αφορά τη θέσπιση κανόνων που σκοπό έχουν να διευκολύνουν και να συμβάλουν στην πλέον λυσιτελή άσκηση του δικαιώματος ακωλύτως από όλους, χωρίς διακρίσεις και με τον ευρύτερο τρόπο, η δε λειτουργία της ρύθμισης συνάδει με τον σκοπό της αυτό.* Συνεπώς η ρύθμιση επιχειρεί ιδίως να επιλύσει προβλήματα συντονισμού μεταξύ των φορέων του δικαιώματος εντός μιας ρυθμιστικής τάξης. Ρυθμιστικό χαρακτήρα έχει π.χ. ο κανόνας που προβλέπει τη διάρκεια των συζητήσεων στη Βουλή ώστε να μπορέσει να τοποθετηθεί όσο το δυνατόν μεγαλύτερος αριθμός Βουλευτών διασφαλίζοντας βέβαια τον αναγκαίο ελάχιστο χρόνο στον καθένα. Ομοίως ρυθμιστικός είναι και ο κανόνας ότι ο διευθύνων τη συζήτηση δίνει τον λόγο ή τον αφαιρεί, γιατί αν όλοι επιχειρούσαν να μιλήσουν συγχρόνως ή αυτοβούλως δεν θα ακουγόταν κανείς. Χαρακτηριστική είναι η ρύθμιση της κυκλοφορίας στους δρόμους. Μεταφορικά ισχύει το ίδιο και για τους διαύλους επικοινωνίας. Η ρύθμιση επιλύει προβλήματα συντονισμού, σε σχέση π.χ. με τη διαφύλαξη του κοινόχρηστου χαρακτήρα του δημόσιου χώρου ο οποίος δεν συμβιβάζεται με την μονοπώλησή του από ένα φορέα, καθόσον συνιστά θεμελιώδη αρχή της ελευθερίας της έκφρασης η διαφύλαξη του *πλουραλισμού* και του προσβάσιμου χαρακτήρα του, ώστε να είναι ανοικτός σε όλες τις απόψεις

- 290** Πέρα από την προηγούμενη περίπτωση όπου η ρύθμιση επιλύει προεχόντως προβλήματα συντονισμού, ρυθμιστικό χαρακτήρα έχει και η επίλυση συγκρούσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τον βέλτιστο τρόπο που επιτυγχάνει την καλύτερη και πληρέστερη άσκηση αμφοτέρων και σέβεται τη δίκαιη ισορροπία μεταξύ τους. Συνεπώς ρύθμιση συνιστά η επιβολή περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης για χάρη του ιδιωτικού βίου ή της τιμής των προσώπων. Η κρίσιμη διαφορά όμως μεταξύ των δύο περιπτώσεων, του συντονισμού και της στάθμισης, είναι ότι στη δεύτερη το μέτρο είναι κυμαινόμενο και η κρίση πιο ασαφής και ρευστή σε σχέση με την περίπτωση του συντονισμού. Αν λοιπόν η δίκαιη ισορροπία, όποια και αν είναι αυτή, δεν επιτευχθεί, τότε η απόκλιση από αυτό το ιδανικό σημείο ισορροπίας συνιστά για το δικαίωμα που επιβαρύνεται υπέρμετρα δυσανάλογο περιορισμό του, αντί για ρύθμιση. Συνεπώς η διάκριση μεταξύ ρύθμισης και περιορισμού δεν είναι πάντα ευχερής ούτε σαφής στην περίπτωση της σύγκρουσης ισότιμων δικαιωμάτων, σύμφωνα με τον κανόνα που ισχύει στην ελληνική έννομη τάξη για την ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων. Εξυπακούεται ότι το ίδιο ισχύει και στην περίπτωση που η σύγκρουση αφορά ένα ατομικό και ένα κοινωνικό δικαίωμα.
- 291** Αντίθετα περίπτωση περιορισμού του δικαιώματος έχουμε όταν επιβάλλεται ουσιαστική απαγόρευση περιεχομένου ή επιβαρύνεται η ελευθερία της έκφρασης με διαδικαστικές διατυπώσεις, γνωστοποιήσεις ή άλλους όρους και προϋποθέσεις, που δεν απαγορεύονται από το Σύνταγμα (άρα όχι λογοκρισία ή προληπτικά μέτρα, όπως η άδεια πριν από τη δημοσίευση), αλλά δεν έχουν ρυθμιστικό χαρακτήρα.
- 292** Η ρύθμιση αφορά κυρίως κανόνες που παρεμβαίνουν στην ελευθερία της έκφρασης (στον υλικό και ήδη στην ψηφιακή εποχή άυλο χώρο επικοινωνίας) με διατάξεις *χρονικές, τοπικές και τροπικές* (time, place, manner regulations). Ο δημόσιος χώρος ως υπόβαθρο της δημόσιας σφαίρας, forum εντός του οποίου επιτρέπεται και μάλιστα είναι συνταγματικά κατοχυρωμένη η ελευθερία της έκφρασης, περιλαμβάνει κατ'εξοχήν τους δρόμους και τις πλατείες και άλλα κοινόχρηστα πράγματα παραδοσιακά συνυφασμένα με την επικοινωνία των πολιτών. Η ρύθμιση της ελευθερίας της έκφρασης στα fora αυτά δεν επιτρέπεται να έχει ως σκοπό τον αποκλεισμό κάποιων ιδεών λόγω του περιεχομένου τους ούτε εν γένει την αποθάρρυνση της ελευθερίας της έκφρασης. Το ζήτημα αυτό συνδέεται με το ειδικότερο πρόβλημα του ελέγχου της βούλησης του νομοθέτη και της κανονιστικής δράσας διοίκησης. Η βούληση, ανεξάρτητα από τη δογματική της αντιμετώπιση στο πλαίσιο της κατάχρησης εξουσίας, ασκεί επιρροή για τις ανάγκες του ελέγχου αναλογικότητας αναφορικά με τον νόμιμο σκοπό που επιδιώκει ένας περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης, καθόσον η νομιμότητα

του σκοπού δεν πρέπει να ελέγχεται δυνητικά και αφηρημένα, αλλά συγκεκριμένα και πραγματικά. Η απαγόρευση δικαστικού ελέγχου της σκοπιμότητας ενός μέτρου δεν αποκλείει τη διαπίστωση της παρανομίας του επιδιωκόμενου σκοπού για τις ανάγκες εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Εξίσου σημαντική και συμπληρωματική με την αρχή του πλουραλισμού είναι εκείνη **293** της *ισότητας*–απαγόρευσης διακρίσεων και της *ουδετερότητας* του νομοθέτη και της διοίκησης απέναντι στο περιεχόμενο των απόψεων που εκφράζονται στη δημόσια σφαίρα. Ο αποκλεισμός κάποιας ιδέας ή ο στόχος της αποθάρρυνσης ή του περιορισμού κάποιας ιδέας λόγω περιεχομένου είναι κατ' αρχήν απαγορευμένος. Προφανώς εδώ η διοικητική πρακτική στη διάθεση του χώρου έχει μεγάλη σημασία και επιτρέπει να συναχθούν συχνά αντικειμενικά συμπεράσματα για την τήρηση ή όχι της αρχής της ίσης μεταχείρισης όλων των απόψεων. Πάντως η ίση μεταχείριση δεν αποκλείει ειδικότερα ζητήματα σε σχέση με την αναλογική ή την αριθμητική εφαρμογή της, αναλόγως της εκλογικής δύναμης των διαγωνιζόμενων πολιτικών δυνάμεων. Είναι όμως σαφές ότι εάν ένας ΟΤΑ αφιερώνει μια αίθουσά του για πολιτιστικές και κοινωνικοπολιτικές εκδηλώσεις, δεν μπορεί π.χ. να αποκλείσει την αντίπαλη πτέρυγα της δημοτικής αρχής ούτε να διακρίνει μεταξύ ιδεολογιών αποκλείοντας ορισμένες. Ωστόσο και η αρχή της ουδετερότητας δεν αποκλείεται να ανέχεται οριακές εξαιρέσεις (π.χ. εφόσον πρόκειται για παράνομο ρατσιστικό λόγο σύμφωνα με όσα αναπτύσσονται στην οικεία ενότητα).

Κατ' ακολουθία, έχει υποστηριχτεί πειστικά ότι θεμελιώνεται συνταγματικό δικαίωμα **294** στον δημόσιο χώρο, το οποίο είναι «σύνθετο δικαίωμα που εμπεριέχει το δικαίωμα πρόσβασης και συμμετοχής σε αυτόν και το δικαίωμα χρήσης αυτού, δεν αποσκοπεί μόνο στην πραγμάτωση μιας αρνητικής και αμυντικής ελευθερίας αλλά στην αποφασιστική συμμετοχή του προσώπου ως ατόμου, κοινωνού και πολίτη στην λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος» (Γεωργίου, 2017, σελ. 387, 431). Το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο εξειδικεύει και συμπληρώνει τη ρύθμιση της ελευθερίας της έκφρασης διότι σε μεγάλο βαθμό αμφότερα τα δικαιώματα είναι παραπληρωματικά.

Στην κατηγορία ρυθμίσεων που ελέγχονται με βάση τις ανωτέρω αρχές υπάγονται οι **295** (κατ' αποτέλεσμα επιτρεπτικοί ως επί το πλείστον) κανόνες (π.χ. οι αστυνομικές διατάξεις για τη ρύθμιση της πρόσβασης στα πάρκα) που ρυθμίζουν τη χρήση κοινοχρήστων πραγμάτων. Πρόκειται για δημόσιους χώρους στους οποίους ο δημόσιος χαρακτήρας (δρόμοι, πλατείες κ.λπ.) βαραίνει ιδιαίτερα υπέρ της άσκησης του δικαιώματος ελευθερίας της έκφρασης (traditional public forums στη νομολογία του ΑΔ ΗΠΑ, βλ. *Hague v. CIO*, 307 US 496 (1939)). Οι ρυθμίσεις της χρήσης των χώρων αυτών πρέπει

κατ' αρχήν να αφήνουν άθικτη την ουσιαστική άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης σύμφωνα με τον προορισμό τους (βλ. Γεωργίου, 2017, σελ. 289).

- 296** Αντίθετα με τους δημόσιους χώρους που χρησιμεύουν παραδοσιακά ως τόποι συζήτησης όπως η αρχαία αγορά, ιδιαίτερα προβλήματα παρουσιάζει η περίπτωση των ιδιωτικών δημόσιων χώρων, δηλαδή εκείνων στους οποίους υφίστανται δικαιώματα κυριότητας, αλλά τους έχουν ανοίξει οι ιδιοκτήτες στο κοινό. Στην κατηγορία αυτή εμπίπτουν π.χ. καφενεία, μπαρ κ.λπ., όταν είναι προορισμένα κατ' αρχήν για ομάδες προσώπων συγκεκριμένης ιδεολογίας ή πεποιθήσεων. Ο περιορισμός με αναφορά στην κοινωνικοπολιτική ταυτότητα των θαμώνων είναι θεμιτός εφόσον κατά κανόνα υπάρχει περιθώριο επιλογής ή ακώλυτη δυνατότητα ίδρυσης εναλλακτικού χώρου ο οποίος θα είναι ανοικτός στους ενδιαφερόμενους. Κατ' αρχήν οι περιπτώσεις αυτές θέτουν προβλήματα τριτενέργειας και λύνονται με εφαρμογή των γενικών ρητρών του Αστικού Κώδικα (καλή πίστη, καταχρηστική άσκηση δικαιώματος), υπό το φως των θεμελιωδών αρχών και δικαιωμάτων του Συντάγματος, περιλαμβανομένης της ελευθερίας της έκφρασης.
- 297** Ιδιαίτερα απαιτητικά προβλήματα σταθμίσεων δημιουργεί η ελευθερία της έκφρασης στα μεγάλα εμπορικά κέντρα τα οποία ανήκουν στην κυριότητα ιδιωτών, είναι όμως ανοικτά στο κοινό. Ίσως η *ad hoc* εξέταση κάθε ατομικής περίπτωσης δεν προσφέρεται για τις περιπτώσεις αυτές και συνεπώς θα ήταν επιβεβλημένο από τις διατάξεις για την ελευθερία της έκφρασης να υπάρχει κανονισμός λειτουργίας που θα οριοθετεί με τρόπο αντικειμενικό τα δικαιώματα πρόσβασης των προσώπων που επιθυμούν να μιλήσουν, χωρίς διακρίσεις ανάλογα με τις ιδέες που θα ακουστούν, αλλά λαμβάνοντας υπόψη τόσο την ελευθερία της έκφρασης όσο και τον εμπορικό χαρακτήρα του ιδιωτικού χώρου, ο οποίος δεν πρέπει να παρακωλύεται ούτε να επιβαρύνεται π.χ. με την υπερβολική ρύπανσή του.
- 298** Εξάλλου ιδιαίτερα προβλήματα τίθενται σε σχέση με *sui generis* δημόσιους χώρους όπως είναι οι πανεπιστημιακοί χώροι (βλ. Γεωργίου, 2017, σελ. 272) όπου η διακίνηση των ιδεών, ανεξαρτήτως περιεχομένου, πρέπει να είναι ακώλυτη, χωρίς εκφοβισμό ή άσκηση βίας. Δυστυχώς στη χώρα μας τα προβλήματα αυτά δεν αντιμετωπίζονται κατά κανόνα με γνώμονα τη φύση και τον προορισμό του πανεπιστημίου, αλλά με κριτήρια κομματικά και κοινωνικοπολιτικά, έτσι ώστε να μην είναι εύκολο να βρεθεί κοινός τόπος για εύλογες ρυθμίσεις σε αυτό το πολιτικά φορτισμένο πεδίο.
- 299** Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις διεθνώς σε σχέση με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτός ο δημόσιος χώρος στην αντικειμενική νομική διάστασή του, ως πεδίο άσκησης των ατομικών ελευθεριών. Χαρακτηριστική

είναι από την άποψη αυτή η απόφαση *S.A.S. v. France* (43835/11) 01.07.2014 του ΕΔΔΑ η οποία δέχθηκε τη γαλλική εκδοχή ρεπουμπλικανικής έμπνευσης για τις υποχρεώσεις της κοινωνικής συμβίωσης (*living together*), π.χ. να μην καλύπτεται τελείως το πρόσωπο με μπουργκα στη δημόσια σφαίρα. Στην περίπτωση αυτή η ελευθερία της έκφρασης συρρέει με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Ζητήματα συρροής αλλά και σύγκρουσης δικαιωμάτων θέτει η κατάληψη των δημόσιων δρόμων σε εκδήλωση διαμαρτυρίας, η οποία απαγορεύεται με βάση τον ΚΟΚ (άρθ. 34, παρ. 12 και 12^Α ν. 2696/1999, όπως τροποποιήθηκε με ν. 4784/2021 άρθ. 17) επειδή παρακωλύει τις συγκοινωνίες και την κυκλοφορία. Τα συναφή προβλήματα σε σχέση με τις συναθροίσεις εξετάζονται στην ερμηνεία του άρθ. 11 Σ. και στην ενότητα για τη συμβολική έκφραση.

Άλλη περίπτωση συρροής δικαιωμάτων, π.χ. ελευθερίας της έκφρασης και προστασίας της τέχνης, τίθεται στην περίπτωση της προβολής κινηματογραφικών ταινιών ή της έκθεσης εικαστικών έργων σε αίθουσες τέχνης όπου επί της αρχής δεν είναι επιτρεπτό να εμποδίζεται η έκφραση με βάση τις πεποιθήσεις ή αντιρρήσεις της πλειοψηφίας (βλ. για τα ζητήματα αυτά ανωτέρω για τη σχέση τέχνης και ελευθερίας έκφρασης).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα απαρχαιωμένης και περιοριστικής εφαρμογής της αρχής της ουδετερότητας του κράτους σε σχέση με την παροχή της δημόσιας υπηρεσίας θέτει η εκδοθείσα υπό το Σ. 1927 απόφαση ΣτΕ Ολομ. 2/1937 η οποία έκρινε συνταγματική τη διαταγή του Υπουργείου Συγκοινωνίας με την οποία «*τα βιβλία και έντυπα τα εκδιδόμενα υπό εταιρίας χιλιαστών μη επιδίδονται εις τους προς ους επιγράφονται αλλά διαχειρίζεσθε ταύτα συμφώνως προς τας διατάξεις του άρθ. 27 του Ν. 4581 περί ταχυδρομικής ανταποκρίσεως ως απαγορευομένης της κυκλοφορίας των βιβλίων και εντύπων τούτων δια των Ταχυδρομείων του Κράτους δυνάμει της παρ. 4 του 1ου άρθρου του Συντάγματος*».

Η αίτηση (με δικηγόρο τον Θ. Τσάτσο) πρόβαλε μεταξύ άλλων την αρχή της ισότητας, την απαγόρευση κάθε προληπτικού μέτρου, όπως είναι η απαγόρευση της παραδόσεως και μεταβιβάσεως των εντύπων δια των ταχυδρομείων, το δικαίωμα της ίσης χρησιμοποίησεως των δημοσίων υπηρεσιών και την ελευθερία του Τύπου και της έκφρασης, καθώς και της θρησκευτικής συνείδησης. Το ΣτΕ απέρριψε την αίτηση επειδή «*η δια της εγκυκλίου ταύτης απαγόρευσις της χρησιμοποιήσεως της δημοσίας υπηρεσίας των Ταχυδρομείων δια την μεταβίβασιν των εντύπων, ων το περιεχόμενον αντίκειται κατά την κρίσιν της αρχής εις την δημοσίαν τάξιν, δεν εξισούται προς την απαγόρευσιν της κυκλοφορίας των εντύπων τούτων, διότι το δια της υπηρεσίας του*

Ταχυδρομείου καθιερούμενον κατά το άρθρον 1 του Νόμου 4581 μονοπώλιον αφορά μόνον τας επιστολάς ουχί δε και τα έντυπα άτινα δύνανται να μεταφέρωνται ακωλύτως δι' οιουδήποτε άλλου μέσου, της διοικήσεως ούσης ελευθέρας όπως τηρούσα τας διατάξεις των νόμων ρυθμίζη κατά το δοκούν τα της λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών, οία και η δια των Ταχυδρομείων μεταφορά». Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η κρίση και εκτίμηση πως «διατρέχει κίνδυνον η δημοσία τάξις ως εκ της δημιουργουμένης διαταραχής μεταξύ των χριστιανών [...] απόκειται εις την Διοίκησιν τυγχάνουσαν ανεξέλεγκτον, εφ' όσον δεν συντρέχει πλάνη περί τα πράγματα μη προκύπτουσα εν προκειμένω εκ του φακέλλου».

- 304** Η ρύθμιση που αποβλέπει στην προαγωγή θεμιτού σκοπού δημοσίου συμφέροντος ελέγχεται πάντως με αυστηρή εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας λόγω του θεμελιώδους χαρακτήρα της ελευθερίας της έκφρασης στη δημοκρατική κοινωνία. Τέλος, η ρύθμιση ορθό είναι να συμβαδίζει με την αρχή της επικουρικότητας, ως ελάχιστη παρέμβαση του κράτους στο εγγύτερο προς τον πολίτη επίπεδο ρύθμισης του δικαιώματός του (εφαρμογή της αποκέντρωσης και αυτοδιοίκησης).
- 305** Χαρακτηριστική περίπτωση απαγορευτικών ρυθμίσεων της ελευθερίας της έκφρασης οι οποίες είναι ουδέτερες αλλά ελέγχονται από την άποψη της αρχής της αναλογικότητας αναφορικά με το εύρος και την ένταση των περιορισμών που επιβάλλουν είναι εκείνη των προβλεπόμενων κανόνων προβολής των πολιτικών κομμάτων κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου, στον ν. 3023/2002 (ΦΕΚ Α΄ 146) «Χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων από το κράτος. Έσοδα και δαπάνες, προβολή, δημοσιότητα και έλεγχος των οικονομικών των πολιτικών κομμάτων και των υποψήφιων βουλευτών». Οι διατάξεις αυτές ενώ φέρουν τον μανδύα ρύθμισης, σε πολλά σημεία αφορούν περιορισμούς του δικαιώματος. Ενδεικτικά:
- 306** Στο άρθρ. 11 του ν. 3023/2002 οι ρυθμίσεις συνδυάζονται ρητά με εκτεταμένες απαγορεύσεις για τα κόμματα κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου (βλ. και πδ 351/2003, ΦΕΚ Α΄ 316/31.12.2003), καθόσον (παρ. 1) κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου μεταξύ άλλων απαγορεύεται στα κόμματα και τους συνασπισμούς κομμάτων: α. Η ανάρτηση ή επικόλληση αεροπανώ, πανώ, αφισών και κάθε άλλου είδους υλικού προβολής, εκτός των προδιαγεγραμμένων από τους ΟΤΑ χώρων, κατά τα ανωτέρω. β. Η μετάδοση από δημόσιους και ιδιωτικούς ραδιοφωνικούς και τηλεοπτικούς σταθμούς ελεύθερης λήψης, καθώς και από φορείς παροχής συνδρομητικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών, διαφημιστικών μηνυμάτων και μηνυμάτων κοινωνικού περιεχομένου του άρθρου 3 του Ν. 2328/1995 (ΦΕΚ Α΄ 159), τα οποία προβάλλουν, με οποιονδήποτε τρόπο, πολιτικά κόμματα ή συνασπισμούς πολιτικών

κομμάτων, με εξαίρεση τη μετάδοση τέτοιων διαφημιστικών μηνυμάτων, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο προηγούμενο άρθρο. Η παρ. 2 προβλέπει τη δυνατότητα θέσπισης ρυθμίσεων με τις οποίες καθορίζονται οι ώρες λειτουργίας και η κλίμακα έντασης των μεγαφωνικών εγκαταστάσεων των εκλογικών κέντρων, των γραφείων και των οχημάτων των κομμάτων. Παράλληλα, ορίζεται ότι τις ώρες της κοινής ψυχίας απαγορεύεται η χρήση των παραπάνω εγκαταστάσεων. Επίσης απαγορεύεται η χρήση τους, εφόσον γειτνιάζουν με νοσηλευτικά ιδρύματα και σχολεία.

Το άρθρ. 12 του ν. 3023/2002 προβλέπει ακόμη αυστηρότερες ρυθμίσεις και απαγο- 307
ρεύσεις για τους υποψήφιους βουλευτές κατά την προεκλογική περίοδο. Η παρ. 1 ορίζει ότι κατά την προεκλογική περίοδο απαγορεύεται στους υποψήφιους βουλευτές: «α. Η ανάρτηση ή επικόλληση σε εξωτερικούς, δημόσιους ή ιδιωτικούς χώρους, καθώς και σε κάθε μορφής αυτοκινούμενα μέσα, αεροπανώ, πανώ, γιγαντοαφισών, αφισών, φωτογραφιών και κάθε άλλου είδους υλικού προβολής, η εγκατάσταση πρόσκαιρων κατασκευών οποιασδήποτε μορφής για την προσωπική τους προβολή, καθώς και η χρήση χρωστικών ουσιών και η αναγραφή συνθημάτων σε οποιονδήποτε εξωτερικό χώρο». Ομοίως απαγορεύεται «β. Η διακίνηση κάθε μορφής ένθετων φυλλαδίων μέσω του τύπου» και «γ. Η προβολή διαφημιστικών μηνυμάτων μέσω των δημόσιων και ιδιωτικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών ελεύθερης λήψης ή των φορέων παροχής συνδρομητικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών. Απαγορεύεται επίσης, από δημόσιους και ιδιωτικούς ραδιοφωνικούς και τηλεοπτικούς σταθμούς ελεύθερης λήψης, καθώς και από φορείς παροχής συνδρομητικών ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών υπηρεσιών, η μετάδοση κάθε είδους εκπομπών, οι οποίες παρουσιάζονται, αμέσως ή εμμέσως, από υποψήφιους βουλευτές». Επίσης απαγορεύεται «ε. ι. Η λειτουργία εκλογικών κέντρων από υποψήφιους ή από τρίτους χάριν υποψήφιων», όπως ορίζονται στον νόμο, ενώ σύμφωνα με την υποπερ. «ν. Η παραχώρηση της χρήσης ή η μίσθωση υπαίθριων ή στεγαζόμενων χώρων, από και προς τρίτους, για τη λειτουργία εκλογικών κέντρων και εντευκτηρίων, κάθε μορφής, σε σχέση με την προβολή υποψηφιότητας βουλευτή, συνιστά ποινικό αδίκημα για τους κύριους των ακινήτων, τους εκμισθωτές και τους μισθωτές τούτων, το οποίο τιμωρείται με φυλάκιση, τουλάχιστον ενός έτους».

Στο 3^ο κεφ. του νόμου 3023/2002 ορίζεται (άρθρ. 9 παρ. 1) ότι οι ΟΤΑ α' βαθμού καθο- 308
ρίζουν με απόφασή τους χώρους για υπαίθρια διαφήμιση, ειδικότερους χώρους για την προβολή μηνυμάτων από τα πολιτικά κόμματα, τις μαθητικές, φοιτητικές, συνδικαλιστικές και συνεταιριστικές οργανώσεις, καθώς και τις ενώσεις προσώπων που δεν επιδιώκουν κερδοσκοπικούς σκοπούς, και σε ποσοστό που δεν μπορεί να είναι μικρότερο από το δέκα τοις εκατό (10%) της συνολικής επιφάνειας των χώρων, που

έχουν καθοριστεί, νομίμως, για προβολή υπαίθριας διαφήμισης στον οικείο ΟΤΑ. Με όμοια απόφαση του δημοτικού ή κοινοτικού συμβουλίου καθορίζεται η διαδικασία και οι προϋποθέσεις χρήσεως των ανωτέρω χώρων. Η διάθεση των χώρων αυτών γίνεται αναλογικά και επί ίσοις όροις, για τη χρήση τους δεν απαιτείται άδεια από οποιαδήποτε αρχή και δεν καταβάλλεται στον οικείο ΟΤΑ τέλος διαφήμισης ή αποζημίωση χρήσης (παρ. 2).

- 309** Αρκετές από τις ανωτέρω διατάξεις θέτουν τόσο ευρείες απαγορεύσεις ώστε είναι αμφίβολης συνταγματικότητας από την άποψη της ελευθερίας της έκφρασης. Η απαγόρευση ανάρτησης σε ιδιωτικό χώρο του υποψηφίου ή στο αυτοκίνητο του υποψηφίου της φωτογραφίας του, ώστε να είναι ορατή από έξω, προβληματίζει σοβαρά από την άποψη της αρχής της αναλογικότητας. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η κρίση της ΣτΕ 3427/2010 (Ολομ.) σκ. 8 «[Γ]ια την “ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης”, η οποία αποτελεί “έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας”, απαιτείται, μεταξύ άλλων, η κατά το δυνατόν πληρέστερη, έγκαιρη και πολύπλευρη ενημέρωση του εκλογικού σώματος. Προς τούτο ο κοινός νομοθέτης οφείλει να προβλέψει και να ρυθμίσει τη δωρεάν προβολή των κομμάτων από τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα κατά την προεκλογική περίοδο. Με τις σχετικές ρυθμίσεις ο διατιθέμενος στα κόμματα ραδιοτηλεοπτικός χρόνος μπορεί να διαφοροποιείται με βάση πρόσφορα και αντικειμενικά κριτήρια, όπως είναι η κοινοβουλευτική τους εκπροσώπηση και το ποσοστό των ψήφων που έχουν λάβει κατά τις τελευταίες, πριν από τον εκάστοτε κρίσιμο χρόνο, εκλογές. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι ρυθμίσεις αυτές πρέπει να εξασφαλίζουν σε όλα, κατ’ αρχήν, τα κόμματα ένα ελάχιστο, πλην ικανό, χρόνο για την παρουσίαση των θέσεων και των προγραμμάτων τους από τα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, λαμβάνοντας μέριμνα και για τα νεοπαγή κόμματα, ιδίως στην περίπτωση κατά την οποία ο νομοθέτης έχει κάνει χρήση της ευχέρειας που του δίδει το άρθρο 29 παρ. 2 του Συντάγματος και έχει απαγορεύσει τη διαφήμιση των κομμάτων από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση κατά την προεκλογική περίοδο. Τούτο δε είναι αναγκαίο, διότι τα νεοπαγή κόμματα, ως εκ της ιδιότητος των αυτής, έχουν περιορισμένο χρόνο προ των εκλογών για τη γνωστοποίηση των θέσεων και του προγράμματος των».
- 310** Εξάλλου χαρακτηριστική των σταθμίσεων αφενός για τον έλεγχο των πηγών χρηματοδότησης των κομμάτων και αφετέρου για την προστασία της αρνητικής ελευθερίας της έκφρασης, η οποία περιλαμβάνει την αποφυγή της αποκάλυψης των πολιτικών προτιμήσεων του πολίτη (προστατευόμενο προσωπικό δεδομένο) είναι η διάταξη του άρθρ. 7 ν. 3023/2002 όπως ισχύει: «1. Η χρηματοδότηση γίνεται με ονομαστικές καταθέσεις στους τραπεζικούς λογαριασμούς [...] 4. [...] [Στα κουπόνια] είναι υποχρεωτική η αναγραφή του ονοματεπωνύμου και του αριθμού φορολογικού μητρώου ή του δελτίου

της αστυνομικής ταυτότητας του αγοραστή χρηματοδότη, εφόσον το ποσό της χρηματοδότησης υπερβαίνει τα δεκαπέντε (15) ευρώ».

Σε όλες τις εν λόγω περιπτώσεις απαγορεύσεων τίθεται το ζήτημα της έντασης και της έκτασης της απαγόρευσης η οποία για να είναι αναλογική με τη θεμελιώδη σπουδαιότητα της ελευθερίας της έκφρασης για μια δημοκρατική κοινωνία οφείλει να μην υπερβαίνει το απολύτως αναγκαίο μέτρο και να μη δημιουργεί συνθήκες οι οποίες στην πράξη δεν τηρούν την ισότητα ευκαιριών και την αμεροληψία μεταξύ των διαφόρων υποψηφίων, λαμβάνοντας υπόψη το έλλειμμα αναγνωρισιμότητας των αφανών υποψηφιοτήτων σε σύγκριση προς εκείνους που την απολαμβάνουν καθημερινά, όπως είναι οι δημοσιογράφοι, οι «τηλεοπτικοί αστέρες» κ.λπ. Η θέση στον ίδιο παρονομαστή όλων αυτών των φανερά ανόμοιων περιπτώσεων και η αντιμετώπισή τους με όρους ουδετερότητας δικαιολογημένα προβληματίζει.

Η απόφαση του ΣτΕ 2967/2002 διαπίστωσε «γενική αρχή του δικαίου [η οποία] συνάγεται, τόσο από το άρθρο 15 παρ. 2 του Σ, κατά την έννοια του οποίου είναι ανεπίτρεπτη η κατά τη διάρκεια προεκλογικής περιόδου χρησιμοποίηση των μέσων μαζικής ενημέρωσης για ιδιαίτερη και προνομιακή προβολή ορισμένων μόνον υποψηφίων, όσο και από το άρθρο 4 παρ. 1 του Σ., κατά την έννοια του οποίου πρέπει να εξασφαλίζεται η δυνατότητα ισότιμης επικοινωνίας των υποψηφίων με το εκλογικό σώμα κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου».

Περίπτωση αντισυνταγματικών περιορισμών και όχι ρυθμίσεων συνιστούν κατά αρχήν οι σοβαρές οικονομικές επιβαρύνσεις του τύπου. Η απόφαση ΣτΕ 980/2019 επανέλαβε ότι: «7. Επειδή, με τις 2108/1988 και 2109/1988 αποφάσεις της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας το Δικαστήριο έκρινε ότι [...] στην καταβολή της ως άνω εισφοράς, που αυξήθηκε [...] σε ποσοστό 7%, μειώθηκε δε, εν συνεχεία, σε 5% με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1436/1984, για τις εφημερίδες που εκδίδονται στην Αθήνα επί της τιμής εκάστου πωλουμένου φύλλου εφημερίδας, υποχρεώθηκαν, όπως συνάγεται από την αδιάστικτη διατύπωση της σχετικής διατάξεως, όλοι οι εκδότες των εφημερίδων αυτών, [...] και, ως εκ τούτου, η εισφορά αυτή, που καταβάλλεται ασυνδέτως προς οποιαδήποτε ασφαλιστικά ή εργασιακά στοιχεία (όπως ο αριθμός των εργαζομένων, οι καταβαλλόμενες αποδοχές, το προϊόν της εργασίας κ.λπ.) έχει, σε κάθε περίπτωση, μετά τον ν. 1186/1981 τον χαρακτήρα του κοινωνικού πόρου, ανεξαρτήτως του χαρακτήρα τον οποίο τυχόν είχε πριν από τον νόμο αυτόν. 8. Επειδή, το ποσοστό 7%, στο οποίο ορίσθηκε με το άρθρο 3 παρ. 1 του ν. 1186/1981 το ποσοστό της κατά το άρθρο 8 παρ. 1 περ. α' του ν.δ. 3572/1956 εισφοράς, κρίθηκε με την 832/1985 απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας ως αντικείμενο στις κατοχυρούσες την ελευθερία του

Τύπου διατάξεις του άρθρου 14 του Συντάγματος. Περαιτέρω, όπως ήδη εκτέθηκε, με το άρθρο 8 παρ. 1 του ν. 1436/1984 μειώθηκε το ποσοστό της εισφοράς αυτής σε 5%. Με τις 2108/1988 και 2109/1988 αποφάσεις της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας κρίθηκε ότι η μείωση του ποσοστού της εισφοράς σε 5% δεν επέφερε πραγματική ελάφρυνση του κριθέντος ως υπέρμετρου βάρους επί της τιμής των πωλουμένων εφημερίδων με αποτέλεσμα το καθορισθέν με την ως άνω διάταξη του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1436/1984 ποσοστό 5% της εισφοράς αυτής επί της τιμής εκάστου πωλουμένου φύλλου των εφημερίδων που εκδίδονται στην Αθήνα, ενσωματούμενο στην τιμή αυτή, να εξακολουθεί να επιφέρει σημαντική αύξηση των γενικών εξόδων των εφημερίδων και, ως εκ τούτου, να συνιστά ουσιώδη παράγοντα διαμορφώσεως της εν λόγω τιμής, ενόψει δε του ποσοστού στο οποίο προσδιορίσθηκε η εισφορά αυτή, σε συσχετισμό προς τον αριθμό των πωλουμένων φύλλων των εφημερίδων και των προσδοκωμένων εσόδων από την είσπραξη της εισφοράς αυτής του αναιρεσειόντος Ταμείου, που βρίσκονται προδήλως σε δυσαναλογία προς τον σχετικώς περιορισμένο αριθμό των ασφαλισμένων και συνταξιούχων του ως άνω Ταμείου και τις ανάγκες αυτού προς πραγματοποίηση των ταχθέντων σε αυτό σκοπών εντός των υπό του άρθρου 22 παρ. 4 του Συντάγματος διαγραφόμενων ορίων, ο καθορισμός του ποσοστού της προαναφερθείσας εισφοράς σε 5% συνεπάγεται υπέρμετρη επιβάρυνση της τιμής των εφημερίδων, που θίγει ουσιωδώς την ελευθερία της εκδόσεως και διαδόσεως αυτών και, συνεπώς, το άρθρον 8 παρ. 1 του ν. 1436/1984, με το οποίο καθορίσθηκε στο προαναφερθέν ποσοστό 5% η υπέρ του αναιρεσειόντος Ταμείου προαναφερθείσα εισφορά, είναι αντίσχυρο ως αντικείμενο στο άρθρο 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος. [...]».

- 314 Η απόφαση ΣτΕ 2109/1988 (Ολομ.) έκρινε ότι: «Επειδή δια του άρθρου 14 του Συντάγματος, [...] κατοχυρούται το δικαίωμα της ελευθέρως εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών και δια του τύπου, το δικαίωμα δε τούτο περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων και το δικαίωμα ελευθέρως εκδόσεως, κυκλοφορίας και διαδόσεως εφημερίδων, της πολιτείας υποχρεουμένης αντιστοίχως ου μόνον όπως απέχη πάσης ενεργείας, δυναμένης να αναιρέση ή να παρακωλύση ουσιωδώς είτε αμέσως είτε εμμέσως την άσκηση του δικαιώματος τούτου, αλλά και όπως λαμβάνη τα κατά περίπτωσιν πρόσφορα μέτρα προς διευκόλυνσιν της ασκήσεως αυτού. Ούτως απαγορεύεται ου μόνον ο υπό της πολιτείας καθορισμός της τιμής πωλήσεως των εφημερίδων, δεδομένου ότι η διάθεσις και διάδοσις τούτων κατά κοινήν πείραν ήρτηται μεγάλως και εκ της τιμής αυτών αλλά και η λήψις οιουδήποτε ετέρου μέτρου επηρεάζοντος αμέσως ή εμμέσως την τιμήν ταύτην επί τοσοούτον ώστε να παρεμποδίζεται εκ του λόγου τούτου ουσιωδώς η υπό του Συντάγματος κατοχυρουμένη ελευθέρα διάθεσις και διάδοσις αυτών. [...] Αν και, κατά την γνώμην

τριών μετ' αποφασιστικής ψήφου μελών του Δικαστηρίου, προς τους οποίους συνετάγη εις των παρέδρων, το άρθρον 14 του Συντάγματος δεν αποκλείει εις τον νομοθέτην, έχοντα την υποχρέωσιν να μεριμνά περί της κοινωνικής ασφαλίσεως των εργαζομένων εξ ετέρας συνταγματικής διατάξεως ήτοι εκ του άρθρου 22 παρ. 4, όπως επιβάλλη κοινωνικούς πόρους εις βάρος των εκδοτών των εφημερίδων χάριν της κοινωνικής ασφαλίσεως των εργαζομένων εις την σύνταξιν, εκτύπωσιν, κυκλοφορίαν και διάθεσιν τούτων, η επιβολή δε τοιούτων βαρών είναι θεμιτή και αν έτι καταλήγη είτε αμέσως είτε εμμέσως εις αύξησιν της τιμής πωλήσεως των εφημερίδων. Το ύψος δε τούτων απόκειται, κατ' αρχήν, εις την ανέλεγκτον κρίσιν του νομοθέτου, εκτιμώντος πραγματικάς συνθήκας και δεδομένα, επιβάλλοντα, κατά την κρίσιν του, τον προσδιορισμόν αυτών εις ωρισμένον μέτρον, ο δε δικαστικός έλεγχος εις τον χώρον τούτον της νομοθετικής ρυθμίσεως είναι επιτρεπτός μόνον από της απόψεως της τηρήσεως ορισμένων άκρων ορίων, πέραν των οποίων ήθελε καταστή, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας και αντιλήψεως, ασύμφορος η έκδοσις και διάθεσις των εφημερίδων, ήδη δε το ποσοστόν της ως άνω εισφοράς μετά τον περιορισμόν αυτού δια του άρθρου 8 παρ. 1 του ν. 1436/1984 εις 5% δεν δύναται να θεωρηθή ότι υπερβαίνει τα ως άνω εκ της κοινής πείρας όρια και συνεπώς η διάταξις αύτη δεν αντίκειται εις το Σύνταγμα».

Η απόφαση 3923/2010 ΣτΕ (Ολομ.) έκρινε ότι: «8. [...] το αγγελιόσημο, το οποίο επιβάλλεται στους διαφημιζομένους μέσω των κρατικών και ιδιωτικών ραδιοτηλεοπτικών σταθμών και προορίζεται [...] για την ενίσχυση των εσόδων ασφαλιστικών οργανισμών στους οποίους ασφαλιζονται πρόσωπα απασχολούμενα γενικώς στον τύπο, δηλαδή για την πραγμάτωση σκοπών κοινωνικής ασφάλισης, αποτελεί κοινωνικό πόρο (βλ. ΣτΕ 1387/2007)».

XXIII. ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΩΝ: Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑΣ

Το άρθρ. 14 παρ. 1 και 2 Σ. θεσπίζει διατάξεις άμεσης ισχύος. Σε περίπτωση εφαρμογής του άρθρ. 48 Σ. μπορεί να ανασταλεί η ισχύς του (παρ. 1). Ο Πρ. Δαγτόγλου τονίζει τον κανόνα της υπεροχής της ειδικής διάταξης έναντι της γενικής (Δαγτόγλου, 2010, σελ. 132). Συνεπώς, «η γενική διάταξη είναι εφαρμοστέα μόνο στις περιπτώσεις που δεν μπορούν να υπαχθούν στην ειδική διάταξη και όχι ως 'βοηθητικός' και 'επικουρικός' κανόνας, στην περίπτωση που η γενική διάταξη δεν οδηγεί σε 'ικανοποιητική' λύση» (σελ. 133). Αυτό ισχύει και για τις δύο πιο γενικές διατάξεις του Συντάγματος, τα άρθρ. 2 παρ. 1 και 5 παρ. 1. Αλλά οι θεμελιώδεις αυτές διατάξεις θεσπίζουν την αρχή του αυτοκαθορισμού του προσώπου, ως status (άρθρ. 2 παρ. 1 Σ.) και υπό την ενεργητική

εκδοχή της, ως συμμετοχή στην πολιτική ζωή της χώρας και ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθ. 5 παρ. 1 Σ.). Είναι λοιπόν πολύ σημαντική η αξιοποίησή τους στην ερμηνεία του άρθ. 14 Σ. γιατί χωρίς αυτήν υπάρχει κίνδυνος να συμβεί μετατόπιση του κέντρου βάρους της συνταγματικής διάταξης από την ουσιαστική αξία που προστατεύει το Σύνταγμα στην «επιφύλαξη του νόμου» (Τασόπουλος, 1998, σελ. 382).

- 317** Ο κίνδυνος που προαναφέρθηκε δεν είναι θεωρητικός. Η ερμηνεία του άρθ. 14 Σ. από τη νομολογία διακρίνεται από τον συνδυασμό της ελλιπούς αξιοποίησης του κανονιστικού περιεχομένου της ελευθερίας της έκφρασης με την αναγνώριση κάθε σχεδόν νομοθετικού περιορισμού του δικαιώματος με το σκεπτικό ότι πρόκειται για νόμο κατά την έννοια του άρθ. 14 παρ. 1 Σ., δηλαδή ουσιαστικό νόμο, γενικό και αφηρημένο κανόνα δικαίου. Εξάλλου έχει κριθεί με την απόφαση ΣτΕ. 902/1981 (Ολομ.) ότι δεν είναι ανίσχυρος, ως αντισυνταγματικός, νόμος ο οποίος ενώ αφορά την άσκηση του ατομικού δικαιώματος της ελευθεροτυπίας, ψηφίσθηκε όχι από την Ολομελεία της Βουλής, όπως επιτάσσει το άρθ. 72 παρ. 1 Σ., αλλά από Τμήμα της.
- 318** Περαιτέρω, ο γενικός περιορισμός του άρθ. 25 παρ. 3 Σ. που απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, ανεξάρτητα από το ότι κατά την κρατούσα άποψη στη θεωρία, αλλά όχι πάντα και στη νομολογία, αποτελεί *lex imperfecta*, στην πράξη μετά από την αναθεώρηση του 2001 έχει απορροφηθεί από πλευράς κανονιστικής λειτουργίας στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων (βλ. κατωτέρω ΑΠ 1146/2022, και Τασόπουλος, 2006, σελ. 140-141).
- 319** Τέλος, στο δίκαιο της 1ης Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος για την ελευθερία της έκφρασης το ΑΔ ΗΠΑ τόνισε στην απόφαση *Police Department of the City of Chicago v. Mosley*, 408 U.S. 92 (1972) σελ. 95-96, ότι «η ουσία της απαγορευμένης λογοκρισίας είναι ο έλεγχος του περιεχομένου» του λόγου. Περαιτέρω, τα χρηστά ήθη δεν αφορούν τη στατιστικά επικρατούσα άποψη σε δεδομένη κοινωνία. Η αρχή της ουδετερότητας απέναντι στις πολιτικές απόψεις που εκφράζουν οι φορείς της ελευθερίας του λόγου επιβάλλει να μην προβαίνει ο δικαστής σε μεροληπτική προτίμηση της ιδεολογίας του ενός πολίτη εις βάρος του άλλου. Τα χρηστά ήθη ερμηνεύονται με βάση τη δημόσια τάξη (άρθρο 33 ΑΚ). Ο πλουραλισμός των αξιών σε μια ανοικτή και δημοκρατική κοινωνία, όπου προστατεύεται η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, είναι εκ των ων ουκ άνευ της ισχύουσας ελληνικής δημόσιας τάξης (Τασόπουλος, 2014).

Οι περιορισμοί των περιορισμών

- 320** Στο μέτρο που αποτελεί αναπόσπαστο συστατικό του πυρήνα του πολιτεύματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. δεν μπορεί να

περιοριστεί με αναθεώρηση χωρίς από ένα σημείο και πέρα να παραβιαστεί το άρθ. 110 παρ. 1 Σ., οπότε μια τέτοια αναθεώρηση θα ελεγχόταν δικαστικά.

Η αρχή της αναλογικότητας των νόμων (άρθ. 25 παρ. 1 Σ.) αποτελεί όριο των περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης. Η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης μπορεί να μην είναι απόλυτη, αλλά πρέπει να κάμπτεται μόνο απέναντι σε υπέρτερο και πιεστικό δημόσιο συμφέρον, το οποίο διαπιστώνεται ότι υπερέχει προδήλως στη συγκεκριμένη περίπτωση έναντι της ελευθερίας της έκφρασης, στο μέτρο που συντρέχουν περιστάσεις σοβαρής απειλής και πιθανού κινδύνου βλάβης του, ώστε να μην μπορεί εξυπηρετηθεί με λιγότερο περιοριστικά μέτρα παρά μόνο με τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης, ο οποίος είναι αναπόφευκτος και απολύτως αναγκαίος.

Η πιο αυστηρή εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας για την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης επιβάλλεται από το κανονιστικό της περιεχόμενο και τη ratio της προστασίας της. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη όχι μόνο η επίδραση ενός περιοριστικού μέτρου στην ελευθερία της έκφρασης ενός συγκεκριμένου φορέα του δικαιώματος, αλλά στον συνολικό θεσμό της ελευθερίας του Τύπου, σύμφωνα με τη θεσμική εγγύηση του άρθ. 14 παρ. 2 Σ. Συνεπώς θα πρέπει να εξασφαλίζεται οπωσδήποτε α) η ασφάλεια δικαίου προκειμένου να διακρίνεται με σαφήνεια το απαγορευμένο από το επιτρεπτό και β) επαρκής χώρος αναπνοής της ελευθερίας της έκφρασης, ώστε να μην «παγώνει» η άσκησή της από την ανάγκη που νιώθουν τα άτομα να αυτολογοκριθούν από ανασφάλεια για τις συνέπειες των διώξεων που μπορούν να υποστούν αν εκφραστούν ελεύθερα. Τέλος, γ) η διαδικασία και η κύρωση στην οποία υποβάλλεται κάποιος που διώκεται για τα όσα είπε ή έγραψε πρέπει να μην λειτουργούν με τόσο αποτρεπτικό τρόπο ώστε να οδηγούν αντικειμενικά στο ίδιο περιοριστικό αποτέλεσμα (της αυτολογοκρισίας) με την πιο ακραία, ασαφή και απόλυτη απαγόρευση, η οποία δημιουργεί ανασφάλεια δικαίου.

Η ΑΠ 1146/2022 (πολ.) ανέλυσε την αρχή της αναλογικότητας: «Με το άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος, όπως αυτό ισχύει μετά την αναθεώρησή του με το από 6/17-4-2001 Ψήφισμα της Ζ' Αναθεωρητικής Βουλής, ορίζεται ότι «οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από το νόμο, εφόσον υπάρχει επιφύλαξη υπέρ αυτού και να σέβονται την αρχή της αναλογικότητας». [...] «Η αρχή αυτή, υπό την έννοια του τηρητέου μέτρου της εύλογης αντιστάθμισης προσφοράς και οφέλους, που αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε κανόνα συνταγματικής βαθμίδας, επενεργεί σε κάθε είδους κρατική δραστηριότητα, καθώς και όταν πρόκειται για αντικρουόμενα συμφέροντα στο πεδίο του ιδιωτικού

δικαίου, αφού η έκταση της αρχής αυτής δεν περιορίζεται μόνο σε ορισμένες περιοχές του δικαίου, αλλά, όπως προαναφέρθηκε, και πριν από την ρητή συνταγματική της κατοχύρωση, διέτρεχε το σύνολο της έννομης τάξης και συνεπώς πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την ερμηνεία και εφαρμογή οποιουδήποτε κανόνα δικαίου. Άλλωστε, με ρητή διατύπωση στο άρθρο 25 παρ. 1 του Συντάγματος η θεσπιζόμενη από αυτήν προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ως ατόμου ισχύει και 'στις σχέσεις των ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζει', και οριοθετείται έτσι η υποχρέωση και των αρμοδίων δικαιοδοτικών οργάνων, όταν επιλαμβάνονται της επίλυσης ιδιωτικών διαφορών, να τις επιλύουν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στα αντιτιθέμενα συμφέροντα, με παράλληλη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα πρέπει, τα λαμβανόμενα μέτρα και οι έννομες συνέπειες, να είναι πρόσφορα (κατάλληλα) για την πραγμάτωση του επιδιωκόμενου σκοπού, αναγκαία, υπό την έννοια να συνιστούν μέτρο, το οποίο σε σχέση με άλλα δυνάμενα να ληφθούν μέτρα να επάγεται τον ελάχιστο δυνατό περιορισμό για τον διάδικο σε βάρος του οποίου απαγγέλλονται, και αναλογικά υπό στενή έννοια, δηλαδή να τελούν σε ανεκτή σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό, προκειμένου η αναμενόμενη ωφέλεια να μην υπολείπεται της βλάβης που προκαλούν".

324 Ενόψει τούτων, δεν καταλείπεται αμφιβολία ότι η ως άνω συνταγματική διάταξη, έστω και αν ρητά δεν αναφέρεται σ' αυτήν, "απευθύνεται και στον δικαστή, όσον αφορά τις σχέσεις των διαδίκων, καθιερώνοντας αυτήν ως δεσμευτική δικαιοϊκή αρχή", όπως και άλλες τέτοιες αρχές που διατρέχουν το δίκαιο και είναι δεσμευτικές (αρχή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου, αρχή της δίκαιης δίκης κ.λπ.). Εξάλλου, η αρχή αυτή, ως διάχυτη στην έννομη τάξη, υπερβαίνει τα όρια της ρητής συνταγματικής κατοχύρωσης της, με την οποία πάντως αναδείχθηκε η σημασία της ως "βασικής εγγύησης για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων", οφείλει δε ο δικαστής κατά την ερμηνεία και την εφαρμογή των διατάξεων της κοινής νομοθεσίας, που άπτονται των δικαιωμάτων αυτών, να προστρέχει στο κρίσιμο για την όλη έννομη τάξη περιεχόμενο της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας, που όπως αναφέρθηκε "απορρέει από την αρχή της ισότητας και την αρχή του κράτους δικαίου".

325 Αποτελεί την αντίστροφη μορφή της απαγόρευσης της κατάχρησης δικαιώματος, όταν το ασκούμενο δικαίωμα υπερβαίνει τα ακραία όρια που θέτουν η καλή πίστη ή τα χρηστά ήθη, καθώς και ο οικονομικός και κοινωνικός σκοπός του δικαιώματος". Στην περίπτωση δε υπέρβασης της αρχής της αναλογικότητας πρόκειται για δυσαναλογία μέσου προς το σκοπό, δηλ. το ασκούμενο δικαίωμα έχει απωλέσει την αναλογία του προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και συνακόλουθα η άσκηση του είναι απαγορευμένη. "Επομένως, όπως και η κατάχρηση δικαιώματος, που αποτελεί απαγορευτικό κανόνα, και οριοθετεί

αρνητικά την άσκηση των δικαιωμάτων, έτσι και η αρχή της αναλογικότητας αποτελεί κανόνα δικαίου (γενική νομική αρχή), η οποία προσδιορίζει την τελολογική λειτουργία των πάσης φύσεως δικαιωμάτων και του ιδιωτικού δικαίου».

XXIV. ΠΟΙΝΙΚΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Η κύρια πηγή περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης αφορά ποινικές απαγο- 326
ρεύσεις που προβλέπονται σε ουσιαστικούς ποινικούς νόμους. Ο ΠΚ, ν. 4619/2019 (ΦΕΚ Α΄ 95) όπως ισχύει μετά από τον ν. 4947/2022 (ΦΕΚ Α΄ 124), περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό εγκλημάτων τα οποία αφορούν μορφές έκφρασης και επικοινωνίας: Συμφωνίες, προτάσεις και προτροπές, περιγραφές πραγματικών καταστάσεων, λέξεις προσβλητικές κ.λπ. (Greenawalt, 1989, σελ. 79). Αρκετές διατάξεις του ΠΚ όμως (π.χ. άρθ. 134, εσχάτη προδοσία) οι οποίες προστατεύουν άμεσα ή έμμεσα το δημοκρατικό πολίτευμα προσφέρουν ποινική προστασία στην ελευθερία της έκφρασης. Το ότι μία διάταξη του ΠΚ μπορεί να συνδέεται με μορφές έκφρασης δεν σημαίνει ότι θίγει και την ελευθερία της έκφρασης με τη συνταγματική έννοια του όρου. Αλλά η διάκριση των εγγενών ορίων της ελευθερίας της έκφρασης από τους περιορισμούς της μπορεί να είναι στην πράξη πολύ δυσκολότερη από ό,τι φαίνεται. Προς τούτο μεγάλη σημασία έχει η ratio της συνταγματικής προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, όπως θα φανεί στη συνέχεια.

Στο Γενικό Μέρος του ΠΚ το άρθ. 46 παρ. 1 (ηθικός αυτουργός, προβοκάτορας) προ- 327
βλέπει ότι: «Με την ποινή του αυτουργού τιμωρείται όποιος με πρόθεση προκάλεσε σε άλλον την απόφαση να εκτελέσει την άδικη πράξη που διέπραξε». Το άρθ. 82^α αναφέρεται στα εγκλήματα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά τα οποία είναι πολύ πιθανό να συνδέονται με μισαλλόδοξο λόγο.

Στο Ειδικό Μέρος του ΠΚ ένα πλήθος εγκλημάτων αφορούν την εκφορά λόγου, 328
προφορικού ή γραπτού, και ορισμένα από αυτά θέτουν κρίσιμα και σοβαρά ζητήματα συνταγματικότητας (π.χ. άρθ. 191 ΠΚ) ή πάντως συνταγματικότητας κατά την εφαρμογή τους σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Κρίσιμη διάταξη για την αξιολόγηση της συνταγματικότητας των ποινικών περιορισμών, πέρα βέβαια από την αυτονόητη εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, είναι κατ' εξοχήν εκείνη του άρθ. 7 παρ. 1, εδ. α΄ Σ.: «Έγκλημα δεν υπάρχει ούτε ποινή επιβάλλεται χωρίς νόμο που να ισχύει πριν από την τέλεση της πράξης και να ορίζει τα στοιχεία της». Νόμος του οποίου το γράμμα υπερακοντίζει σαφώς το αναγκαίο πεδίο θεμιτής εφαρμογής του ελέγχεται κανονικά σύμφωνα με το άρθ. 7 παρ. 1 Σ. σε συνδυασμό με το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. για την πρόβλεψη

στενά ορισμένων εγκλημάτων και την αποφυγή δημιουργίας συνθηκών ανασφάλειας δικαίου που παγώνει την ελευθερία της έκφρασης επειδή οδηγεί σε αυτολογοκρισία.

329 Διατάξεις του ΠΚ που μπορεί να ενέχουν λόγο ή έκφραση είναι ενδεικτικά εκείνες που προβλέπουν τα ακόλουθα εγκλήματα: άρθ. 135 (προπαρασκευαστικές πράξεις εσχάτης προδοσίας). Άρθ. 140 (έκθεση σε κίνδυνο πολέμου). Άρθ. 159^ο (δωροδοκία πολιτικών προσώπων). Άρθ. 162 (εξαπάτηση εκλογέων). Άρθ. 165 (δωροδοκία εκλογέα). Άρθρο 181 (μη ανακοίνωση ανεύρεσης νεκρού). Όλο το 6^ο κεφ.: Εγκλήματα κατά της δημόσιας τάξης (άρθ. 183, 184 που αφορούν διέγερση. Άρθ. 186 (πρόκληση και προσφορά για την τέλεση εγκλήματος). Άρθ. 187 (εγκληματική οργάνωση). Άρθ. 190 (απειλή διάπραξης εγκλημάτων). Άρθ. 191 (διασπορά ψευδών ειδήσεων). Περαιτέρω, άρθ. 224 (ψευδής κατάθεση). Άρθ. 235 (δωροληψία υπαλλήλου). Άρθ. 236 (δωροδοκία υπαλλήλου). Άρθρο 237 (δωροληψία και δωροδοκία δικαστικών λειτουργών). Άρθ. 237^Α (εμπορία επιρροής – Μεσάζοντες). Άρθ. 333 (απειλή). Άρθρο 337 (προσβολή της γενετήσιας αξιοπρέπειας). Άρθ. 346 (εκδικητική πορνογραφία). Βεβαίως τα εγκλήματα κατά της τιμής (21^ο κεφ. ΠΚ) έχουν ιδιαίτερη σημασία για την ελευθερία της έκφρασης (άρθ. 361 επ., εξύβριση, δυσφήμιση, συκοφαντική δυσφήμιση, προσβολή μνήμης νεκρού). Ομοίως πολλά εγκλήματα κατά της περιουσίας πραγματώνονται μέσα από απαγορευμένη χρήση του λόγου: Άρθ. 385 (εκβίαση). Άρθ. 386 (απάτη). Άρθ. 395 (παρακώλυση συναγωνισμού). Ο λόγος, προφορικός ή γραπτός, συνιστά τρόπο τέλεσης των ανωτέρω εγκλημάτων, μέρος της αντικειμενικής τους υπόστασης κ.λπ.

330 Πολλές από τις ανωτέρω διατάξεις είναι προφανές ότι ουδείς διανοήθηκε να αμφισβητήσει σε ποινικό δικαστήριο επικαλούμενος την ελευθερία του λόγου. Η ενδιαφέρουσα προβληματική αφορά την οριοθέτηση των περιπτώσεων που δεν θέτουν καν ζήτημα προσβολής της ελευθερίας της έκφρασης ως προστατευόμενου θεμελιώδους δικαιώματος από εκείνες που πρέπει να εξετάζονται συνταγματικά, επειδή συνεπάγονται περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης. *Κρίσιμος οδηγός* για τη διάκριση αυτή είναι η τυχόν συνάφεια του ποινικοποιούμενου λόγου με την πολιτική έκφραση που βρίσκεται στον πυρήνα του άρθ. 14 Σ. Εφόσον η απόχρωση αυτή λείπει από τον ποινικοποιούμενο λόγο, τότε κατ' αρχήν το βάρος απόδειξης ότι πρόκειται για περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης φέρει όποιος προβάλλει τέτοιο ισχυρισμό. Ωστόσο, ερμηνευτικά η κατηγοριοποίηση αυτή δεν μπορεί να αποτελεί την αφετηρία, a priori, αλλά το συμπέρασμα των συλλογισμών για το αν δεδομένη αμφιλεγόμενη μορφή έκφρασης εντάσσεται ή όχι στη συνταγματική προστασία. Η εμβέλεια μιας συνταγματικής διάταξης, σύμφωνα με τη ratio της, δεν μπορεί να κριθεί ανεξάρτητα από τις περιστάσεις εφαρμογής της (cessante ratione legis, cessat lex ipsa).

Αλλά μπορεί να είναι χρήσιμη ή και αναγκαία η τυποποίηση ορισμένων μορφών 331 έκφρασης, προκειμένου να ενισχύεται η ασφάλεια δικαίου του ποινικού νόμου όταν συγκρούεται ιδίως με την ελευθερία του Τύπου. Πχ για την εξύβριση, η χρήση υβριστικών λέξεων είναι κρίσιμη για να θεωρηθεί ότι υπάρχει σκοπός εξύβρισης και όχι απλώς δριμεία κριτική.

Συνεπώς πρέπει να διακρίνουμε τους *εγγενείς προσδιορισμούς* του δικαιώματος, 332 από τους *περιορισμούς* του και από τη χρήσιμη, προστατευτική, *τυποποίηση* κατά την ερμηνεία και εφαρμογή της ελευθερίας της έκφρασης.

Επομένως έχει σημασία σε σχέση με τα διάφορα εγκλήματα που τιμωρούν μορφές 333 (συγκεκριμένο περιεχόμενο) έκφρασης να διακρίνουμε: α) Την ειδικότερη *ratio* της ελευθερίας της έκφρασης που αρμόζει στην περίπτωση και β) το δικαστικό *standard*, τον *νομολογιακό γνώμονα*, συνήθως σύνθετο, με τον οποίο η εφαρμοστέα *ratio* αναλύεται ερμηνευτικά σε επί μέρους παραμέτρους για τις ανάγκες υπαγωγής των πραγματικών περιστατικών της υπόθεσης στο Σύνταγμα και στη διάταξη νόμου που τα καταλαμβάνει. Πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι η ανάλυση αυτή έχει *συνταγματολογικό*, όχι *ποινολογικό*, χαρακτήρα. Αλλά βέβαια συχνά οι δύο προβληματικές εφάπτονται. Π.χ. τα εγκλήματα αφηρημένης διακινδύνευσης μπορεί να εμφανίζουν σοβαρά συνταγματικά ζητήματα εφόσον η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει τις πολιτικές ιδέες ακόμη και όταν το περιεχόμενό τους, αν επρόκειτο ποτέ να πραγματοποιηθεί, θα συνιστούσε από τη σκοπιά της έννομης τάξης βαρύτατη ποινική προσβολή (π.χ. λόγος που καλεί σε επανάσταση, συνεπαγόμενος βίαιη ανατροπή του πολιτεύματος, χωρίς όμως να δημιουργεί οποιονδήποτε κίνδυνο ούτε συζητήσιμη απειλή για το προστατευόμενο έννομο αγαθό κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και περιστάσεις).

Σύμφωνα με τις ανωτέρω βασικές παρατηρήσεις, όταν πρόκειται για την ελευθερία 334 της πολιτικής έκφρασης η οποία αποτελεί τον σκληρό πυρήνα του συνταγματικού δικαιώματος, επιβάλλεται η μέγιστη, πληρέστερη και ασφαλέστερη δυνατή προστασία της. Είναι λοιπόν σαφές ότι *α) η ratio της προστασίας της ελευθερίας του πολιτικού λόγου είναι αλληλένδετη β) με το μέτρο, το standard, τον γνώμονα της προστασίας του* (Φωτιάδου, 2006, σελ. 133).

α) Ακόμη και ο επαναστατικός λόγος, ο οποίος διακηρύσσει την ανάγκη της βίαιης 335 ανατροπής του καθεστώτος ως μοναδική λύση βελτίωσης της πολιτικής κατάστασης προς όφελος των κυβερνωμένων, μπορεί να συμβάλει στη διατήρηση και συνέχεια της συνταγματικής τάξης, σύμφωνα με την κλασική άποψη που υποστηρίζεται από τον Ν. Ι. Σαρίπολο και υιοθετείται από τη Β' Εθνική Συνέλευση κατά την αρχική

θέσπιση του άρθ. 14 Σ. το 1864, αλλά και διεθνώς (βλ. ιδίως τη συντρέχουσα γνώμη του δικαστή Brandeis στην απόφαση του ΑΔ ΗΠΑ *Whitney v. California*, 274 US 357 (1927), Blasi, 1988, σελ. 653). Η άποψη αυτή επικαλείται ένα συνεπειοκρατικό και ένα δεοντοκρατικό επιχείρημα.

- 336** Το πρώτο επιχείρημα υποστηρίζει ότι η ελευθερία είναι πολύ προτιμότερη από την καταπίεση και την καταστολή επειδή η τελευταία συσσωρεύεται και οδηγεί αργά ή γρήγορα σε κοινωνικοπολιτική έκρηξη. Αντίθετα, η ελευθερία της έκφρασης δίνει τη δυνατότητα αποτελεσματικής κριτικής αντίδρασης, αποκατάστασης αδικιών ή διόρθωσης των θεσμικών αιτιών που καθιστούν ανεπαρκή την τυπική συναίνεση με βάση την κανονική λειτουργία των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού (δημοκρατική εκλογική διαδικασία) (Tassopoulos, 1993, σελ. 15, 58).
- 337** Το δεύτερο, δεοντοκρατικό, επιχείρημα τονίζει την επιταγή η ελευθερία της έκφρασης των διαφωνούντων να γίνεται σεβαστή όποια και αν είναι η γνώμη τους, επειδή αυτό συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο της φιλελεύθερης δημοκρατίας (Meiklejohn, 1948, σελ. 89). Η ελευθερία που αξίζει είναι η ελευθερία των διαφωνούντων. Αντίδοτο στις κακές συμβουλές είναι οι καλές, ορθές και συνετές. Οι πολίτες πρέπει να έχουν θάρρος και να αναλαμβάνουν τη δημοκρατική τους ευθύνη δείχνοντας γενναία και ασυμβίβαστη στάση απέναντι στις απειλές κατά της φιλελεύθερης δημοκρατίας, μέσα από τη ρητή και σαφή αντίθεσή τους στα κηρύγματα όσων την απειλούν και την εκθρεύονται. Σε τελευταία ανάλυση η δημοκρατική συνείδηση του λαού είναι το αναντικατάστατο έρεισμα του πολιτικού φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας (Blasi 1988, σελ. 670).
- 338** Αλλά βέβαια, *αξεπέραστο όριο* της ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης θέτει η αρχή ότι *η πολιτική βία δεν προστατεύεται*. Συνεπώς η δημοκρατική έννομη τάξη οφείλει να καταστείλει με τον μηχανισμό του ποινικού δικαίου φαινόμενα πολιτικής βίας τα οποία την απειλούν, την αποσταθεροποιούν και την υπονομεύουν, χωρίς όμως να περιορίζει με τον τρόπο αυτό την ελευθερία της πολιτικής έκφρασης, ακόμη και της ακραίας, ανατρεπτικής, αναρχικής, εθνικιστικής κ.λπ.
- 339** Συχνά η επαναστατική προτροπή έχει στόχο να καταγγείλει, να προκαλέσει το πολιτικό ενδιαφέρον για ανάγκες που παραγνωρίζονται ή υποβαθμίζονται, ενώ είναι πραγματικές και ουσιαστικές. Ο ριζοσπαστικός πολιτικός λόγος απέβλεψε στη διεύρυνση και στον εξορθολογισμό της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας, ώστε να γίνει πιο αντιπροσωπευτική, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τη διεκδίκηση της καθολικότητας της ψήφου.
- 340** Η ελευθερία της έκφρασης και η πολιτική συμμετοχή χωρίς αποκλεισμούς δεν συμβιβάζονται με την απαγόρευση της ανατρεπτικής πολιτικής προτροπής ή του

επαναστατικού κηρύγματος, εφόσον (η προτροπή) έχει λογικό έρεισμα και συνδέεται με αδικίες ή ατέλειες της υπάρχουσας συνταγματικής τάξης και δομής, οι οποίες όμως δεν εισακούονται, με αποτέλεσμα να αποκλείονται από την πολιτική διαδικασία κοινωνικές μειοψηφίες ή ακόμη και η πλειοψηφία, όπως συνέβη στην περίπτωση του απαρχαίντ στη Νότια Αφρική ή με την πολύ καθυστερημένη αναγνώριση του εκλογικού δικαιώματος στις γυναίκες. Η ιστορία του εργατικού κινήματος και η αντιμετώπιση του «κοινωνικού προβλήματος» από την αστική κοινοβουλευτική δημοκρατία είναι από την άποψη αυτή χαρακτηριστική, ιδίως στις χώρες όπου αναπτύχθηκαν σοσιαλδημοκρατικά κόμματα. Στο συνταγματικό επίπεδο, προέκυψε η σύνθεση του «κοινωνικού κράτους δικαίου» το οποίο κατοχυρώνει το άρθρ. 25 παρ. 1 Σ. (Κοντιάδης, 2006).

β) Με βάση λοιπόν τη ratio προστασίας του πολιτικού λόγου και το όριο της, το οποίο 341 τίθεται από το ασυμβίβαστο της πολιτικής βίας με τη συνταγματική τάξη, προκύπτει και το νομολογιακό μέτρο, ο γνώμονας, το standard, για τη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία και εφαρμογή των ποινικών νόμων που θίγουν το δικαίωμα της ελευθερίας πολιτικής έκφρασης. Το δοκιμασμένο στην πράξη και *αποτυχημένο* κριτήριο, τόσο στην ελληνική έννομη τάξη όσο αλλού (ΗΠΑ) ανάγεται και καθιστά κρίσιμη την *τάση* του εκφερόμενου λόγου να προκαλέσει ένα *βλαπτικό* αποτέλεσμα (bad tendency test). Στην ελληνική έννομη τάξη το κριτήριο της *βλαπτικής τάσης* του λόγου έγινε αντικεί- 342 μενο διεξοδικής συζήτησης και διαβούλευσης το 1975 κατά την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος σε σχέση με την κατάργηση πολιτικών κομμάτων. Το κόμμα ως ένωση προσώπων που συνενώνουν τις δυνάμεις τους για να επιτύχουν ορισμένο πολιτικό σκοπό με τρόπο οργανωμένο, συστηματικό και διαρκή θέτει τα πιο σοβαρά και σύνθετα προβλήματα ελευθερίας του λόγου, εφόσον υιοθετεί ανατρεπτικό λόγο και ιδεολογία, λόγω της διαρκούς και μακροπρόθεσμης συνεργασίας των μελών του κόμματος για την επίτευξη των πολιτικών στόχων του. Η συνταγματική δυνατότητα απαγόρευσης του κόμματος εξαιτίας της ανατρεπτικής του δράσης προβλεπόταν απ' το άρθρ. 12 παρ. 3 του Κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος, το οποίο όριζε ότι «*κόμματα, των οποίων η δράσις τείνει εις ανατροπήν του ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος ή εκθέτει εις κίνδυνον την εδαφικήν ακεραιότητα της χώρας, τίθενται εκτός νόμου δι' αποφάσεως του κατ' άρθρον 100 του παρόντος Συντάγματος Δικαστηρίου*». Η φρασεολογία αυτή οδηγεί συνειρμικά στο περιβόητο Ιδιώνυμο, τον νόμο «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας των ελευθεριών των πολιτών» (ν. 4229/1929 ΦΕΚ Α' 245) ο οποίος τιμωρούσε όποιον «*επιδιώκει την εφαρμογήν ιδεών εκουσών ως έκδηλον σκοπόν την δια βιαίων μέσων ανατροπήν του κρατούντος κοινωνικού*

συστήματος ή την απόσπασιν μέρους εκ του όλου της επικρατείας, ή ενεργεί υπέρ της εφαρμογής αυτών προσηλυτισμόν».

- 343** Η κρίση για το εάν και το πότε ένα κόμμα «τείνει» στην ανατροπή του πολιτεύματος είναι πρακτικά αδύνατο να αποχωριστεί και να διακριθεί με νομική ασφάλεια από την πολιτική ιδεολογία του κόμματος. Η απόρριψη της απαγόρευσης πολιτικών κομμάτων λόγω της *βλαπτικής ιδεολογικής τάσης* της δράσης τους δεν εμποδίζει μόνον την έκδοση νόμου για τη διάλυση πολιτικών κομμάτων (άρθ. 29 παρ. 1 Σ.) αλλά συγχρόνως απορρίπτει και αποκλείει τη θέσπιση κανόνα δικαίου που εκφράζει τη φιλοσοφία του Ιδιωνύμου και έχει όμοιο ή ανάλογο περιεχόμενο με το απορριφθέν λεκτικό του Σχεδίου Συντάγματος. *Περαιτέρω, το κανονιστικό περιεχόμενο και η προστασία που παρέχει το ισχύον Σύνταγμα της Ελλάδας δεν είναι υποκειμενικό (υπέρ του θεσμού του πολιτικού κόμματος), αλλά αντικειμενικό, υπέρ της ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης, αιχμή της οποίας αποτελεί το πολιτικό κόμμα.* Βασική θέση της ανάλυσης του άρθ. 14 Σ. (και κατ' επέκταση όλων των συναφών διατάξεων 5^Α, 15 Σ. κ.λπ.) είναι ότι τα άρθ. 14, 29 παρ. 1, 1 παρ. 1-3, 52 Σ. *συνδυάζονται συγκροτώντας τελεολογικά συνεκτικό και ενιαίο ερμηνευτικό πλαίσιο, σε επίπεδο αρχών.*
- 344** Προκύπτει λοιπόν ότι και η αναγωγή από τον δικαστή σε standard, γνώμονα και νομολογιακό κριτήριο για την αξιολόγηση του ανατρεπτικού πολιτικού λόγου της τάσης του να προκαλέσει ένα βλαπτικό αποτέλεσμα δεν συμβιβάζεται με το ισχύον Σύνταγμα. Αυτό ισχύει και για οποιαδήποτε άλλη διατύπωση που τελικά καταλήγει να είναι το λειτουργικό ισοδύναμο των λέξεων «τείνει» και (έχει την) «τάση». Αν επιτρέπεται ο ανατρεπτικός λόγος ενός κόμματος, που είναι το μείζον, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για το έλασσον, τον λόγο ενός μεμονωμένου πολίτη ή μιας ανοργάνωτης ομάδας πολιτών (βλ. κατωτέρω ΑΠ 850/2019 (ποιν.)).
- 345** Αναπόφευκτα, η δίκη που έχει ως αντικείμενο την εκτίμηση αν η δράση ενός κόμματος τείνει προς ορισμένο ανατρεπτικό αποτέλεσμα, εφόσον βασίζεται στην ιδεολογία του κόμματος, άγει και μετατρέπεται σε πολιτική δίκη, σε «*απαράδεκτη ποινικοποίηση της πολιτικής διαμάχης*», κατά τη χαρακτηριστική διατύπωση του Ν. Ανδρουλάκη (1978, σελ. 104, 118). Το ποινικό δικαστήριο κρίνει εγκληματικές πράξεις και τέτοιες δεν συνιστούν το φρόνημα και η πολιτική ιδεολογία. Για να περάσουμε από την προστατευόμενη πολιτική έκφραση στην εγκληματική πράξη, η ανατρεπτική προτροπή ακόμη και όταν ενστερνίζεται τη βία, δεν μπορεί να ελέγχεται αφηρημένα, με κριτήριο τη βλαπτική τάση, αλλά πρέπει να συντρέχει αναμφίβολος και επικείμενος κίνδυνος που απειλεί να οδηγήσει σε αξιόλογη (de minimis non curat lex) πολιτική βία. Αλλά οπωσδήποτε η μετατροπή της ανατρεπτικής προτροπής σε πράξη και το πέρασμα

από τα λόγια στα έργα απαγορεύεται, διώκεται και τιμωρείται σύμφωνα με τον ΠΚ. Η ρητορική της επαναστατικής πολιτικής βίας, δεν επιτρέπεται να ξεπεράσει το φραστικό–λεκτικό επίπεδο και να μετατραπεί σε πολιτική βία.

Σε σχέση ειδικότερα με την επαναστατική προτροπή και την ανατρεπτική διέγερση, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι επιβάλλεται από τη συνταγματική προστασία του πολιτικού λόγου να προσεγγίζονται με τη λογική και το σκεπτικό, όχι της αφηρημένης, αλλά της συγκεκριμένης διακινδύνευσης (βλ. ιδίως, Σπυράκος, 1993, σελ. 360 και ενδεικτικά, ΑΠ 1371/2006 σε Συμβ.). Όπως τονίζει ο Δ. Σπυράκος, η αφηρημένη διακινδύνευση στοχεύει στην έγκαιρη ποινική αντιμετώπιση της *προπαρρασκευής* του κινδύνου και εντάσσεται στο πλαίσιο *προληπτικής επέμβασης* του ποινικού δικαίου (Σπυράκος, 1993, σελ. 368, 378).

Αλλά ακριβώς η ελευθερία του επαναστατικού πολιτικού λόγου θεμελιώνεται σε όλες τις συνταγματικές αναλύσεις από τον Ν. Ι. Σαρίπολο το 1864, ως τον Brandeis στην νομολογία του ΑΔ του 1920, με βάση την εν δυνάμει *συμβολή* του επαναστατικού λόγου στη σταθερότητα και τη συνέχεια του συνταγματικού πολιτεύματος. Αυτό, όπως ήδη τονίστηκε, δεν είναι παραδοξολογία αλλά συνέπεια της ρητορικής λειτουργίας του επαναστατικού λόγου, στο πλαίσιο της σύγκρουσης που διεξάγεται στη φιλελεύθερη δημοκρατία προκειμένου η συναίνεση να αποκτήσει όσο το δυνατόν πιο ουσιαστικό περιεχόμενο και να μην είναι μόνον προς όφελος των κυβερνώντων αλλά και των κυβερνωμένων.

Η δίωξη του επαναστατικού πολιτικού λόγου από το ποινικό δίκαιο εξ αιτίας της *αφηρημένης βλαπτικής τάσης του λόγου* διακόπτει *πρώωρα* και *βίαια* την προστατευτική για το πολίτευμα και την αντιπροσωπευτικότητα των θεσμών ενδεχόμενη ευεργετική λειτουργία του, χωρίς να συντρέχει κανένας πραγματικός κίνδυνος ή απειλή που να επιβάλλει την προληπτική επέμβαση του ποινικού δικαίου. Αντίθετα, η επέμβαση του ποινικού δικαίου δημιουργεί *απτή* απειλή και κίνδυνο *καταχρηστικής εφαρμογής* των απαγορεύσεων, με τρόπο ασυμβίβαστο με τη φιλελεύθερη δημοκρατία. Το πολίτευμα δεν μένει απροσάτευτο και αμύνεται αποτελεσματικά όταν κρύβεται υπό τον μανδύα πολιτικού κόμματος *εγκληματική οργάνωση*, η οποία διαπράττει κακουργήματα κατά της ζωής ή του πολιτεύματος με σκοπό ρατσιστικό, νεοναζιστικό ή τρομοκρατικό κ.λπ. Τουλάχιστον αυτή είναι η ratio του άρθ. 14 του Συντάγματος του 1975, ερμηνευόμενου σε συνδυασμό με το άρθ. 29 παρ. 1 (Τασόπουλος, 2020, σελ. 1096)

Απαιτείται λοιπόν να εξετάζεται και να αποδεικνύεται σε κάθε περίπτωση ότι ορισμένη προτροπή ή διέγερση, όπως εκφράστηκε και εκδηλώθηκε, ήταν αντικειμενικά πρόσφορη, κάτω από τις συγκεκριμένες περιστάσεις, να *προκαλέσει σοβαρή απειλή*, και

άμεσο επικείμενο κίνδυνο, ώστε «η κατάσταση να ξεφύγει» από την πολιτική πραγματικότητα που χαρακτηρίζει τη οξεία και έντονη πολιτική σύγκρουση και να αποκτήσει άλλα ποιοτικά γνωρίσματα, πηγαίνοντας πολύ πέρα από τη συνήθη και σχετικά ελεγχόμενη «απειλή» της οξύτατης φρασεολογίας, των συνθημάτων, του εμπρηστικού λόγου και γενικά των λεκτικών υπερβολών και προσβολών που αφορούν π.χ. θεωρητικές γενικότητες (Τασόπουλος, 2020, σελ. 1091). Ζητούμενο είναι να διασφαλίζεται σε κάθε περίπτωση ότι «η τιμωρία της πράξης αφορά τις άμεσες συνέπειες που προκύπτουν από την εκφορά του λόγου και όχι την ενδεχόμενη απαξία για το περιεχόμενο του λόγου» (Παπασυλιανός, 2005, σελ. 345) ή τη βούληση των αρχών να επιβάλουν ένα ξένο προς τη φιλελεύθερη δημοκρατία δόγμα «νουςίας, τάξης και ασφάλειας» που αρμόζει σε κοιμητήρια (βλ. συναφώς κατά κυριολεξία και όχι απλώς μεταφορικά *Snyder v. Phelps*, 562 US 443 [2011]).

- 350** Οι δύο βασικές έννοιες κάθε νομολογιακού standard για την αξιολόγηση της κατάστασης που δημιουργεί ο ανατρεπτικός πολιτικός λόγος (διέγερση κ.λπ.) είναι η *απειλή* και ο *κίνδυνος*. Τα δύο αυτά μεγέθη είναι αλληλένδετα αλλά διαφορετικά. Ο κίνδυνος είναι συνήθως αποτέλεσμα της απειλής. Αλλά μία απειλή μπορεί να είναι πραγματική τόσο από υποκειμενική άποψη, επειδή εκφράζει την πρόθεση αυτού που τη διατυπώνει, όσο και αντικειμενικά, επειδή π.χ. κρατά όπλο. Ενδέχεται όμως να μη δημιουργεί κίνδυνο, επειδή λ.χ. το όπλο είναι άσφαιρο, γεγονός που αγνοεί ο δράστης (απρόσφορη απόπειρα). *Στο πεδίο της πολιτικής ελευθερίας και ειδικότερα του πολιτικού λόγου, η διάκριση μεταξύ απειλής και κινδύνου είναι θεμελιώδης και το δικαστήριο οφείλει να αξιολογήσει και να σταθμίσει, ή ακριβέστερα να αντισταθμίσει το ένα στοιχείο έναντι του άλλου. Μία απειλή που περιορίζεται στο φραστικό επίπεδο χωρίς να δημιουργεί κανένα κίνδυνο επειδή δεν συντρέχει καμία αντικειμενική προϋπόθεση για την πραγματοποίησή της είναι μία ανεδαφική απειλή για τη δημόσια τάξη* (Τασόπουλος, 2020, σελ. 1091).
- 351** Χρήσιμο είναι να αναφέρουμε τρία παραδείγματα υποδηλωτικά αντίστοιχων διαβαθμίσεων: α) Η περίπτωση του μοναχικού συγγραφέα ο οποίος γράφει στην ιστοσελίδα του (blogger) για να τον διαβάσουν κάποιοι ομοϊδεάτες του οι οποίοι ζουν και μοιράζονται μεταξύ τους τον δικό τους κοσμοθεωρητικό ορίζοντα, αλλά αντικειμενικά αξιολογείται μάλλον ως «οφθαλμαπάτη», επειδή ουδεμία επιρροή (*κίνδυνος*) μπορεί να ασκήσει στη δημόσια τάξη· πρόκειται για την απαραίτητη για μια πλουραλιστική κοινωνία προστασία των διαφορετικών κοσμοθεωριών (Weltanschauung), από την ελευθερία της έκφρασης, έστω και αν το περιεχόμενό τους περιλαμβάνει επαναστατική διέγερση και προτροπή (*απειλή*). Στην κατηγορία αυτή εμπίπτει, νομίζω, ως λειτουργικώς

ισοδύναμη, και εκείνη της πλημμυρίδας αντίστοιχων δημοσιευμάτων που έχουν κατακλύσει το διαδίκτυο, λόγω των υπάρχουσών κοινωνικοπολιτικών συνθηκών (π.χ. κατά την κορύφωση της Ελληνικής Κρίσης, το 2010–2012), ώστε το αντίκρισμα και ο αντίκτυπος συγκεκριμένης προτροπής να μην ασκεί πρακτική επιρροή, με την έννοια ότι *δεν κάνει διαφορά*. β) Η περίπτωση του οργανωτικού υποκινητή ο οποίος είναι σε θέση γράφοντας στην ιστοσελίδα του να ενεργοποιήσει και να κινητοποιήσει ικανό αριθμό προσώπων που είναι έτοιμα να ανταποκριθούν στην επαναστατική διέγερση και προτροπή του, και πολλά από αυτά πράγματι ανταποκρίνονται, έτσι ώστε να είναι αντικειμενικά δυνατό να γίνει λόγος για επικείμενη και σοβαρή διατάραξη της δημόσιας τάξης· το παράδειγμα αυτό είναι οριακό, αλλά ποινικά αξιολογήσιμο, στο μέτρο που *η απειλή είναι σοβαρή και ο κίνδυνος υπολογίσιμος*. γ) Η περίπτωση του συγκεντρωμένου όχλου, στον προαύλιο χώρο της Βουλής, ο οποίος απειλεί να εισέλθει στο κτήριο, οπότε στις συνθήκες αυτές η ανατρεπτική διέγερση ή προτροπή δεν προστατεύεται από την ελευθερία του λόγου, γιατί *τόσο ο κίνδυνος όσο και η απειλή συντρέχουν στο έπακρο* (Τασόπουλος, 2020, σελ. 1091–1092. Tassopoulos, 1993, σελ. 195–206).

Η ανάλυση που προηγήθηκε αφορά την ερμηνεία και εφαρμογή αρκετών ποινικών 352 διατάξεων. Αντίκειται στο Σύνταγμα κάθε τυχόν ερμηνεία του άρθ. 135 παρ. 2 ΠΚ, περί προπαρασκευαστικών πράξεων εσχάτης προδοσίας, η οποία εκλαμβάνει ως προπαρασκευαστική πράξη την αφηρημένη και αόριστη απειλή βίας, αποκομμένη από συγκεκριμένο σχέδιο δράσης που δημιουργεί ουσιαστικό, υποστατό και πραγματικό κίνδυνο. Σε κάθε περίπτωση πάντως απλές προθέσεις που ανάγονται στο φρόνημα των πολιτών σε σχέση με τις θεμελιώδεις αρχές και θεσμούς του πολιτεύματος (άρθ. 134 παρ. 3) δεν είναι ποινικά κολάσιμες (βλ. ιδίως Συμεωνίδου–Καστανίδου, 1988, σελ. 278–280. Αλιβιζάτος, 1986, σελ. 358. Σπινέλλης, 1979, σελ. 88, 100, 104).

Οι ανωτέρω περιορισμοί αναφορικά με την ύπαρξη επικείμενου κινδύνου και σοβα- 353 ρής απειλής επιβάλλονται από τη σύμφωνη με το Σύνταγμα ερμηνεία και σε σχέση με το άρθ. 183 ΠΚ το οποίο τιμωρεί τη διέγερση σε ανυπακοή. Χωρίς τέτοιους ερμηνευτικούς περιορισμούς δεν συμβιβάζεται με τη συνταγματική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης η επίμαχη διάταξη που ορίζει ότι: *«Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου προκαλεί ή διεγείρει σε απείθεια κατά των νόμων ή των διαταγμάτων ή εναντίον άλλων νόμιμων διαταγών της αρχής, τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα έτος ή με χρηματική ποινή»*. Η εφαρμογή του άρθ. 183 ΠΚ για την ποινική δίωξη και καταστολή πολιτικών απόψεων που ασκούν κριτική στη ratio (φιλοσοφία),

τον σκοπό, τις συνέπειες και το εν γένει πολιτικό και ουσιαστικό περιεχόμενο ενός νόμου είναι κατ' αρχήν αντισυνταγματική.

- 354** Διότι πράγματι είναι *πολύ δύσκολο να διακρίνει κάποιος τί διαφοροποιεί την προστατευόμενη από το Σύνταγμα έντονη κριτική, αμφισβήτηση και «προπαγάνδα» κατά του νόμου, από τον λόγο που διασαλεύει την τάξη με τη δημιουργία στο ακροατήριο απόφασης ανυπακοής «μέσα από την προτροπή του δράστη που απευθύνεται στη διάνοια των ακροατών ή αναγνωστών του και τους πείθει για την ορθότητα ή σκοπιμότητα της ανυπακοής, με ανάπτυξη επιχειρηματολογίας προφορικά ή έγγραφα διατυπωμένης»* (Μανωλεδάκης, σελ. 42, 40). Γιατί κάθε πολιτική αμφισβήτηση ενός νόμου κλονίζει το φρόνημα υπακοής και συμμόρφωσης σε αυτόν. Όσο πιο αποτελεσματική είναι η αμφισβήτηση και η προπαγάνδα κατά του νόμου τόσο υπονομεύεται η προδιάθεση για (απροβλημάτιστη, αυτόματα, αυτονόητη) υπακοή σε αυτόν.
- 355** Ιδιαίτερη περίπτωση διέγερσης σε ανυπακοή είναι εκείνη όπου ένας νόμος αμφισβητείται ως αντισυνταγματικός. Υποστηρίζεται λοιπόν ότι λανθασμένη άποψη του δράστη και πεποίθησή του ότι ο νόμος είναι αντισυνταγματικός συνιστά νομική πλάνη η οποία αίρει τον καταλογισμό της πράξης στον δράστη (Μανωλεδάκης, 1990, σελ. 46. Μανωλεδάκης, 1970, σελ. 92-93). Ο έλεγχος συνταγματικότητας των νόμων ή πλέον και της αντίθεσής του σε υπέρτερης του τυπικού νόμου ισχύος κανόνες δικαίου όπως η ΕΣΔΑ ή ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ απηχεί και προστατεύει την κριτική λειτουργία της νομιμότητας η οποία εκφράζει διαφορετικές απόψεις και ερμηνείες για τη συνταγματικότητα ενός νόμου. Εφόσον λοιπόν οι αιτιάσεις του ομιλητή για τη συνταγματικότητα του νόμου δεν είναι προσχηματικές ή ex post facto αλλά απηκούσαν την πραγματική πεποίθηση του ομιλητή σε συγκεκριμένη στιγμή και σε δεδομένο τόπο, αυτές δεν δικαιολογούν την καταδίκη του ομιλητή για το έγκλημα της διέγερσης σε ανυπακοή του νόμου κατ' άρθ. 183 (ή και 184) ΠΚ, στο μέτρο που ο αντισυνταγματικός νόμος είναι ανίσχυρος και θεωρείται ότι ουδέποτε υπήρξε.
- 356** Εξάλλου δεν είναι σπάνια η περίπτωση που η νομολογία μεταβάλλεται ακριβώς επειδή η κριτική λειτουργία της νομιμότητας την οποία προστατεύει η ελευθερία της έκφρασης καταδεικνύει ότι μια απόφαση για τη συνταγματικότητα ενός νόμου υπήρξε λανθασμένη. Μάλιστα, όσο εντονότεροι και ακραίοι είναι οι περιορισμοί σε ένα δικαίωμα, τόσο μεγαλύτερη είναι η προστασία που απολαμβάνει η δημόσια κριτική και αμφισβήτηση των περιορισμών αυτών, με έρεισμα την ελευθερία της έκφρασης. Π.χ. η δίωξη για *διέγερση σε ανυπακοή* είναι τελείως απαράδεκτη, τη στιγμή που η απαγόρευση κυκλοφορίας για τον κορωνοϊό ήταν καθολική σε όλη την επικράτεια. Η αστυνομική διαταγή υπόκειται σε κριτική και αμφισβήτηση της νομιμότητάς της

ενώπιον των δικαστηρίων και σε κριτική και αμφισβήτηση της σκοπιμότητάς της στον δημόσιο λόγο. Βέβαια η παραβίασή της στο επίπεδο της συμπεριφοράς γίνεται με κίνδυνο επιβολής κυρώσεων δυνάμει διάταξης που ενδέχεται να κριθεί από το δικαστήριο ότι είναι συνταγματική, και τον κίνδυνο αυτόν φέρει κάθε φορά ο παραβάτης. Συγκεκριμένα, η υπ' αριθ. 16/2020 Εγκύκλιος Απόφαση του Εισαγγελέα του ΑΠ είναι 357 χαρακτηριστική της λειτουργίας που μπορεί να έχει το έγκλημα της διέγερσης σε ανυπακοή ως μοχλός λογοκρισίας: *«Η διάρκεια της πανδημίας με τις οδυνηρές της συνέπειες επέβαλαν κυριολεκτικά και στην ελληνική έννομη τάξη ένα ιδιόμορφο «Δίκαιο της Ανάγκης» [...] Επιβάλλεται, ακολούθως, η προσοχή των εισαγγελικών λειτουργιών της χώρας να εστιάζεται εκτός άλλων και στη διερεύνηση τέλεσης του εγκλήματος του άρθρου 183 ΠΚ (διέγερση σε ανυπακοή) [...]»* (βλ. όμως σε διαφορετικό, ορθό, πνεύμα, Αναφορά Εις. Πλημμ. Αθηνών 116/2021).

Σημαντική για την ελευθερία της έκφρασης είναι η ΑΠ 850/2019 (ποιν) η οποία έκρινε 358 ορθώς ότι το απόσπασμα της ομιλίας του κατηγορούμενου αρχηγού πολιτικού κόμματος δεν ήταν ικανό να δημιουργήσει πρόκληση ή διέγερση για τέλεση πλημμελήματος ή κακουργήματος, με το εξής σκεπτικό: *«Από τη διάταξη του άρθρου 184, που περιλαμβάνεται στο με τίτλο «επιβολή της δημόσιας τάξης» (ως δημόσιας τάξης νοουμένης της ειρηνικής και ήρεμης συνύπαρξης των πολιτών υπό την κυριαρχία του κράτους), στο έκτο κεφάλαιο του (Π.Κ.), με την οποία ορίζεται «Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών», προκύπτουν τα ακόλουθα: Για την νομοτυπική υπόσταση του θεσπιζόμενου μ' αυτήν εγκλήματος με το οποίο προστατεύεται το έννομο αγαθό της εσωτερικής ειρήνης της ολότητας, της γενικής ησυχίας των πολιτών και του αισθήματος ασφάλειας, απαιτείται δημόσια πρόκληση ή διέγερση σε διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος και ο δόλος του δράστη, αρκεί οποιοσδήποτε βαθμός αυτού (και ενδεχόμενος δόλος), για την πλήρωση της υποκειμενικής υπόστασης του εγκλήματος. [...] «Πρόκληση», νοείται η δημιουργία απόφασης τέλεσης μη συγκεκριμένου κακουργήματος ή πλημμελήματος παραβατικής συμπεριφοράς σε αόριστο αριθμό ανθρώπων, η οποία είναι συνέπεια σαφούς νοητικής επικοινωνίας πομποδέκτη, "δηλαδή συνέπεια της άμεσης, ευθείας και αποκαλυμμένης ως προς το σκοπό της προτροπής του δράστη. Έτσι η πρόκληση της απόφασης δημιουργείται μετά από την προτροπή του δράστη που απευθύνεται στη διάνοια των ακροατών ή αναγνωστών του και τους πείθει για την ορθότητα ή σκοπιμότητα της εν λόγω παραβατικής συμπεριφοράς, με ανάπτυξη επιχειρηματολογίας, προφορικά ή έγγραφα διατυπωμένης". «Διέγερση» – που νοείται μόνο κατ' αποτέλεσμα – "θεωρείται η δημιουργία απόφασης όχι με άμεση, αλλά με έμμεση επιρροή πάνω στη*

βούληση του δέκτη, με τον ερεθισμό του συναισθηματικού του κόσμου, των παθών ή των ενστίκτων του". Αυτή δημιουργείται με επίδραση στο συναίσθημα και όχι στη διάνοια. Έτσι, ο «διεγείρων» δεν προτρέπει απευθείας και απροκάλυπτα στα ως άνω και στον τρόπο εκδήλωσής τους, αλλά εξωθει σ' αυτά με κατάλληλο ψυχολογικό ερεθισμό, δημιουργώντας "ορισμένη ψυχική κατάσταση". Η πρόκληση και η διέγερση μπορεί να συντρέχουν, ενδεχομένως μάλιστα τα ίδια λόγια σε άλλους από τους αποδέκτες να επιφέρουν το αποτέλεσμα της πρόκλησης και σε άλλους εκείνο της διέγερσης. [...] [Η] πρόκληση ή διέγερση για να θεμελιώνουν τα στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης αυτής "πρέπει να δημιουργούν κατάσταση στον κοινωνικό χωροχρόνο, που έλαβαν χώρα, ικανή να προκαλέσει επικίνδυνη ατμόσφαιρα για το έννομο αγαθό της ευταξίας (δημόσιας τάξης) του συγκεκριμένου χώρου, ώστε παραπέρα να προκληθεί εξελικτικά ή από οποιονδήποτε εξωτερικό 'σπινθήρα' η διασάλευση της ευταξίας με τη δημιουργία σοβαρών επεισοδίων, προσβολών κατά προσώπων και πραγμάτων". «Δημόσια τέλεση» υπάρχει όταν είναι δυνατό να υποπέσει στην αντίληψη αόριστου αριθμού προσώπων, άλλων εκτός από εκείνους προς τους οποίους απευθύνεται [...].

- 359** «Ο κατηγορούμενος σε δημόσια ομιλία του ενώπιον μελών του κόμματος της «...» στα γραφεία του ως άνω κόμματος στην οδό ..., καταφέρθηκε με απειλητικές εκφράσεις εναντίον δημοσιογράφων και του δημοσιογράφου Π., αναφέροντας ενώπιον του ακροατηρίου του τις φράσεις : «...να ντρέπονται και να φοβούνται αυτοί... αν χρειαστεί θα λερώσουμε τα χέρια μας... αυτός να φοβάται γιατί υπάρχουν χρυσαυγίτες... έχουμε σκοπό και στόχο γιατί ένα μεγάλο μέρος του Ελληνικού λαού αυτή τη στιγμή είναι στο πλευρό μας. Αλλιώς θα τους σπάγαμε τα κεφάλια. Το λέω και να το μεταφέρετε το μήνυμα. Αυτό είχα να πω...».
- 360** Περαιτέρω, δεν συντρέχουν στην προκείμενη περίπτωση όλα τα κατά νόμο απαιτούμενα στοιχεία για τη συγκρότηση της αντικειμενικής υπόστασης της πράξης της διέγερσης. [...] Οι παραπάνω επίμαχες φράσεις – αποσπάσματα της ομιλίας του κατηγορουμένου προς τα μέλη του κόμματος της «...», του οποίου αυτός ήταν αρχηγός, σε συνδυασμό με το υπόλοιπο παρατιθέμενο περιεχόμενο της εν λόγω ομιλίας, "δεν ήταν ικανές ούτε να κατευθύνουν και να παροτρύνουν, άμεσα ή στο εγγύς μέλλον", τα μέλη του κόμματος σε διάπραξη πλημμελήματος ή κακούργηματος σε βάρος του δημοσιογράφου Α.Π. ή οποιουδήποτε άλλου δημοσιογράφου, ούτε να προκαλέσουν ερεθισμό των πνευμάτων και να ξεσηκώσουν συναισθηματικά τα μέλη του κόμματος "να διαπράξουν πλημμέλημα ή κακούργημα" εναντίον των ίδιων ως άνω προσώπων.
- 361** «Ο κατηγορούμενος με την ομιλία του δεν προσκάλεσε ούτε ευθέως ούτε εμμέσως και κεκαλυμμένως τα μέλη του κόμματος σε διάπραξη αδικημάτων μη καθορισμένων

ειδικώς". Η αναφορά της φράσης «...θα τους σπάγαμε τα κεφάλια...» στο τέλος της ομιλίας είχε "καθαρά υποθετικό περιεχόμενο και δεν συνιστούσε πρόκληση ή διέγερση κατά την έννοια του άρθρου 184 ΠΚ". Συνεπώς, εφόσον "δεν αποδείχθηκε προκλητική ή διεγερτική ενέργεια που να προκαλεί ή να στοχεύει στη διάπραξη κακουργήματος ή πλημμελήματος, ο κατηγορούμενος πρέπει να κηρυχθεί αθώος της αποδιδόμενης σε αυτόν πράξης».

"Περισσότερο συγκεκριμένα και λαμβανομένου υπόψη πως το Δικαστήριο τούτο έχει 362 την από το Σύνταγμα και το νόμο συγκεκριμένη εξουσία, στην οποία δεν περιλαμβάνεται εκφορά κρίσης για το ενδεδειγμένο και αρμόζον ή για το επιτρεπτό από τους κανόνες της γεννηθείσας στην Ελλάδα ρητορικής τέχνης σε αρχηγό πολιτικού κόμματος να χρησιμοποιεί τις επίμαχες εκφράσεις στα πλαίσια δημόσιας ομιλίας του, στη συγκεκριμένη υπόθεση".

Πρόκειται αναμφίβολα για μία πολύ σημαντική απόφαση για την προστασία του πολιτι- 363 κού λόγου στην Ελλάδα, επειδή δείχνει καθαρά ότι ο γνώμονας της βλαπτικής τάσης του λόγου δεν ισχύει για την ερμηνεία και εφαρμογή διατάξεων όπως η διέγερση σε σχέση με τον πολιτικό λόγο (η φράση έχει καθαρά υποθετικό και ρητορικό χαρακτήρα).

Πραγματικά όμως πρέπει να προβληματίσει έντονα η τεράστια διαφορά της αντιμετώ- 364 πισης στην προκειμένη περίπτωση του επιτρεπού πολιτικού λόγου του Χρυσουγίτη αρχηγού κατά των αντιπάλων του, για τους οποίους χρησιμοποιεί ωμή και απροκάλυπτη ρητορική βίας (κατ' ευφημισμό το Δικαστήριο αναφέρεται σε ρητορική τέχνη), από την σχολαστική αυστηρότητα που δείχνει το Ακυρωτικό, όταν ελέγχει την κριτική που ασκούν οι δημοσιογράφοι κατά των πολιτικών, όποτε οι τελευταίοι διαμαρτύρονται για προσβολή της τιμής τους (βλ. επόμενη ενότητα), παρά τις επανειλημμένες καταδίκες από το ΕΔΔΑ.

Η σύγκριση των δύο ανωτέρω περιπτώσεων δείχνει ανάγλυφα τα αδιέξοδα στα οποία 365 καταλήγει η κρατούσα αντίληψη στη νομολογία του Ακυρωτικού μας, η οποία αντιλαμβάνεται την τομή του Συντάγματος του 1975, σε σχέση με τη νομική αντιμετώπιση του πολιτικού λόγου κατά το παρελθόν, *μόνον υποκειμενικά*, ήτοι υπέρ των πολιτικών κομμάτων, και *όχι αντικειμενικά*, υπέρ της γενικής προστασίας του πολιτικού λόγου. Αυτή η διακριτική μεταχείριση δεν δικαιολογείται και τα άρθ. 29 παρ. 1 και 14 παρ. 1 και 2 Σ. συνθέτουν συστηματικά τον κοινό παρονομαστή της προστασίας του πολιτικού λόγου στη χώρα μας. Η ίδια αντιμετώπιση του πολιτικού λόγου με αυτήν της 850/2019 έπρεπε να υπάρχει και επί της κριτικής που ασκούν οι δημοσιογράφοι στους πολιτικούς για τα πεπραγμένα τους.

Κατά την απόφαση ΑΠ 1593/2019 «Λόγοι δημοσίας τάξεως και ασφαλείας συντρέχουν, 366 εκτός των άλλων και όταν στην υπόθεση που πρόκειται να εκδικασθεί εμπλέκονται

αμέσως ή εμμέσως πολιτικοί, εθνικιστικοί ή θρησκευτικοί λόγοι, εκ των οποίων υπάρχει κίνδυνος επεισοδίων ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους αντιπάλους τους, λόγω του φανατισμού που επικρατεί μεταξύ τους, αρκούσης της πιθανολόγησης αυτών και όχι πλήρους βεβαιότητας (ΑΠ 1337/2017)».

- 367** Η Μον. Εφετείου Θεσσαλονίκης 80/2021 δέχθηκε ότι: «[Σ]τις 11.9.2013 ο εναγόμενος, μετά το πέρας ομιλίας του [...] συνομίλησε με άτομα που αντιτίθεντο στη λειτουργία των μεταλλείων, [...] αναφέροντας μεταξύ άλλων [...]: 'Πρέπει ο Π. να μην μπορεί να κυκλοφορήσει. Λιντσάρετέ τον. Εμείς μαζί σας'. Για τις δηλώσεις του αυτές, που μεταδόθηκαν στα δελτία ειδήσεων, ασκήθηκε σε βάρος του, μετά τη χορήγηση σχετικής άδειας από την Ελληνική Βουλή, ποινική δίωξη για την αξιόποινη πράξη της πρόκλησης σε διάπραξη πλημμελήματος (άρθρο 184 ΠΚ), για την οποία όμως αθωώθηκε αμετάκλητα, ελλείψει δόλου [...] Πλην όμως, αποδείχθηκε ότι ο εναγόμενος ενήργησε από δικαιολογημένο ενδιαφέρον και δη ενήργησε στο πλαίσιο των καθηκόντων του ως βουλευτή, μεταφέροντας τις ανησυχίες και υπερασπίζοντα τα συμφέροντα μεγάλης μερίδας των εκλογέων ως αντιπρόσωπος του έθνους, κατά συνείδηση και με απόλυτη ελευθερία έναντι κάθε είδους σκοπιμοτήτων και συμφερόντων, όπως σαφώς ορίζουν τα άρθρα 51 παρ. 2 και 60 παρ. 1 του Συντάγματος. Η άσκηση του εν λόγω δικαιώματος του παρείχε τη δυνατότητα να διατυπώσει ελεύθερα την αξιολογική εκτίμησή του αποδειχθέντων αληθινών κατά τα προαναφερθέντα πραγματικών γεγονότων, η οποία άλλωστε δεν ήταν αυθαίρετη αλλά "στηριζόταν σε σοβαρά στοιχεία που προαναφέρθηκαν, έστω και εάν αυτά δεν είχαν και δεν έχουν ακόμη πλήρως επαληθευτεί ή ενδέχεται να ήταν ή και να αποδειχθούν αναληθή. Τούτο οφείλεται στην μεγάλη σημασία που έχει η ελεύθερη διακίνηση των πολιτικών ιδεών, η προβολή όλων των πολιτικών απόψεων καθώς και ο έλεγχος των εκάστοτε κυβερνώντων για την εύρυθμη λειτουργία της δημοκρατίας και τον αυτοπροσδιορισμό του ατόμου, έστω και εάν έμμεσα μέσω του ελέγχου αυτού μπορεί να προσβάλλονται τρίτοι, όπως και εν προκειμένω ο ενάγων, ελεγχόμενοι δημόσιοι λειτουργοί, πολύ περισσότερο που στην ένδικη περίπτωση αποδείχθηκε ότι οι δηλώσεις του αφορούσαν θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος ως προς την καθαρότητα της δημόσιας λειτουργίας της τοπικής αυτοδιοίκησης καθώς και διαχείρισης χρήματος, και όχι ιδιωτικά θέματα, που δεν ενέπιπταν προφανώς στη δημόσια σφαίρα ούτε αποτελούσαν στοιχεία μιας ιδιωτικής διαφοράς και διένεξης, θέματα για τα οποία ο εναγόμενος βουλευτής δικαιούταν να θίξει και να αντιπαρεταθεί ακόμη και με αναληθείς πολιτικές δηλώσεις, χωρίς να υπόκειται σε οποιαδήποτε υποχρέωση αντικειμενικότητας". Αρκεί που οι εν λόγω δηλώσεις του δεν υπερέβαλαν τον μοναδικό περιορισμό, ήτοι να είναι και να αποδειχθούν πράγματι συκοφαντικές, αφού "ο εναγόμενος προέβη σ' αυτές χωρίς να αγνοεί υπαίτιως την αναλήθεια

των γεγονότων αυτών". Πλέον δε τούτων, [...] "τα άτομα που εύλογα προσελκύουν το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης εξαιτίας της κοινωνικής τους θέσης οφείλουν είναι ιδιαίτερα ανεκτικά στη προβολή και δημοσιοποίηση ειδήσεων, διατυπώσεων γνώμων, ελέγχου και σχολίων στα πλαίσια πολιτικού λόγου", σχετικά με τις πράξεις και τη συμπεριφορά τους και χωρίς να μπορούν να προβάλλουν ότι το δικαίωμα της τιμής τους υπερτερεί του δικαιώματος του δημοσίου αλλά και πολιτικού διαλόγου και ελέγχου για την εν γένει συμπεριφορά τους. "Στα πλαίσια αυτά, ήτοι της συνταγματικά κατοχυρωμένης ελευθερίας έκφρασης των βουλευτών ενήργησε καλόπιστα και ο εναγόμενος ήτοι από δικαιολογημένο ενδιαφέρον και εντός του αναγκαίου μέτρου και δεν υπάρχει δηλαδή στην περίπτωση αυτή ειδικός σκοπός εξύβρισης του ενάγοντος, δηλαδή πρόθεση που να κατευθύνεται ειδικά στην προσβολή της τιμής και της υπόληψης αυτού, όπως τούτο σαφώς προκύπτει από το γεγονός ότι ο εναγόμενος δεν χρησιμοποίησε προσωπικές, ειρωνικές και ιδιαίτερα μειωτικές εκφράσεις σε βάρος του ενάγοντος".

Η απόφαση ΑΠ 2089/2017 δέχθηκε ότι καταχώριση στο διαδίκτυο (ίντερνετ) κειμέ- 368
νου με δυσφημιστικά γεγονότα και ανακοίνωση από την τηλεόραση δυσφημιστικών γεγονότων, αφού το διαδίκτυο και η τηλεόραση δεν αποτελούν τυπογραφία, ούτε θεωρούνται μηχανικά μέσα πολλαπλασιασμού χειρογράφων και δεν θεωρούνται «τύπος» ή «έντυπα» δεν στοιχειοθετούν αδίκημα τελούμενο διά του τύπου (ΑΠ 192/2017, ΑΠ 890/2015, ΑΠ 726/2010, ΑΠ 1030/2009)».

Η ΣτΕ 3646/1998 έκρινε ότι «9. Επειδή ο λόγος ακυρώσεως κατά τον οποίο η προσβαλ- 369
λομένη πράξη εξεδόθη κατά κατάχρηση εξουσίας διότι είχε ως αποτέλεσμα την διχόνοια αντί της ομονοίας των ενοριτών πρέπει να απορριφθή προεχόντως ως απαράδεκτος διότι τα ανωτέρω προβαλλόμενα, μη αναγόμενα στον σκοπό εκδόσεως της πράξεως αλλά στα αποτελέσματά της, δεν συγκροτούν την κατά νόμο έννοια της καταχρήσεως εξουσίας».

XXV. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ, ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΠΡΟΣΒΟΛΩΝ ΤΗΣ ΤΙΜΗΣ

Το πεδίο στο οποίο εμφανίζεται η μεγαλύτερη απόκλιση μεταξύ της ελληνικής έννομης 370
τάξη και της νομικής προστασίας που αναγνωρίζεται στην ελευθερία της έκφρασης κάτω από την ΕΣΔΑ και ήδη τον ΧΘΔΕΕ είναι εκείνο της σύγκρουσης της ελευθερίας της έκφρασης με το δικαίωμα της προσωπικότητας και ειδικότερα με τις προσβολές της τιμής και της υπόληψης. Η διάσταση κορυφώνεται όταν πολιτικά πρόσωπα φορείς δημόσιας εξουσίας προσφεύγουν στα πολιτικά δικαστήρια για να ζητήσουν την αποκατάσταση της τιμής τους απέναντι σε κριτική που τους έγινε σε σχέση με την άσκηση

των καθηκόντων τους σε υποθέσεις δημοσίου ενδιαφέροντος (Βογιατζής, 2009, σελ. 293. Βρεττού, 2014, σελ. 32).

- 371** Στο βάθος της διάστασης της ελληνικής νομολογίας για την προστασία της τιμής και της νομολογίας του ΕΔΔΑ βρίσκεται μια θεμελιώδης διαφορά όσον αφορά το δημόσιο συμφέρον. Σύμφωνα με τον Ι. Σαρμά (2018, 337) *«κανένας δεν θέλει να εμπλακεί σε μια δικαστική περιπέτεια όταν μάλιστα δεν διακυβεύονται δικά του προσωπικά συμφέροντα. Και μόνο η απειλή μιας δίωξης – ποινικής, αστικής ή πειθαρχικής – αρκεί για να συγκρατήσει το δυναμισμό του δημοσιογράφου, του δικηγόρου ή όποιου άλλου υπερασπίζεται τα δικαιώματα τρίτων, και να τους οδηγήσει σε σιωπή»*. Το ερώτημα είναι αν η νομολογία θα αποθαρρύνει τη δημόσια κριτική ή όχι, όταν μάλιστα τα πρόσωπα που επικαλούνται προσβολή της τιμής τους είναι φορείς δημόσιας εξουσίας και η κριτική αφορά τον τρόπο που την ασκούν.
- 372** Η αυτοτέλεια του ιδιωτικού δικαίου είναι θεμελιώδης συνταγματική αρχή δομικού χαρακτήρα, αναγόμενη στην ισοτιμία και την αυτονομία των βουλήσεων στο πλαίσιο της σχετικής διάκρισης κράτους (με τη στενή έννοια του όρου) και κοινωνίας. Αλλά αφ' ης στιγμής το ίδιο το πρόσωπο με δική του επιλογή διεκδικεί την άσκηση της εξουσίας ή πολλώ μάλλον την ασκεί, τότε από πλευράς θεμελίων του ιδιωτικού δικαίου δεν συντρέχει λόγος υποβάθμισης της σημασίας που έχει η ιδιότητα του πολιτικού ως (δυνάμει, τουλάχιστον) φορέα δημόσιας εξουσίας, έναντι της ελευθερίας της έκφρασης των λοιπών ιδιωτών, δημοσιογράφων και μη, στο πεδίο τουλάχιστον της πολιτικής δράσης. Μια τέτοια υποβάθμιση νοθεύει την νομική φύση της σχέσης του πολιτικού με τους φορείς ελευθερίας της έκφρασης (δημοσιογράφους και μη) επειδή προτάσσει μια υποθετική ισοτιμία βουλήσεων η οποία δεν υπάρχει ούτε στο δίκαιο (στο μέτρο που οι πολιτικοί ασκούν δημόσια εξουσία) ούτε στη ζωή.
- 373** Ο λευκός κανόνας της ΑΚ 914 όταν συμπληρώνεται από τις διατάξεις 361 επ. ΠΚ για τις προσβολές της τιμής υποδέχεται εμμέσως και την αμυντική προστασία της ελεύθερης κριτικής που προβάλλεται απέναντι στους ποινικούς περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης, βάσει της ratio του άρθ. 14 Σ. η οποία τονίζει την εγγυητική ιδίως λειτουργία της κριτικής έναντι των φορέων δημόσιας εξουσίας. Η αστική αδικοπραξία που αφορά την κριτική των πολιτικών λαμβάνει χώρα σε μία έννομη σχέση με απόχρωση δημοσίου δικαίου, δηλ. τον εξουσιαστικό χαρακτήρα, αντί για την κρατούσα στο ιδιωτικό δίκαιο ισοτιμία των βουλήσεων.
- 374** Η νομολογία του ΑΠ αντιμετωπίζει με επιφυλακτικότητα τη νομολογία του ΕΔΔΑ στο ανωτέρω πεδίο παρά το γεγονός ότι: α) Κατά ρητή δήλωση του ιστορικού νομοθέτη του 1974 η προστασία που παρέχει το ΕΔΔΑ ενσωματώνεται στο άρθ. 14 του Συντάγματος

ως κεκτημένο κανονιστικό νόημά του, β) η δυναμική τελεολογική ερμηνεία του άρθ. 14 παρ. 1 και 2 Σ. δεν αποτελεί μόνο τη μέθοδο εφαρμογής του άρθ. 10 ΕΣΔΑ από το ΕΔΔΑ, αλλά και προϋπόθεση για την εξελικτική προσαρμογή της ελευθερίας της έκφρασης στις μεταβαλλόμενες συνθήκες σε αρμονία με τη ratio προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης η οποία μένει στην Ελλάδα ανεκπλήρωτη, γ) το κεκτημένο της ΕΣΔΑ για την ελευθερία της έκφρασης προστατεύεται και από τον ΧΘΔΕΕ, ενσωματωμένο στο ευρωπαϊκό κεκτημένο, και επομένως ορθή είναι η σύγκλιση της εθνικής έννομης τάξης με αυτήν της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπου η πρώτη υστερεί έναντι της δεύτερης. Από δογματική άποψη, στο ιδιωτικό δίκαιο έχουμε τυπικά τη σύγκρουση δικαιωμάτων 375 των η οποία αντιμετωπίζεται με τη στάθμιση συμφερόντων. Η αντίθεση μεταξύ της προστασίας της τιμής και της προστασίας της κριτικής, λύνεται κατά κανόνα στην Ελλάδα χωρίς να συνεκτιμάται δεόντως η άνιση θέση, στο δημόσιο δίκαιο, του φορέα δημόσιας εξουσίας και του πολίτη, ο οποίος ασκεί κριτική δικαιωματικά, δυνάμει του Συντάγματος. Χαρακτηριστική είναι η ΑΠ 697/2017 η οποία αφορούσε κριτική στον (εν ενεργεία τότε) υπουργό εξωτερικών.

Σύμφωνα με τον ΑΠ «ο χαρακτηρισμός [...] «πραγματικός γκαουλάιτερ του σταλινισμού» είναι πρόσφορος να βλάψει την τιμή και την υπόληψή του, αφού τον περιγράφει ως άτομο με ακραίες και απολυταρχικές απόψεις και με εκτεταμένη προπαγανδιστική τακτική, που έχει ως στόχο την καταστολή αντίθετων με τις δικές του απόψεων και την εξόντωση των αντιπάλων του. Η αποδιδόμενη στον ενάγοντα ακρότητα απόψεων και μεθόδων σκιαγραφείται εντονότερα με την ακόλουθη παράγραφο του δημοσιεύματος: «Ο κ. Κ., λοιπόν, σπούδασε με την ευγενική φροντίδα του κόμματος στην Ανατολική Γερμανία, την εποχή της παντοδυναμίας του χασάπη Χ. (καταδικασμένου από γερμανικά δικαστήρια για δολοφονίες απλών πολιτών που προσπαθούσαν να διαφύγουν στη Δύση, για να μη θεωρηθεί ότι υπερβάλλω ή εντυπωσιοθηρώ με τους χαρακτηρισμούς μου). [...] Αυτού, λοιπόν του καθεστώτος ο κ. Κ. δεν υπήρξε απλός θιασώτης και θαυμαστής, αλλά και διαπρύσιος διαφημιστής, με σχετικά κείμενα και συγγράμματα κατά τη δεκαετία του 1980». Στην παράγραφο αυτή, τα γεγονότα που φέρεται να αφορούν στον ενάγοντα είναι η φοίτησή του σε πανεπιστήμια της τότε Ανατολικής Γερμανίας και ο απέραντος θαυμασμός του που έφθανε έως τη διαφήμιση του καθεστώτος του Χ., του πολιτικού της Ανατολικής Γερμανίας που συνδέθηκε με το θάνατο πολλών ανατολικογερμανών πολιτών και απεβίωσε στη φυλακή, κατηγορούμενος για αποτρόπαια εγκλήματα, ενώ παράλληλα εκφράζονται κρίσεις και οξύτατοι χαρακτηρισμοί για το πρόσωπο του ενάγοντος, συνδεδεμένοι με τα παραπάνω γεγονότα και συγκεκριμένα αναφέρεται ότι πρόκειται «όχι για «απλό θιασώτη και θαυμαστή αυτού του καθεστώτος, αλλά διαπρύσιο 376

διαφημιστή» και «μεταλλαγμένο τελάλη του Χ.»». Το αναφερόμενο στο δημοσίευμα ότι ο ενάγων σπούδασε στην Ανατολική Γερμανία, τη χώρα του Χ., του τείχους του αίσχους και της ..., όπως περιγράφεται, μάλιστα δε με την ευγενική φροντίδα του Κόμματος, αποδείχθηκε ψευδές. Ο ενάγων σε καμία βαθμίδα εκπαίδευσης δεν φοίτησε στην Ανατολική, αλλά μόνο (όπως προαναφέρθηκε) στη Δυτική Γερμανία, ενώ ουδεμία συνεισφορά, φροντίδα ή βοήθεια, οικονομική ή άλλη, του Κόμματος αποδείχθηκε ότι έλαβε. [...] Και ναι μεν αποδείχθηκε ότι ο ενάγων υπήρξε ιδρυτικό στέλεχος της ... με έντονη παρουσία στο χώρο της αριστεράς, όμως σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να του αποδοθεί οποιαδήποτε σύνδεσή του με το καθεστώς του Χ. και τις ακραίες μεθόδους του, ούτε και από τα κείμενά του, που επικαλούνται και προσκομίζουν οι διάδικοι, προκύπτει ο θαυμασμός του για το εν λόγω απολυταρχικό καθεστώς και η διαφήμισή του. [...]». Αυτή η θεώρηση παραβιάζει βασικές συνταγματικές αρχές (βλ. Τασόπουλος, 2019, σελ. 393):

- 377** 1) Εισάγεται η ιδιώτευση της πολιτικής εξουσίας και παραμορφώνεται μία πολιτική σχέση σε ιδιωτική σχέση, με αποτέλεσμα να δίνονται όπλα στον πολιτικό να σιγάσει την κριτική που του ασκείται, όχι μόνο κατά του εναγόμενου δημοσιογράφου, αλλά και έναντι κάθε άλλου υποψήφιου επικριτή του. Η αγωγή του ιδιωτικού δικαίου στέλνει ένα μήνυμα που απευθύνεται στους μελλοντικούς επικριτές και παγώνει την ελευθερία του λόγου.
- 378** Στην υπόθεση *Η Αυγή Εκδοτικός και Δημοσιογραφικός Οργανισμός Α.Ε. και Κάρης κατά Ελλάδας* (15909/06) 05.06.2008, το ΕΔΔΑ τόνισε: «34. [...] ο ενάγων δεν μπορεί να εξομοιωθεί με έναν 'απλό ιδιώτη' αλλά, μάλλον, με ένα δημόσιο πρόσωπο της επικαιρότητας». Η απόφαση του ΕΔΔΑ αφορούσε την ΑΠ 1462/2005, με αντικείμενο την υποκίνηση του α' συλλαλητηρίου στη Θεσσαλονίκη για την ελληνικότητα της Μακεδονίας. Κρίθηκε από τον ΑΠ «ότι ο ένδικος χαρακτηρισμός 'γνωστός εθνοπαράφρων' [για τον ενάγοντα] δεν αναφερόταν σε ιδεολογικές πολιτικές απόψεις, στην ένταση ή το πάθος, με το οποίο τις προβάλλει [...] στα πλαίσια και της πολιτικής του δράσης [...] αφού αρκούσε προς τούτο ο χαρακτηρισμός του ως ακροδεξιού, ως εκ της συμμετοχής του σε 'ακροδεξιά' οργάνωση [...] και ο επίσης χαρακτηρισμός του ως 'εθνικιστή', αλλά μόνος σκοπός του συντάκτη του δημοσιεύματος, αλλά και του εναγόμενου διευθυντή συντάξεως, ήταν να τον εμφανίσουν στα μάτια των αναγνωστών της εφημερίδας ως άτομο στερούμενο εντελώς λογικής και ψυχικής συγκρότησης και άρα χωρίς κύρος και σοβαρότητα».
- 379** 2) Αγνοείται η επιταγή του άρθ. 25 παρ. 1 Σ. ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου, «ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν». Η αρχή της τριτενέργειας των ατομικών δικαιωμάτων επιβάλλει να ληφθεί υπόψη η πολιτική ιδιότητα του προσώπου στο οποίο ασκείται κριτική.

3) Προσβάλλεται η ελευθερία της έκφρασης του πολίτη-ιδιώτη ο οποίος υφίσταται το πάγωμα της κριτικής από τον φορέα της δημόσιας εξουσίας που επιχειρεί με την αγωγή αποζημίωσης να τον εκφοβίσει (βλ. ενότητα για αγωγές SLAPP). Ειδικότερα αγνοείται η διάκριση αξιολογικής κρίσης που βασίζεται στα πράγματα και πραγματικού γεγονότος. Στην ενότητα για την ελευθερία της έκφρασης κατά την ΕΣΔΑ αναλύονται τα σημεία στα οποία επιμένει το ΕΔΔΑ προκειμένου να υπάρξει η απαραίτητη προστασία του πολιτικού λόγου. Π.χ. η λέξη «είναι» μπορεί να παραπέμψει σε πραγματική κρίση, ενώ η λέξη «λειτουργεί» σε αξιολογική κρίση, χωρίς αυτό να δικαιολογείται από τη συνήθη χρήση της γλώσσας, επειδή και στις δύο περιπτώσεις μπορεί να έχουμε αξιολογική κρίση. **380**

4) Μεταμορφώνεται ο καταναγκασμός σε αστική ευθύνη και αποζημίωση για ηθική βλάβη. **381** Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι το άρθρο μόνο, παρ. 1, του ν. 1178/1981 «περί αστικής ευθύνης του τύπου και άλλων τινών διατάξεων», όπως τροποποιήθηκε με το ν. 2243/1994, (βλ. ΑΠ 697/2017) προβλέπει ότι η κατά το άρθρο 932 χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης του αδικηθέντος από πράξη που τελέστηκε δια του τύπου ορίζεται κατά την κρίση του δικαστή, όχι κατώτερη των 10.000.000 δρχ. (ήδη 29.347,03 ευρώ) για τις ημερήσιες εφημερίδες Αθηνών και Θεσσαλονίκης. Ο καθορισμός με τη διάταξη αυτή ελάχιστου ποσού χρηματικής ικανοποίησης σκοπό έχει να διασφαλίσει την προστασία των πολιτών από ιδιαίτερα έντονες, λόγω της μεγάλης δημοσιότητας, προσβολές της τιμής και της υπόληψής τους στο πλαίσιο της επιβαλλόμενης από το άρθρ. 2 παρ. 1 Σ. προστασία της αξίας του ανθρώπου. Ήδη η διάταξη δεν εφαρμόζεται κατά το ελάχιστο όριο που επιβάλλει, ως αντικείμενη στην αρχή της αναλογικότητας (βλ. κατωτέρω).

5) Ένα από τα πιο προβληματικά σημεία της ελληνικής νομολογίας στο εν λόγω πεδίο είναι ότι συστηματικά αντικαθίσταται η υποκειμενική κρίση του ομιλούντος για το αναγκαίο μέτρο της κριτικής από μία υποτίθεται «αντικειμενική» κρίση του δικαστή, προκειμένου να αποδοθεί στον ομιλούντα «ειδικός σκοπός εξύβρισης». Ωστόσο, όπως ήδη σημειώθηκε, α) ένας πρακτικός και λειτουργικός γνώμονας θα ήταν ότι μόνο στις περιπτώσεις που ρητά χρησιμοποιούνται ύβρεις, με λόγια ή με έργα, με τις οποίες απευθύνεται ο επικριτής στον πολιτικό, μπορεί να συναχθεί σκοπός εξύβρισης (όταν όμως χρησιμοποιούνται σύμβολα, π.χ. μ@λ@κ@ς ιδίως στο διαδίκτυο, τα περιθώρια ανοχής είναι κατά κοινή πείρα μεγαλύτερα). β) Η πολεμική ρητορική δεν μπορεί να εξοβελιστεί από τη σκληρή πολιτική σύγκρουση για τα δημόσια πράγματα και πάντως δεν αποτελεί η μέριμνα για την ηπιότητα των πολιτικών ηθών αποστολή των δικαστηρίων. γ) Το πιο σπουδαίο και κρίσιμο είναι το εάν προκύπτει αντικειμενικά ότι τα πρόσωπα της διαφοράς **382**

έχουν τα ίδια επιλέξει ή όχι να συμμετάσχουν σε μία οξεία πολιτική αντιπαράθεση. Αν ναι, όπως ισχύει κατά τεκμήριο για τους πολιτικούς, οφείλουν να δεχθούν τυχόν δριμεία κριτική. Τέλος, δ) υπάρχει έντονη ταξική διάσταση στην επιβολή ενός γλωσσικού κώδικα ευπρέπειας ο οποίος απαιτεί ανεπτυγμένο γλωσσικό αισθητήριο και καλλιέργεια του λόγου που συνδέεται κατά κανόνα με ανάλογο μορφωτικό επίπεδο, ενόσω η ελευθερία της έκφρασης ανήκει σε όλους και οι γλωσσικοί κώδικες διαφέρουν και ποικίλλουν από τον ένα κοινωνικοπολιτικό χώρο στον άλλο και μεταξύ ηλικιακών ομάδων κ.λπ. (βλ. Βρεττού, 2014, σελ. 47, 131, 187, 239).

- 383** Η απόφαση ΑΠ 1017/2020 (πολ.) τόνισε σε σχέση με το άρθ. 14 παρ. 1 Σ. ότι: «*Το δικαίωμα, όμως τούτο υπόκειται, σύμφωνα με το άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (και 19 παρ. 3 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, ν. 2462/1997), σε περιορισμούς και κυρώσεις, που προβλέπονται από το νόμο και αποσκοπούν, εκτός άλλων, στην προστασία της υπολήψεως και των δικαιωμάτων τρίτων*».
- 384** Κατά πάγια νομολογία, η απόφαση ΑΠ 1396/2017 δέχεται ότι «*με πρόσχημα την ελευθεροτυπία, δεν επιτρέπεται η προσβολή της προσωπικότητας με δημοσιεύματα εξυβριστικά ή δυσφημιστικά για το άτομο. Ειδικότερα, εξύβριση διαπράττει, όποιος προσβάλλει την τιμή άλλου με λόγο ή έργο ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο, ενώ όποιος με οποιονδήποτε τρόπο ισχυρίζεται ενώπιον τρίτου ή διαδίδει για κάποιον άλλον γεγονός, που μπορεί να βλάψει την τιμή ή την υπόληψή του, διαπράττει το έγκλημα της δυσφήμισης και αν το γεγονός είναι ψευδές και ο υπαίτιος γνώριζε το ψεύδος, τότε διαπράττει το έγκλημα της συκοφαντικής δυσφήμισης*».
- 385** «*Ως γεγονός, κατά τις παραπάνω διατάξεις, νοείται κάθε περιστατικό του εξωτερικού κόσμου ή αντίθετη προς την ηθική ή την ευπρέπεια σχέση ή συμπεριφορά, εφόσον ανάγονται στο παρελθόν ή στο παρόν και υποπίπτουν στις αισθήσεις, ώστε να είναι δεκτικά απόδειξης, συνιστά δε ισχυρισμό του γεγονότος κάθε σχετική μ' αυτό ανακοίνωση, που βασίζεται είτε σε προσωπική αντίληψη ή γνώμη είτε σε υιοθέτηση της γνώμης άλλου. Αντίθετα, διάδοση γεγονότος συνιστά η περαιτέρω απλή μετάδοση της σχετικής ανακοίνωσης που έγινε από άλλον*». [...]
- 386** «*Έτσι, σε περίπτωση που ο δράστης δεν γνώριζε το ψεύδος του γεγονότος, που ισχυρίσθηκε ή διέδωσε ή είχε αμφιβολίες γι' αυτό, δεν στοιχειοθετείται μεν το έγκλημα της συκοφαντικής δυσφήμισης σε βάρος άλλου, παραμένει όμως ως έγκλημα η απλή δυσφήμιση, που προσβάλλει επίσης την προσωπικότητα του άλλου σε βαθμό μη ανεκτό από την έννομη τάξη. Ωστόσο, ως αστικό αδίκημα η δυσφήμιση θεμελιώνεται υποκειμενικά και σε απλή αμέλεια του δράστη* [...]».
- 387** Σύμφωνα με την απόφαση ΑΠ 1146/2022 (πολ.): «*κατά το άρθρο μόνο παρ. 1 του ν.*

1178/1981, περί αστικής ευθύνης του τύπου και άλλων τινών διατάξεων, ο ιδιοκτήτης κάθε εντύπου υποχρεούται σε πλήρη αποζημίωση για την παράνομη περιουσιακή ζημία, καθώς και σε χρηματική ικανοποίηση για την ηθική βλάβη που προξενήθηκαν υπαίτια με δημοσίευμα, το οποίο θίγει την τιμή ή την υπόληψη κάθε ατόμου, έστω και αν η κατά τα άρθρα 914, 919 και 920 Α.Κ. υπαιτιότητα, πρόθεση και γνώση ή υπαίτια άγνοια αντιστοιχώς, συντρέχουν στο πρόσωπο του συντάκτου του δημοσιεύματος ή αν ο τελευταίος είναι άγνωστος στον εκδότη ή στο διευθυντή συντάξεως του εντύπου.

Στην παρ. 2 του ιδίου άρθρου, όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο μόνο παρ. 4 ν. 388 2243/1994, η κατά το άρθρο 932 του ΑΚ χρηματική ικανοποίηση λόγω ηθικής βλάβης του αδικηθέντος από κάποια από τις προβλεπόμενες στην προηγούμενη παράγραφο πράξεις ορίζεται, εφόσον αυτές τελέστηκαν δια του τύπου, κατά την κρίση του δικαστή, όχι κατώτερη των αναφερόμενων κατά περίπτωση ποσών. Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει σαφώς, ότι αναφέρονται μόνο στην ευθύνη του ιδιοκτήτη του εντύπου, φυσικού ή νομικού προσώπου, και όχι στο συντάκτη του επιλήψιμου δημοσιεύματος ή τον εκδότη του εντύπου (αν αυτός δεν ταυτίζεται με τον ιδιοκτήτη) ή τον διευθυντή συντάξεως. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο συντάκτης (του επιλήψιμου δημοσιεύματος), ο εκδότης (αν δεν είναι και ιδιοκτήτης του εντύπου) ή ο διευθυντής συντάξεως παύουν να ευθύνονται προς αποκατάσταση της περιουσιακής ζημίας ή της ηθικής βλάβης που έχει προκληθεί από επιλήψιμο δημοσίευμα, αλλά η ευθύνη τους θεμελιώνεται στις κοινές διατάξεις των άρθρων 57, 59, 914, 919, 920, 932 ΑΚ σε συνδυασμό με τα άρθρα 361-363 ΠΚ

Περαιτέρω, κατά το άρθρο 57 του ΑΚ, όποιος προσβάλλεται παρανόμως στην προσωπική 389 κότητά του έχει δικαίωμα να απαιτήσει, μεταξύ των άλλων, και αποζημίωση κατά τις περι- αδικοπραξιών διατάξεις, κατά δε το άρθρο 59 του ιδίου Κώδικος και στην περίπτωση του άρθρου 57, το δικαστήριο με την απόφασή του, ύστερα από αίτηση αυτού που έχει προσβληθεί, και αφού λάβει υπόψη το είδος της προσβολής, μπορεί επί πλέον να καταδικάσει τον υπαίτιο να ικανοποιήσει την ηθική βλάβη αυτού που έχει προσβληθεί. Η ικανοποίηση δε αυτή συνίσταται, μεταξύ άλλων, και σε πληρωμή χρηματικού ποσού.

Προσβολή της προσωπικότητας, κατά την έννοια των ως άνω διατάξεων, υπάρχει σε 390 κάθε περίπτωση μειωτικής επεμβάσεως από τρίτο στη σφαίρα αυτής, δηλαδή σε οποιο- δήποτε από τα αγαθά που συνθέτουν αυτήν (προσωπικότητα) και προσδιορίζουν την ταυ- τότητα του ανθρώπου, με την οποία διαταράσσεται η κατάσταση σε μία ή περισσότερες εκδηλώσεις της σωματικής ή ψυχικής πνευματικής και κοινωνικής προσωπικότητας του βλαπτομένου. Η προσβολή είναι παράνομη, όταν η επέμβαση στην προσωπικότητα του άλλου δεν είναι επιτρεπτή από το δίκαιο ή γίνεται σε ενάσκηση δικαιώματος το οποίο όμως είτε είναι, από άποψη εννόμου τάξεως, ήσσονος σπουδαιότητας, είτε ασκείται

καταχρηστικώς. Για την προστασία της προσωπικότητας δεν απαιτείται η ύπαρξη υπαιτιότητας, δόλου ή αμελείας, αυτού που προσβάλλει, η οποία όμως (υπαιτιότητα) απαιτείται για την αξίωση αποζημιώσεως και χρηματικής ικανοποιήσεως λόγω ηθικής βλάβης, αφού το άρθρο 57 παρ. 3 ΑΚ παραπέμπει στις διατάξεις περί αδικοπραξιών (914 επ. ΑΚ). Προσβολή της προσωπικότητας με αδικοπραξία πραγματώνεται και με ποινικώς κολάσιμη πράξη, όπως εξύβριση, απλή ή συκοφαντική δυσφήμιση, που προβλέπονται και τιμωρούνται από τις διατάξεις των άρθρων 361, 362 και 363 του ΠΚ.

- 391** Εξάλλου, το άρθρο 367 του ΠΚ ορίζει στην παρ. 1 αυτού ότι «δεν αποτελούν άδικη πράξη α) οι δυσμενείς κρίσεις ... καθώς και γ) οι εκδηλώσεις που γίνονται για την εκτέλεση νομίμων καθηκόντων, την άσκηση νόμιμης εξουσίας ή για τη διαφύλαξη (προστασία) δικαιώματος ή από άλλο δικαιολογημένο ενδιαφέρον ...» και στη δεύτερα παράγραφο ότι «η προηγούμενη διάταξη δεν εφαρμόζεται α) όταν οι παραπάνω κρίσεις και εκδηλώσεις περιέχουν τα συστατικά στοιχεία της πράξης του άρθρου 363 (δηλαδή της συκοφαντικής δυσφήμισης) καθώς και β) όταν από τον τρόπο εκδήλωσης ή από τις περιστάσεις, υπό τις οποίες τελέσθηκε η πράξη, προκύπτει σκοπός εξύβρισης». Από το συνδυασμό των διατάξεων αυτών προκύπτει ότι ο άδικος χαρακτήρας των πράξεων της εξυβρίσεως και της απλής δυσφημίσεως αίρεται και στην περίπτωση που οι σχετικές εκδηλώσεις γίνονται για διαφύλαξη δικαιώματος ή από άλλο δικαιολογημένο ενδιαφέρον. Τέτοιο ενδιαφέρον, στα πλαίσια της ελευθερίας του Τύπου, έχουν και τα πρόσωπα, τα οποία συνδέονται αμέσως με τη λειτουργία του, για τη δημοσίευση ειδήσεων και γεγονότων, σχετιζομένων με τη συμπεριφορά προσώπων ή ομάδων προσώπων, που ενδιαφέρουν το κοινωνικό σύνολο.
- 392** Εκ τούτου παρέπεται, ότι τα ως άνω συνδεόμενα με τον τύπο πρόσωπα μπορούν να προβαίνουν σε αντίστοιχη δημοσίευση για πληροφόρηση, ενημέρωση και κατατόπιση του κοινού ακόμη και με οξεία κριτική ή δυσμενείς χαρακτηρισμούς σε βάρος των προαναφερομένων προσώπων ή ομάδων, όμως και στην περίπτωση αυτή, ο άδικος χαρακτήρας της εξυβριστικής ή δυσφημιστικής εκδηλώσεως δεν αίρεται και συνεπώς παραμένει η παρανομία, ως ουσιαστικό στοιχείο της αδικοπραξίας, όταν η ανωτέρω εκδήλωση αποτελεί συκοφαντική δυσφήμιση, ή όταν, από τον τρόπο και από τις περιστάσεις που έγινε αυτή, προκύπτει σκοπός εξυβρίσεως, δηλαδή σκοπός που κατευθύνεται ειδικώς σε προσβολή της τιμής άλλου, με αμφισβήτηση της ηθικής ή κοινωνικής αξίας του προσώπου του ή με περιφρόνηση αυτού.
- 393** Ειδικός σκοπός εξυβρίσεως υπάρχει στον τρόπο εκδηλώσεως της προσβλητικής συμπεριφοράς, όταν αυτός δεν ήταν αντικειμενικός αναγκαίος για τη δέουσα απόδοση του περιεχομένου της σκέψεως εκείνου που φέρεται ότι ενεργεί από δικαιολογημένο

ενδιαφέρον και ο οποίος μολονότι εγνώριζε τούτο, χρησιμοποίησε τον τρόπο αυτό για να προσβάλει την τιμή άλλου (ΑΠ 520/2018, ΑΠ 19/2012). Η τελευταία αυτή διάταξη (367 ΠΚ) για την ενότητα της εννόμου τάξεως εφαρμόζεται αναλογικά και στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου, όπως αυτός οριοθετείται από τις διατάξεις των άρθρων 57–59 και 914 επ. ΑΚ.

Επομένως, όταν αίρεται ο άδικος χαρακτήρας των ως άνω αξιόποινων πράξεων (με την 394 επιφύλαξη της ΠΚ 367 παρ. 2), αποκλείεται και το στοιχείο του παρανόμου της επιζήμιου συμπεριφοράς ως όρου της αντιστοίχου αδικοπραξίας του αστικού δικαίου. Έτσι, η προβολή περιπτώσεως του άρθρου 367 παρ. 1 του ΠΚ αποτελεί αυτοτελή ισχυρισμό καταλυτικό της αγωγής του προσβληθέντος προσώπου (ένσταση), λόγω άρσεως του παρανόμου της προσβολής, ενώ η προβολή, από τον προσβληθέντα ισχυρισμού από την διάταξη του άρθρου 367 παρ. 2 του ΠΚ, αποτελεί αντένσταση κατά της, από την διάταξη της πρώτης παραγράφου του αυτού άρθρου από το άρθρο 367 παρ. 1 ΠΚ, ενστάσεως (Α.Π. 354/2012, 121/2012). Λαμβανομένου δε υπόψη ότι η ύπαρξη ειδικού σκοπού εξυβρίσεως αποτελεί νομική έννοια, το δικαστήριο της ουσίας, που δέχεται ότι από τον τρόπο εκδηλώσεως ή από τις περιστάσεις υπό τις οποίες τελέσθηκε η πράξη προκύπτει η ύπαρξη ειδικού σκοπού εξυβρίσεως, πρέπει να αναφέρει τα πραγματικά περιστατικά από τα οποία συνεπέρανε, ότι ο τρόπος αυτός δεν ήταν αναγκαίος για να εκφρασθεί ο δράστης, δηλαδή ποιες, αντί εκείνων που χρησιμοποίησε, εκφράσεις μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να εκδηλώσει το δικαιολογημένο ενδιαφέρον του και ότι αυτός, καίτοι γνώριζε τον άλλον αυτόν τρόπο, χρησιμοποίησε εν γνώσει του τον συγκεκριμένο μη αναγκαίο, έχοντας ειδικό σκοπό εξυβρίσεως ή απλής δυσφημήσεως του προσβληθέντος παθόντος (ΑΠ 285/2012, ΑΠ 1395/2005).

Εξάλλου, από το πλέγμα των προαναφερθείσων διατάξεων συνάγεται ότι από τον 395 ενυπάρχοντα στη δημοσιογραφική δραστηριότητα αυξημένο κίνδυνο προσβολής της προσωπικότητας λόγω της δημοσιότητας που αποτελεί το πεδίο δράσης του τύπου, απορρέουν οι λεγόμενες συναλλακτικές υποχρεώσεις του τύπου μεταξύ των οποίων η υποχρέωση σεβασμού της προσωπικότητας (στην οποία, αναμφίβολα, περιλαμβάνεται και η αξίωση να μη χρησιμοποιείται η εικόνα προσώπου χωρίς τη συναίνεσή του, ή – πάντως – να μη χρησιμοποιείται κατά τέτοιο τρόπο που, εξ αντικειμένου, προσβάλλεται η προσωπικότητά του) και το καθήκον αλήθειας, που επιβάλλει να προηγηθεί ο έλεγχος της αλήθειας των πληροφοριών και των ειδήσεων, ώστε το περιεχόμενο να συμπίπτει με την πραγματικότητα.

Η μη τήρηση αυτών των συναλλακτικών υποχρεώσεων αποκλείει στην περίπτωση 396 της μετάδοσης αναληθούς είδησης την ύπαρξη δικαιολογημένου ενδιαφέροντος του

δημοσιογράφου προς ενημέρωση του κοινού και γι' αυτό δεν τίθεται θέμα άρσης του παρανόμου της προσβολής κατ' άρθρο 367 ΠΚ (ΑΠ 471/2013).

- 397** Από τις διατάξεις αυτές προκύπτει ότι, μόνο αν δεν υπάρχει, για οποιοδήποτε λόγο, υπαιτιότητα στο πρόσωπο του συντάκτη, δημοσιογράφου, δεν υπάρχει δε και υπαιτιότητα ούτε του «εκδότη», ήτοι του νόμιμου εκπροσώπου της αδειούχου εταιρείας, τότε δεν θεμελιώνεται αξίωση προς καταβολή χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης εκείνου που ενδεχομένως έχει προσβληθεί (πρβλ. ΑΠ 1486/2017, ΑΠ 627/2011, 1904/2008), ενώ – και εξ αντιδιαστολής – εφόσον υπάρχει υπαιτιότητα των ανωτέρω προσώπων θεμελιώνεται αξίωση, προς καταβολή χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης, εκείνου που έχει προσβληθεί από αδικοπρακτική συμπεριφορά, στο πλαίσιο δημοσιεύματος εφημερίδας».
- 398** Η απόφαση ΑΠ 1897/2006 τονίζει ότι: «Ενόψει της σύγκρουσης των προστατευόμενων αγαθών προς τα προστατευόμενα αγαθά της προσωπικότητας των άλλων ή προς το συμφέρον της ολότητας, θα πρέπει να αξιολογούνται και να σταθμίζονται στη συγκεκριμένη περίπτωση τα συγκρινόμενα έννομα αγαθά και συμφέροντα για τη διακρίβωση της ύπαρξης προσβολής του δικαιώματος επί της προσωπικότητας και ο παράνομος χαρακτήρας της».
- 399** Σύμφωνα με την ΑΠ 1146/2022 (πολ.), από την αρχή της αναλογικότητας (άρθ. 25 παρ. 1 Σ.) «συνάγεται, ως γενική νομική αρχή, ότι η έννομη συνέπεια που είτε προβλέπεται από κανόνα δικαίου κατώτερης τυπικής ισχύος από εκείνες του Συντάγματος, είτε απαγγέλλεται από δικαστικό ή διοικητικό όργανο, πρέπει να τελεί, σε σχέση ανεκτής αναλογίας προς το αντίστοιχο πραγματικό, δηλ. να μην υπερβαίνει τα όρια όπως διαγράφονται από τα δεδομένα της κοινής πείρας και της κοινής περί δικαίου συνείδησης σε ορισμένο τόπο και χρόνο, όπως αποτυπώνονται με την συνήθη πρακτική των δικαστηρίων. Η κρίση δηλαδή του ουσιαστικού δικαστηρίου πρέπει να μην παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας, ούτε να υπερβαίνει τα ακραία όρια της διακριτικής του ευχέρειας, που αποτελεί, γενική αρχή του δικαίου και μέσο ελέγχου της κρίσης του δικαστηρίου, χωρίς να υπάγεται στην έννοια της αναλογικότητας. Περαιτέρω, από το άρθρο 932 ΑΚ προκύπτει ότι σκοπός της διάταξης είναι να επιτυγχάνεται μία υπό ευρεία έννοια αποκατάσταση του παθόντος για την ηθική του βλάβη, λόγω της αδικοπραξίας, ώστε αυτός να απολαύει μία δίκαιη και επαρκή ανακούφιση και παρηγοριά, χωρίς, από το άλλο μέρος, να εμπορευματοποιείται η προσβληθείσα ηθική αξία και να επεκτείνεται υπέρμετρα το ύψος της αποζημίωσης για ηθική βλάβη, που δεν μπορεί να αποτιμηθεί επακριβώς σε χρήμα. Με βάση τον σκοπό αυτόν αντλούνται, στη συνέχεια, ως ουσιώδη χαρακτηριστικά της έννοιας του «ευλόγου» εκείνα τα στοιχεία που αποτελούν τα πλέον πρόσφορα μέσα για την εκπλήρωση του

εν λόγω σκοπού της διάταξης. Τέτοια στοιχεία είναι κυρίως: το είδος και η βαρύτητα της ηθικής προσβολής, η περιουσιακή, κοινωνική και προσωπική κατάσταση των μερών και κυρίως του παθόντος, η βαρύτητα του πταίσματος του δράστη (στον βαθμό που επηρεάζει την ένταση της ηθικής βλάβης), η βαρύτητα του τυχόν συντρέχοντος πταίσματος του θύματος, οι όλες ειδικότερες συνθήκες πρόκλησης της ηθικής βλάβης. Τα στοιχεία αυτά πρέπει να οδηγούν τον δικαστή να σχηματίσει την κατά το άρθρο 932 ΑΚ εύλογη κρίση του (όχι κατά τις υποκειμενικές του ανέλεγκτες αντιλήψεις, αλλά) κατ' εφαρμογή του αντικειμενικού μέτρου που θα εφάρμοζε και ο νομοθέτης, αν έθετε ο ίδιος τον κανόνα αποκατάστασης της ηθικής βλάβης στην ατομική περίπτωση. Συνάγεται δε το αντικειμενικό αυτό μέτρο από τον ανωτέρω σκοπό του άρθρου 932 ΑΚ και, μέσω αυτού, από την όλη κλίμακα των υπερκειμένων σκοπών του συστήματος αποζημίωσης λόγω αδικπραξίας του ΑΚ. Η κρίση του δικαστηρίου ουσίας, όσον αφορά το ύψος της επιδικαστέας χρηματικής ικανοποίησης αποφασίζεται (κατ' αρχήν αναιρετικώς ανέλεγκτα), με βάση τους ισχυρισμούς και τα αποδεικτικά στοιχεία που θέτουν στη διάθεσή του οι διάδικοι. Επιβάλλεται όμως, σε κάθε περίπτωση να τηρείται, κατά τον καθορισμό του επιδικαζόμενου ποσού, η αρχή της αναλογικότητας ως γενική νομική αρχή και δη αυξημένης τυπικής ισχύος [άρθρα 2 παρ. 1 και 25 του ισχύοντος Συντάγματος] με την έννοια ότι η σχετική κρίση του δικαστηρίου, δεν πρέπει να υπερβαίνει τα όρια όπως αυτά διαπιστώνονται από τα δεδομένα της κοινής πείρας και την κοινή περί δικαίου συνείδηση σε ορισμένο τόπο και χρόνο, που αποτυπώνονται στη συνήθη πρακτική των δικαστηρίων. Και τούτο, διότι μια απόφαση, με την οποία επιδικάζεται ένα ευτελές ή υπέρμετρα μεγάλο ποσό, ως δήθεν εύλογο κατά την ελεύθερη κρίση του δικαστηρίου, προς αποκατάσταση της ηθικής βλάβης, ευτελίζει, στην πρώτη περίπτωση, (όσον αφορά τον παθόντα), το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου, και στην δεύτερη, (όσον αφορά τον υπόχρεο), το δικαίωμα της περιουσίας τους, αφού το δικαστήριο επεμβαίνοντας στη διαφορά μεταξύ ιδιωτών πρέπει, όπως προαναφέρθηκε, να τηρεί μια δίκαιη ισορροπία ανάμεσα στα αντιτιθέμενα συμφέροντα, με παράλληλη προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στο σημείο αυτό σημειώνεται ότι η έννοια της αναλογικότητας είναι έννοια αυστηρότερη του «ευλόγου» και συνακόλουθα το «εύλογο» εμπεριέχεται αναγκαίως στο «ανάλογο». Άλλωστε την αρχή αυτή, υπό την προεκτεθείσα έννοια, εκφράζει και η υπερνομοθετικής ισχύος διάταξη του άρθρου 1 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, υπό την έννοια ότι πρέπει να υπάρχει μια ανεκτή σχέση αναλογικότητας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του σκοπού που επιδιώκει κάθε μέτρο, το οποίο αποστερεί ένα άτομο από θεμελιακό δικαίωμά του, όπως από την ιδιοκτησία του. Ενόψει όλων αυτών η κρίση του δικαστηρίου της ουσίας, ως προς το ύψος του ποσού

της επιδικασθείσης χρηματικής ικανοποίησης, πρέπει να ελέγχεται αναίρετικά, για το αν παραβιάζεται ευθέως ή εκ πλαγίου [...] η αρχή της αναλογικότητας (άρθρο 2 παρ. 1 και 25 του Συντάγματος) υπό την προεκτεθείσα έννοια, αλλά και όταν διαπιστώνεται υπέρβαση από το δικαστήριο της ουσίας των ακραίων ορίων της διακριτικής του ευχέρειας (ΟΛΑΠ 9/2015, ΑΠ 600/2018)» (βλ. και ΑΠ 287/2018).

400 Η απόφαση Εφετείου Αθηνών 6089/2011 αποτελεί παράδειγμα επιτυχούς ένταξης των χαρακτηρισμών «εγκληματίας κατά συρροή και εξακολούθηση» στο συνολικό πλαίσιο της συζήτησης, όπως επιβάλλει η νομολογία του ΕΔΔΑ, αντί για την απομόνωσή τους, προκειμένου να εξεταστούν αφηρημένα, ως αντικειμενικά αναγκαίες ή όχι. Παράλληλα, η απόφαση φωτίζει και το δημοσιογραφικό καθήκον αντικειμενικής και δεοντολογικής παρουσίασης του θέματος: «[...] Συνεπώς ξεκινώντας η δεύτερη εναγομένη την εκπομπή της δεν προκατέλαβε αμέσως τους τηλεθεατές σχετικά με το θέμα της εκπομπής της και σχετικά με το πρόσωπο του ενάγοντος στο οποίο θα γινόταν άμεση ή έμμεση αναφορά όπως αβάσιμα ισχυρίζεται ο τελευταίος, αλλά αντίθετα έγινε εκ μέρους της μια ενημέρωση για το θέμα που θα διαπραγματευόταν η εκπομπή και θα συζητούσε με τους καλεσμένους της. [...] Οι ερωτήσεις ήταν εύλογες και σύμφωνες με όσα γεγονότα η προσκεκλημένη είχε ήδη αναφέρει, ουδόλως δε στόχευαν στο να την κατευθύνουν στην αναφορά δυσμενών και συκοφαντικών πραγματικών περιστατικών για τον ενάγοντα, αλλά αντίθετα αποσκοπούσαν στην αντικειμενική και ουδέτερη κατάδειξη των γεγονότων που οδήγησαν στον χωρισμό και στην παρουσίαση των συνεπειών του χωρισμού για την προσκεκλημένη και για τα τέκνα της. [...] Αναφορικά δε με την φράση που ανέφερε στην εκπομπή ο τρίτος εναγόμενος “εγκληματίας κατά συρροή και εξακολούθηση”, ως χαρακτηρισμός, πράγματι συνιστά ένα σχόλιο και μια κρίση διατυπωμένη με οξύ τρόπο και αναμφίβολα περιέχει ένα μειωτικό χαρακτηρισμό για το πρόσωπο του ενάγοντα. Όμως ο χαρακτηρισμός αυτός συνδυαζόμενος με την όλη δομή και το περιεχόμενο της εκπομπής αποβάλλει τον δυσφημιστικό του χαρακτήρα καθόσον δεν καταφαίνεται πρόθεση προσβολής του ενάγοντα, τον οποίο ο εναγόμενος αυτός δεν γνώριζε. [...] Πιο συγκεκριμένα η εν λόγω φράση δεν στόχευε στην προσβολή της τιμής και της υπόληψης αυτού και εν γένει της προσωπικότητάς του, αλλά κατέτεινε στο να καταδείξει πόσο ‘εγκληματική’ με την έννοια της καταστροφικής ήταν η προεκτεθείσα συμπεριφορά του ενάγοντα ως πατέρα και συζύγου. [...] Η άσκηση του δικαιώματος των εναγομένων, που πηγάζει από την προστατευόμενη από το Σύνταγμα και τους νόμους ελευθερία του Τύπου με την ειδικότερη μορφή της ελευθερίας λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών, ειδήσεων ή ιδεών, είναι σύννομη και δεν δημιουργεί αξίωση χρηματικής ικανοποίησης λόγω ηθικής βλάβης».

Η απόφαση ΑΠ 1017/2020 (πολ.) έκρινε ότι: «Οι διατάξεις του ν. 1178/1981, όπως αυτός 401 τροποποιημένος ισχύει, εφαρμόζονται αναλόγως και επί προσβολών της προσωπικότητας, οι οποίες συντελούνται στο διαδίκτυο (internet) μέσω ηλεκτρονικών ιστοσελίδων (περιοδικών), που λειτουργούν ως διεθνές μέσο διακίνησης πληροφοριών, ενόψει του ότι για τις προσβολές αυτές δεν υπάρχει ιδιαίτερο θεσμικό πλαίσιο η δε πληροφόρηση μέσω του διαδικτύου είναι η εξέλιξη της ηλεκτρονικής πληροφόρησης μέσω του ραδιοφώνου και της τηλεοράσεως και η αντιμετώπισή τους δεν μπορεί να γίνει παρά μόνο με την αναλογική εφαρμογή της ήδη υπάρχουσας νομοθεσίας για τις προβολές της προσωπικότητας μέσω του εντύπου (εφημερίδες, περιοδικά) ή του ηλεκτρονικού (τηλεόραση, ραδιόφωνο) τύπου, αφού και η ραγδαίως αναπτυσσόμενη διαδικτυακή πληροφόρηση, που προσφέρεται από το internet σε πολυμεσική μορφή (multimedia), καθιστά την χρήση αυτού (internet) εκτός από «ομιλητή» και «αποδέκτη» και κάνει το διαδίκτυο να προσομοιάζει με μια νέας μορφής τηλεόραση. Μάλιστα, η καταχώρηση σε μία ιστοσελίδα παρουσιάζει την ιδιομορφία, ότι, ενώ η δημοσίευση σε συγκεκριμένο φύλλο εφημερίδας ή περιοδικού ή η αναφορά σε συγκεκριμένη ραδιοφωνική ή τηλεοπτική εκπομπή προσβλητικής είδησης κ.λπ. γίνεται, άπαξ και δεν έχει διάρκεια, αντίθετα η αντίστοιχη καταχώρηση σε μια ιστοσελίδα, μπορεί να παραμείνει εκεί για απροσδιόριστο χρόνο, έχοντας διάρκεια, το μέγεθος της οποίας θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη για την επιδίκαση του ποσού προς αποκατάσταση της προκληθείσας ηθικής βλάβης (ΑΠ1425/2017, ΑΠ575/2015, 1652/2013, ΑΠ 1701/2013)».

Η απόφαση ΑΠ 1425/2017 δέχθηκε ότι: «Εξάλλου, κατά το άρθρο 1 του πδ 131/2003 402 με τον τίτλο «Προσαρμογή στην Οδηγία 2000/31 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά (Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο)», «για τους σκοπούς του παρόντος πδ νοούνται ως α) «Υπηρεσίες της Κοινωνίας της Πληροφορίας» οποιαδήποτε υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας, ήτοι κάθε υπηρεσία που συνήθως παρέχεται έναντι αμοιβής, με ηλεκτρονικά μέσα εξ αποστάσεως και κατόπιν προσωπικής επιλογής ενός αποδέκτη υπηρεσιών κατά την έννοια της παραγράφου 2 του άρθρου 2 του Π.Δ. 39/2001 (Α' 28) [...] Τέλος, με το άρθρο 13 του ίδιου ως άνω π. δ/τος [131/2003] υπό τον τίτλο «φιλοξενία» ορίζονται τα εξής: «1. Σε περίπτωση παροχής μιας υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας συνισταμένης στην αποθήκευση πληροφοριών παρεχομένων από ένα αποδέκτη υπηρεσίας, δεν υφίσταται ευθύνη του φορέα παροχής της υπηρεσίας για τις πληροφορίες που αποθηκεύονται μετά από αίτηση αποδέκτη της υπηρεσίας, υπό τους όρους ότι: (α) ο φορέας παροχής της υπηρεσίας δεν γνωρίζει πραγματικά ότι πρόκειται για παράνομη δραστηριότητα ή

πληροφορία και ότι, σε ό,τι αφορά αξιώσεις αποζημιώσεως, δεν γνωρίζει τα γεγονότα ή τις περιστάσεις από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία, ή (β) ο φορέας παροχής της υπηρεσίας, μόλις αντιληφθεί τα προαναφερθέντα, αποσύρει ταχέως τις πληροφορίες ή καθιστά την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη. 2. Η παράγραφος 1 δεν εφαρμόζεται όταν ο αποδέκτης της υπηρεσίας ενεργεί υπό την εξουσία ή υπό τον έλεγχο του φορέα παροχής της υπηρεσίας. 3. Το παρόν άρθρο δεν θίγει την δυνατότητα να επιβληθεί δικαστικά ή διοικητικά στο φορέα παροχής υπηρεσιών η παύση ή πρόληψη της παράβαση».

- 403** Από το συνδυασμό των ανωτέρω διατάξεων με εκείνη του άρθρου μόνου ν. 1178/1981 προκύπτει ότι η αντικειμενική ευθύνη του «φορέα παροχής υπηρεσιών» (αντίστοιχη με εκείνη του ιδιοκτήτη εντύπου) ισχύει για τις αναρτήσεις που γίνονται στο διαδικτυακό τόπο και όχι στο χώρο φιλοξενίας περιεχομένου, όπου αναρτώνται κείμενα «αποδεκτών της υπηρεσίας» (δηλαδή τρίτων χρηστών του διαδικτυακού τόπου). Για τις τελευταίες αυτές αναρτήσεις εφαρμόζεται η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 πδ 131/2003, δηλαδή υπάρχει ευθύνη του φορέα παροχής υπηρεσιών όταν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις του άρθρου αυτού. [...]
- 404** Το Εφετείο παραβίασε τις ουσιαστικού δικαίου διατάξεις [...]. Ειδικότερα δέχθηκε ότι υπάρχει ευθύνη του αναιρεσειόντος ο οποίος είχε τη διεύθυνση ιστοσελίδας (δηλαδή είχε την ιδιότητα του «φορέα παροχής υπηρεσιών») από κείμενα τα οποία αναρτήθηκαν στο χώρο φιλοξενίας της ιστοσελίδας από χρήστες αυτής (δηλαδή από πρόσωπα που είχαν την ιδιότητα των «αποδεκτών της υπηρεσίας»), χωρίς να αναφέρει αν συνέτρεχαν ή όχι οι προϋποθέσεις του άρθρου 13 πδ 131/2003, υπό την ρυθμιστική εμβέλεια του οποίου έπρεπε να κριθεί η ένδικη διαφορά» (βλ. Γιαννόπουλος, 2017, 495).
- 405** Η απόφαση 2116/2020 Τρ. Εφετείου Θεσσαλονίκης ανέλυσε περαιτέρω ότι με τις ως άνω διατάξεις (οδηγίας και πδ) θεσπίζεται νόμιμος λόγος απαλλαγής από την θεμελιωμένη ευθύνη του ενδιάμεσου φιλοξενίας (μεσάζοντος κατόχου και ιδιοκτήτη) και όχι νόμιμος λόγος ευθύνης αυτού και συνακόλουθα η ευθύνη του ως άνω φορέα καθίσταται νόθος αντικειμενική, με αποτέλεσμα ο ως άνω φορέας να είναι αυτός που θα πρέπει να επικαλεστεί και να αποδείξει τα παραπάνω περιστατικά που αποσειούν την ευθύνη του (είτε δηλαδή πρόκειται για αστική ή ποινική ευθύνη είτε για ευθύνη οποιουδήποτε άλλου κλάδου δικαίου) και δη είτε ότι, σε ό,τι αφορά αγωγή αποζημίωσης, δεν γνωρίζει τα γεγονότα ή τις περιστάσεις από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία, είτε ότι μόλις αντιλήφθηκε την παρανομία, απέσυρε ταχέως τις πληροφορίες ή κατέστησε την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη. [...] (βλ. ΑΠ 1425/2017 [...]).
- 406** Στην απόφαση ΑΠ 1360/2022 ο ενάγων ήταν διαχειριστής διαδικτυακού ιστότοπου. Η

εναγομένη εταιρία ήταν Οργανισμός Συλλογικής διαχείρισης κατά την έννοια του ν. 2121/1993. Από την ιστοσελίδα του ενάγοντος δεν ήταν δυνατό στον χρήστη να παρακολουθήσει τα έργα που περιλαμβάνονται στο ευρετήριο και θα επιλέξει, καθώς αυτά δεν έχουν αναρτηθεί στον διακομιστή (server) του διαδικτυακού αυτού ιστότοπου ούτε γίνεται αναμετάδοση αυτών (streaming). Ο χρήστης επέλεγε οποιουσδήποτε από τους διαθέσιμους συνδέσμους (links) και μεταφερόταν ή συνδεόταν αυτόματα με τις υπηρεσίες τρίτων. «Όπως επίσης αποδείχθηκε, ο ενάγων δεν γνώριζε ούτε μπορούσε να γνωρίζει εάν οι ιστότοποι, στους οποίους μεταφερόταν ο χρήστης, μεταξύ των οποίων και οι επίσημοι τηλεοπτικοί σταθμοί, είχαν λάβει νόμιμη άδεια των κατά περίπτωση πνευματικών δημιουργών και των εταιριών που τους εκπροσωπούν για την μετάδοση των έργων αυτών. [...] Από όλο το κείμενο της έγκλησης [της εναγόμενης, προκύπτει ότι] έχει εγγραφεί στα πλαίσια της εσφαλμένης νομικής εκτίμησης, ότι η τοποθέτηση υπερσυνδέσμων στην ιστοσελίδα ταυτίζεται με την άμεση διάθεση του έργου προς τον χρήστη από μια ιστοσελίδα με τη μέθοδο της ροής που γίνεται από άλλη ιστοσελίδα, στην οποία παραπέμπει ο σύνδεσμος και αρκεί για να στοιχειοθετηθεί αυτοουργία ή συνέργεια στα καταμηνυόμενα αδικήματα. [...] Συνεπώς η υποβολή της έγκλησης, ως εκδήλωση δικαιολογημένου ενδιαφέροντος, δεν είναι παράνομη αλλά έγινε με σκοπό να αποδοθεί η ποινική ευθύνη στον, κατά την άποψή της, δράστη τελεσθείσας εις βάρος της άδικης πράξης, που οπωσδήποτε δεν μπορεί να επιτευχθεί με άλλο τρόπο».

Το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Magyar Jeti Zrt v. Hungary* (11257/16) 04.12.2018 έθεσε 407 διάφορα ερωτήματα: (i) Είχε η προσφεύγουσα εταιρεία προσυπογράψει το προσβαλλόμενο περιεχόμενο, ii) είχε επαναλάβει το προσβαλλόμενο περιεχόμενο (χωρίς να το προσυπογράψει), iii) είχε απλώς τοποθετήσει υπερσύνδεσμο προς το προσβαλλόμενο περιεχόμενο (χωρίς να το προσυπογράψει ή να το επαναλάβει), iv) γνώριζε ή μπορούσε ευλόγως να γνωρίζει ότι το προσβαλλόμενο περιεχόμενο ήταν δυσφημιστικό ή άλλως παράνομο, v) είχε ενεργήσει καλόπιστα, είχε σεβαστεί τη δημοσιογραφική δεοντολογία και είχε επιδείξει τη δέουσα επιμέλεια που αναμενόταν στην υπεύθυνη δημοσιογραφία; (παρ. 77).

Το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Melike c. Turquie* (35786/19) 15.06.2021 (παρ. 38-40) επισήμανε 408 ότι η χρήση του συμβόλου «Like» δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι έχει την ίδια βαρύτητα με την κοινοποίηση περιεχομένου. Παρατήρησε επίσης ότι η προσφεύγουσα δεν ήταν δημόσιο πρόσωπο και δεν αποδείχθηκε αν τα «Like» της είχαν γίνει αντιληπτά από μεγάλο αριθμό χρηστών του κοινωνικού δικτύου ή αν θα μπορούσαν να προκαλέσουν δυσμενείς συνέπειες στον εργασιακό χώρο της προσφεύγουσας (παρ. 51-53).

Τόνισε περαιτέρω τη σοβαρότητα της επιβληθείσας ποινής και διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 10 (παρ. 54-56)

- 409** Η απόφαση ΑΠ 1385/1993 θέτει αναλυτικά το πλαίσιο του άρθρ. 367 ΠΚ στο οποίο τίθενται ερμηνευτικά όλα οι προαναφερθέντες νομολογιακοί περιορισμοί της ελευθερίας της έκφρασης που εξηγούν τη διάσταση της νομολογίας μας με εκείνη του ΕΔΔΑ: «*Με την πρώτη παράγραφο του ανωτέρω άρθρου αναγνωρίζονται κατ' αρχήν λόγοι αίροντες, δηλαδή αποκλείοντες, τον άδικο χαρακτήρα πράξεων που προσβάλλουν την τιμή κάποιου, θεμιτές δηλαδή προσβολές της τιμής, λόγω συγκρούσεως εννόμων συμφερόντων, συνεπεία της οποίας συγκρούσεως αυτές δεν αποδοκιμάζονται από το δίκαιο, διότι ισοσταθμίζονται από την εξυπηρέτηση άλλων εννόμων συμφερόντων* (ΑΠ 1269/1989, ΑΠ 1263/1989, ΑΠ 1832/1988, ΑΠ 1911/1984, ΑΠ 904/1980 Ποιν. Χρον. ΛΑ' 39, Ν. Χωραφάς «Ποιν.Δίκαιον», 1966 σελ. 232, Α. Μπουρόπουλος, «Ερμηνεία Ποινικού Κώδικος», τ. Β', σελ. 677, Τ. Φιλιππίδης. «Η προστασία δεδικοιοποιημένων συμφερόντων επί των εγκλημάτων κατά της τιμής» 1965, Γ.Α. Μαγκάκη. «Η σύγκρουσις καθηκόντων εν τω ποινικώ δικαίω 1955», σελ. 52, 119 και Γεν. Μέρος (1984) 269). Πρόκειται δηλ. κατ' ουσίαν περί διαφυλάξεως επικρατεστέρου εννόμου αγαθού το οποίο προέκυψε από την στάθμιση αγαθών Α. Κατσαντώνης, «Ποιν. Δίκαιον» Τ. Α' 221 σημ. 30).
- 410** *Συνεπώς, εν προκειμένω απαιτείται υποκειμενικώς μεν όπως ο δράστης αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση τέτοιου είδους συμφερόντων, αντικειμενικώς δε όπως οι προσβολές αυτές αποτελούν το εκ των ειδικών περιστάσεων επιβεβλημένο μέσο και "δεν υπερβαίνουν το για την συγκεκριμένη περίπτωση αναγκαίο μέτρο". Πάντως, οι προϋποθέσεις αυτές δεν συντρέχουν στις περιπτώσεις της παραγράφου 2 του προαναφερθέντος άρθρου, στις οποίες περιπτώσεις οι προσβολές έχουν χαρακτήρα συκοφαντικής δυσφήμισης ή "ως εκ του τρόπου αυτών ή των περιστάσεων κάτω από τις οποίες έλαβαν χώρα μαρτυρούν σκοπό εξυβρίσεως", σκοπό δηλαδή συνιστάμενο στην ενσυνείδητη υπέρβαση των ορίων του δικαιώματος που κατατείνει ειδικά στην προσβολή της τιμής και της υπολήψεως του άλλου (ΑΠ 904/1980 Ποιν. Χρον. ΛΑ' 39).*
- 411** *Ειδικότερα, και όσον αφορά τις εκδηλώσεις που γίνονται από «δικαιολογημένο ενδιαφέρον» κατά την διατύπωση της προαναφερθείσας διατάξεως του άρθρου 367 παρ. 1γ ΠΚ, πρέπει να σημειωθεί ότι στην έννοια του κατά τα άνω δικαιολογημένου ενδιαφέροντος περιλαμβάνεται και το καθήκον του δημοσιογράφου για τον έλεγχο των πράξεων των προσώπων που ασκούν δημοσίου ενδιαφέροντος έργο (ΑΠ 1129/1988 Ποιν. Χρον. ΛΘ' 88, ΑΠ 457/1987, ΑΠ 783/1975, ΑΠ 284/1965, Εφ. Αθ. 2456/1988, Ελλ. Δ/νθ 1989, 814, Εφ. Αθ. 1652/1988, Ελλ. Δ/νθ 1989, 816, Εφ. Αθ. 675/1988 Ποιν.Χρον. ΛΘ' 520, Α.*

Μπουρόπουλος, ε.α., Β΄, σελ. 678 σημ. 7, Γ. Φιλιππίδης, ε.α., σελ. 163, 4, 171), δεδομένου ότι ο τύπος μέσω του οποίου επιτυγχάνεται η διάδοση των ιδεών και η πληροφόρηση του κοινού για σοβαρά ζητήματα γενικώτερου ενδιαφέροντος αποτελεί σημαντικό παράγοντα διαμορφώσεως της κοινής γνώμης. [...]

Για να επέλθει πάντως άρση του αδικού πρέπει να είναι δικαιολογημένο όχι μόνο το ενδιαφέρον αλλά και η προσβολή της τιμής, συμβαίνει δε αυτό όταν: "1) δεν υπάρχει φανερή δυσαναλογία μεταξύ αυτής και του δικαιολογημένου σκοπού, 2) όταν η προσβλητική για την τιμή εκδήλωση αποτελεί το επιβεβλημένο εκ των περιστάσεων μέσο για την διαφύλαξη του ενδιαφέροντος, εάν δε αυτό είναι δυνατόν να διαφυλαχθεί κατ' άλλον τρόπο, δίχως δηλαδή την προσβολή της τιμής ή με μικρότερης εκτάσεως προσβολή αυτής τότε δεν αποκλείεται το άδικο και 3) όταν η εκδήλωση γίνεται πράγματι με πρόθεση διαφυλάξεως του ενδιαφέροντος και δεν αποδίδει επιπόλαιες και αβάσιμες υποθέσεις" (Η. Γάφος, Ποινικόν Δίκαιον – Ειδικό Μέρος, τ. Ε' 178). [...] Είναι προφανές ότι στην περίπτωση αυτή ο δράστης είναι υποχρεωμένος να ερευνησει προηγουμένως εκτός της αληθείας ή μη κατά τις ειδικές περιστάσεις της συγκεκριμένης περιπτώσεως και το ενδεχόμενο της υπάρξεως ή μη και άλλων τρόπων προστασίας του δικαιολογημένου ενδιαφέροντος πλην της προσβολής της τιμής άλλου και να χρησιμοποιήσει, εάν είναι δυνατόν, το ηπιότερο μέσο βάσει της αρχής του μη χείρονος δεινού (Τ. Φιλιππίδης, ε.α., σελ. 127, 6, σελ. 130, 207).

Ακολουθως, κατά διάταξη της παρ. 2β του ως άνω άρθρου 367 ΠΚ, η διάταξη της παρα- 413 γράφου 1, δεν εφαρμόζεται όταν προκύπτει σκοπός εξουβρίσεως (*animus injuriandi*), ο σκοπός δε της εξουβρίσεως πρέπει να προκύπτει αποκλειστικά είτε από τον τρόπο, είτε από τις περιστάσεις της εκδηλώσεως. Σκοπός εξουβρίσεως είναι η πρόθεση που κατατείνει ειδικώς στην προσβολή της τιμής [...] ή της υπολήψεως του άλλου είτε υπό την μορφή της εξουβρίσεως (άρθ. 361 ΠΚ) είτε υπό τη μορφή της δυσφημήσεως (362 ΠΚ) [...]. Ειδικώτερα, υπάρχει σκοπός εξουβρίσεως όταν από τον τρόπο εκδήλωσης της προσβολής προκύπτει ότι αυτός δεν ήταν πράγματι αναγκαίος για να διατυπωθεί η σκέψη του δράστου που σκοπό είχε την προστασία του δικαιολογημένου ενδιαφέροντος και αυτός (δράστης) εν γνώσει τούτου τελών κινήθηκε με πρόθεση να βλάψει την τιμή ορισμένου προσώπου [...]. Πάντως, ο ειδικός αυτός σκοπός εξουβρίσεως δεν αποτελεί πρόσθετο στοιχείο της νομοτυπικής μορφής των εγκλημάτων κατά της τιμής, αλλά ειδικό λόγο με τον οποίο περιορίζεται η εφαρμογή της ήδη διαπιστωθείσης προστασίας δικαιολογημένου συμφέροντος, ενώ κατ' άλλη άποψη ο ανωτέρω σκοπός εξουβρίσεως αποτελεί πρόσθετο στοιχείο της υποκειμενικής υποστάσεως (Ν. Χωραφάς, ε.α. (1966) 232, Α. Μπουρόπουλος, ε.α. Β΄ 681)».

- 414** Ένα εξαιρετικό παράδειγμα εναρμόνισης της ελληνικής νομολογίας για την ελευθερία της έκφρασης με τον ευρωπαϊκό κοινό παρονομαστή του άρθ. 10 της ΕΣΔΑ προσφέρει η απόφαση του Εφετείου Λαμίας 1/2022. Μάλιστα η απόφαση εφαρμόζει και το άρθ. 19 παρ. 3 Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (ν. 2462/1997). Δίνει τη δέουσα βαρύτητα στην αυξημένη προστασία του πολιτικού λόγου για θέματα δημοσίου συμφέροντος, αναγνωρίζει διευρυμένα όρια κριτικών σχολίων για πολιτικά ή δημόσια πρόσωπα και θέτει τη δεοντολογία και τις αρχές της υπεύθυνης δημοσιογραφίας. Αναλύει το άρθ. 8 ΕΣΔΑ για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και την προσβολή προσωπικότητας από δημοσίευμα ή εκπομπή ραδιοτηλεοπτική και τις απορρέουσες από αυτή αξιώσεις (άρθ. 57, 58, 59, 914 ΑΚ). Εξετάζει τη γνήσια αντικειμενική ευθύνη ιδιοκτήτη εντύπου, ραδιοφωνικού ή τηλεοπτικού σταθμού (ν. 1178/1981), καθώς και του εκδότη, διευθυντή, υπευθύνου προγράμματος, συντάκτη, παραγωγού, δημοσιογράφου–συντονιστή, παρουσιαστή, όπως και το ύψος χρηματικής ικανοποίησης κατά το ν. 1178/1981. Τέλος σε σχέση με την εξύβριση, τη δυσφήμιση και τη συκοφαντική δυσφήμιση (άρθ. 361, 361 363 ΠΚ) προβαίνει στη διάκριση έκφρασης γνώμης – αξιολογικής κρίσης, και αξιολογεί σωστά την ένσταση περί άρσης του παρανόμου της προσβολής κατ' άρθ. 367 παρ. 1 ΠΚ και την αντένσταση περί υπέρβασης του αντικειμενικώς αναγκαίου μέτρου για την προστασία του δικαιώματος ή δικαιολογημένου ενδιαφέροντος λόγω ειδικού σκοπός εξυβρίσεως (άρθ. 367 παρ. 2 ΠΚ), απορρίπτει δε την αγωγή στην ουσία. Χαρακτηριστικό είναι η ερμηνεία που δίνει (σκ. 4) στο «δημόσιο συμφέρον» που εξυπηρετείται δια του τύπου: *«αφορά ζητήματα που επηρεάζουν το κοινό σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί νομίμως να ενδιαφέρεται για αυτά, τα οποία προσελκύουν την προσοχή του ή τα οποία το αφορούν σε σημαντικό βαθμό, ιδίως για το ότι επηρεάζουν την ευημερία των πολιτών ή τη ζωή της κοινότητας. Αυτό ισχύει επίσης για θέματα που μπορούν να οδηγήσουν σε σημαντική διαμάχη, τα οποία αφορούν ένα σημαντικό κοινωνικό ζήτημα, ή που συνεπάγονται ένα πρόβλημα, για το οποίο το κοινό θα είχε συμφέρον να ενημερωθεί σχετικά [ΕΔΔΑ, Υπόθεση Couderc και Hachette Filliracci Associes κατά Γαλλίας (Ευρείας Σύνθεσης), αρ. προσφυγής 404541/07, παρ. 93]»*.
- 415** Ομοίως δέχεται σωστά ότι *«η απαίτηση για απόδειξη της αλήθειας μιας αξιολογικής κρίσης είναι αδύνατο να εκπληρωθεί και παραβιάζει την ίδια την ελευθερία γνώμης»*. Αξιοσημείωτη είναι και η αναλυτική εφαρμογή των κριτηρίων του ΕΔΔΑ για τη στάθμιση της ελευθερίας της έκφρασης με το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής. Με βάση τα ανωτέρω, δέχθηκε ότι φράσεις, όπως: *«Όταν σήμερα θέλουμε να αντιπαλέψουμε το φασισμό και το ναζισμό θα καλέσουμε αυτούς τους ανθρώπους να παραχαράξουν αδίστακτα την ιστορία»*, σαφώς συνιστούν αξιολογικές κρίσεις της ανωτέρω προς το

πρόσωπο του ενάγοντος, κεντρικού ομιλητή της επίμαχης εκδήλωσης, βάσει του περιεχομένου της ομιλίας του. Ειδικότερα, τόσο ο όρος “ανεκδιήγητος”, υπό την έννοια “αυτού που δεν έχει ειρμό και λογική, που δεν μπορούμε να τον περιγράψουμε ή να τον εξηγήσουμε” (βλ. σχετ. ερμηνεία του όρου «ανεκδιήγητος», στο αντίστοιχο λήμμα του Λεξικού Ελληνικής Γλώσσας του Γ. Μπαμπινιώτη), όσο και η φράση «*αυτούς τους ανθρώπους που παραχαράσσουν αδίστακτα την ιστορία*», σαφώς συνιστούν οξεία κριτική προς το πρόσωπο του ενάγοντος, εκπορευόμενη όμως τόσο από την αγανάκτηση της πέμπτης των εναγομένων, ως καθηγήτριας φιλολόγου – ιστορικού, προκειμένου να υπερασπιστεί την, κατά τις πεποιθήσεις της, ιστορική αλήθεια (η οποία προφανώς διέφερε απολύτως από την, κατά τις πεποιθήσεις του ενάγοντος, ιστορική αλήθεια αυτού, αναφορικά με τα γεγονότα της περιόδου της κατοχής, στα οποία αναφέρονταν τα επίμαχα χωρία της ομιλίας του), όσο και από το δικαιολογημένο ενδιαφέρον της ως πολιτικού προσώπου, προς ενημέρωση και, μέσω αυτής, προς διαμόρφωση και αποκρυστάλλωση της πολιτικής άποψης του εκλογικού σώματος, αναφορικά με τις απόψεις που εξέφρασε ο ενάγων κατά τη διάρκεια της ομιλίας του, όντας εκ του ρόλου του αυτού, ο τελευταίος, πρόσωπο που παρουσίαζε ενδιαφέρον για το κοινωνικό σύνολο, αναφορικά με τις πράξεις και την εν γένει συμπεριφορά του.

Η απόφαση ΑΠ 686/2017 δέχεται ότι: «*Κατά τη διάταξη του άρθρου 361 ΠΚ “στην εξύβριση ο όρος τιμή λαμβάνεται με ευρεία έννοια και σημαίνει την αξίωση όπως το άτομο μη τυγχάνει από κάποιον άλλον αρνητικής αξιολογικής κρίσης” ή μεταχείρισης τέτοιας, που δηλώνει έλλειψη εκτίμησης του δράστη προς τον παθόντα σχετικά με τη συνολική ηθική και κοινωνική του αξία*». Είναι προφανές όμως ότι ο ορισμός αυτός της τιμής προσκρούει κυριολεκτικά στο δικαίωμα δριμείας πολιτικής κριτικής και δεν αφήνει περιθώριο οξείας πολιτικής σύγκρουσης με χαρακτηρισμούς που κρίνει ο δικαστής ως απρεπείς. Περαιτέρω η ιδέα ότι ένα πρόσωπο ενώ ασκεί εξουσία ή έχει πολιτική και κοινωνική δράση εντούτοις μπορεί να είναι στο απυρόβλητο της εκδήλωσης περιφρόνησης ή της αμφισβήτησης της κοινωνικοπολιτικής του αξίας είναι εξ ορισμού αδιέξοδη και ασυμβίβαστη με τις σύγχρονες αντιλήψεις για την ελευθερίας της πολιτικής έκφρασης.

Τέλος, η απόφαση 272/2016 Εφετείου Αθηνών δέχθηκε ότι το ζήτημα των παρακολούθησεων της ΕΥΠ αναφέρεται σε συμβάντα του εξωτερικού κόσμου που υποπίπτουν στις αισθήσεις και είναι δεκτικά απόδειξης.

XXVI. ΟΙ ΕΚΦΟΒΙΣΤΙΚΕΣ ΑΓΩΓΕΣ (SLAPP)

Χαρακτηριστική περίπτωση παράλειψης θετικής ενέργειας του κράτους για την προστασία της ελευθερίας του Τύπου είναι η αδράνεια του κράτους απέναντι στις «εκφο-

βιστικές αγωγές» SLAPP (Strategic Lawsuits Against Public Participation) τις οποίες ασκούν συχνά πρόσωπα εμπλεκόμενα με την πολιτική προκειμένου να εξαντλήσουν οικονομικά και να αποθαρρύνουν την ανεξάρτητη ερευνητική δημοσιογραφία από το να ερευνήσει τις δραστηριότητές τους (βλ. Rucz, 2022, διαθέσιμο στο [link](#)). Είναι πιθανόν ότι η ΕΕ θα προηγηθεί του Έλληνα νομοθέτη στην αντιμετώπιση με κάποιο τρόπο του φαινομένου αυτού που κινδυνεύει να εξελιχθεί σε απειλητική μάστιγα για την ερευνητική ιδίως δημοσιογραφία. Και αυτό παρά το γεγονός ότι η κατάσταση στη χώρα μας είναι δίκως υπερβολή πολύ σοβαρή εξαιτίας αγωγών που έχουν ασκήσει πολιτικά πρόσωπα και αξιωματούχοι κατά δημοσιογράφων ιδίως του ερευνητικού ρεπορτάζ και εξαιτίας της νομολογίας για τις προσβολές της τιμής από την κριτική εις βάρος πολιτικών προσώπων.

- 419 Μία μεθοδολογικά υποδειγματική ανάλυση της στάθμισης μεταξύ ελευθερίας της έκφρασης για δημόσια ζητήματα και δικαστικής προστασίας του σχετικού Καναδικού νόμου βρίσκεται στη πρώτη συστηματική ερμηνεία του σε 1704604 *Ontario Ltd. v. Pointes Protection Association*, 2020 SCC 22 (διαθέσιμο στο [link](#)) Τα μέσα για την καταπολέμηση των εκφοβιστικών αγωγών ποικίλουν. Στις ΗΠΑ από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, άνω των 30 Πολιτειών έχουν νομοθεσία κατά των εκφοβιστικών αγωγών.
- 420 Στην ελληνική έννομη τάξη το πρόβλημα θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί με τρόπο ανάλογο με εκείνο που ακολούθησε το Εφετείο της Αμβέρσας στο Βέλγιο (Judgment of 9 June 2022, Antwerp Court of Appeal, Chamber 7C correctional cases, no. C/820/2022, concerning *Erik Van der Paal v. Karl Van den Broeck and Stef Arends*).
- 421 Ο ΚΠολΔ, άρθ. 116, προβλέπει μεταξύ των Θεμελιωδών Αρχών της δίκης το καθήκον αληθείας, και την καλόπιστη διεξαγωγή της δίκης, την τήρηση των χρηστών ηθών και την αποφυγή ενεργειών «που φανερά οδηγούν στην παρέκκλιση της δίκης». Το άρθ. 205 ΚΠολΔ προβλέπει ότι: «Το δικαστήριο αυτεπαγγέλτως, με την οριστική απόφασή του, επιβάλλει χρηματική ποινή από εκατόν πενήντα έως οκτακόσια ογδόντα ευρώ, που περιέρχονται στο Ταμείο Νομικών, αν προκύψει από τη δίκη που έγινε ότι, αν και το γνώριζαν 1) άσκησαν προφανώς αβάσιμη αγωγή, ανταγωγή ή παρέμβαση ή προφανώς αβάσιμο ένδικο μέσο ή 2) διεξήγαγαν τη δίκη παρεκκυστικά ή δεν τήρησαν τους κανόνες των χρηστών ηθών ή της καλής πίστης ή το καθήκον της αλήθειας».
- 422 Οι ανωτέρω διατάξεις παρέχουν νομική βάση στον δημοσιογράφο που γίνεται στόχος εκφοβιστικής αγωγής να ζητήσει την αδικοπρακτική ευθύνη του ενάγοντος με βάση το άρθ. 914 ΑΚ σε συνδυασμό με το άρθ. 932 (ηθική βλάβη) για παράνομη προσβολή της προσωπικότητάς του και της επαγγελματικής του φήμης από την άσκηση της εκφο-

βιστικής αγωγής εις βάρος του και από την ανάλωση χρόνου και χρημάτων για την απόκρουση της αγωγής. Το κενό από την έλλειψη ρητής διάταξης που προβλέπει την έννοια «εκφοβιστικής αγωγής» μπορεί να καλυφθεί επειδή πρόκειται για την αγωγή η οποία πληροί το πραγματικό των άρθ. 116 και 205 ΚΠολΔ.

Στην πραγματικότητα, πρόκειται για συνδυασμό της δικονομικής εκδοχής της κατα- 423
χρηστικής άσκησης δικαιώματος με την ουσιαστική του άρθ. 281 ΑΚ στο μέτρο που η διεκδίκηση αποζημίωσης από τον ενάγοντα κατά του εναγομένου δημοσιογράφου γίνεται αφενός με πρόθεση εκφοβισμού, γεγονός που συνάγεται αντικειμενικά στο μέτρο που με σχετική ασφάλεια προκύπτει ότι δεν συντρέχουν οι ουσιαστικοί όροι προσβολής της προσωπικότητας του ενάγοντος από τη δημοσιογραφική έρευνα και τα δημοσιεύματα στο τύπο, αφετέρου δε η άσκηση της αγωγής και η προβολή της αξίωσης γίνεται υπαίτια, παράνομα και προκαλεί ζημία στον εναγόμενο δημοσιογράφο (βλ. τη μονογραφία Λασκαρίδης, 2020, σελ. 368, 371, για το άρθ. ΑΚ 281, το οποίο χαρακτηρίζει αστικολογικό «πολυεργαλείο» και την ανάλυση του συγγραφέα για το δίλημμα: «δόλος και βλάβη ή σκοπός και συμφέρον;»).

Για το ύψος της ζημίας και την ηθική βλάβη του δημοσιογράφου δεν είναι αδιάφορη 424
τυχόν υπέρογκη απαίτηση του ενάγοντος κατά του δημοσιογράφου. Αυτή όμως η προστασία, αν και σημαντική, δεν υποκαθιστά τις δικονομικές δυνατότητες που ήδη επεξεργάζεται η ΕΕ. Στα μέτρα κατά των εκφοβιστικών αγωγών περιλαμβάνονται δικονομικές δυνατότητες στο στάδιο του παραδεκτού του ενδίκου βοηθήματος, επιδίκαση αυξημένων δικαστικών δαπανών, αποτρεπτικά πρόστιμα κ.λπ. (βλ. Press release 27 April 2022, Brussels Commission tackles abusive lawsuits against journalists and human rights defenders 'SLAPPs' και επίσης, Think Tank, European Parliament, Strategic lawsuits against public participation (SLAPPs) Briefing 29.09.2022, διαθέσιμο στο [link](#) και στο [link](#)).

XXVII. ΕΙΔΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΑ. ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΨΕΥΔΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ. FAKE NEWS

Στη διάρκεια της ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία τέθηκε ζήτημα αν επρόκειτο για 425
«πόλεμο» ή για «ειδική επιχείρηση» των ρωσικών δυνάμεων. Εφόσον χαρακτηριζε ένα δημοσιογράφος τα γεγονότα ως πόλεμο, κινδύνευε με πολυετή φυλάκιση. Το παράδειγμα δείχνει πόσο επικίνδυνη είναι η τυποποίηση μιας διάταξης όπως το άρθ. 191 ΠΚ που τιμωρεί τη διασπορά ψευδών ειδήσεων (βλ. [link](#) και Πόλεμος στην Ουκρανία: Φυλάκιση στη Ρωσία για 'ψευδείς ειδήσεις' για τον στρατό και την εισβολή», In.gr 08.02.2023, διαθέσιμο στο [link](#)).

Η ΣτΕ 1211/2014 προβαίνει στη διάκριση *είδησης* και *φήμης*: «7. [...] με τις επίμαχες 426

εκπομπές παρουσιάσθηκαν, και μάλιστα επανειλημμένα και συστηματικά, όχι ειδήσεις αλλά φήμες για γεγονότα, τα οποία μάλιστα, αληθή υποτιθέμενα, θα μπορούσαν να επισύρουν ποινική ευθύνη του παρεμβαίνοντος. [...] σε κανένα σημείο των εκπομπών δεν παρουσιάσθηκε κάποια διασταυρωμένη πληροφορία με πραγματικό υπόβαθρο που να παρέχει επαρκή ένδειξη για την αλήθεια των φημολογηθέντων περιστατικών, αντιθέτως όλη η συζήτηση συνέβαλε στη διάδοση και διατήρηση στην επικαιρότητα των φημών αυτών, που ήταν ικανές να πλήξουν σοβαρά την τιμή και υπόληψη του παρεμβαίνοντος. Ενόψει αυτού, ότι, δηλαδή, δεν πρόκειται, εν προκειμένω, περί ειδήσεων για γεγονότα, δεν παραβιάζεται το δικαίωμα πληροφόρησης, όπως αυτό κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ, και, συνεπώς, οι περί του αντιθέτου λόγοι, με τους οποίους προβάλλεται ειδικότερα ότι η παρουσίαση του θέματος αποσκοπούσε στην ενημέρωση του κοινού για ζήτημα δικαιολογημένου ενδιαφέροντος που αφορούσε δημόσιο πρόσωπο και τον εν γένει δημόσιο βίο της χώρας».

427 Η απόφαση ΑΠ 1265/2010 έκρινε ότι κατά την έννοια της ΑΚ 920: «Ως ειδήσεις νοούνται οι πληροφορίες που αναφέρονται σε οποιαδήποτε περιστατικά, σχέσεις ή καταστάσεις, οι οποίες εκθέτουν σε κίνδυνο κατά το χρόνο της υποστήριξης ή διάδοσης, ένα από τα περιοριστικώς αναφερόμενα στην πιο πάνω διάταξη αγαθά, ήτοι την πίστη, το επάγγελμα ή το μέλλον του θιγόμενου. Οι υποστηριζόμενες δε ή διαδιδόμενες ειδήσεις πρέπει να είναι σαφείς και συγκεκριμένες, να αναφέρονται δηλαδή σε ορισμένα γεγονότα, διότι αόριστες υπόνοιες, χωρίς αναφορά σε ορισμένα γεγονότα, δεν αποτελούν «Ειδήσεις». Επιπλέον, οι ειδήσεις αυτές πρέπει να είναι και αναληθείς, δηλαδή ή να μην αληθεύει εξ ολοκλήρου το σχετικό γεγονός ή να παρουσιάζεται παραποιημένο. Αν το γεγονός αυτό αληθεύει, δεν γεννάται ευθύνη από την προαναφερόμενη διάταξη. Ακόμη οι υποστηριζόμενες ή διαδιδόμενες αναληθείς ειδήσεις πρέπει να εκθέτουν αιτιωδώς και πραγματικά σε κίνδυνο ένα από τα περιοριστικά αναφερόμενα σε αυτή αγαθά του θιγόμενου φυσικού ή νομικού προσώπου, γιατί "δεν αρκεί η διαπίστωση ότι είναι αφηρημένα ικανές να εκθέσουν σε κίνδυνο τα αγαθά αυτά, αυτός δε που υποστηρίζει ή διαδίδει τις αναληθείς ειδήσεις να γνωρίζει ή υπαιτίως (δηλαδή από αμέλεια) να αγνοεί την αναληθεία αυτών. Διαφορετικά, ευθύνη από την παραπάνω διάταξη δεν τον βαρύνει". [...]

428 Ειδικότερα, παράνομη είναι η συμπεριφορά, όταν παραβιάζονται οι συναλλακτικές υποχρεώσεις του τύπου, είτε με θετική επέμβαση του προσβάλλοντος στο προστατευτέο πεδίο της προσωπικότητας του ατόμου, είτε με παράλειψη τηρήσεως των υποχρεώσεων αυτόν (όπως του καθήκοντος αληθείας). Η παράβαση των συναλλακτικών υποχρεώσεων του τύπου συνιστά, κατ' αρχήν, αμελή και συνεπώς υπαίτια συμπεριφορά. Όσον αφορά δε τις συναλλακτικές υποχρεώσεις του τύπου, αυτές αποτελούν τα εγγενή όρια της

ελευθεροτυπίας, τα οποία εκφράζονται από τον συνταγματικό νομοθέτη στην επιφύλαξη «τηρώντας τους νόμους του κράτους», αλλά και στο άρθρο 10 εδάφιο 2 της Διεθνούς Σύμβασης της Ρώμης [...].

Το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται επίσης και στο άρθρο 19 429 παράγραφος 2 του Διεθνούς Συμφώνου για ατομικά και πολιτικά δικαιώματα (νόμος 2462/1997). Η άσκηση όμως του παραπάνω δικαιώματος συνεπάγεται, σύμφωνα με την παραγρ. 3 του ίδιου ως άνω άρθρου, «πολιτικά καθήκοντα και ευθύνες» και επομένως υπόκειται σε περιορισμούς μεταξύ των οποίων είναι και ο σεβασμός των δικαιωμάτων και της υπόληψης των άλλων. [...]

“Οι συναλλακτικές υποχρεώσεις του τύπου προσδιορίζουν την συμπεριφορά την οποία 430 οφείλει να επιδείξει ένας μέσος συνετός δημοσιογράφος, ο μέσος δηλαδή τυπικός εκπρόσωπος του τύπου και η παραβίαση τους συνιστά αμέλεια σύμφωνα με την διάταξη του άρθρου 330 εδάφιο 2. Μία εκ των συναλλακτικών υποχρεώσεων που βαρύνουν τον τύπο είναι και το καθήκον αληθείας, το οποίο συνίσταται στην προκειμένη περίπτωση στην υποχρέωση ελέγχου της αλήθειας των πληροφοριών και των ειδήσεων πριν από την δημοσίευσή τους. Ο τύπος πρέπει να απέχει από διαστρεβλώσεις και παραποιήσεις, φήμες δε και υποθέσεις δεν πρέπει να παρουσιάζονται ως γεγονότα.

Το καθήκον αληθείας θεμελιώνεται κυρίως στις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 14 παρ. 431 5 του Συντάγματος, 57, 59, 920, 288, 281, 914, 919, 932, ΑΚ και 362, 363 και 365, του Ποινικού Κώδικα. Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι ο τύπος οφείλει να εξαντλεί όλα τα μέσα που έχει στη διάθεσή του, προκειμένου να ελέγξει το περιεχόμενο, την αλήθεια και την προέλευση των ειδήσεων που πρόκειται να δουν το φως της δημοσιότητας”.

Η ανακρίβεια στην παρουσίαση της ειδήσεως είναι δυνατόν να συνίσταται στην μη πλη- 432 ρότητα, υπό την έννοια ότι παραλείπονται ουσιώδη στοιχεία και αποδίδεται παραποιημένη η εικόνα της πραγματικότητας. Ως παράβαση του καθήκοντος αληθείας θεωρείται και η μονομερής παρουσίαση της. Έτσι, από τα πορίσματα μιας δημοσιογραφικής έρευνας ή το περιεχόμενο μιας ειδήσεως δεν πρέπει να παρουσιάζεται η αρνητική μόνο πλευρά, αλλά και θετικά στοιχεία. “Αποφασιστικό κριτήριο για την ακρίβεια μιας ειδήσεως δεν είναι η υποκειμενική γνώμη του δημοσιογράφου, αλλά η αντικειμενική εντύπωση του μέσου αμερόληπτου αναγνώστη”. Κάθε φορά που αφορμή μιας κρίσης ή ενός σχόλιου είναι ένα πραγματικό γεγονός, όπως συμβαίνει συχνά, το καθήκον αληθείας με το παραπάνω περιεχόμενο και έκταση, επεκτείνεται και σε αυτά».

Η απόφαση ΑΠ 1496/2009 (πολ.) η οποία αφορούσε παρουσίαση σε τηλεοπτική εκπο- 433 μπή περιστατικού πρόκλησης σωματικής βλάβης εκ μέρους δικαστικού λειτουργού εις βάρος κατηγορουμένου σε δικαστική αίθουσα δέχθηκε ότι «το συγκεκριμένο

γεγονός συνοδεύτηκε και από κάποια ειρωνικά και δηκτικά σχόλια του παρουσιαστή του δελτίου ειδήσεων, δευτέρου εναγομένου, και του εκφωνητή του ρεπορτάζ. “Σημειώνεται, ότι ο συντάκτης του σχολίου βασίζεται σε στοιχεία της είδησης, που προκύπτει από το σχετικό ρεπορτάζ. Το σχόλιο αποτελεί, όπως και το ρεπορτάζ, ένα από τα βασικά είδη του δημοσιογραφικού λόγου, πλην όμως, σε αντίθεση με το ρεπορτάζ, το οποίο αφορά, κατά κανόνα, την καταγραφή γεγονότων για άμεση και πρωτογενή ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού ή συμπλήρωση και ενίσχυση παλαιότερων γεγονότων με καινούργια στοιχεία, το σχόλιο αποτελεί κριτική αναφορά, δηκτική ή χιουμοριστική ή ακόμη και καυστική προσέγγιση μιας επιμέρους πτυχής κάποιου γεγονότος. Στόχος του είναι να κριτικάρει, σατιρίσει και καυτηριάσει, επικεντρώνοντας σε κάποια λεπτομέρεια και όχι στην ολότητα ενός γεγονότος και πάντα έχει πολύ μικρότερη έκταση από το άρθρο και το ρεπορτάζ, το οποίο ασχολείται με το συγκεκριμένο γεγονός στην ολότητα του. Το σχόλιο, δηλαδή, περιέχει κάποια ή και ένα στοιχείο από την είδηση, που εξετάζεται από το συντάκτη άλλοτε με χιουμοριστική διάθεση άλλοτε με κριτική διάθεση και δηκτικότητα και άλλοτε με τη διατύπωση ερωτημάτων”».

- 434** Από τη νομολογία των κατώτερων δικαστηρίων χαρακτηριστική είναι η απόφαση του Πολ.Πρωτοδ. Τριπόλεως 10/2003 η οποία δέχθηκε ότι η ελευθερία του Τύπου περιλαμβάνει την ελεύθερη έκφραση και την ελεύθερη διάδοση της γνώμης και εκδηλώνεται ειδικότερα ως ελεύθερη δημοσιογραφία (ΕφΑθ 624/1999 ΕΛΛΔνη 40. 1198), «η οποία χωρίς να ανάγεται σε δημόσια λειτουργία, πρέπει να λειτουργεί σε όφελος του κοινωνικού συνόλου», ασκώντας έτσι καθήκοντα που η ίδια επιλέγει, με βάση την αποστολή του τύπου, εξειδικευόμενη στην ενημέρωση και παροχή πληροφοριών, προκειμένου να συμπράξει στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης».
- 435** Χρειάζεται να διευκρινιστεί ότι το καθήκον αληθείας συνιστά συναλλακτική υποχρέωση των δημοσιογράφων, χωρίς να σημαίνει τούτο ότι αντιστοιχεί σε αυτό γενική νομική απαγόρευση του ψεύδους (π.χ. τα λεγόμενα «κατά συνθήκη ψεύδη»), υπό την έννοια ότι δεσμεύεται νομικά καθένας να λέει την αλήθεια. Στην απόφαση *United States v. Alvarez*, 567 US 709 (2012) το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ έκρινε αντισυνταγματική την *Stolen Valor Act 2005*, η οποία τιμωρούσε όποιον αναληθώς ισχυριζόταν ότι είχε τιμηθεί με παράσημο από τον στρατό. Το Ανώτατο Δικαστήριο έκρινε τον νόμο αντισυνταγματικό σε μια απόφαση 6-3. Μια πλειοψηφία τεσσάρων τόνισε ότι η αλήθεια αυτή καθεαυτή και ανεξάρτητα από άλλα έννομα αγαθά δεν αποτελεί νομικά δεσμευτική υποχρέωση του πολίτη. Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι το να είσαι ψεύτης δεν είναι από μόνο του έγκλημα. Γίνεται εφόσον εξαπατάς π.χ. τον άλλο. Το να είναι κάποιος φαντασιόπληκτος δεν απαγορεύεται. Δύο άλλοι δικαστές τόνισαν ότι ο νόμος είναι

διατυπωμένος με τέτοια ευρύτητα ώστε δεν θέτει οποιαδήποτε προϋπόθεση για την εφαρμογή του (π.χ. καταλαμβάνει και μια ιδιωτική συζήτηση) και παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας. Η μειοψηφία τριών δικαστών θεώρησε ότι η προστασία του κύρους των παρασήμων είναι έγκυρο δημόσιο συμφέρον, η δε αξία της αναλήθειας είναι μηδαμινή. Οι δικαστές όμως που έκριναν τον νόμο αντισυνταγματικό δέχτηκαν ότι η αλήθεια και η αποκάλυψη της αναξιοπιστίας όσων ψεύδονται είναι αρκετή ως απάντηση στα ψέμματα και δεν δικαιολογείται ποινική κύρωση, αν δεν συντρέχουν άλλες συνθήκες.

Το άρθρ. 36 ν. 4855/2021 τροποποίησε το άρθρ. 191 ΠΚ που τιμωρεί τη διασπορά ψευδών 436
ειδήσεων: *«Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει ή διασπείρει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις που είναι ικανές να προκαλέσουν ανησυχίες ή φόβο στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στην εθνική οικονομία, στην αμυντική ικανότητα της χώρας ή στη δημόσια υγεία τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών (3) μηνών και χρηματική ποινή. Εάν η πράξη τελέστηκε επανειλημμένα μέσω του τύπου ή μέσω διαδικτύου, ο υπαίτιος τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή. Με την ίδια ποινή τιμωρείται και ο πραγματικός ιδιοκτήτης ή εκδότης του μέσου με το οποίο τελέστηκαν οι πράξεις των προηγούμενων εδαφίων».*

Η διάταξη στη νέα μορφή της: α) προσθέτει τη δημόσια υγεία στα έννομα αγαθά για 437
τα οποία δεν επιτρέπεται η διασπορά ψευδών ειδήσεων που είναι ικανές να προκαλέσουν ανησυχία, φόβο ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη στο κοινό, β) καταργεί την προϋπόθεση, για την πλήρωση του εγκλήματος, να αναγκάζονται πολίτες σε διενέργεια μη προγραμματισμένων πράξεων ή σε ματαίωση αυτών, και γ) επεκτείνει την ευθύνη και τιμωρεί τον πραγματικό ιδιοκτήτη ή εκδότη του μέσου με το οποίο τελέστηκαν οι πράξεις της διάδοσης και διασποράς ψευδών ειδήσεων.

Αφορμή για την τροποποίηση της διάταξης έδωσε η πανδημία του Covid-19 που οδή- 438
γησε στη λήψη δραστικών απαγορευτικών μέτρων της κυκλοφορίας το 2020 και στη συνέχεια σε υποχρεωτικό εμβολιασμό με τον ν. 4865/2021 (Α΄ 238), άρθρ. 24. Τα όρια εφαρμογής της διάταξης είναι δυσδιάκριτα και επισφαλή. Η ψευδής είδηση μπορεί να αφορά τη χάλκευση γεγονότων και πράξεων που υποτίθεται ότι έλαβαν χώρα κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις (χρόνου, τόπου, τρόπου κ.λπ.) ενώ αυτό δεν αληθεύει. Αλλά τα προβλήματα που θέτει η πανδημία του κορωνοϊού αφορούν i. σταθμίσεις της δημόσιας υγείας έναντι της ελευθερίας κίνησης, της θρησκευτικής λατρείας κ.λπ., ii. ζητήματα αξιακά για την υποχρεωτικότητα ή όχι των εμβολιασμών και τα όρια της, iii. την εφαρμογή της αρχής της προφύλαξης η οποία εξ ορισμού εφαρμόζεται επί επιστημονικής διχογνωμίας (π.χ. σε σχέση με τη χρήση της μάσκας προσώπου).

- 439 Η αιτιολογική έκθεση για την προτεινόμενη αλλαγή αναφέρει ότι οι «ψευδείς ειδήσεις πρέπει να είναι επιτήδειες να κλονίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών όσον αφορά στην εξασφάλιση της κοινής ειρήνης και την πεποίθησή τους περί της διατήρησης της ειρηνικής διαβίωσής τους εντός του κράτους. Επιπλέον, με την προτεινόμενη διάταξη συμπεριλαμβάνεται ρητά και η δημόσια υγεία, προσθήκη αναγκαία, καθώς, κατά τη διάρκεια της πανδημίας του κορωνοϊού Covid-19, έχουν παρατηρηθεί φαινόμενα εκτεταμένης διασποράς ειδήσεων και πρόκλησης ανησυχίας και πανικού στους πολίτες ιδίως για θέματα δημόσιας υγείας». Πρέπει όμως να αποδειχθεί ότι οι ειδήσεις είναι ψευδείς και ικανές να επιφέρουν κάποια από τα περιγραφόμενα αποτελέσματα.
- 440 Η απόφαση ΑΠ 2/2017 (Πλήρ. ποιν. Ολομ.) παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον μεταξύ άλλων και για την περιγραφή της δημόσιας τάξης ως κατάστασης «γενικής υποταγής» στην έννομο τάξη. Προφανώς εξυπακούεται ότι η έννομη τάξη οφείλει να είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα και τους ευρωπαϊκούς κανόνες. «Κατά την αληθή έννοια της διατάξεως [άρθ. 191 ΠΚ], που "αποβλέπει στην προστασία της υπό στενή έννοια δημόσιας τάξεως, δηλαδή της επικρατούσας στο κράτος ευταξίας, συνεπεία της γενικής υποταγής στην έννομη τάξη, η οποία ειδικότερα συνίσταται κατά μεν την πολιτειακή όψη της στην επιβολή της κρατικής βουλήσεως, κατά δε την κοινωνική όψη της στην ειρηνική και ήρεμη συνύπαρξη και διαβίωση των πολιτών", οι αναφερόμενες σε αυτήν ψευδείς ειδήσεις και φήμες πρέπει να είναι επιτήδειες να κλονίσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών όσον αφορά την ικανότητα της κρατικής εξουσίας προς εξασφάλιση της κοινής ειρήνης και την πεποίθησή των περί της διατηρήσεως της ειρηνικής διαβιώσεώς των εντός του κράτους. Η επιτηδειότητα αυτή των ειδήσεων και φημών να επιφέρουν αυτά τα αποτελέσματα [...] υπόκειται στον έλεγχο του Αρείου Πάγου (Ολ. ΑΠ 1463/1981). [...] [Το Μον.Πρωτ.Αθηνών δεν διέλαβε ειδική και εμπεριστατωμένη αιτιολογία ως προς την ύπαρξη του υπέρογκου ποσού των 600.000.000.000 δολαρίων, ενώ δεν εξειδικεύει και δεν προσδιορίζει δυνάμει ποιου αμετάκλητου πληρεξουσίου τυγχάνει διαχειριστής ο κατηγορούμενος Α. Σ. του αμύθητου αυτού ποσού, αναφέροντας αορίστως και με ελλιπή αιτιολογία, κατά λέξη, ότι «δυνάμει αμετακλήτου πληρεξουσίου, τυγχάνει διαχειριστής του εν λόγω χρηματικού ποσού». [...] Περαιτέρω, αντιφατικά και εσφαλμένα ερμηνεύει η προσβαλλόμενη απόφαση ότι καμιά ανησυχία δεν δημιουργήθηκε στους πολίτες, ούτε έλλειψη εμπιστοσύνης στο Κράτος από την ανακοίνωση της είδησης περί της ύπαρξης του άνω αμύθητου ποσού και της διάθεσής του από τους παραπάνω κατηγορούμενους, για την αποπληρωμή του ελληνικού χρέους, με τον όρο, μεταξύ άλλων, της αλλαγής του Συντάγματος της Ελλάδος, η οποία (ανακοίνωση – είδηση), αντικειμενικώς κρινόμενη, δύναται να φέρει ανησυχία στους πολίτες, υπό την ανωτέρω, στη μείζονα σκέψη,

εκτεθείσα έννοια, αφού φέρεται, ενόψει της δυσμενούς οικονομικής κατάστασης της Χώρας, να μην καλύπτει το Κράτος τις από την αιτία αυτή υποχρεώσεις του, βάλλοντας, παράλληλα με τον ως άνω προσχηματικό λόγο – τρόπο κατά του Συντάγματος της Χώρας, κρίση, η οποία, άλλωστε ελέγχεται αναιρετικώς».

Στην απόφαση ΑΠ 1126/1994 «[...] Ο αναιρεσείων κατά το χρονικό διάστημα από 1 441 Σεπτεμβρίου 1985 μέχρι την 9 Αυγούστου 1986 [...] διέσπειρε τις ψευδείς ειδήσεις και φήμες ότι οι Κυβερνήσεις της Ελλάδος αγνοούν και καταπατούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και εφαρμόζουν πολιτική εξοντώσεως των μουσουλμάνων της Θράκης, [...] Στη συνέχεια το δικαστήριο της ουσίας δέχθηκε ότι τα προφορικώς από τον αναιρεσειόντα κατά τις ομιλίες του διασπειρόμενα καθώς και το περιεχόμενο του εγγράφου αυτού υπομνήματος, είναι εντελώς ψευδή γιατί όλες οι ελληνικές Κυβερνήσεις εφαρμόζουν πιστώ τις διατάξεις της συνθήκης της Λωζάνης και όλοι οι έλληνες μουσουλμάνοι των νομών Έβρου και Ροδόπης έχουν και απολαμβάνουν τα ίδια συνταγματικά δικαιώματα με τους έλληνες χριστιανούς των ίδιων περιοχών. [...]. Τα περιστατικά αυτά γνώριζε ο αναιρεσείων και παρά ταύτα περιφερόταν κατά το πιο πάνω χρονικό διάστημα στις ανωτέρω πόλεις και χωριά και διέσπειρε τις προαναφερθείσες ψευδείς ειδήσεις και φήμες, οι οποίες ήταν ικανές να επιφέρουν και πράγματι επέφεραν τρόμο και ανησυχία στους πολίτες των περιοχών αυτών, αλλά και ικανές να διαταράξουν τις διεθνείς σχέσεις της χώρας. [...]».

Ιδιαίτερη σημασία έχει η Γνωμοδότηση του Εισαγγ.Εφετών 1.8.2017 «Οι [...] επιστήμονες 442 υπό την προαναφερθείσα ιδιότητά τους, ανακοίνωσαν δημόσια, όπως είχαν δικαίωμα, μετά την σεισμική δόνηση της 12ης.6.2017, γεγονότα επικείμενα που όμως στηρίζονταν και συνδέονταν άμεσα με γεγονός που ήδη είχε συμβεί (σεισμός της 12ης.6.2017), τα οποία (γεγονότα) ενέπιπταν πλήρως στο γνωστικό τους αντικείμενο, ήταν αληθή, επιστημονικά τεκμηριωμένα, αποδεκτά από την οικεία επιστημονική κοινότητα και ερειδόμενα και στο βεβαρυμένο σεισμικό παρελθόν της περιοχής. Σχετικά με τα αναφερθέντα περί της απελευθερωθείσης με τον σεισμό ενέργειας και της εξομίωσης της ενέργειας αυτής με την απελευθερούμενη ενέργεια από δύο ατομικές βόμβες, τούτο αποτελεί κρίση, εκτίμηση, γνώμη και όχι είδηση, όπως απαιτεί η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος του άρθ. 191 Π.Κ.». Επίσης, η ΑΠ 620/2021 (πολ.) αφορούσε διασπορά ψευδών ειδήσεων με τον ισχυρισμό ότι υπάρχει βλάχικη μειονότητα στην Ελλάδα. Βλ. και ΑΠ 1095/2010 (σε σχέση με την τελεσίδικη αθωωτική απόφαση 13149/2001 του Τριμελούς Εφετείου Αθηνών, το οποίο έκρινε ότι τα πέντε γλωσσικά ιδιώματα ομιλούνται περιορισμένα σε μερικές περιοχές της χώρας και ότι η υπογράμμιση εκ μέρους του ενάγοντος, ότι μεταξύ αυτών ομιλείται σε περιοχές της Θεσσαλίας, Πίνδου και Ηπείρου και η μητρική του γλώσσα, η

βλάβικη, δεν προκάλεσε ανησυχία στους πολίτες, ούτε αυτός είχε πρόθεση να δημιουργήσει στην Ελλάδα μειονοτικά προβλήματα).

- 443** Η απόφαση ΑΠ 586/2021 αφορούσε έκδοση Γερμανού που είχε αποκτήσει ελληνική ιθαγένεια. Το Δικαστήριο δέχθηκε ότι η αναφορά πως «*οι μουσουλμανικοί σύνδεσμοι και τα τεμνήη δέχονται καθημερινά παραδόσεις όπλων και πυρομαχικών και ότι κατ' αυτό τον τρόπο μπορούν να εξοπλιστούν βραχυπρόθεσμα 5.000.000 μουσουλμάνοι, οι οποίοι θα είναι σε θέση να σκοτώσουν εντός μιας ημέρας όλους τους γερμανούς άνδρες και να βιάσουν τις γυναίκες και τα παιδιά*» είναι ισχυρισμός που μπορεί να δικαιολογήσει δίωξη για διασπορά ψευδών ειδήσεων.
- 444** Στον αντίποδα των εμφανώς πολιτικού ενδιαφέροντος ανωτέρω υποθέσεων, η απόφαση ΑΠ 1519/2004 αφορούσε δημοσιεύματα με τίτλο, αρχικά: «Κύκλωμα παιδεραστών–Βίλλα οργίων στην Ξάνθη–ένοχο μουσικό» και στη συνέχεια «14χρονα κορίτσια στα όργια της Ξάνθης». Αυτά ήταν παντελώς ψευδή καθώς τα περιστατικά ουδέποτε έλαβαν χώραν, μπορούσαν όμως να προκαλέσουν οι ψευδείς ειδήσεις και φήμες εύλογη ανησυχία στους πολίτες.
- 445** Οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ *Brzeziński v. Poland*, (47542/07) 25.07.2019, σκ. 62 και *Kwiecień v. Poland* (51744/99) 09.01.2007 αφορούσαν παραβίαση του άρθ. 10 ΕΣΔΑ σε σχέση με συνοπτική δικαστική διαδικασία (σκ. 55) για απαγόρευση κατά την προεκλογική περίοδο ψευδών ειδήσεων. Η νομολογία αυτή δείχνει καθαρά ότι η διάκριση αξιολογικών κρίσεων και ψευδών γεγονότων είναι εξαιρετικά επισφαλής και δεν εφαρμόζεται αξιόπιστα σε κατ' οικονομία διαδικασία (βλ. Sardo, 2020, σελ. 435-460).
- 446** Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή λαμβάνει μέτρα κατά της παραπληροφόρησης. Συνέστησε σε όλους να τηρούν τις συμβουλές και τις ενημερώσεις που προέρχονται απευθείας από αξιόπιστες πηγές. Ο Κανονισμός ΕΕ 2022/2065 της 19ης Οκτωβρίου 2022, σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της οδηγίας 2000/31/ΕΚ (Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες) στις σκ. 61, 62, 87, 91, άρθ. 22: (Αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου), προβλέπει ότι: «1. Οι πάροχοι επιγραμμικών πλατφορμών λαμβάνουν τα αναγκαία τεχνικά και οργανωτικά μέτρα ώστε να διασφαλίσουν ότι η επεξεργασία των ειδοποιήσεων που υποβάλλονται από αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου, στον καθορισμένο τομέα ειδίκευσής τους [...] καθώς και η λήψη των σχετικών αποφάσεων πραγματοποιούνται κατά προτεραιότητα και χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση. 2. Η ιδιότητα της 'αξιόπιστης πηγής επισήμανσης παράνομου περιεχομένου' βάσει του παρόντος κανονισμού αναγνωρίζεται, έπειτα από αίτηση οποιασδήποτε οντότητας, από τον συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένος ο αιτών, όταν ο αιτών αποδεικνύει ότι πληροί

όλες τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α) διαθέτει ιδιαίτερη εμπειρογνώσια και ικανότητα για την ανίχνευση, τον εντοπισμό και την αναφορά παράνομου περιεχομένου· β) είναι ανεξάρτητος από κάθε πάροχο επιγραμμικών πλατφορμών· γ) ασκεί τις δραστηριότητές του για τους σκοπούς της υποβολής ειδοποιήσεων με επιμελή, ακριβή και αντικειμενικό τρόπο. 3. Οι αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου δημοσιεύουν τουλάχιστον σε ετήσια βάση εύκολα κατανοητές και λεπτομερείς εκθέσεις σχετικά με τις ειδοποιήσεις που υποβάλλουν σύμφωνα με το άρθρο 16 κατά τη σχετική περίοδο [...]».

XXVIII. ΡΑΤΣΙΣΤΙΚΟΣ ΚΑΙ ΜΙΣΑΛΛΟΔΟΞΟΣ ΛΟΓΟΣ. ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΛΗΘΕΙΑΣ

Ένα από τα σημεία στα οποία διαφοροποιείται η έννομη τάξη της Ευρώπης από την αντίστοιχη των ΗΠΑ είναι η στάση απέναντι στον ρατσιστικό λόγο. Στις ΗΠΑ εμπίπτει στην ελευθερία της έκφρασης (αν και εδώ πρέπει να ληφθεί υπόψη η παρ. 5 της 14^{ης} Τροποποίησης του Αμερικανικού Συντάγματος, σε ό,τι αφορά τα civil rights με βάση τη νομοθεσία του 1968) με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα την περίφημη υπόθεση *Skokkie* που αφορούσε την παρέλαση νεοναζιστών σε χωριό επιζώντων από τα χιτλερικά στρατόπεδα συγκέντρωσης το 1977 (βλ. Τσακυράκης, 2021, σελ. 182), ενώ πιο πρόσφατα αξιοσημείωτη είναι η *Snyder v. Phelps*, 562 US 443 (2011) η οποία αφορούσε διαδήλωση κατά τη διάρκεια της κηδείας ενός στρατιώτη, εναντίον της κατάταξης των ομοφυλοφίλων στον στρατό. Στην Ευρώπη αντίθετα, οι αποφάσεις *Garaudy v. France* (65831) 24.06.2003 και *Perinçek v. Switzerland*, (27510) 15.10.2015 διαφοροποίησαν την αξιόποινη άρνηση του Ολοκαυτώματος ως ιστορικού γεγονότος, η οποία ουσιαστικά ισοδυναμεί με προσπάθεια να αναβιώσει το ναζιστικό παρελθόν, από την αμφισβήτηση της γενοκτονίας των Αρμενίων, εφόσον βέβαια δεν πρόκειται για μισαλλόδοξο λόγο (Μαρκόπουλος, 2017, σελ. 335).

Ο ιστορικός αναθεωρητικός αντισημιτισμός δεν προστατεύεται από την ΕΣΔΑ, ενώ αντίθετα η ιστορική έρευνα και αμφισβήτηση εμπίπτει στο πεδίο του άρθ. 10 ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ τόνισε στην *Perinçek* (παρ. 226) ότι δεν άσκησε αφηρημένο έλεγχο του νόμου και έκρινε (παρ. 241) ότι οι δηλώσεις του προσφεύγοντος, οι οποίες αφορούσαν ζήτημα δημοσίου συμφέροντος, δηλαδή το ζήτημα της Γενοκτονίας των Αρμενίων, δικαιούνταν αυξημένης προστασίας βάσει του άρθ. 10 της Σύμβασης. Το Δικαστήριο περιέγραψε την προσέγγισή του σε υποθέσεις ρητορικής μίσους (παρ. 208) ως «εξαιρετικά συγκεκριμένη ως προς το πλαίσιο» και (παρ. 226) «περιορισμένη από τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης».

Ο ν. 4285/2014 «Τροποποίηση του ν. 927/1979 (Α' 139) και προσαρμογή του στην 449

απόφαση–πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28ης Νοεμβρίου 2008, για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου (L 328)», άρθ. 1 παρ. 1, προβλέπει ότι: «Όποιος με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο, υποκινεί, προκαλεί, διεγείρει ή προτρέπει σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων, που προσδιορίζονται με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τις γενεαλογικές καταβολές, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, το σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου ή την αναπηρία, κατά τρόπο που "εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή τη σωματική ακεραιότητα" των ως άνω προσώπων, τιμωρείται με φυλάκιση τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και με χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000–20.000) ευρώ». Η παρ. 2 τιμωρεί ομοίως την περίπτωση που κάποιος «υποκινεί, προτρέπει, προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη φθοράς ή βλάβης πραγμάτων, εφόσον αυτά χρησιμοποιούνταν από τις παραπάνω ομάδες ή πρόσωπα, κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη» (Ανθόπουλος, 2000).

450 Η αιτιολογική έκθεση στον ν. 4285/2014 για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο πρόκλησης αρνητικών συνεπειών στην ελευθερία της έκφρασης διευκρινίζει ότι: «6. Κάθε προσπάθεια ποινικοποίησης των εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας ενέχει τον κίνδυνο προσβολής του ατομικού δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης (βλ. άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και άρθρα 14 έως 16 του Συντάγματος), γι' αυτό και το περιεχόμενο των σχετικών ποινικών τυποποιήσεων συναντά τα όριά του στα άρθρα 10 παρ. 2, 14 και 17 της ΕΣΔΑ, στα άρθρα 19 παρ. 2, 3 και 21 του Διεθνούς Συμφώνου του ΟΗΕ για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και στα άρθρα 5 παρ. 1, 2, 16 παρ. 1 εδάφιο 2 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος. Κατά συνέπεια, πρέπει να αποφεύγεται η ποινική απαξίωση εκδηλώσεων, που θεωρούνται εντελώς απρόσφορες να οδηγήσουν στη θυματοποίηση συγκεκριμένης ομάδας ή προσώπου εξαιτίας των φυσικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών τους. Για τούτο, και σε συμφωνία με το πνεύμα της απόφασης – πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, κρίνεται σκόπιμο να "ερευνάται η προσφορότητα κάθε συγκεκριμένης εκδήλωσης να παραγάγει άμεσο και επικείμενο κίνδυνο" τόσο συνολικά για την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση όσο και ειδικότερα για τα δικαιώματα της ομάδας ή του προσώπου κατά των οποίων στρέφεται».

451 Σύμφωνα με την αιτιολογική έκθεση, «η ανάγκη καταπολέμησης των εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας προκύπτει από την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων με βάση τα ιδιαίτερα φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά ομάδων ή προσώπων (όπως η φυλή, το χρώμα, η θρησκεία, οι γενεαλογικές καταβολές, η εθνική ή εθνοτική

καταγωγή και η αναπηρία) και θεμελιώνεται στα δικαιώματα της ανθρώπινης ελευθερίας και αξιοπρέπειας και στις αρχές της δίκαιης και ίσης μεταχείρισης, που κατοχυρώνονται σε πολλά διεθνή κείμενα και συμβάσεις, όπως π.χ. στην Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ (άρθρα 1 και 2), στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα και στο όμοιο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (αντίστοιχα άρθρο 2), στη Διεθνή Σύμβαση 'περί καταργήσεως πάσης μορφής φυλετικών διακρίσεων' της 07.03.1966 (νδ 494/ 1970), στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (άρθρο 14) και στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρα 21 και 22). Στην ελληνική έννομη τάξη οι παραπάνω αρχές και δικαιώματα κατοχυρώνονται ιδίως στα άρθρα 2 παρ. 1 και 5 παρ. 2 του Συντάγματος». Ο νόμος αυτός βασίζεται επίσης και στην από 7 Μαρτίου 1966 Διεθνή Σύμβαση «περί καταργήσεως πάσης μορφής φυλετικών διακρίσεων» που κυρώθηκε με το νδ 494/1970».

Εξάλλου, το άρθ. 20 παρ. 2 ΔΣΑΠΔ, ν. 2462/1997 «Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου 452 για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, [...]» (ΦΕΚ 25, τ. Α') προβλέπει ότι: «Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εκθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο».

Η Έκθεση της Επισημονικής υπηρεσίας της Βουλής για τον ν. 4285/2014 ανέφερε ότι, 453 σύμφωνα με το άρθ. 7 παρ. 2 της απόφασης πλαισίου 2008/913/ΔΕΥ, αυτή: «δεν συνεπάγεται υποχρέωση των κρατών μελών να λαμβάνουν μέτρα που αντιβαίνουν προς τις θεμελιώδεις αρχές τους σχετικά με την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι και την ελευθερία της έκφρασης [...]».

Αλλά στις περιπτώσεις που πραγματικά εμφανίζεται να υπάρχει μεγαλύτερη ανάγκη, 454 όταν δημιουργείται κλίμα μαζικού κατατρογμού και εκθρότητας (προγκρόμ) για μια κατηγορία ανθρώπων οι οποίοι στοχοποιούνται εξαιτίας κάποιου από τα κριτήρια που προβλέπει ο αντιρατσιστικός νόμος και απειλείται με διασάλευση η δημόσια τάξη, τότε ο νόμος αυτός συνήθως είναι απρόσφορος, επειδή εφαρμόζεται ευκολότερα σε μεμονωμένες περιπτώσεις για τις οποίες μπορεί ενδεχομένως να ασκηθεί δίωξη, αλλά δυσκολότερα στις μαζικές εκδηλώσεις ρατσισμού και μίσους, όπως αυτές που συχνά κατακλύζουν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Κατά βάθος, πρόκειται για απαράδεκτη προσβολή της ελευθερίας της έκφρασης, εφόσον δεν δημιουργείται συγκεκριμένος σοβαρός και άμεσος κίνδυνος που απειλεί κάποια άτομα ή τη δημόσια τάξη. Αν υπάρχει πάντως ένας δικαιολογητικός λόγος ύπαρξης της νομοθεσίας για την απαγόρευση και τιμωρία του μισαλλόδοξου λόγου στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, αυτός είναι η

αποτροπή του εκφοβισμού των μαθητών στα σχολεία, ιδίως με ρατσιστικές και νεοναζιστικές συμπεριφορές.

455 Το άρθρ. 184 παρ. 2 ΠΚ (ν. 4619/2019) (Διέγερση σε διάπραξη εγκλημάτων, βιαιοπραγίες ή δικόνοια) προβλέπει ότι: «1. Όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη πλημμελήματος ή κακουργήματος και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα έτος ή με χρηματική ποινή. 2. Με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή τιμωρείται η πράξη της προηγούμενης παραγράφου αν με αυτήν επιχειρείται η τέλεση βιαιοπραγιών κατά ομάδας ή προσώπου που προσδιορίζεται με βάση τα χαρακτηριστικά της φυλής, το χρώμα, την εθνική ή εθνοτική καταγωγή, τις γενεαλογικές καταβολές, τη θρησκεία, την αναπηρία, τον γενετήσιο προσανατολισμό, την ταυτότητα ή τα χαρακτηριστικά φύλου. Στην περίπτωση αυτή δεν εφαρμόζεται το άρθρο 82 Α. 3. Με φυλάκιση τιμωρείται η πράξη των προηγούμενων παραγράφων αν είχε ως άμεσο επακόλουθο την τέλεση εγκλημάτων. 4. Με την ποινή της προηγούμενης παραγράφου τιμωρείται και όποιος δημόσια με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου προκαλεί ή διεγείρει τους πολίτες σε βιαιοπραγίες μεταξύ τους ή σε αμοιβαία δικόνοια με αποτέλεσμα να προκληθεί διατάραξη της κοινής ειρήνης κατά το άρθρο 189».

456 Ο αντιρατσιστικός νόμος στη χώρα μας είχε μείνει τελείως αδρανής, αλλά άρχισε να εφαρμόζεται διστακτικά τα τελευταία χρόνια. Η απόφαση ΑΠ 858/2020 (ποιν.) επικύρωσε την καταδίκη του πρώην μητροπολίτη Αμβρόσιου για το αδίκημα της ρητορικής μίσους με ανάρτηση στο ιστολόγιό του με τίτλο «Φτύστε τους!» σε βάρος της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας. Συνιστά τομή για τα ελληνικά δικαστικά χρονικά και συμπλέει με τη νομολογία που έχει πλέον διαμορφωθεί από το ΕΔΔΑ. Δεν είναι κάθε ρατσιστικός λόγος αξιόποινος. Αλλά ο ρατσιστικός δημόσιος λόγος από (νυν ή πρώην) ανώτατο θρησκευτικό λειτουργό, όταν υποκινεί σε διακρίσεις και βία, και θέτει σε διακινδύνευση ζωτικά έννομα αγαθά, όπως είναι η ζωή και η ελευθερία ενός προσώπου, τιμωρείται.

457 Η απόφαση ΑΠ 858/2020 (ποιν.) δέχθηκε ότι: «Ως θρησκευτικός λειτουργός δημόσια και με την ιδιότητά του διεγείρει τους πολίτες σε εκθροπάθεια κατά άλλων πολιτών και συγκεκριμένα ο κατηγορούμενος με την ιδιότητα του Μητροπολίτη ... σε άρθρο που δημοσίευσε στο προσωπικό του ιστολόγιο, με τίτλο "Αποβράσματα της Κοινωνίας Σήκωσαν Κεφάλι! Ας μιλήσουμε έξω από τα δόντια Φτύστε τους" ανέφερε μεταξύ άλλων: "[...] Ε, λοιπόν αυτούς τους ξεφτιλισμένους, φτύστε τους! Αποδοκιμάστε τους! Μαυρίστε τους! Δεν είναι άνθρωποι! Είναι εκτρώματα της φύσεως! Ψυχικά και πνευματικά πάσχουν! [...] Μη διστάζετε, λοιπόν! Όταν και όπου τους συναντάτε, φτύστε τους! Μη τους αφήνετε να σηκώσουν κεφάλι! Είναι Επικίνδυνοι! [...] Ας εξαφανισθούν από

τη γη όλοι οι αμαρτωλοί και όλοι οι άνομοι, ώστε να μην υπάρχουν! Στον αγύριστο να πάνε όλοι αυτοί οι καταραμένοι!" [...]

Κατά τη διάταξη του άρθρου 1 παρ.1 του ν. 927/1979 "περί κολασμού πράξεων ή ενεργειών αποσκοπούσων εις φυλετικές διακρίσεις" με τίτλο "δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους", όπως το άρθρο αυτό αντικαταστάθηκε με το άρθρο 1 ν. 4285/2014 [...] η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος [πληρώνεται "όταν κάποιος δημόσια προτρέπει άλλον ή άλλους σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία εναντίον των ως άνω προσώπων".

Η "προτροπή" αυτή πρέπει να είναι δημόσια, με την έννοια ότι μπορεί να εισακουστεί και να επηρεάσει οποιονδήποτε δέκτη, ανεξαρτήτως αν τελείται σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο με δημόσιο ή ιδιωτικό μέσο, οπωσδήποτε μπορεί να συμβεί μέσω του διαδικτύου. "Δεν συνιστά "προτροπή" η απλή έκφραση γνώμης, κριτικής έστω δυσάρεστης ή επικριτικής για τα ως άνω πρόσωπα. Η "προτροπή" ενέχει παρότρυνση, παρόρμηση, διέγερση, ενθάρρυνση και παρακίνηση για την τέλεση ενεργειών, προϋπόθεση που δεν συντρέχει όταν αποβλέπει κάποιος με αυτή στην αποδοχή και μόνον των απόψεών του". Οι πράξεις και οι ενέργειες, στις οποίες προτρέπει το υποκείμενο του εγκλήματος, πρέπει να είναι ικανές και πρόσφορες να προκαλέσουν "διακρίσεις, μίσος ή βία", χωρίς να απαιτείται και να προκληθούν.

Το αποτέλεσμα της πρόσφορης πρόκλησης "διακρίσεων, μίσους, βίας", "πρέπει να έχει ως μοναδική αιτία και λόγο και να συνδέσει αποκλειστικά με τα ως άνω πρόσωπα που διαχωρίζονται από την σεξουαλική τους προτίμηση, στα οποία περιλαμβάνονται οι ομοφυλόφιλοι, οι οποίοι έλκονται ερωτικά από τα άτομα του ίδιου φύλου".

[...] Το έννομο αγαθό που προστατεύεται με τις διατάξεις του ν. 927/1979 είναι το και συνταγματικά, άλλωστε, κατοχυρωμένο, δικαίωμα κάθε Έλληνα προς ίση μεταχείριση, ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του και απαγόρευση κάθε διάκρισης που αφορά το άτομό του (άρθρα 4 παρ.1 και 5 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος). [...]

Από άποψη ουσιαστικής εγκληματικής απαξίας που στηρίζει την ποινική κύρωση, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η διάταξη προστατεύει και αυτή ταύτη τη "δημόσια ευταξία ή τάξη", αφού ο ρατσιστικός λόγος ή λόγος του μίσους αποτελεί μια κατάσταση που εγκυμονεί κινδύνους για τα ατομικά έννομα αγαθά των μελών της κοινωνίας και ειδικά των μελών εκείνων των πληθυσμιακών ομάδων, τις οποίες στοχοποιεί. "Επισημαίνεται ότι οι διακρίσεις και η κοινωνική περιθωριοποίηση αφορούν όλους αφού πλήττουν στον πυρήνα της την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και συρρικνώνουν την έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων". [...]

"Ο κατηγορούμενος, δεν εξέφρασε απλώς τη γνώμη του επ' ευκαιρία της κατάθεσης του

νομοσχεδίου για το σύμφωνο συμβίωσης στα πλαίσια της ελευθερίας έκφρασης αλλά υπερέβη το όριο της λεκτικής ευπρέπειας. Ο λόγος του ενείχε 'απειλητικό' περιεχόμενο, κατά την έννοια του άρθρου 1 του 927/1979 όπως ισχύει με το άρθρ. 1 Ν. 4285/2014, καθώς στοχοποίησε προσδιορίζοντας με απόλυτα διακριτό τρόπο τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα των ομοφυλοφίλων με τρόπο αντικειμενικά πρόσφορο να περιάγει τρόμο και ανησυχία στα μέλη της με την αναγγελία επικείμενου κακού ('μαυρίστε τους', 'φτύστε τους'), ήτοι παράνομης πράξης, η οποία θα αφορά σε άμεσο και επικείμενο κίνδυνο της ειρηνικής και ομαλής κοινωνικής συμβίωσης και των δικαιωμάτων της ομάδας αυτής, μέλους ή μελών της. Ο λόγος του ήταν πρόσφορος να παραγάγει άμεσο και επικείμενο κίνδυνο να διαταράξει την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση και τα δικαιώματα της ομάδας των ομοφυλοφίλων καθώς εκφέρθηκε από εκκλησιαστικό ιεράρχη του οποίου η άποψη λόγω της παραπάνω ιδιότητάς του έχει αυξημένο κύρος και επιρροή, ιδιαίτερα στους πολυάριθμους πιστούς της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας που είναι το επίσημο θρήσκειο στη χώρα μας και της μεγάλης πλειοψηφίας των κατοίκων της χώρας". [...] Από τα παραπάνω σαφώς συνάγεται ότι το ως άνω κείμενο, ήταν πρόσφορο ώστε να προκαλέσει διακρίσεις, μίσος και βία κατά ομάδες προσώπων που προσδιορίζονται με βάση το σεξουαλικό προσανατολισμό, και συγκεκριμένα σε βάρος των ομοφυλόφιλων. [...]».

- 464** Βαρουσήμαντη είναι η απόφαση ΑΠ 3/2010 (Πληρ. ποιν. Ολομ.). Αφορούσε ένα φιλοναζιστικό βιβλίο και η κατηγορία ήταν ότι «με πρόθεση προέτρεψε σε πράξεις και ενέργειες δυνάμενες να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος και βία κατά προσώπων και ομάδων προσώπων, εκ μόνου του λόγου της φυλετικής και εθνικής καταγωγής αυτών, ενώ εξέφρασε και ιδέες προσβλητικές κατά ομάδος προσώπων λόγω της φυλετικής και εθνικής καταγωγής των και δη των Εβραίων γενικώς». Αρκεί ένα ενδεικτικό απόσπασμα: «σ. 742: «Έτσι θέλουν οι Εβραίοι. Διότι μόνον έτσι καταλαβαίνουν: εντός 24 ωρών και εκτελεστικό απόσπασμα»».
- 465** Επίσης αμφισβητούσε το Ολοκαύτωμα: «σ. 1012: «Η Εβραϊκή πτωματολογία στην περίπτωση του Άουσβιτς απεδείχθη εξ αρχής ψευδεστάτη»», ενώ περιείχε και απειλητικές φράσεις: «σ. 852: «Είσθε εγκληματίαι, διότι αυτό εδίδαξε η θρησκεία σας. Είσθε δολοφόνοι, διότι από παιδιά εγαλουχθήτε στο έγκλημα. Επομένως εμείς οι άλλοι δικαιούμεθα να σας αντιμετωπίσωμεν. Και θα το κάνωμεν»» κ.λπ.
- 466** Το Δικαστήριο ξεκαθάρισε ότι: «ο κατηγορούμενος, κατά το αναφαίρετο δικαίωμα κάθε ατόμου να αυτοπροσδιορίζεται, δηλώνει ότι είναι «Έλλην εθνικιστής». Έκρινε επίσης ότι: «Από το όλο περιεχόμενο του βιβλίου δεν προκύπτει ότι ο κατηγορούμενος με αυτό είχε πρόθεση να προτρέψει τον αναγνώστη σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προ-

καλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά των Εβραίων, ούτε να εκφράσει προσβλητικές ιδέες κατ' αυτών (Εβραίων), εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους, δηλαδή χωρίς τη συνδρομή και άλλων λόγων. [...] "Πρέπει να σημειωθεί ότι η αποσπασματική αναφορά στο κατηγορητήριο και το διατακτικό της εκκαλούμενης απόφασης εδαφίων του βιβλίου, χωρίς νοηματική και λογική σύνδεση με τα προηγούμενα και επόμενα εδάφια οδηγεί σε μη πιστή απόδοση, και πολλές φορές σε παρερμηνεία" και αλλοίωση του περιεχομένου του σχετικού τμήματος του βιβλίου. Όταν όμως τα αποσπάσματα αυτά συνδεθούν λογικά και νοηματικά [...] απαμβλύνεται η οξύτητα και η κριτική [κ]αι όσα παρατίθενται στο βιβλίο δεν στοιχειοθετούν τα πραγματικά περιστατικά των άρθρων 1 και 2 του νόμου 927/1979. [...]

"Η παραδοχή αντίθετης εκδοχής θα οδηγούσε σε περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των ιδεών που αποτελεί ένα από τα βασικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και μία από τις βασικές προϋποθέσεις για την πρόοδό της και για κάθε μεμονωμένη προσωπική ολοκλήρωση. Οι απαιτήσεις μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι ο πλουραλισμός και η ανεκτικότητα, στα πλαίσια δε αυτά οι δημοκρατικές κοινωνίες ανέχονται ακόμη και αντιδημοκρατικές αντιλήψεις οι οποίες μπορούν να εκφρασθούν καθ' οιονδήποτε τρόπο (προφορικά, με γραπτό κείμενο, δια του τύπου, με συγγραφή βιβλίου, κ.ά.)". [...]

Εξάλλου η άρνηση ιστορικών γεγονότων (π.χ. το ολοκαύτωμα των Εβραίων, η γενοκτονία των Αρμενίων από τους Τούρκους κ.ά.) δεν αποτελεί στην Ελλάδα ποινικό αδίκημα, και ως εκ τούτου και στην περίπτωση που η άρνηση αυτή διανθίζεται με σχόλια και χαρακτηρισμούς που ενοχλούν την πλειοψηφία των πολιτών, όπως συμβαίνει με τις απόψεις που εκφράζει ο κατηγορούμενος στο επίμαχο βιβλίο για το ολοκαύτωμα των Εβραίων, δεν καταλείπεται έδαφος για κατ' ουσίαν εφαρμογή των διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του νόμου 927/1979.

Περαιτέρω, με όσα διαλαμβάνει ο κατηγορούμενος στο παραπάνω βιβλίο δεν παρακινεί από πρόθεση σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά προσώπων, ούτε εκφράζει προσβλητικές ιδέες, λόγω της εθνικής και φυλετικής καταγωγής των Εβραίων αλλά αναφερόμενος σε συγκεκριμένα περιστατικά αξιολογεί αρνητικά τη συμπεριφορά των προσώπων αυτών, σύμφωνα με τις προσωπικές του απόψεις, δικαίωμα αναφαίρετο για κάθε συγγραφέα.

Αντίθετη εκδοχή θα οδηγούσε σε ανεπίτρεπτο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των ιδεών, ενώ στη δικαζόμενη υπόθεση δεν υφίστανται οι εξαιρέσεις και η υπέρβαση των ορίων που θέτουν οι παραπάνω συνταγματικές διατάξεις και το άρθρο 10 παρ. 2 της Ε.Σ.Δ.Α, που πρέπει να ερμηνεύονται αυστηρά. [...]

- 471** Τα ως άνω αποσπάσματα του επίμαχου βιβλίου δεν συνιστούν έκφραση προσβλητικών ιδεών κατά προσώπων ή ομάδας προσώπων, λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής τους και ως εκ τούτου δεν υπάγονται στις διατάξεις του άρθρου 2 του νόμου 927/1979. Τούτο δε γιατί τα αποσπάσματα αυτά αφορούν κυρίως την εκ μέρους του κατηγορουμένου αμφισβήτηση ή και άρνηση του ολοκαυτώματος των Εβραίων. [...] Αντίθετη εκδοχή θα οδηγούσε σε υπέρμετρο περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και της διάδοσης των ιδεών και θα ποινικοποιούσε την άρνηση του ολοκαυτώματος. [...]
- 472** Οι οξείες εκφράσεις και οι βαρείς χαρακτηρισμοί κατά των αποκαλούμενων εβραϊστών, που επαναλαμβάνονται πολλές φορές στο βιβλίο, "εντάσσονται λογικά και νοηματικά στο ύφος και το περιεχόμενο του βιβλίου, που είναι καταγγελτικό και δικαιολογούνται από την άσκηση του δικαιώματος του κατηγορουμένου – συγγραφέα για ελεύθερη έκφραση των στοχασμών του, με την συγγραφή του ως άνω βιβλίου, έκφανση του οποίου είναι και η δυνατότητα να αξιολογεί, κρίνει και ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα και τα συνδεδόμενα με αυτά πρόσωπα, σύμφωνα με τις πολιτικοϊδεολογικές του απόψεις. Η παραδοχή της αντίθετης άποψης θα οδηγούσε, πλήθος βιβλίων στην «πυρά» και τους συγγραφείς τους συνεχώς ενώπιον των ποινικών δικαστηρίων αφού οι διατυπούμενες σε σωρεία βιβλίων απόψεις για ιστορικά και άλλα γεγονότα, συνδεδόμενα με συγκεκριμένους λαούς εμπεριέχουν οξύτατες εκφράσεις και βαρύτατους χαρακτηρισμούς γι' αυτούς". [...]
- 473** Οι διατάξεις του ν. 927/1979 πρέπει να ερμηνεύονται συσταλτικά και αυστηρά, ενόψει των διατάξεων των άρθρων 14 παρ. 1 και 16 παρ. 1 του Συντάγματος και του άρθρου 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, με τις οποίες κατοχυρώνεται η ελευθερία της έκφρασης των στοχασμών του ατόμου (προφορικά, γραπτά και δια του τύπου) καθώς και η ελευθερία της τέχνης, της επιστήμης, της έρευνας και της διδασκαλίας, που αποτελούν εκφάνσεις της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική και πολιτική ζωή της Χώρας (άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος). [...]
- 474** Ο ιστορικός στα πλαίσια άσκησης των ως άνω συνταγματικών δικαιωμάτων του δικαιούται να ερμηνεύει και να αξιολογεί τα ιστορικά γεγονότα και τις πράξεις προσώπων που συμμετείχαν στη διαμόρφωση των γεγονότων αυτών, κατά τρόπο υποκειμενικό και σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του και τις εν γένει πολιτικές και κοινωνικές του αντιλήψεις, καταφεύγοντας και σε οξεία κριτική και δυσμενείς χαρακτηρισμούς των ιστορικών προσώπων και των πράξεών τους, υπό τους περιορισμούς όμως που θέτουν τα άρθρα 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, 2 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος και τα συναφή άρθρα των ποινικών εν γένει νόμων".
- 475** Κατά τη γνώμη, όμως, της μειοψηφίας «τα αποσπάσματα του βιβλίου του κατηγορου-

μένου, αναφέρονται αδιακρίτως κατά των Εβραίων, διακρίνονται από εμπάθεια και φανατισμό και εμπεριέχουν αφενός δημόσια πρόκληση σε πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν εναντίον των Εβραίων, εκ μόνου του λόγου της εθνικής καταγωγής των, διακρίσεις, μίσος ή βία και αφετέρου προσβλητικές της τιμής και της υπολήψεως των ιδέες, λόγω της εθνικής και μόνο καταγωγής των, αφού εμφανίζουν αυτούς, συλλήβδην, ως ραδιούργους, δολοφόνους και υπανθρώπους».

Η ανωτέρω απόφαση 3/2010 (Πληρ. ποιν. Ολομ.) προβληματίζει έντονα. **Οι θέσεις 476** που παίρνει στο ζήτημα της ερμηνείας του επίμαχου βιβλίου, της υιοθέτησης μιας υποκειμενικής ανάγνωσής του «με τα μάτια και τη σκέψη του συγγραφέα», της συνολικής ανάγνωσης του βιβλίου αντί για την αποσπασματική, της ερμηνείας των γεγονότων υπό το τελείως ακραίο ιδεολογικό και πολιτικό πρίσμα του συγγραφέα, θα ήταν αναμφίβολα θέσεις θετικές αν δεν περιοριζόνταν στον αντιρατσιστικό νόμο (δηλαδή τη νομοθεσία που προστατεύει τις στοχοποιούμενες κοινωνικές ομάδες), αλλά ίσχυαν γενικότερα, για κάθε δημοσίευμα πολιτικού λόγου. Εξάλλου, το ίδιο το Δικαστήριο ξεκαθαρίζει με την απόφασή του ότι τα ερμηνευτικά του εργαλεία δεν τα συνάγει από τον εφαρμοζόμενο νόμο αλλά από το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης. *Πάντως αν προστατεύεται ο εμπαθής και καταγγελτικός «πολεμικός» πολιτικός λόγος, όπως προκύπτει σαφώς από την ΑΠ 3/2010, αυτό θα πρέπει να ισχύει για κάθε συγγραφέα πολιτικού κειμένου, και όχι μόνο βιβλίων όπως το ένδικο στην υπόθεση εκείνη.*

Αν όλα τα πολιτικά κείμενα, δημοσιογραφικά και μη, τα οποία εξετάζονται υπό το πρίσμα του άρθ. 14 Σ., είχαν την αντιμετώπιση του επίμαχου βιβλίου στην ΑΠ 3/2010, τότε αυτό θα την αναβάθμιζε σε *απόφαση αρχής*, αντί για μεμονωμένη συσταλτική ερμηνεία του αντιρατσιστικού νόμου, για χάρη της ελευθερίας της έκφρασης ενός λόγου τελείως οριακής νομιμότητας κατά την ευρωπαϊκή έννομη τάξη. **477**

Διαφορετικά, μένει η απορία: Για ποιο λόγο δεν επεκτείνεται η ίδια προστατευτική προσέγγιση που ίσχυσε στην ΑΠ 3/2010 και στις κοινές υποθέσεις *πολιτικού λόγου και κριτικής* που ανακύπτουν στην καθημερινή έντονη πολιτική αντιπαράθεση σε σχέση με τα διάφορα ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος; Γιατί τα ερμηνευτικά εργαλεία της ελευθερίας της έκφρασης ανασύρονται στην περίπτωση του ρατσιστικού και αντισημιτικού (αντισιωνιστικού κατά την πλειοψηφία) λόγου του βιβλίου της ΑΠ 3/2010, ο οποίος απέχει παρασάγγας από την προστατευόμενη πολιτική έκφραση, και όχι στον πυρήνα της ελευθερίας της έκφρασης και στον κοινό πολιτικό λόγο της τρέχουσας πολιτικής σύγκρουσης που διεξάγεται κυρίως μέσω των ηλεκτρονικών και έντυπων εφημερίδων; Γιατί ο δικαστής ελέγχει τα δημοσιεύματα που είναι στον σκληρό πυρήνα **478**

της ελευθερίας της έκφρασης με τη μεγαλύτερη αυστηρότητα, για να διαπιστώσει μήπως ο ομιλητής, αντικειμενικά, υποθετικά, θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει κάποια πιο ήπια λέξη, λιγότερο οξεία, ευπρεπή, έστω κι αν αυτή η αμβλυμένη έκφραση δεν εξέφραζε τη διάνοια, το πάθος ή τον θυμό του ομιλητή; Γιατί μόνο *εδώ*, η προστατευτική έμφαση στην ελευθερία της έκφρασης;

- 479** Ιδιαίτερα σημαντική για τον αντιρατσιστικό νόμο είναι η Μονομ. Πλημμελ. Ρεθύμνης 2383/2015. Η υπόθεση αφορούσε δίωξη γερμανού ιστορικού για άρνηση εγκλημάτων του ναζισμού σε βάρος του κρητικού λαού με εξυβριστικό περιεχόμενο. Η υπόθεση απέκτησε πανελλήνια δημοσιότητα καθώς ήταν η πρώτη που δικάστηκε σύμφωνα με τον αντιρατσιστικό ν. 4285/2014. Σύμφωνα με την απόφαση (σκ. 34) *«σε αρμονία με το πνεύμα της απόφασης–πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ, κρίνεται σκόπιμο να ερευνάται η προσφορότητα κάθε συγκεκριμένης εκδήλωσης να παραγάγει άμεσο επικείμενο κίνδυνο τόσο συνολικά για την ειρηνική και ομαλή κοινωνική συμβίωση όσο και ειδικότερα για τα δικαιώματα της ομάδας ή του προσώπου κατά του οποίου στρέφεται [...]»*.
- 480** Συνεπώς δεν πρέπει να εφαρμόζεται σε περιπτώσεις συγκεκριμένου ρατσιστικού λόγου αλλά μόνον ανοικτού και κραυγαλέου. Στην έννοια της επιδοκίμασίας περιλαμβάνεται και η δικαιολόγηση των εγκλημάτων, ενώ ο ευτελισμός στην υποβάθμισή τους σε δευτερεύουσας σημασίας πράξεις.
- 481** Ωστόσο το άρθ. 2 του ν. 4285/2014 το οποίο ενέταξε στον απαγορευμένο ρατσιστικό λόγο και εκείνο για τις γενοκτονίες που αποφάσισε (αποδίδοντάς τους αυτόν τον χαρακτηρισμό) η Βουλή, η ανωτέρω δικαστική απόφαση *έκρινε ορθά ότι είναι αντισυνταγματικό*, επειδή παραβιάζει τη διάκριση των εξουσιών και την αρμοδιότητα της δικαστικής εξουσίας στην απονομή της ποινικής δικαιοσύνης (άρθ. 26, 87, 96 Σ., βλ. και Σύνταγμα ΗΠΑ 1787 που απαγορεύει την δια νόμου ποινική καταδίκη, Art. 1, sec. 9 *No bill of attainder or ex post facto Law shall be passed* και sec. 10), πέραν του ότι παραβιάζει και το άρθ. 7 παρ. 1 Σ. (n.c.n.p.s.l.c., βλ. ομοίως Γαλλικό Συντ. Συμβ. 2012–647–DC 28.2.2012, σκ. 4, 6. βλ. και ΑΠ 1414/2020 (ποιν.), ΑΠ 1662/2019 (ποιν.).
- 482** Συναφής με την προηγούμενη υπόθεση, η ΣτΕ 2571/2021 αφορούσε τις δεοντολογικές υποχρεώσεις που απορρέουν από τη σχέση μεταξύ του επίτιμου διδάκτορα και του ΑΕΙ το οποίο του απονέμει τον τίτλο αυτό. Στην εκτίμηση αυτή τα όργανα του ΑΕΙ χαίρουν ευρείας διακριτικής ευχέρειας. Ο αιτών, σε ερώτηση της δημοσιογράφου για την πιθανότητα να του αφαιρεθεί ο τίτλος του επίτιμου διδάκτορα από το Πανεπιστήμιο Κρήτης απάντησε: *«θα είναι μεγάλη τιμή για εμένα, πως θα είμαι ο δεύτερος Γερμανός στον οποίο θα συμβεί. Ξέρετε ποιος ήταν ο πρώτος; Ο Τόμας Μαν και μαντέψτε ποιος του είχε αφαιρέσει τον διδακτορικό τίτλο! Οι ναζί»*.

Το ΣτΕ δέχθηκε (σκ. 18) ότι η αφαίρεση του τίτλου συνιστά επέμβαση στην ελευθερία της 483 έκφρασης η οποία εξυπηρετεί την προάσπιση του κύρους των ελληνικών πανεπιστημίων και των καθηγητών τους («του εγχώριου επιστημονικού προσωπικού» κατά τη διατύπωση της Συγκλήτου) [...]. Ενόψει δε της βαρύτητας της σύνδεσης του πανεπιστημίου με τον εθνικοσοσιαλισμό, η δήλωση αυτή είναι προσβλητική για το Πανεπιστήμιο Κρήτης και τους καθηγητές του· και τούτο, χωρίς να έχει πραγματική βάση ούτε να αναφέρεται σε υπαρκτό ζήτημα δημόσιου ενδιαφέροντος. Εξάλλου, ο αιτών, όπως όλοι οι άνθρωποι, κατά μείζονα δε λόγο ως επιστήμονας με γνωστικό αντικείμενο τη σύγχρονη ιστορία, γνωρίζει πόσο απαξιωτικός είναι ο όρος «ναζί» με τη χρήση του εκφράζει ακόμη πιο emphaticά τη θέση του ότι τα ελληνικά πανεπιστήμια (εν προκειμένω μάλιστα το πανεπιστήμιο που τον τίμησε με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα), δεν ανέχονται διαφορετικές απόψεις και είτε απολύουν τους καθηγητές τους είτε μπορεί, ενδεχομένως, να αφαιρέσουν τιμητικούς τίτλους, όπως έπρατταν και οι εθνικοσοσιαλιστές. Η μειοψηφία (σκ. 19) τόνισε την ανάγκη σύνδεσης των δηλώσεων με το όλο περιεχόμενο της συνέντευξης και τις ειδικότερες συνθήκες που την προκάλεσαν. Εδώ αναδεικνύεται η αξία που έχει η θέση ότι επί της αρχής η ελευθερία της έκφρασης είναι απολύτως απαραβίαστη, εφόσον αφορά το περιεχόμενο γενομένων δηλώσεων, ελλείψει υπέρτερων λόγων δημοσίου συμφέροντος ή προσβολής των δικαιωμάτων τρίτων.

Η απόφαση 588/2011 Τριμ. Ναυτοδικ. Πειραιώς εφάρμοσε τον ν. 927/1979 και 484 δέχθηκε ότι *«ως φυλετική καταγωγή νοείται η καταγωγή ατόμου από κάποια φυλή του ανθρώπινου γένους, ως μία από τις υποδιαίρεσεις αυτού, με κυριότερα διακριτικά γνωρίσματα το χρώμα του δέρματος, τις τρίχες της κόμης και το σχήμα του κρανίου, ενώ ως εθνική καταγωγή νοείται η εθνικότητα, η καταγωγή δηλαδή του ατόμου από κάποιο έθνος, το οποίο είναι σύνολο ανθρώπων που συνδέονται πνευματικά και ψυχολογικά μεταξύ τους, με κοινό ιστορικό παρελθόν, [...] Την 26–3–2010 αναρτήθηκε στο διαδίκτυο στην ιστοσελίδα (<http://www.....>), δημοσίευμα του δημοσιογράφου ..., το οποίο ανέφερε, μεταξύ άλλων, τα εξής: Έλληνας γεννιέσαι, δεν γίνεσαι ποτέ, το αίμα σου θα χύσουμε, γουρούνι [...]. Θα γίνει μακελειό, μετά θα εκδικηθώ, όταν θα προσκυνήσετε σημαία και σταυρό». [...] Και ενώ από κανέναν δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ο πατριωτισμός των ατόμων, που συγκροτούν τις συγκεκριμένες μονάδες καταστολής, όμως αυτό δεν μπορεί να τους παρέχει ασυλία, καθώς ανήκουν σε σώματα ασφαλείας, γεγονός που δίνει μία πολλαπλασιαστική ισχύ στις επιπτώσεις που έχουν οι ενέργειές τους στο κοινωνικό σύνολο».*

Η Εγκύκλιος Παραγγελία 5/2018 του Εισαγγελέα ΑΠ προς τους Εισαγγελείς Εφετών 485 και τους κ. κ. Εισαγγελείς Πρωτοδικών της Χώρας έθιξε το ζήτημα της ενσωμά-

τωσης της Οδηγίας 2012/29/ΕΕ για τη θέσπιση ελαχίστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της Απόφασης Πλαίσιο 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου και ζήτησε την προσήκουσα αυστηρότητα για την πρόληψη ή την καταστολή των ρατσιστικών εγκλημάτων που ευτελίζουν τον άνθρωπο και προσβάλλουν την δημοκρατική και πολιτισμένη μας κοινωνία. [...] παρακαλούμε, όπως από τη λήψη της παρούσης και ειδικότερα κατά το πρώτο εικοσήμερο Δεκεμβρίου και Ιουνίου κάθε έτους, μας αναφέρετε [...] τις περιπτώσεις ρατσιστικών εγκλημάτων. Διευκρινίστηκε ότι: *«Ο Εισαγγελέας πρέπει να ξεχωρίσει τα κίνητρα και να τονίσει το ρατσιστικό κίνητρο. Χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή όταν ο δράστης στοχοποιεί ένα άτομο ή περιουσιακό στοιχείο γιατί πιστεύει ότι ανήκει στην προστατευόμενη ομάδα, παρότι δεν ανήκει σε αυτήν. Στην περίπτωση αυτή ενδιαφέρει το κίνητρο του δράστη και όχι η ταυτότητα του παθόντος ή η συμμετοχή του στην προστατευόμενη ομάδα. Δηλαδή εδώ έχουμε ρατσιστικό έγκλημα. Ιδιαίτερα επιμένουμε στην συλλογή αποδεικτικών στοιχείων για την ύπαρξη κίνητρου μεροληψίας, όπως π.χ. προσβλητικές εκφράσεις ή χειρονομίες εναντίον του παθόντος πριν ή κατά τη διάρκεια της πράξης και δηλώσεις πριν την πράξη που υποδηλώνουν σχεδιασμό, διασυνδέσεις με οργανωμένες ομάδες μίσους και συνθήκες της πράξης κατά τόπο και χρόνο, σχέδια, σύμβολα ή συνθήματα ή αναπαραστάσεις με σπρέυ ή αφίσες ή φυλλάδια στον τόπο του συμβάντος, διαφορές μεταξύ δράστη και θύματος, για εθνοτικούς, θρησκευτικούς ή πολιτισμικούς λόγους».*

- 486** Σε σχέση με την προστασία της ιστορικής μνήμης, η απόφαση ΣτΕ 3867/2000 (σκ. 7) έκρινε ότι: *«Επειδή, από τα στοιχεία του φακέλου της υποθέσεως δεν προκύπτει, κατά τρόπον ιστορικώς αναμφισβήτητον, ποίος ανετίναξε την Ιερά Μονή Αρκαδίου [...] την 9.11.1866. [Συνεπώς] το αίτημα του αιτούντος να τροποποιηθεί το πρόγραμμα των εκδηλώσεων για τον εορτασμό της 133ης επετείου του ολοκαυτώματος της Ιεράς Μονής Αρκαδίου, [...] δεν εύρισκε έρεισμα στην προαναφερθείσα διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 1 του ΑΝ 198/1967, κατά την έννοια της οποίας, [...] η απόδοση τιμών στα πρόσωπα, τα οποία είχαν αποφασιστική συμμετοχή στα ανωτέρω γεγονότα, πρέπει να προβλέπονται με κριτήριο τη φύση των εν λόγω γεγονότων ως ιστορικώς αποδεδειγμένων».* (Βλ. για μια ποινικολογική ανάλυση, Συμεωνίδου-Καστανίδου, 2016, διαθέσιμο στο [link](#)).

XXIX. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΩΝ

- 487** Η εσωτερική ελευθερία των δημοσιογράφων αφορά τη σχέση τους με τον εκδότη-ιδιοκτήτη του μέσου στο οποίο εργάζονται, π.χ. για ένα άρθρο που γράφουν ή μια

δημοσιογραφική έρευνά τους. Για το ζήτημα της εσωτερικής ελευθερίας των δημοσιογράφων οι γνώμες δίστανται στη χώρα μας. Η νομολογία έχει διατυπώσει παρεμπόδιμες σκέψεις (obiter dicta) με αφορμή άλλο κύριο αντικείμενο της δίκης. Η σύμβαση που έχει υπογραφεί μεταξύ των μερών έχει προφανώς σημασία. Η απόφαση ΑΠ 707/1985 (Ολομ.) (NoB/1985, σελ. 1393) απέρριψε ως αλυσιτελή λόγο αναιρέσεως σύμφωνα με τον οποίο η παραπεμπτική απόφαση ΑΠ 298/1983 έθεσε το ερώτημα «αν ο υπό οικονομικού συντάκτου αντιπολιτευόμενης την κυβέρνηση εφημερίδος ευμενής σχολιασμός συγκεκριμένων κυβερνητικών οικονομικών μέτρων αποτελεί νόμιμον λόγον καθιστώντα μη καταχρηστικήν κατά το άρθρον 281 του ΑΚ την άσκηση του δικαιώματος της καταγγελίας της μετ' αυτού εργασιακής συμβάσεως». Συνεπώς, η Ολομέλεια επιφυλάχθηκε.

Η απόφαση Εφετείου Αθηνών 5385/1991 (ΕΕΡΓΔ 1992, σ. 462) διακρίνει την ελευ- 488
θεροτυπία και την εσωτερική ελευθερία των δημοσιογράφων κατά το άρθ. 14 Σ. από την αντισυμβατική συμπεριφορά που καθιστά προβληματική τη συνεργασία με τον προϊστάμενό τους. Εμμέσως όμως αναγνωρίζει το προστατευόμενο δικαίωμα της ελευθεροτυπίας, με βάση το οποίο ο δημοσιογράφος δικαιούται να σχολιάζει ή να διατυπώνει ελεύθερα τη γνώμη του, χωρίς να έχει υποχρέωση να ακολουθεί τις οδηγίες του εργοδότη του, εκτός αν τα σχόλια ή η διατύπωση ειδήσεων δεν είναι αντικειμενική και επηρεάζεται από τις προσωπικές πεποιθήσεις του (σχετ. Μπέη, ΕΕργΔ σελ. 32, 63, Ντάσιος, Δικ. Εργ. Δικ., 1986, παρ. 10, σελ. 65, ΑΠ 298/1983 ΕΕργΔ 42, σελ. 724).

Στην επιστήμη οι συνταγματολόγοι, ιδίως εκείνοι που έχουν επηρεαστεί από τα δεκτά 489
στη Γερμανία, δέχονται ότι η εσωτερική ελευθερία του δημοσιογράφου καλύπτει μεν το δικαίωμά του να αρνηθεί να δημοσιεύσει παρά τη συνείδησή του ένα άρθρο, αλλά δεν μπορεί να απαιτήσει να δημοσιευθεί αυτό παρά τη θέληση του εκδότη ή της σύνταξης, δεδομένου ότι οι τελευταίοι φέρουν τον επιχειρηματικό κίνδυνο, ασκούν το διευθυντικό δικαίωμα και καθορίζουν την πολιτική γραμμή της εφημερίδας (Βλ. Δαγτόγλου, 2010, σελ. 615).

Ωστόσο η ανωτέρω περιοριστική αντίληψη για την εσωτερική ελευθερία του δημο- 490
σιογράφου προϋποθέτει σε μεγάλο βαθμό ότι ισχύει στην πράξη η πραγματική πολυφωνία του τύπου και η ευχέρεια να ιδρυθεί βιώσιμη εφημερίδα με ανάληψη του σχετικού επιχειρηματικού κινδύνου, εφόσον είναι διαθέσιμο εύλογο κεφάλαιο, εφικτό για τον μέσο επενδυτή. Κάτω από ιδανικές συνθήκες, η ελευθερία του Τύπου μπορεί να αντιμετωπίζεται ως αμιγώς ατομικό δικαίωμα χωρίς κανένα λειτουργικό περιορισμό. Τα οικονομικά και νομικά δεδομένα είναι όμως πολύ διαφορετικά. Αφενός υπάρχει τεράστια και απειλητική συγκέντρωση εφημερίδων και διεθνώς και στη

χώρα μας· αφετέρου, αρχής γενομένης από το Σύνταγμα, η έννομη τάξη προβλέπει ιδιαίτερη θέση και όχι πάντα ευνοϊκότερη μεταχείριση για τους δημοσιογράφους. Με τα δεδομένα αυτά είναι ευεξήγητο γιατί η τάση στην ΕΕ είναι προς την κατεύθυνση της αναγνώρισης, της προστασίας και της διασφάλισης της εσωτερικής ελευθερίας των δημοσιογράφων.

- 491** Οι Συστάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Commission Recommendation) από 16.09.2022 «On Internal Safeguards for Editorial Independence and Ownership Transparency in the Media Sector» στην αιτ. σκέψη 13 τάσσονται ρητά υπέρ της προστασίας και της ανεξαρτησίας της γνώμης των δημοσιογράφων συντακτών των ειδήσεων και του σχολιασμού τους, μέσα βέβαια στα πλαίσια της μακροπρόθεσμης γενικής κατεύθυνσης του εντύπου για την οποία κύριο λόγο έχει ο ιδιοκτήτης του. Στη στάθμιση αυτή συνεκτιμάται το πολιτικό στίγμα π.χ. μιας ιστορικής εφημερίδας. Εξάλλου δικαίως δεν ενθαρρύνεται η προβληματική ιδέα ενός μονολιθικού εντύπου που δεν ανέχεται καμία απόκλιση στον σχολιασμό των ζητημάτων.
- 492** Περαιτέρω επισημαίνεται η σημασία της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, του σεβασμού της επαγγελματικής συνείδησης των δημοσιογράφων και του πνεύματος ανεξαρτησίας τους καθώς και η πρόβλεψη διαδικασιών που θα επιλύει τις τυχόν αναφερόμενες διαφορές.
- 493** Επίσης ενθαρρύνεται η συμμετοχή των δημοσιογράφων στη λήψη αποφάσεων σχετικά π.χ. με τον διευθυντή σύνταξης και τονίζεται η σημασία της διαφάνειας στην αποκάλυψη των πηγών χρηματοδότησης του τύπου και των ΜΜΕ. Τέλος επισημαίνεται η ανάγκη να υπάρχει δικαίωμα αντιρρήσεων στις περιπτώσεις που επέρχονται ουσιαστικές τροποποιήσεις στο άρθρο ενός δημοσιογράφου χωρίς την έγκρισή του.
- 494** Τα προηγούμενα περιλαμβάνονται και στην Πρόταση του Ευρ. Κοιν. για ένα Κανονισμό που θεσπίζει κοινό ευρωπαϊκό πλαίσιο για την παροχή υπηρεσιών στον τομέα των ΜΜΕπικ.: Proposal for a Regulation of The European Parliament and of the Council establishing a common framework for media services in the internal market (European Media Freedom Act) and amending Directive 2010/13/EU. Ακόμη, προβλέπεται η δημιουργία ενός συντονιστικού–ρυθμιστικού ευρωπαϊκού φορέα για τον τομέα αυτό με εκπροσώπηση των αρχών των κρατών μελών που έχουν τη σχετική αρμοδιότητα. Πέρα από την έμφαση στην ανάγκη αξιόπιστων διαδικασιών και μετρήσεων της ακροαματικότητας, τονίζεται επίσης η σημασία της διαφάνειας στη χρηματοδότηση των εντύπων και των ΜΜΕ.
- 495** Διάφορες διατάξεις ρυθμίζουν κατά καιρούς θέματα του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Ενδεικτικά, ο ν. 1264/1982, άρθ. 31 παρ. 1 πρόβλεψε ότι: «*Η εργασιακή σχέση*

των απασχολούμενων στον Τύπο και η λύση της διέπεται από τις ισχύουσες γενικές διατάξεις του Εργατικού Δικαίου καταργούμενης κάθε αντίθεσης ρύθμισης». Ο ν. 2328/1995 «Νομικό Καθεστώς της ιδιωτικής τηλεόρασης και της τοπικής ραδιοφωνίας. Ρύθμιση θεμάτων της ραδιοτηλεοπτικής αγοράς και άλλες διατάξεις» προβλέπει στο άρθ. 3 παρ. 15, 16 για τους Κώδικες δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Ο ν. 4326/2015, άρθ. 18 προβλέπει το δικαίωμα ελεύθερης εισόδου στους αγωνιστικούς χώρους κατά τη διεξαγωγή αγώνων στους φωτορεπόρτερ μέλη της Ένωσης Φωτορεπόρτερ Ελλάδας και τυχόν άλλων αναγνωρισμένων επαγγελματικών δημοσιογραφικών ενώσεων φωτορεπόρτερ, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία κ.λπ.

Η απόφαση ΑΠ 2031/2006 (Ολομ.) (πολ.) έκρινε ότι δημοσιογράφος συνδέεται με σχέση εξαρτημένης εργασίας με διεθνές πρακτορείο ειδήσεων, για λογαριασμό του οποίου αυτός προβαίνει στην τηλεοπτική κάλυψη γεγονότων στην Ελλάδα, όταν ο εργαζόμενος τελεί υπό τον έλεγχο, την εποπτεία και τις δεσμευτικές οδηγίες του εργοδότη ως προς τον τρόπο και το χρόνο παροχής της εργασίας του.

Η απόφαση ΑΠ 1395/2005 διευκρίνισε ότι: «Ως 'δημοσιεύματα' νοούνται και οι τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές. Προκειμένου για τηλεοπτικούς και ραδιοφωνικούς σταθμούς, ως 'εκδότης' νοείται ο νόμιμος εκπρόσωπος της αδειούχου εταιρείας, ως 'διευθυντής' ο υπεύθυνος προγράμματος και προκειμένου για ειδησεογραφικές εκπομπές ο διευθυντής του τμήματος ειδήσεων, ως 'συντάκτης' δε του δημοσιεύματος ο παραγωγός ή ο δημοσιογραφικός υπεύθυνος ή ο δημοσιογράφος-συντονιστής ή παρουσιαστής της εκπομπής».

Η απόφαση ΑΠ 977/2000 δέχθηκε ότι: «Δεν αποκλείεται [κ]αι ο εργαζόμενος δημοσιογράφος, ο οποίος ως εκ της φύσεως του επαγγέλματος και της αποστολής του, αλλά και ενόψει των περί ελευθεροτυπίας συνταγματικών διατάξεων (άρθ. 14 παρ. 1 Συντάγματος), αναπτύσσει μεγαλύτερη πρωτοβουλία ως προς τον τρόπο εκτέλεσης της εργασίας του που συνίσταται στην ελεύθερη, αντικειμενική και ανεξάρτητη διατύπωση των ειδήσεων και σχολίων του, παράλληλα όμως είναι υποχρεωμένος ενόψει των ευθυνών του εργοδότη εκδότη, διευθυντή κ.λπ. εφημερίδας, περιοδικού κ.λπ. σύμφωνα με το νόμο περί τύπου, να θέτει υπόψη του την ύλη που πρόκειται να δημοσιευθεί, να συνάπτει σύμβαση εξαρτημένης εργασίας, εφόσον ο εργοδότης του διατηρεί το άνω δικαίωμα ελέγχου και εποπτείας του εργαζομένου ως προς τον τόπο και χρόνο παροχής της εργασίας του».

XXX. ΕΙΔΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ. ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ

Το Σύνταγμα προβλέπει στο άρθ. 103 παρ. 1, εδ. α΄ ότι: «Οι δημόσιοι υπάλληλοι είναι εκτελεστές της θέλησης του Κράτους και υπηρετούν το Λαό· οφείλουν πίστη στο Σύνταγμα

και αφοσίωση στην Πατρίδα». Το άρθ. 29 παρ. 3 Σ. προβλέπει την αρχή της κομματικής ουδετερότητας των δημοσίων υπαλλήλων, των στρατιωτικών, των υπηρετούντων στα σώματα ασφαλείας κ.λπ. Το άρθ. 56 παρ. 1 Σ. (κωλύματα) ορίζει ότι (και) δικαστικοί, υπάλληλοι του δημοσίου και υπηρετούντες στις ένοπλες δυνάμεις και στα σώματα ασφαλείας δεν μπορούν να ανακηρυχθούν υποψήφιοι ούτε να εκλεγούν Βουλευτές, αν δεν παραιτηθούν πριν από την ανακήρυξή τους ως υποψηφίων. Αποκλείεται η επάνοδος στην ενεργό υπηρεσία των στρατιωτικών που παραιτούνται. Το άρθ. 96 παρ. 5 Σ. τροποποιήθηκε στην αναθεώρηση του 2019 με σκοπό τα στρατιωτικά δικαστήρια να περιβληθούν με τις εγγυήσεις προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργιών που προβλέπει το άρθ. 87 παρ. 1 Σ. Πρόκειται για τις «ειδικές σχέσεις εξουσίας» στις οποίες ανήκουν και άλλα πρόσωπα, όπως π.χ. οι φυλακισμένοι.

500 Σε αντίθεση με τον θεμελιώδη Νόμο της Βόννης (1949) που εγγυάται ρητά στο άρθ. 17^ο το δικαίωμα ελευθερίας της έκφρασης των στρατιωτικών και όσων υπηρετούν τη στρατιωτική θητεία τους, το Σύνταγμά μας περιορίζεται στις ανωτέρω διατάξεις, οι οποίες ερμηνεύονται υπό το φως των θεμελιωδών αρχών, ιδίως των άρθ. 2 παρ. 1, 5 παρ. 1 και 25 παρ. 1 Σ. Κατά τη διάρκεια ισχύος του Συντάγματος, πραγματοποιήθηκε μια σημαντική αντιστροφή του τεκμηρίου από το καθεστώς της κατ' αρχήν αναγνώρισης των περιορισμών στα δικαιώματα των τελούντων σε ειδική σχέση εξουσίας με το κράτος, λόγω ακριβώς της σχέσης αυτής, στη βασική αρχή της *ισονομίας* των προσώπων αυτών, όσον αφορά την αναγνώριση και άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, και μόνον στον *κατ' εξαίρεση περιορισμό* τους, αν και εφόσον αυτό επιβάλλεται από τα ιδιαίτερα καθήκοντά τους ιδίως δε την ανάγκη πειθαρχίας (Αλιβιζάτος, 1992, σελ. 133). Προς την κατεύθυνση αυτή συνέβαλε η νομολογία του ΕΔΔΑ, με βάση την ΕΣΔΑ (βλ. οικεία ενότητα).

501 Οπωσδήποτε οι περιορισμοί στα δικαιώματα των τελούντων σε ειδική σχέση εξουσίας δεν επιτρέπεται να θίγουν τον πυρήνα των δικαιωμάτων, ελέγχονται δε με εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας (βλ. ΣτΕ Ολομ. 867/1988). Επίσης, δεν μπορεί οι εν λόγω περιορισμοί να θίξουν το παθητικό δικαίωμα στην πληροφόρηση όπως ισχύει για κάθε άλλο πολίτη ως αποδέκτη πληροφοριών, ειδήσεων κ.λπ. (Δαγτόγλου, 2010, σελ. 520).

502 Το νέο πνεύμα στο εν λόγω πεδίο αποτυπώνεται στον Υπαλληλικό Κώδικα, ν. 3528/2007 (ΦΕΚ Α΄ 26). Το άρθ. 25 προβλέπει τη νομιμότητα των υπηρεσιακών ενεργειών (παρ. 1), την υποχρέωση υπακοής με τη ρητή αποσαφήνιση (παρ. 2) ότι διαταγή δεν προσκτάται νομιμότητα εκ του ότι ο υπάλληλος οφείλει να υπακούσει σε αυτήν και τα καθήκοντα καθώς και τις ενέργειες του υπαλλήλου σε περίπτωση αντισυνταγματικής ή παράνομης διαταγής (παρ. 3). Επίσης, το άρθ. 45 ΥΚ ορίζει ότι: «1. Η ελευθερία της

έκφρασης των πολιτικών, φιλοσοφικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως και των επιστημονικών απόψεων και της υπηρεσιακής κριτικής των πράξεων της προϊσταμένης αρχής, αποτελεί δικαίωμα των υπαλλήλων και τελεί υπό την εγγύηση του Κράτους. Δεν επιτρέπονται διακρίσεις των υπαλλήλων λόγω των πεποιθήσεων ή των απόψεών τους ή της κριτικής των πράξεων της προϊσταμένης αρχής. 2. Η συμμετοχή των υπαλλήλων στην πολιτική ζωή της Χώρας επιτρέπεται σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις».

Αλλά το άρθ. 107 ΥΚ προβλέπει ότι είναι πειθαρχικό παράπτωμα, «*ιζ* η κακόβουλη 503 άσκηση κριτικής των πράξεων της προϊσταμένης αρχής που γίνεται δημοσίως, γραπτώς ή προφορικά, με σκόπιμη χρήση εν γνώσει εκδήλων ανακριβών στοιχείων ή με χαρακτηριστικά απρεπείς εκφράσεις».

Ο ν. 2287/1995 (ΦΕΚ Α΄ 20) Στρατιωτικός Ποινικός Κώδικας, στο άρθ. 47 ορίζει ότι 504 σε κατάσταση ομαδικής απείθειας βρίσκονται οι στρατιωτικοί οι οποίοι, τρεις ή περισσότεροι ενωμένοι: β) υποβάλλουν ομαδικά ή χωριστά αλλά μετά προηγούμενη συμφωνία παράπονο, αίτηση ή αναφορά, προφορικά ή γραπτά, συνδέοντας την ικανοποίηση του αιτήματός τους με την εκτέλεση των καθηκόντων τους ή κατά τρόπο που επιδρά στην εκτέλεση των καθηκόντων τους ή στην πειθαρχία του στρατεύματος. Το άρθ. 57 τιμωρεί την εξύβριση και δυσφήμιση του Προέδρου της Δημοκρατίας από στρατιωτικό και το άρθ. 58 την προσβολή της σημαίας ή του στρατού, δημόσια με λόγο ή έργο ή με οποιονδήποτε άλλο τρόπο εκδηλώνει καταφρόνιση.

Η απόφαση ΣτΕ 4662/2012 (Ολομ.) έκρινε σε σχέση με την άσκηση κριτικής των 505 πράξεων της ιεραρχίας με προσβλητικές ή υποτιμητικές εκφράσεις ή με χρήση ψευδών ή αβάσιμων επιχειρημάτων ότι: «15. Επειδή, κατά τα παγίως κριθέντα, τα άρθρα 14 παρ. 1 και 23 παρ. 1 του Συντάγματος και τα άρθρα 10 και 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου [...] υπόκεινται τόσο στους γενικούς περιορισμούς [...] τους οποίους ο νόμος επιβάλλει σε κάθε πολίτη όσο και στους ειδικότερους περιορισμούς, οι οποίοι δικαιολογούνται από το ειδικό καθεστώς πειθαρχίας υπό το οποίο τελούν οι αστυνομικοί και τις υποχρεώσεις οι οποίες απορρέουν από το καθεστώς αυτό (πρβλ ΣτΕ 573/2005, 3356/2004, 1981/1986, 1013/1986, 780/1981 και ΠΕ ΣτΕ 252/2006). Στην προκείμενη δε περίπτωση οι θεσπιζόμενοι περιορισμοί δεν θίγουν τον πυρήνα των ως άνω δικαιωμάτων αλλά αποβλέπουν, κατά την προφανή έννοιά τους, στη μη χρησιμοποίηση υποτιμητικών εκφράσεων εκ μέρους των αστυνομικών υπαλλήλων για τους ανωτέρους τους που υπερβαίνουν τα άκρα όρια καθώς και στην απαγόρευση της εν γνώσει χρήσης ψευδών επιχειρημάτων, δικαιολογούνται δε λόγω της ιδιαίτερης φύσης της Ελληνικής Αστυνομίας ως ενόπλου σώματος ασφαλείας στρατιωτικά οργανωμένου που έχει ως αποστολή την εξασφάλιση της δημόσιας

ειρήνης και ευταξίας καθώς και την πρόληψη και καταστολή του εγκλήματος και την προστασία του κράτους και του δημοκρατικού πολιτεύματος».

- 506** Η απόφαση ΣτΕ 573/2005 αφορούσε απαγόρευση στους στρατιωτικούς να προβαίνουν σε δημόσιες δηλώσεις προς τον τύπο ή να δημοσιεύσουν οτιδήποτε σ' αυτόν, χωρίς άδεια του Υπουργού Εθνικής Άμυνας, εξαιρέσει των δημοσιευμάτων στον στρατιωτικό τύπο. Στην κριθείσα περίπτωση, ο Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Αεροπορίας, επέβαλε σε επισμηναγό, την πειθαρχική ποινή της φυλακίσεως 40 ημερών «διότι απέστειλε επιστολή χωρίς την άδεια της Υπηρεσίας στον Ημερήσιο Τύπο [...]». Το ΣτΕ έκρινε την ανωτέρω απαγόρευση αντισυνταγματική και αντίθετη στο άρθρ. 10 της ΕΣΔΑ (σκ. 5) με το εξής σκεπτικό: «Επειδή, με τις παρατεθείσες διατάξεις του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ θεσπίζεται το δικαίωμα της ελεύθερης εκδηλώσεως της σκέψεως και της γνώμης, οι διατάξεις δε αυτές έχουν εφαρμογή και επί των προσώπων που ευρίσκονται σε ηθελημένη σχέση εξουσιάσεως προς το κράτος και, επομένως, και επί των στρατιωτικών υπαλλήλων. [...] Πάντως, οι ειδικοί περιορισμοί [για τους στρατιωτικούς] δεν μπορούν να θεσπισθούν, εφόσον με αυτούς αναιρείται στην ουσία το ατομικό αυτό δικαίωμα και η αναγνωριζόμενη, γενικώς, έκταση της εφαρμογής του. Τέτοιο δε ανεπίτρεπτο περιορισμό συνιστά και η θέσπιση διατάξεως κατά την οποία εξαρτάται η άσκηση του δικαιώματος αυτού από τους δημοσίους υπαλλήλους, μεταξύ των οποίων και οι στρατιωτικοί, από την προηγούμενη άδεια της προϊσταμένης ή άλλης αρχής, "δεδομένου ότι σε περίπτωση αρνήσεως της αρχής για την παροχή της αδείας καθίσταται ανενεργό το βασικό για την έννοια της δημοκρατίας ατομικό αυτό δικαίωμα". (Πρβλ. Σ.τ.Ε. 1048/1975, 780/1981 κ.α. Πρβλ. επίσης, σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και επί στρατιωτικών, Ευρ. Δικ. Δικ. Α. απόφαση της 19.12.1994, *Vereinigung Demokratischer Soldaten Österreichs και Gubi κατά Αυστρίας*, και απόφαση της 25.11.1997, *Γρηγοριάδης κατά Ελλάδος*)».
- 507** Η απόφαση ΣτΕ 280/2014 έκρινε ότι μόνη η ύπαρξη δερματοστιξίας (τατουάζ) δεν αποτελεί λόγο αποκλεισμού υποψηφίου από τη διαδικασία επιλογής για την κάλυψη θέσεων ειδικών φρουρών, αλλά απαιτείται αυτή να είναι εξωτερικά εμφανής και επιπλέον οι σχετικές απεικονίσεις είτε να αναιρούν την επιβαλλόμενη από το Σύνταγμα ουδετερότητα των υπαλλήλων, είτε να προκαλούν κατά τρόπο ο οποίος δεν συνάδει προς την ιδιότητα και τα καθήκοντά τους.
- 508** Η απόφαση ΑΠ 1341/1993 (Ολομ.) έκρινε ότι: «Επειδή, κατά το άρθρο 7 παρ. 1 του Σ. έγκλημα δεν υπάρχει ούτε ποινή επιβάλλεται χωρίς νόμο που να ισχύει πριν από την τέλεση της πράξεως και να ορίζει τα στοιχεία της. [...] Στην έννοια της προσβολής [του στρατού] περιλαμβάνεται και κάθε καταφρονητική εκδήλωση, η οποία ενέχει κατα-

φρόνηση, ονειδισμό και διασυρμό και όχι απλή αμφισβήτηση [...]. Δεν καθορίζεται το είδος της από τον στρατιωτικό προσβολής του στρατού καθώς και ο τρόπος και το μέσον της τελέσεώς της γιατί ηθελημένως δεν περιορίζεται το αξιόποινο με ορισμένα είδη προσβολής ή με ορισμένο τρόπο και μέσο τελέσεώς της αλλά θεσπίζεται κάθε προσβολή του στρατού από στρατιωτικό ως αξιόποινη. Τούτο δεν καθιστά το έγκλημα άοριστο κατά τα στοιχεία του, αφού κάθε άλλη εξειδίκευση θα οδηγούσε σε περιορισμό του αξιοποιίου, που δεν θέλει ο νομοθέτης [και] [...] η προστασία [του άρθ. 14 Σ.] τελεί υπό την γενική επιφύλαξη του νόμου, ήτοι και αυτή δεν απαλλάσσεται από τις δεσμεύσεις των γενικών νόμων».

Η απόφαση του Τριμ. Εφετείου Αθηνών 963/2016 εφαρμόζει σωστά τις διατάξεις περί **509** προστασίας της ιδιωτικής ζωής και ελευθερίας της έκφρασης προσώπων σε ειδική σχέση εξουσίας έναντι των προσβολών από τον τύπο. Η υπόθεση αφορούσε αστυνομικό σε βάρος της οποίας η Ελληνική Αστυνομία διενήργησε ένορκη διοικητική εξέταση εξαιτίας των λογαριασμών της στις ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης και των αναρτημένων σε αυτούς φωτογραφιών της. Έγινε δεκτό ότι οι ενδυματολογικές επιλογές της και η διασκέδασή της σε χώρους που εκτελούνταν δημόσια gothic μουσική, «ανήκουν στη σφαίρα των προσωπικών της σχέσεων και των δραστηριοτήτων στην ιδιωτική της ζωή που δεν επηρεάζουν δυσμενώς την υπηρεσιακή της κατάσταση». Τέλος η απόφαση ΑΠ 1322/2021 έκρινε ότι «σύμφωνα με το άρθρο 60 **510** παρ 1 του Συντάγματος 'Οι βουλευτές έχουν απεριόριστο το δικαίωμα της γνώμης και ψήφου κατά συνείδηση'. [...] Εκτός Βουλής η ελευθερία καλύπτεται από το άρθρο 14 παρ 1 Σ. και το άρθρο 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ. [...] Το ανεύθυνο δεν καλύπτει πράξεις που ενήργησε ο βουλευτής εκτός των καθηκόντων του, όπως είναι οι απόψεις που εκφράζει σε ιδιωτικές ή δημόσιες συζητήσεις, με εκλογείς του ή άλλους βουλευτές, ή ενώπιον οπαδών ή οργάνων του κόμματος, καθώς και αξιόποινες πράξεις, έστω και εάν τελούνται κατά την άσκηση των καθηκόντων του, οι οποίες δεν μπορούν να υπαχθούν στην έννοια της γνώμης ή της ψήφου. [...]».

XXXI. ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΗΣΗ Η ΑΝΑΜΕΤΑΔΟΣΗ ΔΙΚΗΣ

Το ζήτημα της αναμετάδοσης της ακροαματικής διαδικασίας τεχνικά εμπίπτει στο άρθ. **511** 15 Σ. αλλά αφορά και το άρθ. 14 και ιδίως την ελευθερία του Τύπου. Ο ν. 3090/2002, άρθ. 8 ορίζει ότι: «1. Η ολική ή μερική μετάδοση από την τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, καθώς και η κινηματογράφηση και μαγνητοσκόπηση της δίκης ενώπιον ποινικού, πολιτικού ή διοικητικού δικαστηρίου απαγορεύεται. Κατ' εξαίρεση, το δικαστήριο μπορεί να επιτρέψει τις ενέργειες αυτές, εφόσον συναινούν ο εισαγγελέας και οι

διάδικοι και συντρέχει ουσιώδες δημόσιο συμφέρον. 2. Η μετάδοση από την τηλεόραση ή η κινηματογράφηση ή μαγνητοσκόπηση ή φωτογράφιση των προσώπων που οδηγούνται ενώπιον των δικαστικών ή εισαγγελικών ή αστυνομικών και λοιπών αρχών απαγορεύεται. 3. Όποιος παραβαίνει τις διατάξεις των παραγράφων 1 εδ. α' και 2 τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι τριών ετών και χρηματική ποινή είκοσι χιλιάδων (20.000) έως διακοσίων χιλιάδων (200.000) ευρώ». Η διάταξη αυτή κατήργησε την προηγούμενη της παρ. 4, άρθ. 35 ν. 2172/1993.

- 512 Το προηγούμενο νομικό καθεστώς έθετε το αντίθετο τεκμήριο στην περ. β' του ν. 2172/1993. Το δικαστήριο μπορούσε με ειδικά αιτιολογημένη απόφασή του να απαγορεύσει τη μαγνητοφώνηση ή βιντεοσκόπηση της δίκης, μόνο μετά από σχετικό αίτημα από τον κατηγορούμενο ή παθόντα, εφόσον η δίκη δεν συνδεόταν με τη δημόσια ζωή. Η μεταστροφή αυτή οφείλεται προφανώς στην επιταγή της προστασίας των προσωπικών δεδομένων. Η απαγόρευση όμως που τίθεται πλέον ως κανόνας δεν είναι χωρίς εξαιρέσεις. Όριο της προκύπτει, ιδίως, στην περίπτωση δημοσιογράφων, από τη στάθμισή της με το δικαίωμα της πληροφόρησης, αν υποθέσουμε ότι κάποιο ζωντανό επεισόδιο της δίκης συμβάλλει με αξιόλογο τρόπο στην ενημέρωση του κοινού. Πρόκειται δηλαδή και εδώ για στάθμιση μεταξύ ελευθερίας της έκφρασης, προσωπικών δεδομένων, αλλά και συμφέροντος για την ορθή απονομή της δικαιοσύνης.
- 513 Η απόφαση ΑΠ 1199/2002 υπό τον ν. 2172/1993 έκρινε ότι η απαγόρευση από το δικαστήριο της μαγνητοσκοπήσεως ή βιντεοσκοπήσεως κ.λπ. ποινικής δίκης δεν επιφέρει ακυρότητα της διαδικασίας στο ακροατήριο. Η ΑΠ 1365/2018 υπό το ισχύον καθεστώς ν. 3090/2002 δέχθηκε ότι: «Από την διάταξη αυτή, σαφώς, προκύπτει ότι, κατ' αρχήν, απαγορεύεται η ολική ή μερική μετάδοση από την τηλεόραση ή το ραδιόφωνο, καθώς και η κινηματογράφηση και μαγνητοσκόπηση της δίκης ενώπιον ποινικού, πολιτικού ή διοικητικού δικαστηρίου. Κατ' εξαίρεση, όμως, επιτρέπεται τούτο, εφόσον συντρέχουν, σωρευτικά, δύο προϋποθέσεις. Ήτοι, α) η προς τούτο συναίνεση του εισαγγελέα και των διαδίκων και β) η συνδρομή ουσιώδους δημοσίου συμφέροντος». Η απόφαση ΑΠ 2171/2018 αφορούσε την απόδειξη της πλαστογραφίας πρακτικών της δίκης με βάση απομαγνητοφωνημένα πρακτικά όπως κατεγράφησαν με κινητό τηλέφωνο και ένορκες βεβαιώσεις μαρτύρων. Το Δικαστήριο απέρριψε τον ισχυρισμό μεταξύ άλλων επειδή δεν είναι δυνατόν να ληφθούν υπόψη τα προσκομιζόμενα απομαγνητοφωνημένα πρακτικά της δίκης. Όμοια και η ΑΠ 1548/2002.

XXXII. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ, ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κατά τη νομική και συνταγματική δογματική, η σύγκρουση ανάμεσα στα προσωπικά 514 δεδομένα και τη δημοσιογραφική έρευνα λύνεται με *στάθμιση των αντικρουόμενων συμφερόντων* στη συγκεκριμένη περίπτωση. Ωστόσο κρίσιμο είναι το πλαίσιο εντός του οποίου διεξάγεται η στάθμιση. Τα δικαιώματα των δημοσιογράφων πρέπει να γίνονται σεβαστά ώστε να τηρείται η βασική ισορροπία στην αφετηρία της σχέσης μεταξύ ελευθερίας της έκφρασης και προσωπικών δεδομένων προκειμένου και η στάθμιση να διεξάγεται σε πλαίσιο ευνομίας. Αλλά το υπόβαθρο της στάθμισης των δικαιωμάτων του τύπου προς εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής σε σχέση ιδίως με τα δικαιώματα των φορέων της πολιτικής εξουσίας (αν μάλιστα τα πρώτα δεν γίνονται σεβαστά) δεν μπορεί εύκολα να έχει αντανάκλαση στο πλαίσιο της αποσπασματικής δικαστηριακής πρακτικής. Ιστορικά τα πραγματικά και νομικά δεδομένα και οι γενικότερες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες λειτουργίας του Τύπου λαμβάνονταν υπόψη από τους ενόρκους όταν έκριναν τις υποχρεώσεις του Τύπου, για αυτό και το σύστημα των ενόρκων ήταν κρίσιμος παράγοντας της συνολικής ελευθερίας του Τύπου. Στο σύγχρονο δίκαιο σημασία έχουν οι αδρές κατευθύνσεις και αρχές για τη στάθμιση των προσωπικών δεδομένων με την ελευθερία του Τύπου.

Το πεδίο έντασης και η τριβή αφορά το γεγονός ότι δεν υπάρχει συμμετρία, τουλάχιστον 515 όχι απόλυτη, ανάμεσα στην προσβολή των προσωπικών δεδομένων ή της ιδιωτικής ζωής και στα θεμιτά και προστατευόμενα συμφέροντα του Τύπου για την πληροφόρηση του κοινού, την εγγυητική του λειτουργία απέναντι στην πολιτική εξουσία και τον σχολιασμό ζητημάτων δημοσίου ενδιαφέροντος. Δεν αποκλείεται η προσβολή ενός συμφέροντος στην ιδιωτικότητα να αποκαλύψει μια πολύ σπουδαία πληροφορία που αφορά την πολιτική κοινότητα (για να μείνουμε μόνο στη δημόσια σφαίρα και να μην επεκταθούμε στο πεδίο του ιδιωτικού δικαίου). Επιπροσθέτως η αβεβαιότητα αν θα προκύψουν ή όχι οι κρίσιμες πληροφορίες που ενδιαφέρουν το κοινό δεν πρέπει να κρίνεται εκ του αποτελέσματος αλλά με βάση τα δεδομένα ενόψει των οποίων έγινε μια δημοσιογραφική έρευνα που δεν σεβάστηκε απόλυτα τα αντίρροπα συμφέροντα της ιδιωτικότητας. Προφανώς οι πραγματικές συνθήκες και αποχρώσεις κάθε υπόθεσης μπορεί να κάνουν τη διαφορά και δεν είναι εύκολο να διαμορφωθούν αξιόπιστες γενικεύσεις. Όπως θα φανεί στη συνέχεια οι κανόνες ακολουθούν τον πρακτικό λόγο και σύμφωνα με αυτόν συγκεκριμενοποιούνται. Είναι επόμενο οι εκτιμήσεις να διαφέρουν και οι λύσεις συχνά να μην είναι ενιαίες.

Αν επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τα ανωτέρω δεδομένα, θα μπορούσαμε να πούμε 516

ότι τα κριτήρια που έχουν σημασία είναι τα ακόλουθα: α) Πρόκειται για πληροφορίες που αφορούν το δημόσιο συμφέρον; β) πως έλαβε χώρα η προσβολή των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής; γ) είχε προσωπική εμπλοκή ή όχι ο δημοσιογράφος στην προσβολή των προσωπικών δεδομένων και της ιδιωτικής ζωής; δ) Έλαβε τις πληροφορίες από απόρρητες πηγές, τις οποίες δικαιούται να μην αποκαλύψει ούτε υποχρεώνεται να δώσει μαρτυρία για αυτές ή οι πληροφορίες είχαν ήδη δημοσιοποιηθεί; ε) πώς σταθμίζεται η ελευθεροτυπία και το ενδιαφέρον του κοινού για πληροφόρηση με τα προσωπικά δεδομένα και την ιδιωτική ζωή, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις περιστάσεις;

517 Στα προηγούμενα ερωτήματα η απάντηση της έννομης τάξης είναι ότι κατ' αρχήν ο δημοσιογράφος δεν δικαιούται να παρανομήσει ο ίδιος για να συλλέξει τις αναγκαίες πληροφορίες, χωρίς όμως να σημαίνει αυτό ότι αποκλείεται κάτω από δεδομένες συνθήκες χώρου, θέματος και χρόνου να υποχωρούν τα συμφέροντα και οι προσδοκίες ιδιωτικότητας. Από την άλλη, αν ο ίδιος ο δημοσιογράφος δεν έχει ανάμειξη στην παραβίαση του απορρήτου, δεν είναι κατ' αρχήν σωστό να μη λάβει υπόψη του τις σχετικές πληροφορίες (βλ. αναλυτικά, Τσεβάς, 2010, σελ. 156. Τασόπουλος, 1993, σελ. 1449. Φωτιάδου, 2006, σελ. 233).

518 Ήδη αναφέρθηκε το χαρακτηριστικό παράδειγμα της απόφασης του ΕΔΔΑ *Άλφα Δορυφορική Τηλεόραση Α.Ε. κατά Ελλάδας* (72562/2010) 22.02.2018 και της απόφασης ΣτΕ 1213/2010 (Ολομ.) στην πολύκροτη υπόθεση για τα «φρουτάκια» που αφορούσε την κρυφή βιντεοσκόπηση Βουλευτή. Από τα τρία βίντεο, το πρώτο τραβήχτηκε στο κατάστημα όπου έπαιζε ο βουλευτής το τυχερό παιχνίδι, ενώ τα άλλα δύο στο γραφείο του. Στο ΣτΕ σχηματίστηκαν περισσότερες από δύο γνώμες και (σκ. 12) έγινε δεκτό κατά πλειοψηφία ότι «είναι, εν τούτοις, δυνατόν να κριθεί από το ΕΣΡ, κατόπιν ειδικής και πλήρως αιτιολογούμενης σταθμίσεως, ότι η "μετάδοση ειδήσεως, με αποκλειστική ή κύρια πηγή εικόνα, καταγραφείσα με κρυφά μέσα, συνιστά θεμιτή άσκηση του δικαιώματος του πληροφορείν", επειδή ο προερχόμενος από τη μετάδοση της συγκεκριμένης ειδήσεως περιορισμός του δικαιώματος του εικονιζόμενου προσώπου επί της εικόνας του δικαιολογείται, εν όψει και της ιδιότητας του προσώπου τούτου λόγω της συμβολής της μεταδοθείσης ειδήσεως σε συζήτηση γενικού ενδιαφέροντος [...]. Στην περίπτωση, όμως, κατά την οποία η μετάδοση της ως άνω ειδήσεως θεωρείται, για τους εκτεθέντες λόγους, ως θεμιτή άσκηση του δικαιώματος του πληροφορείν, "τούτο δεν σημαίνει, άνευ ετέρου, ότι καθίσταται θεμιτή και η μετάδοση από την τηλεόραση της εικόνας" που κατεγράφη με κρυφά μέσα και συνιστά την πηγή της θεμιτώς μεταδοθείσης ειδήσεως».

519 Μία δεύτερη άποψη που συγκέντρωσε αρκετά μέλη του Δικαστηρίου πήρε τη θέση

ότι η χρησιμοποίηση, κατά τα ανωτέρω, κρυφού μέσου για την, εν αγνοία ορισμένου προσώπου, απόσπαση οπτικού ή ηχητικού υλικού της ιδιωτικής του ζωής και τη μετάδοση, με τον τρόπο αυτό, σχετικών ειδήσεων, «*συνιστά ευθεία προσβολή της ανθρώπινης αξίας, καθώς υποβιβάζει το συγκεκριμένο πρόσωπο από υποκείμενο της εννόμου τάξεως και των κοινωνικών σχέσεων σε απλό μέσον για την επιδίωξη ασύνδετων προς την βούλησή του σκοπών*».

Μια τρίτη άποψη δέχθηκε ότι η μετάδοση ειδήσεως με αποκλειστική ή κύρια πηγή 520 εικόνα, καταγραφείσα με κρυφά μέσα, συνιστά «*θεμιτή άσκηση του δικαιώματος του πληροφορείν και καθιστά επιτρεπτή και τη μετάδοση από την τηλεόραση της πιο πάνω εικόνας. Τούτο δε διότι, ενόψει της ιδιαίτερης φύσεως της τηλεοράσεως, σε σχέση προς τα λοιπά μέσα μαζικής ενημερώσεως, η τηλεοπτική μετάδοσης της ειδήσεως συμβαδίζει με την μετάδοση της εικόνας*».

Τέλος, σύμφωνα με μια τέταρτη άποψη από καμία συνταγματική διάταξη ή αρχή δεν 521 απορρέει η κατ' ουσίαν απόλυτη απαγόρευση μεταδόσεως της εικόνας προσώπου. Βεβαίως, η εικόνα του προσώπου, ως στοιχείο της προσωπικής του ζωής, καλύπτεται από την συνταγματικά κατοχυρωμένη αξίωση κάθε προσώπου για το, κατ' αρχήν, απαραβίαστο της προσωπικής ζωής του. «*Η αξίωση, όμως, αυτή δεν είναι απόλυτη, αλλά διαβαθμίζεται σε κατηγορίες, ανάλογες προς την ιδιότητα του προσώπου και τον χώρο, όπου λαμβάνει χώρα η αποτύπωση της προς μετάδοση εικόνας. Έτσι, για τους ιδιώτες, πρέπει να θεωρηθεί ότι υπάρχει απόλυτη προστασία από την ακούσια λήψη και αναμετάδοση της εικόνας τους, είτε σε δημόσιο, είτε, πολλών μάλλον, στον ιδιωτικό χώρο τους, εκτός αν πρόκειται για τυχαία και μη ειδικώς προσωποποιημένη λήψη της εικόνας ή εάν η λήψη της εικόνας γίνεται για την πρόληψη αξιόποινης πράξης σε δημόσιο χώρο. Για τα δημόσια πρόσωπα, η προστασία είναι μικρότερη. Τα δημόσια πρόσωπα, όπως είναι τα πολιτικά πρόσωπα, εξ ορισμού εκτίθενται στη δημοσιότητα, ενίοτε δε, επιλεκτικά, την επιδιώκουν. Η επιδίωξη αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες. Δημιουργεί αντίστοιχη, εύλογη και εντός ορίων, επιδίωξη των μέσων ενημερώσεως και του κοινού για την προβολή στοιχείων της ζωής τους, που συνάπτονται, καθ' οιονδήποτε τρόπο, με τις δημόσιες δραστηριότητές τους*». Το ΕΔΔΑ πήρε τη δική του θέση στο πρόβλημα όπως είδαμε.

Με την απόφαση ΣτΕ 2923/2014 (σκ. 3) έγινε δεκτό ότι δεν επιτρέπεται η μετάδοση 522 εικόνων που έχουν ληφθεί χωρίς προειδοποίηση με χρήση κάμερας ή μαγνητοφώνου για την καταγραφή, απεικόνιση ή δημοσιοποίηση μαρτυρίας ή συνέντευξης προσώπου και δεν επιτρέπεται η μετάδοση πληροφοριών που αποτελούν προϊόν υποκλοπής, με παράνομες παρακολουθήσεις τηλεφώνων, κρυφά μικρόφωνα ή κρυφές κάμερες. Η απαγόρευση χρησιμοποίησης των ανωτέρω μέσων, καθώς και

η απαγόρευση μετάδοσης των σχετικών εικόνων και πληροφοριών σκοπεί στην προστασία της προσωπικότητας και της ιδιωτικής ζωής των προσώπων, στα οποία αφορά η δημοσιογραφική έρευνα ή από τα οποία αντλούνται πληροφορίες στο πλαίσιο τέτοιας έρευνας. Ενόψει και της αρχής της στάθμισης, η απαγόρευση αυτή δεν είναι απόλυτη, αλλά είναι δυνατόν να καμφθεί, κατ' εκτίμηση των συνθηκών της συγκεκριμένης περίπτωσης, όταν κρίνεται ότι υπηρετείται υπέρτερο δημόσιο συμφέρον. (Βλ. ομοίως, ΣτΕ 997/2014, σκ. 3).

523 Ο ν. 4624/2019, άρθ. 28 παρ. 1, προβλέπει ότι: «Στον βαθμό που είναι αναγκαίο να συμβιβαστεί το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα με το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης, συμπεριλαμβανομένης της επεξεργασίας για δημοσιογραφικούς σκοπούς και για σκοπούς ακαδημαϊκής, καλλιτεχνικής ή λογοτεχνικής έκφρασης, η επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα επιτρέπεται όταν: α) το υποκείμενο των δεδομένων έχει παράσχει τη ρητή συγκατάθεσή του, β) αφορά δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που έχουν προδήλως δημοσιοποιηθεί από το ίδιο το υποκείμενο, γ) "υπερέχει το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και το δικαίωμα της πληροφόρησης έναντι του δικαιώματος προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα του υποκειμένου, ιδίως για θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος ή όταν αφορά δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα δημοσίων προσώπων" και δ) όταν περιορίζεται στο "αναγκαίο μέτρο για την εξασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης και του δικαιώματος ενημέρωσης", ιδίως όταν αφορά ειδικών κατηγοριών δεδομένα Προσωπικού Χαρακτήρα, καθώς και ποινικές διώξεις, καταδίκες και τα σχετικά με αυτές μέτρα ασφαλείας, λαμβάνοντας υπόψη το δικαίωμα του υποκειμένου στην ιδιωτική και οικογενειακή του ζωή».

524 Στον αντίποδα της ανωτέρω οριακής περίπτωσης, η διείσδυση στην ερωτική ζωή ενός προσώπου και μάλιστα χωρίς καμία απόκρωση δημοσίου ενδιαφέροντος, είναι καθαρά παράνομη. Η απόφαση ΣτΕ 3545/2002 έκρινε ότι: «η ελευθερία της έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών όπως και η ελευθερία του πληροφορείν και πληροφορείσθαι που κατοχυρώνει το άρθρο 5 παρ. 1 του Σ και ειδικώς ως προς τον έγγραφο τύπο το άρθρο 14 παρ. 1, δεν περιλαμβάνει και την ελευθερία διάδοσης πληροφοριών, που ανάγονται στην προστατευόμενη από τα άρθρα 2 παρ. 1 και 9 παρ. 1 του Σ. απαραβίαστη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των προσώπων, στον πυρήνα της οποίας ανήκει προδήλως και η ερωτική τους ζωή· στον ιδιωτικό αυτό πυρήνα, στον βαθμό που τα στοιχεία που τον συνθέτουν δεν δημοσιοποιούνται οικειοθελώς, ουδείς (ούτε δημόσια αρχή αλλά ούτε και ιδιώτης) επιτρέπεται να διεισδύσει. Επομένως, η διάδοση πληροφοριών τέτοιου περιεχομένου (σχετικών δηλαδή με την ερωτική ζωή ατομικώς προσδιοριζομένων προσώπων) δεν

μπορεί σε καμία περίπτωση να αποτελέσει θεμιτώς, από συνταγματικής απόψεως, περιεχόμενο του δικαιώματος πληροφορήσεως ή της ελεύθερης εκφράσεως και διαδόσεως των στοχασμών».

Σύμφωνα με την απόφαση ΑΠ 499/2013 (υπόθεση Μητροπολίτη Πειραιά ερωτικές 525 συνομιλίες του οποίου είχαν δημοσιοποιηθεί σε τηλεοπτική εκπομπή) «οι διατάξεις που απαγορεύουν την επεξεργασία ευαίσθητων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από δημοσιογράφους δεν προσκρούουν στις συνταγματικές διατάξεις που κατοχυρώνουν την ελευθερία της εκφράσεως και διάδοσεως στοχασμών και πληροφοριών μέσω της ασκήσεως του δημοσιογραφικού επαγγέλματος καθόσον η ελευθερία αυτή που κατοχυρώνεται από το άρθρο 5 παρ. 1 του Συντάγματος και ειδικώς ως προς τον έγγραφο Τύπο από το άρθρο 14 αρ. 1 αυτού, δεν περιλαμβάνει και την ελευθερία διάδοσεως πληροφοριών που ανάγονται στην προστατευόμενη από τα άρθρα 2 παρ. 1 και 9 παρ. 1 του Συντάγματος απαραβίαστη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής των προσώπων, στον πυρήνα της οποίας ανήκει και η ερωτική τους ζωή. Η διάδοση πληροφοριών τέτοιου περιεχομένου σχετικά με την ερωτική ζωή ατομικώς προσδιοριζόμενου προσώπου δεν επιτρέπεται να αποτελέσει από συνταγματική άποψη περιεχόμενο του δικαιώματος πληροφορήσεως ή της ελεύθερης εκφράσεως και διάδοσεως των στοχασμών».

Η απόφαση ΑΠ 954/2020 (ποιν.) έκρινε ότι: «Αντικείμενο της συνταγματικής προστασίας 526 δεν είναι το μήνυμα καθ' εαυτό (αυτό προστατεύεται από το άρθρο 14 του Συντάγματος που κατοχυρώνει την ελευθερία εκφράσεως και διάδοσεως της γνώμης), αλλά το απόρρητο του μηνύματος. [...] το δικαίωμα στην προστασία προσωπικών δεδομένων δεν είναι ένα απόλυτο δικαίωμα και συνεπώς δεν πρέπει να δίδεται προβάδισμα μόνο στην προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, όταν επί τάπητος υπάρχουν άλλα αντικρουόμενα συνταγματικώς προστατευόμενα έννομα αγαθά, [...], ειδικότερα δε, κατά την προστασία των προσωπικών δεδομένων, ο εφαρμοστής του δικαίου πρέπει να εξισορροπήσει τα συγκρουόμενα συνταγματικά αγαθά επί τη βάση της αρχής της αναλογικότητας».

Η απόφαση ΑΠ 1532/2013 έκρινε ορθή την καταδίκη δημοσιογράφου για παραβίαση 527 απορρήτου προσωπικής συνομιλίας χωρίς τη συναίνεση του συνομιλητή της, και χρησιμοποίησή της, που τελέστηκε με μαγνητοφώνηση της συνομιλίας της με άλλο πρόσωπο εν αγνοία του και με την χρήση της στις τηλεοπτικές ειδήσεις τηλεοπτικού σταθμού, διότι η συμπεριφορά της αντιβαίνει στο νόμο και την δημοσιογραφική δεοντολογία.

Η απόφαση ΣτΕ 1343/2022 δέχθηκε ότι: «8. [...] Εάν, στο πλαίσιο εκλογικών δραστηριο- 528 τήτων, η λειτουργία του δημοκρατικού συστήματος [...] απαιτεί τη συγκέντρωση από τα πολιτικά κόμματα δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σχετικά με τα πολιτικά φρονήματα των πολιτών, η επεξεργασία των εν λόγω δεδομένων μπορεί να επιτρέπεται για λόγους

δημόσιου συμφέροντος, εφόσον προβλέπονται κατάλληλες εγγυήσεις [...]. [Γ]ια τον περιορισμό της, αναγκαίας για τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, επικοινωνίας του υποψηφίου βουλευτή κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου με τους εκλογείς της περιφέρειας στην οποία θέτει υποψηφιότητα, απαιτείται ειδική ρύθμιση. [...]

- 529** Η απόφαση ΑΠ 385/2011 (πολ.) έκρινε ότι: «Παράνομη προσβολή της προσωπικότητας [...] συνιστά και η χρησιμοποίηση της εικόνας του προσώπου για εμπορική εκμετάλλευση χωρίς τη συναίνεσή του, έστω και αν δεν συνιστά μείωση της τιμής ή υπολήψεως του ή παραβίαση του απορρήτου της ιδιωτικής του ζωής. [...] Αν η προβολή της εικόνας ή η αποκάλυψη στοιχείων του ιδιωτικού βίου του απεικονιζομένου γίνεται από πρόσωπο που άμεσα συνδέεται με τη λειτουργία του τύπου, γίνεται δε κατ' αυτήν τη λειτουργία, η οποία, κατά το Σύνταγμα (άρθ. 14 παρ. 1 και 2) είναι ελεύθερη, εφόσον ο απεικονιζόμενος δεν αποτελεί πρόσωπο που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο, το παράνομο της προσβολής της προσωπικότητάς του με την αποτύπωση ή έκθεση της εικόνας και τη δημοσιοποίηση στοιχείων του ιδιωτικού βίου του αίρεται με την ρητή ή σιωπηρή οικεία συναίνεση ή έγκρισή του ή εφόσον συντρέχουν λόγοι που θεμελιώνονται στην ανάγκη προστασίας δικαιολογημένου συμφέροντος».
- 530** Η απόφαση ΑΠ 1422/2021 δέχθηκε ότι «το αρχείο μιας εφημερίδας αποτελεί σύνολο δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα διαρθρωμένο με γνώμονα συγκεκριμένα κριτήρια, που είναι ο τίτλος της εφημερίδας, η ημερομηνία κυκλοφορίας και ο αριθμός του συγκεκριμένου φύλλου, τα οποία επιτρέπουν την πρόσβαση στα προσωπικά δεδομένα που έχουν δημοσιευθεί. [...] Επομένως, στις περιπτώσεις χρήσεως δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από δημοσιογράφους [...] καθίσταται αναγκαία η εναρμόνιση των συγκρουόμενων ως άνω θεμελιωδών δικαιωμάτων. Προς τον σκοπό αυτό λαμβάνεται υπόψη η αρχή της αναλογικότητας, κατά την οποία η επαχθής πράξη, (δημοσιοποίηση των ευαίσθητων δεδομένων), πρέπει σε κάθε περίπτωση να είναι : α) πρόσφορη για την επίτευξη του σκοπού που επιδιώκεται με αυτήν, β) αναγκαία για την επίτευξη του εν λόγω σκοπού υπό την έννοια ότι αυτό το αποτέλεσμα δεν μπορεί να επιτευχθεί με ένα ανώδυνο ή έστω ηπιότερο μέσο και γ) η προσβολή που προκαλείται πρέπει να είναι ποιοτικά και ποσοτικά κατώτερη ή έστω ανάλογη προς το επιδιωκόμενο όφελος, ποτέ όμως βαρύτερη από αυτήν. [ΑΠ 10/2011 (Ποιν.), ΑΠ 1567/2010 (Ποιν.)]».
- 531** Αλλά το ΕΔΔΑ, στην απόφαση *Times Newspaper LTD κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (3002/03, 23676/03) 10.03.2009 (σκ. 27) τόνισε ότι η διατήρηση αρχείων της προσφεύγουσας εφημερίδας στο διαδίκτυο είναι μία κρίσιμη πτυχή του ρόλου του για τη διακίνηση πληροφοριών και συνεπώς «τα εν λόγω αρχεία εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής της προστασίας που παρέχεται από το άρθρο 10» της ΕΣΔΑ.

1. Ειδικότερα, τα δικαιώματα των δημοσιογράφων στη διαδήλωση

Το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχεται παγίως ότι τα ΜΜΕ έχουν κομβικό ρόλο στην 532 πληροφόρηση σχετικά με την αντιμετώπιση των διαδηλώσεων και η παρουσία τους αποτελεί εγγύηση ότι θα αποκαλυφθούν τυχόν ευθύνες των αστυνομικών αρχών για τη συμπεριφορά τους έναντι των διαδηλωτών και του κοινού γενικά (*Pentikäinen κατά Φινλανδίας* (11882/10) 20.10.2015 [GC], παρ. 89). Όταν σε μία διαδήλωση ξεσπά βία και οι αρχές λαμβάνουν μέτρα καταστολής, ο δημοσιογράφος αποκτά ρόλο δημόσιου φύλακα (public watchdog) (*Barthold v. Germany*, 25 March 1985, Series A παρ. 90).

Η συλλογή πληροφοριών είναι καθοριστική για τους δημοσιογράφους και εντάσσεται 533 στο προστατευτικό πεδίο της ελευθερίας του Τύπου (ΕΔΔΑ, *Társaság a Szabadságjogokért κατά Ουγγαρίας*, 14.4.2009, παρ. 27. *Guseva κατά Βουλγαρίας*, 17.2.2015, παρ. 37). Τα κράτη υποχρεούνται να μην παρεμποδίζουν τη ροή των πληροφοριών, οι οποίες αναζητούνται από δημοσιογράφους ή ενδιαφερόμενους πολίτες. Η προσπάθεια των εθνικών αρχών να απομακρύνουν δημοσιογράφους π.χ. κατά τη διάρκεια αναταραχών στο Κοινοβούλιο παραβιάζει την ελευθερία του λόγου (και του τύπου) και δεν αρκεί η επίκληση της ανάγκης προστασίας της ασφάλειάς τους (*Selmani et al. κατά Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας*, 09.02.2017, παρ. 75). Την ελευθερία της έκφρασης προσβάλλει και η απαγόρευση σε δημοσιογράφο να έχει πρόσβαση στο χώρο των συγκεντρώσεων διαμαρτυρίας για το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ του Νταβός (*Gsell κατά Ελβετίας*, 8.10.2009, παρ. 61-62).

Σε περίπτωση σύλληψης δημοσιογράφου για διοικητικής φύσης παράβαση στη 534 διάρκεια μιας διαδήλωσης, η διοίκηση φέρει το βάρος απόδειξης ότι αυτή ήταν κατά εύλογη εκτίμηση αναγκαία. Γενικά, τα αστυνομικά μέτρα που εμποδίζουν τους δημοσιογράφους να κάνουν τη δουλειά τους εξετάζονται με αυστηρότητα από το ΕΔΔΑ. Το γεγονός ότι η διαδήλωση μπορεί να είναι παράνομη δεν δικαιολογεί την απομάκρυνσή τους υπό το πρόσχημα της προστασίας τους (βλ. *Butkevich v. Russia* (5865/07) 13.02.2018, παρ. 131-133)

Εξάλλου, οι δημοσιογράφοι προστατεύονται από την αστυνομική δέσμευση και τον 535 έλεγχο του εξοπλισμού που χρησιμοποιούν από μία σειρά διατάξεων, διεθνών, ευρωπαϊκών και εθνικών, που κατοχυρώνουν πέρα από την ελευθερία του Τύπου και άλλα δικαιώματα (π.χ. ιδιωτική ζωή, προσωπικά δεδομένα, ιδιοκτησία). Ενδεικτικά, στις ΗΠΑ έχει κριθεί με ομόφωνη απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου, *Riley v. California*, 573 U.S. 373 (2014), ότι τα κινητά τηλέφωνα και ιδίως αυτά προηγμένης τεχνολογίας (smartphones) δεν μπορεί να ελεγχθούν κατά το περιεχόμενό τους από την αστυνομία χωρίς δικαστικό ένταλμα. Η προστασία αυτή επεκτάθηκε στη συνέχεια και στην πρό-

σβαση του ιστορικού των τόπων που έχει επισκεφθεί κάποιος, όπως καταγράφονται στο κινητό, (*Carpenter v. United States*, No. 16–402, 585 U.S. _ (2018) (πλειοψηφία 5–4). Βλ. Τασόπουλος/Γεωργίου, 2021 Syntagmawatch, Ο κορωνοϊός, η αστυνόμευση των διαδηλώσεων και οι δημοσιογράφοι, διαθέσιμο στο [link](#)).

- 536** Η απόφαση ΑΠΔΠΧ 41/2017 έκρινε ότι, ενόψει της αυξημένης προστασίας του απορρήτου των επικοινωνιών, θέματα «δημοσίου ενδιαφέροντος» τα οποία θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν τη δημοσιογραφική αξιοποίηση πληροφοριών που αποκτήθηκαν κατά παράβαση του άρθρου 19 παρ. 1 Συντάγματος, είναι γεγονότα που συναρτώνται ουσιαστικά με το δημόσιο συμφέρον, όπως εκείνα λ.χ. που συνδέονται με εγκληματική ή παράνομη συμπεριφορά του υποκειμένου των δεδομένων (βλ. ΕφΑθ 9099/2005, ΔιΜΕΕ, 4/2005, σελ. 563). «Μάλιστα, στην περίπτωση αυτήν, δεν αρκεί η απλή πιθανολόγηση γεγονότων, αλλά η ύπαρξη τέτοιων συμπεριφορών του υποκειμένου των δεδομένων πρέπει να προκύπτει, πέραν πάσης αμφιβολίας, από το περιεχόμενο των επίμαχων πληροφοριών (βλ. ΣτΕ 3425/2014, σκ. 6, και ΣτΕ 4150/2015, σκ. 7)». Η απαίτηση αυτή ίσως διατυπώνεται με τρόπο πιο απόλυτο από ό,τι δικαιολογείται.
- 537** Η απόφαση ΑΠΔΠΧ 63/2010 δέχθηκε ότι: «*Η Αρχή δεν εφαρμόζει την προαναφερθείσα διάταξη του άρθρου 7 παρ. 2 περ. ζ' του ν. 2472/1997, στο μέτρο που αυτή απαιτεί προηγούμενη άδεια της Αρχής για την επεξεργασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων κατά την άσκηση του δημοσιογραφικού επαγγέλματος. Και τούτο διότι η από τη διάταξη αυτή απαιτούμενη άδεια της Αρχής συνιστά μέτρο προληπτικού ελέγχου του Τύπου και ως τέτοιο απαγορεύεται, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 14 παρ. 2 Σ. (έτσι ρητά και οι αποφάσεις της Αρχής με αριθ. 26/2007 σκ. 11 και με αριθ. 17/2008 σκ. 18). Κατά τα λοιπά, όμως, η διάταξη του άρθρου 7 παρ. 2 περ. ζ' του ν. 2472/1997 είναι εφαρμοστέα, δεδομένου ότι θέτει ουσιαστικά κριτήρια για την άσκηση του δημοσιογραφικού λειτουργήματος και τη νομιμότητα της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων για δημοσιογραφικούς σκοπούς».*
- 538** Η απόφαση ΑΠΔΠΧ 43/2007 δέχθηκε ότι: «*Όσον αφορά τον τρόπο συλλογής των στοιχείων που δημοσιοποιήθηκαν, η Αρχή έχει ήδη κρίνει (βλ. με προηγούμενες αποφάσεις της με αριθ. 24/25, 26/2005) ότι ανεξάρτητα από τον τρόπο συλλογής των στοιχείων που δημοσιοποιούνται, ακόμα και αν αυτός είναι παράνομος, ζήτημα μόνο αποτελεί, όπως προαναφέρθηκε, εάν είναι νόμιμη (ή μη) η δημοσιοποίηση, επειδή υπερέχει (ή όχι) στην κρινόμενη περίπτωση το δικαίωμα του κοινού στην πληροφόρηση. Στη συγκεκριμένη δε περίπτωση και για τους λόγους που αναπτύχθηκαν υπερέχει το δικαίωμα του κοινού στην πληροφόρηση των επίμαχων στοιχείων περιουσιακής κατάστασης, και κατά συνέπεια η δημοσιοποίηση των εν λόγω στοιχείων είναι νόμιμη».*

2. Το δημοσιογραφικό απόρρητο

Το δημοσιογραφικό απόρρητο καλύπτει την άρνηση αποκάλυψης των πηγών πληροφόρησης του δημοσιογράφου, ανεξάρτητα από τη νομιμότητά τους, καθώς και την προστασία από έρευνα και κατάσχεση στοιχείων που οδηγούν στο ίδιο αποτέλεσμα. (Βλ. αναλυτικά Καργόπουλος, 2008, σελ. 158. Τσεβάς, 2010, σελ. 217, 222). Προφανώς, σε μια ευνομούμενη πολιτεία δεν επιτρέπεται η παρακολούθηση των επικοινωνιών (π.χ. του κινητού τηλεφώνου) δημοσιογράφων με αντικειμενικό σκοπό να πληροφορηθούν οι κρατικές υπηρεσίες τις πηγές του. Με τον τρόπο αυτό ο δημοσιογράφος γίνεται το όχημα, το μέσο, για να αντλήσει όσες πληροφορίες είναι δυνατόν μια κρατική υπηρεσία εθνικής ασφάλειας. Αποτέλεσμα είναι ότι θίγονται άμεσα ιδίως οι ρεπόρτερ της ερευνητικής δημοσιογραφίας και κατ' επέκταση το δημόσιο συμφέρον, εφόσον προσβάλλεται ευθέως ο ελεγκτικός και εγγυητικός ρόλος της ελευθερίας του Τύπου, επειδή η εμπιστοσύνη που έχουν οι πληροφοριοδότες για τη μυστικότητα των πηγών είναι όρος της αποκάλυψης των πληροφοριών προς τον δημοσιογράφο, για ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος.

Το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει αρχικά στην απόφαση *Goodwin κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (28957/95) 27.03.1996 (παρ. 39) και δέχεται παγίως ότι: «*Η προστασία των δημοσιογραφικών πηγών αποτελεί μία από τις βασικές προϋποθέσεις της ελευθερίας του Τύπου και αποτυπώνεται στους νόμους και τους κώδικες δεοντολογίας σε ένα αριθμό κρατών μελών και σε αρκετά διεθνή κείμενα για την δημοσιογραφική ελευθερία. [...] Χωρίς τέτοια προστασία οι πηγές μπορεί να απεύφηναν να συνδράμουν τους δημοσιογράφους στην ενημέρωση του κοινού για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, με αποτέλεσμα ο ρόλος του τύπου ως ζωτικός δημόσιος θεματοφύλακας να υπονομεύεται και η ικανότητα του τύπου να παρέχει ακριβή και αξιόπιστη πληροφόρηση. Λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της προστασίας των δημοσιογραφικών πηγών για την ελευθερία του Τύπου σε μία δημοκρατική κοινωνία και το εν δυνάμει αποτέλεσμα να παγώσει η ελευθερία του Τύπου αν διαταχθεί η αποκάλυψη των δημοσιογραφικών πηγών, το μέτρο αυτό είναι συμβατό μόνο αν δικαιολογείται από ένα υπέρτερο δημόσιο συμφέρον» (Τασόπουλος, 2022, σελ. 340, 355).*

XXXIII. Η ΣΑΤΙΡΑ: ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ

Η σάτιρα προστατεύεται ως μορφή πολιτικού λόγου με την ευρύτερη έννοια του πολιτικού που καλύπτει, πέρα από τους κυβερνώντες, τους «μνηστήρες» της πολιτικής εξουσίας, αλλά και τους ισχυρούς φορείς της οικονομίας και της αγοράς. Η εξουσία στις διάφορες μορφές και εκδηλώσεις της, ως περιεχόμενο του πολιτικού λόγου, είναι ο κύριος αλλά όχι ο αποκλειστικός στόχος της σάτιρας. Δεν αποκλείεται να στρέφεται και να καυτηριάζει κοινωνικοπολιτικά θέματα που λ.χ. έχουν λιγότερο ή περισσότερο

στενή σχέση με την εξουσία. Η πιο διάσημη απόφαση των ΗΠΑ για το θέμα αυτό, η *Hustler Magazine Inc. v. Falwell*, 485 US 46 (1998) (Τσακυράκης, 2021, σελ. 186) αφορούσε αποζημίωση για ηθική βλάβη εξαιτίας προσβλητικής γελοιογραφίας σε βάρος ενός τηλεοπτικού ευαγγελιστή ιεροκήρυκα (televangelist). Το ΑΔ έκρινε ότι η παρωδία, η γελοιογραφία, η καρικατούρα προστατεύονται έστω και αν προσβάλλουν τα συναισθήματα ή ξεπερνούν τα όρια της ευπρέπειας, αφού αυτή η υπερβολή, η διαστρέβλωση, το δηκτικό και καυστικό πνεύμα προκαλεί το γέλιο ή πυροδοτεί τον πολιτικό διάλογο. Διαφορετική ήταν η στάση του Ομοσπ. Συντ. Δικαστ. της Γερμανίας στην απόφαση BVerfGE 75, 369 (1987) που αφορούσε τον Βαυαρό πολιτικό F. J. Strauß, εξ αιτίας όμως μιας ερμηνείας της αξίας του ανθρώπου που δεν ανταποκρίνεται στα δεδομένα του ελληνικού δικαίου για το οποίο η αξία του ανθρώπου έχει την έννοια του αυτοκαθορισμού του προσώπου και άρα της έμφασης στην ατομική ελευθερία (Tassopoulos, 2019, σελ. 363).

- 542** Τρία είναι τα στοιχεία που διακρίνουν σε αδρές γραμμές τη συνταγματική προστασία της σάτιρας ως πολιτικού λόγου: α) η αναγωγή της στην *ισότητα*, β) το *γέλιο* ως μέσο, εργαλείο, για να επιτύχει τον «βέβηλο» και ανατρεπτικό σκοπό της, και γ) τα κοινωνικά της *όρια* απέναντι στην προσβολή ευάλωτων προσώπων, ώστε να μην εκπίπτει σε εκούσια προσβολή με τη μορφή κοροϊδευτικού εκφοβισμού που ξεπερνά τα ανεκτά όρια και γίνεται απειλητικός (bullying). Από τις πλευρές αυτές της σάτιρας πρέπει να διακρίνουμε τη δυσφήμιση, συκοφαντική ή απλή, στο μέτρο που συνιστά αποτυχημένη προσπάθεια σάτιρας, επειδή η σάτιρα δεν εκλαμβάνεται κανονικά ως πραγματικότητα και δεν συγχέεται με αυτή, έστω κι αν αφορμάται από πραγματικά γεγονότα πολιτικού ή ευρύτερα δημοσίου ενδιαφέροντος. Για τη θέση όμως της σάτιρας ως προστατευόμενης πολιτικής έκφρασης είναι αδιάφορο αν έχει θετική ή αρνητική πολιτική συμβολή· ισχύει για αυτήν η *αρχή της ουδετερότητας* ως προς το πολιτικό της μήνυμα και περιεχόμενο (Μαρκόπουλος, 2017, σελ. 341).
- 543** Η *ισότητα* είναι ένας από τους δύο πυλώνες της ελευθερίας της σάτιρας. Το πλέγμα των ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών που συγκροτούν την ανισότητα των κυβερνώντων έναντι των κυβερνωμένων, ώστε οι φορείς της εξουσίας να είναι σε θέση υπεροχής, περιλαμβάνει την αυθεντία, τη βαρύτητα περισπούδαστων λόγων, την αίγλη, το απρόσιτο ύφος, την τελετουργία, τη μανιέρα των ανθρώπων που έχουν υπερβολικά μεγάλη ιδέα για τον εαυτό τους. Το πλέγμα αυτό η σάτιρα το υπονομεύει, το θρυμματίζει, το χλευάζει, κάνει ό,τι είναι δυνατό να το απομαγεύσει, να το απομυθοποιήσει, να το φέρει σε πιο «ανθρώπινα» μέτρα. Διακωμωδεί την υποκρισία, χλευάζει τον στόμφο,

γελοιοποιεί τη σοβαροφάνεια κ.λπ. Με τον τρόπο αυτό προσγειώνει την εξουσία και γειώνει τους φορείς της.

Το γέλιο είναι ο άλλος πυλώνας ελευθερίας της σάτιρας. Το γέλιο δίνει στη σάτιρα την 544 ιδιαίτερη θέση της στη νεωτερικότητα, επειδή εμφανίζεται ως αντίδοτο του διαφωτισμού στον θρησκευτικό φανατισμό. Η σάτιρα, ακόμη κι όταν είναι πολύ εμπασθής ή σαρκαστική, δεν εξωθεί το θυμικό προς τη βία, αλλά διασκεδάζει και ψυχαγωγεί με το γέλιο, είτε πρόκειται για λεπτό και καλλιεργημένο χιούμορ ή για χοντρό καλαμπούρι. Ως αντίδοτο στον πολιτικό και θρησκευτικό φανατισμό και ως εξισωτικό όπλο των κυβερνωμένων, η σάτιρα οργίζει και ενοχλεί του κυβερνώντες. Η προστασία της σάτιρας είναι πολύ σοβαρό κριτήριο υγείας μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας (βλ. για τη νεότερη ιστορία της σάτιρας, Carroll, 2021, σελ. 20, 52).

Θεμελιώδης για την προστασία της σάτιρας στο πλαίσιο της ελευθερίας της έκφρα- 545 σης είναι η ΣτΕ 1734/2017 (σκ. 7): «*Η σάτιρα είναι μια μορφή καλλιτεχνικής έκφρασης και πολιτικού και κοινωνικού σχολιασμού και κριτικής, η οποία, μέσω των εγγενών χαρακτηριστικών της, δηλαδή, της υπερβολής και της παραμόρφωσης της πραγματικότητας επιδιώκει να προκαλέσει και να αναστατώσει* (βλ. αποφάσεις ΕΔΔΑ *Vereinigung Bildender Künstler κατά Αυστρίας*, no 68354/01, σκ. 33, *Alves da Silva κατά Πορτογαλίας*, no. 41665/07, σκ. 27, *Εον κατά Γαλλίας*, no. 26118/10, σκ. 60), *δεν βασίζεται στη λογική ούτε σκοπεύει να είναι αντικειμενική, αλλά δηκτική και μονόπλευρη* (πρβλ. και Ανώτατο Δικαστήριο ΗΠΑ *Hustler Magazine, Inc. v. Falwell*, 485 US 46, 1988). *Για το λόγο αυτό, και ενόψει του ότι η σάτιρα αποτελεί μέσο έκφρασης που διαδραματίζει ένα πολύ σημαντικό ρόλο στην ελεύθερη και ανοικτή συζήτηση επί θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος, χωρίς την οποία δεν νοείται δημοκρατική κοινωνία* (βλ. ΕΔΔΑ *EON* σκ. 61, *Alves da Silva* σκ. 29), *κάθε επέμβαση στο δικαίωμα ενός καλλιτέχνη ή μιας ραδιοτηλεοπτικής εκπομπής να χρησιμοποιεί αυτό το μέσο έκφρασης πρέπει να εξετάζεται με ιδιαίτερη προσοχή* (ΕΔΔΑ *Vereinigung Bildener Künstler* σκ. 33, *Εον* σκ. 60, *Alves da Silva* σκ. 27) *και με εκτίμηση του συνόλου του περιεχομένου της, και όχι αποσπασματικά, διότι μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την αποθάρρυνση της χρήσης της σάτιρας ως μέσου κριτικής και σχολιασμού της πολιτικής και κοινωνικοοικονομικής επικαιρότητας* (βλ. ΕΔΔΑ *EON* σκ. 61, *Alves da Silva* σκ. 29). 8. *Επειδή, [...] η κρίση του ΕΣΡ ότι δια της προβολής της εν λόγω εκπομπής επήλθε "ταύτιση" του δημοκρατικά εκλεγμένου πρωθυπουργού "με τον παρανόμως καταλαβόντα την εξουσία δικτάτορα", η οποία "ενέχει έλλειψη οφειλομένου σεβασμού σε θεσμό του δημοκρατικού πολιτεύματος και στην κυρίαρχη γνώμη του ελληνικού λαού" [...] είναι μη νομίμως και επαρκώς αιτιολογημένη. Και τούτο, διότι το ΕΣΡ, παρόλο που αξιολόγησε ως σατιρική*

την επίμαχη εκπομπή, κατέληξε απευθείας στην διαπίστωση της παραβίασης του 2 παρ. 3 του Κανονισμού 2/1991 του ΕΣΡ, χωρίς να αιτιολογήσει ειδικώς αν το σατιρικό εκφραστικό μέσο που επέλεξε ο παρουσιαστής της εκπομπής για τον σχολιασμό της πολιτικής επικαιρότητας, στο πλαίσιο της κατοχυρωμένης από το άρθρο 14 παρ. 1 του Συντάγματος και 10 της ΕΣΔΑ ελευθερίας της έκφρασης, ήταν πρόσφορο και ικανό να μεταδώσει στον μέσο, εμφρόνως σκεπτόμενο, τηλεθεατή (πρβλ. για το κριτήριο αυτό τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ *Nikowitz and Verlagsgruppe News* κατά Αυστρίας, no 5266/03, παρ. 25 και *Sousa Goucha* κατά Πορτογαλίας, no 70434/12, σκ. 50) έμπρακτη αμφισβήτηση και απαξίωση θεσμών του δημοκρατικού πολιτεύματος».

- 546** Η απόφαση ΣτΕ 334/2017 (σκ. 14) έκρινε ότι: «με τα συγκεκριμένα μηνύματα, τα οποία είναι σύντομης διάρκειας, δραματοποιημένα και μεταδόθηκαν σε ώρες που συνήθως εκφωνούνται δελτία ειδήσεων, δίνεται η εντύπωση ότι τα μεταδιδόμενα («ληστεία», «κλοπή» δημοσίου χρήματος από εργολάβο με την ανοχή της κυβέρνησης, «ρεμούλα»: δηλαδή, απάτη εις βάρος του Δημοσίου), τα οποία ανάγονται σε ζήτημα που ενδιαφέρει το ευρύ κοινό, συνιστούν είδηση, δηλαδή γεγονότα απόλυτα εξακριβωμένα που δεν επιδέχονται αμφισβήτηση». Με τα δεδομένα αυτά έλαβε χώρα προσβολή της προσωπικότητας και της υπόληψης του συγκεκριμένου Υπουργού με ενέργειες που υπερβαίνουν το όριο ανοχής που αναγνωρίζεται στην δια των οπτικοακουστικών μέσων κριτική δημοσίων προσώπων. Επίσης, η απόφαση ΣτΕ 335/2017 (σκ. 6) που αφορούσε την εκπομπή γνωστού κωμικού τόνισε ότι (σκ. 8) «το ότι πρόκειται περί σατυρικής εκπομπής δεν σημαίνει ότι μπορεί να είναι ασύδοτη. Η σάτιρα δεν είναι συνώνυμη της ακατάσχετης χυδαιολογίας».
- 547** Η απόφαση ΑΠ 1865/2014 δέχθηκε ότι «πρόθεση του εναγομένου δεν ήταν να προκαλέσει φόβο και ταραχή στον ενάγοντα, αλλά να πραγματοποιήσει σάτιρα και να διασκεδάσει το κοινό, αφού η συνομιλία έγινε στα πλαίσια της μουσικής παράστασης. [...] Προέβλεπε όμως αυτός ότι, ενόψει του προχωρημένου της ώρας που έγινε το τηλεφώνημα, των φράσεων που θα χρησιμοποιούσε και της παλαιότερης επαγγελματικής ιδιότητας του ενάγοντος, είναι δυνατό να περιέλθει ο τελευταίος σε φόβο και ανησυχία ενδεχόμενο το οποίο αποδέχθηκε».
- 548** Η απόφαση Πολ.Πρωτ. Αθηνών 7803/2008 δέχθηκε ότι: «Ως σάτιρα θεωρείται η σκωπτική αναφορά σε υπαρκτά γνωρίσματα, ελαττώματα ή αναγνωρίσιμες ιδιότητες ορισμένου προσώπου προς τέρψη, αλλά και διαπαιδαγώγηση του κοινού. Το επιχείρημα αυτό ισχύει πρωτίστως όταν πρόκειται για παράθεση γεγονότων, έστω και με δυσμενείς χαρακτηρισμούς ή χρήση παραποιημένων εικόνων, σε σκωπτική στήλη εφημερίδας ή σε σατιρική ραδιοτηλεοπτική εκπομπή. Όριο της σάτιρας αποτελεί το κριτήριο του

αναγκαίου μέτρου. Γίνεται έτσι δεκτό ότι υπερακοντίζεται ο σκοπός διακωμώδησης και υφίσταται σκοπός εξύβρισης όταν υπάρχει αναφορά, με λόγο ή με εικόνα, σε ανύπαρκτες ιδιότητες δημιουργώντας ψευδή εντύπωση για το πρόσωπο του θιγέντος ή όταν ο σχολιασμός επιχειρείται κατά τρόπο που δημιουργεί συναισθήματα αντιπάθειας και αποστροφής. Πάντως ειδικός σκοπός εξύβρισης δεν νοείται γενικά και άνευ άλλου τινός με μόνη τη χιουμοριστική και χωρίς υβριστικές λέξεις, φράσεις ή εικόνες δημοσιογραφική και από σκωπτική στήλη μιας εφημερίδας ενημερωτική παράθεση γεγονότων που φέρεται ότι έλαβαν χώρα (βλ. ΑΠ 707/2004 Ποιν/Λογ 2004.810, ΑΠ 1391/2004 Τράπεζα Πληροφοριών ΝΟΜΟΣ, Εφθρ 964/2002 Ποιν/Λογ 2002. 2106, ΕφΑΘ 340/2001 Τράπεζα Πληροφοριών Δ.Σ.Α.)».

Η απόφαση του Πολυμ.Πρωτοδικείου Αθηνών 6549/2007 ορθώς θεώρησε σημαντικό 549 ότι το πρόσωπο που στοχοποίησε η σάτιρα δεν ανήκε στην κατηγορία των προσώπων που ανήκουν στη σύγχρονη επικαιρότητα είτε με την απόλυτη έννοια (π.χ. πολιτικοί, διπλωμάτες, καλλιτέχνες, ηθοποιοί, αθλητές κ.λπ.) είτε υπό σχετική έννοια (π.χ. δράστες σοβαρών εγκληματικών πράξεων), ώστε να θεωρηθεί ότι η δημοσίευση της εικόνας της χωρίς την συναίνεσή της έγινε στα πλαίσια της προστασίας του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας η οποία συμπεριλαμβάνει και την πολιτική σάτιρα.

Την πρωτοχρονιά του 2022 το Twitter αδρανοποίησε προσωρινά (μπλόκαρε) τον λογα- 550 ριασμό γνωστού κωμικού (stand up comedian) μετά από ένα tweet την παραμονή που αφορούσε το κόστος της εορταστικής συναυλίας στην Αθήνα για το νέο έτος. Συγκεκριμένα έγραψε: «κι εγώ μικρός έβαζα άλλους να λένε τα κάλαντα κι εγώ έκανα ταμείο. Νιώθω». Η σάτιρα παρέπεμπε στα παιδιά που λένε μαζί τα κάλαντα και έχουν κοινές εισπράξεις. Δεν αποτελούσε δυσφήμιση γιατί προφανώς δεν αναφερόταν στην κοινοποίηση πραγματικών γεγονότων, αλλά σκοπό έχει να διακωμωδήσει. Είναι όμως ασαφές πώς, ποιος, γιατί και με ποιο τρόπο (αυτεπάγγελτα ή κατόπιν παραπόνων) αδρανοποίησε τον λογαριασμό. Το θέμα της διαφάνειας και της νομικής προστασίας απέναντι στις μεγάλες πλατφόρμες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης όταν προσβάλλουν την ελευθερία της έκφρασης είναι πολύ σπουδαίο στις σύγχρονες δημοκρατίες, αλλά δεν αντιμετωπίζεται εύκολα (βλ. την επόμενη ενότητα).

Η απόφαση του Πλημμελ/ου Αθηνών 5635/2014 αφορούσε την καταδίκη του διαχει- 551 ριστή ιστοσελίδας στο Facebook με τον χιουμοριστικό τίτλο «Γέροντας Παστίσιος» με βάση το ήδη καταργημένο άρθ. 199 ΠΚ για καθύβριση θρησκευάτος (βλασφημία). Το Δικαστήριο έκρινε ότι: «σκοπός του υπήρξε εξ αρχής η μέσω αναρτήσεων στην παραπάνω σελίδα συστηματική, διαρκής και κυρίως άνευ προφανούς αιτίας καθύβριση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού και όχι εκδήλωση του νόμιμου δικαι-

ώματός του σάτιρας και άσκησης κριτικής», εκμεταλλευόμενος «τη μεταθανάτια φήμη του Γέροντος Παϊσίου, του Αγιορείτη Ιερομονάχου» (σ. 5). Η απόφαση δεν εκδικάστηκε επί της ουσίας σε Β΄ βαθμό. Από τη στιγμή όμως που η «αγιοσύνη» ή το πρόσωπο ενός Ιερομονάχου «εργαλειοποιείται», χρησιμοποιείται ως πρωτοσέλιδο εφημερίδας (αποδίδονται δε σε αυτόν συχνά προφητείες, προβλέψεις και χρησμοί για το μέλλον της κοινωνίας, τις διεθνείς σχέσεις της χώρας κ.λπ.), γίνεται σήριαλ, αποκτά πολιτική λειτουργία ή μετατρέπεται σε «σταυροφορία» ιδεολογικού χαρακτήρα (καλώς ή κακώς είναι μία συζήτηση ανεξάρτητη από την προστασία που παρέχει το άρθ. 14 Σ.), τότε από την άποψη της ελευθερίας της έκφρασης, ο δρόμος της σάτιρας ανοίγει και η σάτιρα, δικαιούται να είναι ακώλυτη, όπως κάθε άλλη κριτική (βλ. την απόφαση στο [link](#). Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση, ταξινόμηση και καταγραφή κριτηρίων των σατιρικών υποθέσεων του ΕΕΔΑ, βλ. Godioli, 2020, 22, διαθέσιμο στο [link](#)).

- 552** Βέβαια το ζήτημα της σάτιρας σε σχέση με τη βλασφημία τέθηκε με όρους πολύ πιο θεμελιώδεις στη Γαλλία με τις αιματηρές επιθέσεις στο περιοδικό Charlie Hebdo το 2015, την επικήρυξη του Σ. Ρούσντι το 1989 για το βιβλίο του «Σατανικοί Στίχοι» ή τη δημοσίευση σκίτσων του Μωάμεθ σε δανέζικη εφημερίδα το 2005 που οδήγησε σε επικηρύξεις και απειλές κατά της ζωής από θρησκευτικούς φονταμενταλιστές. Δεν χρειάζεται να υποστηρίξει κάποιος την επικρατούσα στη Γαλλία αντίληψη του κοσμικού κράτους (laïcité), για να δεχθεί ότι η ειρηνική συνύπαρξη των θρησκευτικών κοινοτήτων γίνεται σε καθεστώς σεβασμού της ελευθερίας της έκφρασης, την οποία το κράτος οφείλει να προστατεύει (άρθ. 25 παρ. 1 Σ.). Τα ζητήματα αυτά συνδέονται κυρίως με τη θρησκευτική ελευθερία (άρθ. 13 Σ., 9 ΕΣΔΑ).

Σάτιρα και πνευματική ιδιοκτησία: παρωδία

- 553** Ένα πρακτικά σημαντικό ζήτημα σε σχέση με τη σάτιρα αφορά την «παρωδία», η οποία μιμείται ή παίρνει αποσπάσματα από το έργο που σατιρίζει, αλλά διαφέρει από αυτό. Είναι πάντως σαφές ότι δουλική απομίμηση του έργου δεν καλύπτεται από την εξαίρεση της παρωδίας. Ωστόσο η στάθμιση ανάμεσα στα δικαιώματα του δημιουργού (ηθικό και περιουσιακά) και την ελευθερία της έκφρασης προκειμένου να κριθεί αν σε δεδομένη περίπτωση υπήρξε δίκαιη χρήση και ισορροπία δεν είναι πάντα σαφής (βλ. Συνοδικού, 2016, σελ. 97, 106. Ε. Σταματούδη (επιμ.), Δημοσιογράφοι και εκδότες ΜΜΕ. Ζητήματα πνευματικής ιδιοκτησίας, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2009).
- 554** Ο ν. 4996/2022 (ΦΕΚ Α΄ 218) προβλέπει στο άρθ. 20 ότι μετά το άρθρο 66Ε του ν. 2121/1993 (Α΄ 25), περί της ενίσχυσης της προστασίας των δικαιωμάτων στο διαδίκτυο, προστίθεται άρθ. 66ΣΤ («Ορισμός παρόχου επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής

περιεχομένου και χρήση έργων ή άλλων αντικειμένων προστασίας από παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών διαμοιρασμού περιεχομένου»). Στην παρ. 8 του άρθρου αυτού προβλέπεται ότι: «[...] Οι χρήστες μπορούν να αναφορτώνουν και να καθιστούν διαθέσιμο περιεχόμενο που δημιουργείται από χρήστες σε επιγραμμικές υπηρεσίες ανταλλαγής περιεχομένου για: α) παράθεση αποσπασμάτων, κριτική, σχολιασμό και β) χρήση για γελοιογραφία, παρωδία ή μίμηση». Η παρ. 10 προβλέπει ότι οι πάροχοι επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής/διαμοιρασμού περιεχομένου θέτουν σε εφαρμογή αποτελεσματικό και ταχύ μηχανισμό υποβολής καταγγελιών και επανόρθωσης, που είναι διαθέσιμος στους χρήστες της υπηρεσίας, σε περίπτωση διαφορών σχετικά με την απενεργοποίηση της πρόσβασης ή την αφαίρεση έργων ή άλλων αντικειμένων προστασίας που έχουν αναφορτωθεί από αυτούς. Όταν οι δικαιούχοι ζητούν να έχουν πρόσβαση στα συγκεκριμένα έργα ή άλλα αντικείμενα προστασίας, η πρόσβαση στα οποία έχει απενεργοποιηθεί, ή ζητούν να αφαιρεθούν εκείνα τα έργα ή άλλα αντικείμενα προστασίας, αιτιολογούν δεόντως τα αιτήματά τους. Οι καταγγελίες που υποβάλλονται στον ανωτέρω μηχανισμό διεκπεριώνονται χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση και οι αποφάσεις απενεργοποίησης της πρόσβασης ή αφαίρεσης περιεχομένου που αναφορτώνεται υπόκεινται σε ανθρώπινο έλεγχο.

XXXIV. Η ΤΡΙΓΩΝΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΣΦΑΙΡΑ: ΠΡΟΣΩΠΟ, ΚΛΕΙΔΟΚΡΑΤΟΡΕΣ (GATEKEEPERS), ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

Το δίκαιο της ελευθερίας της έκφρασης του 21^{ου} αιώνα θέτει πολύ διαφορετικά ζητήματα από εκείνα του 20^{ου} όταν η ελευθερία της έκφρασης αναδείχθηκε σε θεμελιώδες δικαίωμα. Τη μεγάλη διαφορά σε σχέση με το παρελθόν την κάνει η ψηφιακή τεχνολογία και η ολοένα διευρυνόμενη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης. Η ενημέρωση, η τηλεργασία, η εξ αποστάσεως εκπαίδευση, το ηλεκτρονικό εμπόριο, η κοινωνική συναναστροφή, η επαφή με τη δημόσια διοίκηση και η εκπλήρωση υποχρεώσεων προς το κράτος, η ψυχαγωγία κ.λπ., γίνονται σε ολοένα αυξανόμενο βαθμό μέσω ηλεκτρονικών υπολογιστών, διαδικτυακά σε ψηφιακό περιβάλλον. Στο περιβάλλον αυτό χρειάζεται να λάβουμε υπόψη δεδομένα που ξεπερνούν τα στενά όρια της εθνικής έννομης τάξης, για να είναι η νομική προσέγγιση στοιχειωδώς αξιόπιστη.

Παραδοσιακά, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης κινείται σε δύο άξονες, 556 καθέτως έναντι του κράτους και οριζοντίως έναντι των ιδιωτών, οι οποίοι προβάλλουν θεμελιώδη δικαιώματα συγκρουόμενα με την ελευθερία του λόγου και την ελευθερία του Τύπου. Σε κάθε υπόθεση ελευθερίας της έκφρασης είναι σημαντικό να έχει κανείς

υπόψη αν κινείται στον οριζόντιο ή τον κάθετο άξονα. Αλλά το νέο δίκαιο της ελευθερίας της έκφρασης, του 21^{ου} αιώνα, αλλάζει διάσταση και εντάσσεται πλέον στο πλαίσιο μιας τριγωνικής σχέσης (Balkin, 2018, 2011).

1. Η τριγωνική σχέση

557 Μπορούσαμε να αναφέρουμε τρεις τουλάχιστον βασικές δικαιотаξιες, δηλαδή κανονιστικές τάξεις που ασκούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, σημαντική επιρροή στο δίκαιο της ελευθερίας της έκφρασης στο πλαίσιο του νομικού πλουραλισμού του 21^{ου} αιώνα. Η *πρώτη* είναι βέβαια η εθνική έννομη τάξη, με το Σύνταγμα, τη νομοθεσία και την ιστορία της. Η *δεύτερη* είναι η Ευρωπαϊκή Ένωση, στην οποία η Ελλάδα έχει εκχωρήσει σημαντικές κυριαρχικές αρμοδιότητες. Η *τρίτη* δεν έχει κρατική υπόσταση αλλά προκύπτει από την αυτορρύθμιση τεχνολογικών κολοσσών, όπως οι μεγάλες πλατφόρμες που παρέχουν υπηρεσίες στο διαδίκτυο, όπως π.χ. η Google, το Facebook, το Tweeter κ.λπ., οι οποίες ελέγχουν ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο σε αυτό που το Σύνταγμα αποκαλεί «Κοινωνία της Πληροφορίας» (άρθ. 5^Α παρ. 2), συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας στα πλαίσια της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1). Μία πρόσθετη τέταρτη παράμετρος είναι κάπως πιο έμμεση, αλλά όχι λιγότερο σημαντική και συνδέεται με την επιρροή που ασκεί το δίκαιο μεγάλων χωρών μεταξύ των οποίων κεντρική θέση έχουν οι ΗΠΑ (αφορά η Κίνα την ελευθερία του λόγου;), καθόσον πολλές μεγάλες εταιρείες στον χώρο του διαδικτύου είναι αμερικανικές. Το δίκαιο των ΗΠΑ επιδρά αντανάκλαστικά στις ευρωπαϊκές έννομες τάξεις, λόγω της στενής σχέσης της Ευρώπης με την Αμερική. Οι ΗΠΑ μέσα από το συγκριτικό δίκαιο προσφέρουν εμπειρία και πρότυπα στην Ευρώπη σε ό,τι αφορά τη ρύθμιση και την αντιμετώπιση των τεχνολογικών κολοσσών (Google, Twitter, Facebook, Amazon κ.λπ.). Αλλά και η Ευρώπη με τη σειρά της συμμετέχει στο διεθνές ρυθμιστικό γίγνεσθαι με τρόπο ανταγωνιστικό και πρωτότυπο ιδίως μέσω του λεγόμενου «Brussels effect», δηλαδή μέσα από τον πρωτοποριακό ρόλο της ΕΕ στην προστασία των προσωπικών δεδομένων και στη θεσμοθέτηση ρυθμίσεων και κανόνων.

558 Στο πλαίσιο που προαναφέρθηκε, το συνταγματικό δίκαιο, μέσω του δικαίου της ελευθερίας της έκφρασης και της προστασίας της προσωπικότητας, ιδίως δε του πληροφοριακού αυτοκαθορισμού και του δικαίου των προσωπικών δεδομένων, αποκτά εκ νέου «ολιστικό» χαρακτήρα. Πηγαίνει πέρα από τις επιμέρους πτυχές των εννόμων σχέσεων και αναζητεί τις επιπτώσεις που επιφέρει η ψηφιακή εποχή, με τα τεχνολογικά και οικονομικά της χαρακτηριστικά, στο *εξουσιαστικό φαινόμενο*. Η

σημαντικότερη αλλαγή που εντοπίζεται αφορά την υπέρβαση των δύο μέχρι σήμερα διαστάσεων—σχέσεων που κυριαρχούσαν στην ελευθερία της έκφρασης: Της κάθετης (κράτος—πολίτης) και της οριζόντιας (πολίτες—ιδιώτες μεταξύ τους) με τη μετατροπή της σχέσης σε τριμερή εξ αιτίας της εμπλοκής των μεγάλων εταιρειών παροχής ψηφιακών υπηρεσιών (gatekeepers) δίπλα στους παραδοσιακούς παίκτες, το άτομο, και το κράτος. Συνεπώς έχει σημασία η συγκεκριμένη διάρθρωση και αρχιτεκτονική της εξουσίας για την ελευθερία της έκφρασης, ιδίως για τον τρόπο με τον οποίο ρυθμίζει, διαμορφώνει και εντέλει προκαθορίζει τις συγκεκριμένες επιλογές ορθολογικών δρώντων υποκειμένων, ατόμων και φορέων, δημόσιων ή ιδιωτικών.

Ένα χρήσιμο πρώτο βήμα για την ανάλυση είναι να καταγράψουμε τη συνύπαρξη 559 διαφορετικών μορφών νομικής ρύθμισης. Μπορούμε να διακρίνουμε τουλάχιστον τέσσερις που ισχύουν ήδη και να μιλήσουμε για μία πέμπτη. Η 1^η είναι η κλασική νομική κρατική ρύθμιση. Η 2^η είναι η *υπερεθνική* ρύθμιση του Ευρωπαϊκού (Ενωσιακού) δικαίου. Η 3^η είναι η *αυτορρύθμιση*, ιδίως μεγάλων τεχνολογικών κολοσσών όπως το Facebook ή το Twitter. Η 4^η είναι η «*συρρύθμιση*», δηλαδή η σύμπραξη (συνεργασία) ιδιωτικών με δημόσιους φορείς, κρατικούς ή υπερεθνικούς. Η Πράξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (*Κανονισμός ΕΕ 2022/2065 της 19.10.2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της Οδηγίας 2000/31/ΕΚ*) (ΠΨΥ) αναφέρει ρητά και εκτενώς τη συρρύθμιση. Η 5^η κατηγορία αφορά *διεθνείς συμβάσεις* («διακρατικές» συμφωνίες, στις οποίες κατά κανόνα συμβαλλόμενο μέρος είναι η ΕΕ, όπως αυτές με τις ΗΠΑ για τα προσωπικά δεδομένα). Δεν φαίνεται όμως να έχουν ωριμάσει οι συνθήκες στον τομέα της κατανομής των εξουσιών μεταξύ των εμπλεκόμενων παραγόντων με βάση τα ισχύοντα τεχνολογικά δεδομένα για την κατάρτιση τέτοιων διεθνών συμβάσεων.

Αντίστοιχα, η κρίσιμη συνταγματική αρχιτεκτονική αφορά παραμέτρους έξω από 560 το παραδοσιακό πεδίο του Συντάγματος στο μέτρο που υπερβαίνουν τη σχέση συνταγματικού και ευρωπαϊκού δικαίου και εκτείνονται στη σχέση του κρατικού και υπερεθνικού δικαίου με την αυτορρυθμιζόμενη κανονιστική τάξη των τεχνολογικών κολοσσών. Όλα αυτά ενδιαφέρουν τελικά και κρίνονται υπό το φως της ελευθερίας της έκφρασης και των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων του απλού πολίτη, ενόψει της νομικής θέσης που του επιφυλάσσουν.

Σε αναζήτηση μιας νομικής βάσης που περιλαμβάνει την εγγύτερη ρύθμιση της 561 ελευθερίας της έκφρασης στο επίπεδο του διεθνούς δικαίου, αυτή βρίσκεται στο άρθρ. 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, του 1996, που ισχύει από το 1976 και κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον ν. 2462/1997 (ΦΕΚ Α' 25).

Πρόκειται για διεθνή συνθήκη σε επίπεδο ΟΗΕ (όχι περιφερειακής κλίμακας όπως η ΕΣΔΑ) και προσφέρεται ως βάση για τη διαμόρφωση κριτηρίων σε παγκόσμιο επίπεδο αναφορικά με τη ρύθμιση της ελευθερίας του λόγου από τις πλατφόρμες επικοινωνίας. Η παρ. 3, όπως ερμηνεύεται, θέτει τρία κριτήρια για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης: α) να προβλέπεται με σαφήνεια από το νόμο, β) να εξυπηρετεί θεμιτό δημόσιο σκοπό και γ) να μην υπάρχουν λιγότερο περιοριστικά μέτρα. Πρόκειται στην ουσία για το γνώριμο και από την ΕΣΔΑ σχήμα της αρχής της αναλογικότητας (νόμιμο, πρόσφορο, αναγκαίο) (βλ. Aswad, 2018, σελ. 35, 68, διαθέσιμο στο [link](#)).

- 562 Σε ό,τι αφορά τη σχέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τους μεγάλους παρόχους διαδικτυακών υπηρεσιών, που λειτουργούν ως κλειδοκράτορες, ο J. Balkin (2018, σελ. 2029) έθεσε (κάπως ωμά) το πρόβλημα με τους ακόλουθους όρους, σχολιάζοντας τη νομολογία του ΔΕΕ σε σχέση με το δικαίωμα στη λήθη στην υπόθεση C-131/12, *Google Spain SL, Google Inc. κατά Agencia Española de Protección de Datos* (AEPD): «Το ΔΕΕ επέλεξε αυτή τη λύση επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη μέλη δεν έχουν την τεχνική ικανότητα να παρακολουθούν από μόνα τους το διαδίκτυο και να προστατεύουν το δικαίωμα στη λήθη. Ο αριθμός των καταγγελιών είναι πιθανόν να είναι πολύ μεγάλος και η επεξεργασία αυτών των καταγγελιών θα απαιτούσε τη δημιουργία μιας σημαντικής νέας γραφειοκρατίας σε κάθε κράτος μέλος. Προκειμένου να προστατεύονται τα δικαιώματα εκείνα που το ΔΕΕ υποστηρίζει ότι πρέπει να υπάρχουν στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού δικαίου, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ουσιαστικά αναθέσει σε μια ιδιωτική εταιρεία να λειτουργεί ως γραφειοκρατία της. Αυτή η αναπλήρωση μέσω υποδομών ιδιωτικών εταιρειών είναι το αποκορύφωμα της λογικής της ρύθμισης της έκφρασης από τη νέα σχολή». Το ζήτημα που τίθεται αφορά την αλληλεπίδραση των ανωτέρω φορέων, λαμβάνοντας υπόψη τα νομικά μέσα δράσης τους.

2. Οι προκλήσεις της ρυθμιστικής παρέμβασης στην τριγωνική ψηφιακή σχέση: Ο χρήστης–πολίτης και τα δικαιώματά του

- 563 Η αρχιτεκτονική του συστήματος της κοινωνίας της πληροφορίας αναπτύσσει μηχανικές («υδραυλικές») πιέσεις, παρέχοντας κατάλληλα πρόσφορα κίνητρα και μέσα που εγγυώνται τα δικαιώματα του πολίτη ή τον εκθέτουν κυριολεκτικά σε πολύπλευρη απειλή από τον κίνδυνο να σχηματιστούν συνασπισμοί (συμμαχίες, συμπράξεις) δυνάμει απειλητικές για τα δικαιώματά του; Η απάντηση δεν δίνεται από μία στατική, φορμαλιστική εξέταση των θεσμών αλλά από την αλληλεπίδρασή τους και τη θεσμική μηχανική, στη λογική των θεσμικών αντιβάρων. Με τη διαφορά ότι η προβληματική

αφορά πλέον όχι μόνο την κρατική εξουσία, αλλά τις εξουσίες φορέων ιδιωτικών πολυεθνικών, δημόσιων υπερεθνικών αρχών και εθνικών κρατών.

Ιστορικά, το διαδίκτυο δημιουργήθηκε στην Αμερική, ιδίως την Καλιφόρνια, και 564 συνεπώς, όπως έχει σωστά επισημανθεί, ενστερνίζεται το πιο φιλελεύθερο καθεστώς ελευθερίας της έκφρασης παγκοσμίως, το δίκαιο της 1^{ης} Τροποποίησης (the First Amendment) (Balkin, 2018b, σελ. 1206). Το διαδίκτυο είναι θεμελιωμένο στην ελευθεριακή παράδοση των περιορισμένων κρατικών εξουσιών (limited government). Αλλά η αντίληψη αυτή δεν ευδοκιμεί έξω από τις ΗΠΑ. Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο όσο αυτό παγκοσμιοποιείται συγκρούεται αναπόφευκτα με αξίες που σε άλλες κοινωνίες υπερέχουν έναντι της ελευθερίας της έκφρασης, όπως (σε πολλές μουσουλμανικές χώρες) ο σεβασμός στα θεία και η απαγόρευση βλασφημίας, ή στη Γηραιά Ήπειρο που έχει τη δική της ιστορία, η απαγόρευση του ρατσιστικού ή μισαλλόδοξου λόγου κ.λπ.

Η ελευθερία της έκφρασης είναι όμως η μία πλευρά του διαδικτύου. Ενώ ισχύει 565 απειλή από την κρατική απαγόρευση, είναι εξίσου αναγκαία η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους για να αποτραπεί η μαζική συγκέντρωση και επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των χρηστών (Bid Data), η εξόρυξη των οποίων είναι το «νέο πετρέλαιο» κατά τον χαρακτηρισμό του Balkin, επειδή η αξία τους για την ψηφιακή οικονομία είναι αντίστοιχη με αυτή του πετρελαίου για τη συμβατική (Balkin, 2018b, σελ. 1155), δηλαδή η απολύτως αναγκαία κινητήρια δύναμη της. Ακόμη η εξόρυξη δεδομένων είναι απαραίτητη για τη βελτίωση της απόδοσης των αλγορίθμων στο πλαίσιο της τεχνητής νοημοσύνης (Κωστή, 2023, σελ. 97, 128).

Τα σύγχρονα τεχνολογικά μέσα καταγράφουν το πέρασμά μας και τα ίχνη που αφήνουμε 566 σε κάθε επίσκεψή μας στο διαδίκτυο. Παλιά τα περιοδικά είχαν μια σπαζοκεφαλιά όπου έπρεπε να συνδέσεις τελείες μεταξύ τους για να δεις το σχήμα που προκύπτει. Στην ψηφιακή σφαίρα όμως σκιαγραφείται με βάση τα προσωπικά δεδομένα μας το ψυχομετρικό μας προφίλ, ενδεχομένως με σκοπό τη χειραγώγηση της συμπεριφοράς μας, αντί για την αποσαφήνιση των διαφορετικών επιλογών που ανοίγονται μπροστά μας προκειμένου να επιλέξουμε ως ορθολογικώς σκεπτόμενοι πολίτες. Βομβαρδιζόμαστε λοιπόν με μηνύματα κομμένα και ραμμένα στα μέτρα μας. Τα μηνύματα αυτά μπορεί να είναι διαφημιστικά αλλά και καθαρώς πολιτικά, βασισμένα σε αλήθειες ή σε fake news, συνδυασμένα με αρνητική διαφήμιση ώστε να διχάζουν και να διαιρούν. Εν τέλει η ελεύθερη και ανοήθη εκδήλωση της λαϊκής θέλησης ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας (άρθρο 52 Σ.) όχι μόνο δεν γίνεται σεβαστή, αλλά η λανθάνουσα

παραπλάνηση υπονομεύει συστηματικά την αυτονομία της συνείδησης και καλλιέργει την ψευδαίσθηση της ελεύθερης κρίσης και βούλησης.

- 567** Για αυτό το άρθρ. 22 παρ. 1 του ΓΚΠΔ (GDPR) παρέχει το δικαίωμα στο υποκείμενο των δεδομένων να μην υπόκειται κατ' αρχήν σε απόφαση που λαμβάνεται αποκλειστικά βάσει αυτοματοποιημένης επεξεργασίας, συμπεριλαμβανομένης της κατάρτισης προφίλ, η οποία παράγει έννομα αποτελέσματα που το αφορούν ή το επηρεάζουν σημαντικά. Μάλιστα το άρθρ. 26 παρ. 3 της ΠΣΥ φαίνεται να διευρύνει αυτήν την προστασία (ενώ απαγορεύει τις διαφημίσεις σε ανηλίκους βάσει της διαμόρφωσης του προφίλ, άρθρ. 28 παρ. 2).
- 568** Αυτή η πολιτική χειραγώγηση ήταν η ουσία του σκανδάλου της Cambridge Analytica που έλαβε μεγάλη δημοσιότητα το 2018 και αφορούσε τη διαρροή προσωπικών δεδομένων πάνω από 85 εκατομμυρίων χρηστών του Facebook. Στις συνθήκες αυτές η μυστικότητα της ψήφου πίσω από το παραβάν όπου υποτίθεται ότι ψηφίζουμε κατά συνείδηση είναι μάλλον αυταπάτη. Αρκεί εδώ να σημειωθεί ότι το 2016 η εκλογή του Τραμπ στις Ηνωμένες Πολιτείες κρίθηκε για περίπου 70.000 ψήφους, η δε στόχευση των ψηφοφόρων γίνεται ακριβώς στις πιο κρίσιμες εκλογικές περιφέρειες και Πολιτείες, από τις οποίες εξαρτάται η εκλογή του Προέδρου.
- 569** Όταν λοιπόν η επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων συνδυάζεται και τίθεται στην υπηρεσία της πολιτικής διαφήμισης ή της προπαγάνδας βάσει λεπτομερών ψυχομετρικών μελετών με σκοπό την χειραγώγηση της ψήφου, τότε είναι φανερό ότι η ratio των προσωπικών δεδομένων δεν συνδέεται μόνο με την προστασία της προσωπικότητας του ατόμου, αλλά με την ίδια τη δημοκρατία και τη δημόσια σφαίρα από την οποία εξαρτάται η πολιτική ελευθερία. Συνδεόμενη με την ουσία του αυτοκαθορισμού, με την ανοικτή τροπή μεταξύ βούλησης και λόγου η οποία συμπυκνώνει την ηθική ευθύνη και το πρακτικό πρόβλημα του προσώπου στην προσπάθειά του να σχηματίσει έλλογη θέληση, η προστασία της ιδιωτικής ζωής και των προσωπικών δεδομένων εξορθολογίζεται από τις ακρότητες και τις υπερβολές στις οποίες έχει φτάσει η επίκληση της προστασίας τους σε συνδυασμό με την αχαλίνωτη εφαρμογή τους έξω από κάθε έννοια κοινωνικής προσφορότητας και εις βάρος των θεμελιωδών αρχών για τη διαφάνεια και τη δημοκρατία, (Cohen, 2013, σελ. 1917-1918).
- 570** Περισσότερο από ποτέ άλλοτε, η ψηφιακή τεχνολογία ανάγει την προστασία των προσωπικών δεδομένων στον κυβερνοχώρο σε ζήτημα υπαρξιακό για τη δημοκρατία. Ο όρος κυβερνοχώρος είναι πιο δηλωτικός από το διαδίκτυο επειδή παραπέμπει στην *κυβερνητική*, στον κώδικα (code), ο οποίος μαζί με τον νόμο, τις κοινωνικές συμβάσεις, την αγορά και την αρχιτεκτονική, ρυθμίζει την συμπεριφορά και τις κινήσεις των

ανθρώπων (Lessig, 1999). Ταυτόχρονα, το διαδίκτυο ανοίγει νέες δυνατότητες στην ελευθερία της έκφρασης, στην προοπτική της λεγόμενης ψηφιακής δημοκρατίας.

Η πρωτοπορία στην προστασία των προσωπικών δεδομένων ανήκει στην ΕΕ. Η 571 νομοθεσία της αποτελεί διεθνές πρότυπο και πολλές άλλες χώρες την υιοθετούν. Εφαρμόζοντας ευρύ φάσμα ευέλικτων πολιτικών, η ΕΕ έχει κατορθώσει να επηρεάζει τα ισχύοντα παγκοσμίως σε αυτόν τον τομέα. Οι μεγάλες εταιρείες αναγκάζονται να προσαρμοστούν για να μην αποκλειστούν από την οικονομικά εύρωστη ευρωπαϊκή αγορά. Η ΕΕ έχει συνάψει με άλλα κράτη διμερείς συμφωνίες οι οποίες προβλέπουν ότι θα αναλάβουν κρατικές υπηρεσίες την προστασία των προσωπικών δεδομένων (π.χ. το Υπουργείο Εμπορίου των ΗΠΑ). Τέλος στην ίδια την ΕΕ η ανάθεση σε Ανεξάρτητες Αρχές της προστασίας των προσωπικών δεδομένων αποτελεί χαρακτηριστικό της ρυθμιστικής τάξης της. Το σπουδαίο έργο της Ένωσης στον τομέα των προσωπικών δεδομένων αναγνωρίζεται διεθνώς (Schwartz, 2019, σελ. 101). Στις ΗΠΑ, η Καλιφόρνια βρίσκεται στην πρωτοπορία της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των καταναλωτών (Rothstein, 2019, διαθέσιμο στο [link](#)) αλλά στο ομοσπονδιακό επίπεδο δεν υφίσταται προστασία των προσωπικών δεδομένων ως αυτοτελές δικαίωμα. Στον πολυκεντρικό ψηφιακό κόσμο, η δημοκρατία έχει ανάγκη περισσότερο από ποτέ το θεσμικό, οικονομικό και πολιτικό εκτόπισμα της ΕΕ.

Ειδικότερα, η δράση της ΕΕ διέπεται από τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων 572 (ΧΘΔ), η αξία του οποίου αναβαθμίζεται σταδιακά και είναι ήδη πολύτιμη, εναπόκειται δε στην επιστήμη να τη θέσει στο επίκεντρο των αναλύσεων για το δίκαιο της ΕΕ και για το ελληνικό δίκαιο με βάση το άρθρο 51 παρ. 1 (πεδίο εφαρμογής) που ορίζει ότι οι διατάξεις του ΧΘΔ «απευθύνονται [...] στα κράτη μέλη, μόνο όταν εφαρμόζουν το δίκαιο της Ένωσης. Κατά συνέπεια οι ανωτέρω σέβονται τα δικαιώματα, τηρούν τις αρχές και προάγουν την εφαρμογή τους, σύμφωνα με τις αντίστοιχες αρμοδιότητές τους». Σύμφωνα με τα κριτήρια που έχει διαμορφώσει το ΔΕΕ για να κριθεί αν ο σύνδεσμος του εθνικού δικαίου με το δίκαιο της ΕΕ είναι αρκετά στενός, «πρέπει να εξεταστεί, μεταξύ άλλων στοιχείων, αν η επίμαχη εθνική κανονιστική ρύθμιση αποσκοπεί στην εφαρμογή μιας διατάξεως του δικαίου της Ένωσης, ο χαρακτήρας της ρυθμίσεως αυτής και αν αυτή επιδιώκει σκοπούς διαφορετικούς από αυτούς που καλύπτει το δίκαιο της Ένωσης, έστω και αν ενδέχεται να επηρεάσει άμεσα το τελευταίο αυτό, καθώς και αν υφίσταται ρύθμιση του δικαίου της Ένωσης ειδική στον τομέα αυτό ή δυνάμενη να τον επηρεάσει. (Βλ. C-40/11, *Y. Iida κατά Stadt Ulm*, ΔΕΕ απόφαση 8ης Νοεμβρίου 2012). Δεν πρέπει όμως να υπάρχει αμφιβολία για τη δεκτικότητα του ΔΕΕ να προχωρήσει, αν του το επιτρέπουν οι συνθήκες, σε διασταλτική ερμηνεία και εφαρμογή του πεδίου εφαρμογής του ΧΘΔ του

οποίου έχει ήδη αναγνωρίσει κατ' επανάληψη την οριζόντια ισχύ (τριτενέργεια), ιδίως στις εργασιακές σχέσεις». (Βλ. ενδεικτικά, *Joined Cases C-569/16 and C-570/16 Stadt Wuppertal v. Maria Elisabeth Bauer et al.*).

3. Οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες και η τεχνητή νοημοσύνη των αλγορίθμων

- 573** Οι όροι της συζήτησης για την ελευθερία της έκφρασης αλλάζουν, στο μέτρο που οι ίδιες οι πλατφόρμες είναι εκείνες που ασκούν καθοριστική επιρροή στα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών. Η ανάλυση με τους όρους αυτούς αντιστρέφει *εκ πρώτης όψεως* τις παραδοσιακές προσλαμβάνουσες της κυριαρχικής σχέσης εξουσίας και η ρυθμιστική δημόσια εξουσία προβάλλει ως εγγυητής των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών. Το ενδιαφέρον όμως είναι ότι η εγγύηση αυτή εμφανίζει σημαντικές ιδιομορφίες, στο μέτρο που η δημόσια αρχή επιχειρεί μεν να αντιμετωπίσει τις «ατέλειες» (ή αστοχίες) της τεχνητής νοημοσύνης, απέναντι στην οποία η στάση της μπορεί να φαίνεται *εκ πρώτης όψεως* επαμφοτερίζουσα και κριτική, κατά βάθος όμως, όχι μόνο την αποδέχεται, αλλά την προϋποθέτει και την απαιτεί, επειδή την ανάγει σε νομική υποχρέωση των παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών, οι οποίοι πρέπει να έχουν αλγοριθμικά συστήματα ικανά να διενεργούν αξιόπιστους προληπτικούς αυτοματοποιημένους ελέγχους πληροφοριών, πριν από τη δημοσίευση, εφόσον αυτό είναι νομικώς αναγκαίο (π.χ. για την προστασία δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή την αποτροπή της τρομοκρατίας ή της παιδικής πορνογραφίας). Αυτό όμως δεν αποκλείει να υπάρχουν πρακτικές, όπως το geoblocking (βλ. Κανονισμό ΕΕ 2018/302 της 28.02.2018 για την αντιμετώπιση του αδικαιολόγητου γεωγραφικού αποκλεισμού και άλλων μορφών διακριτικής μεταχείρισης με βάση την ιθαγένεια, τον τόπο διαμονής ή τον τόπο εγκατάστασης των πελατών εντός της εσωτερικής αγοράς), οι οποίες, αν γίνονται για λόγους λογοκρισίας και για τον περιορισμό του παθητικού δικαιώματος πληροφόρησης, μπορεί να αντίκεινται τόσο στα άρθ. 14 όσο και 5^Α Σ. Στο περιβάλλον αυτό, αν δεν ανατρέπεται, πάντως σχετικοποιείται σαφώς η πανηγυρική απαγόρευση των προληπτικών μέτρων (άρθ. 14 παρ. 2 Σ.), επειδή ο όγκος της πληροφορίας δεν μπορεί να έχει άλλο τρόπο διαχείρισης από εκείνον των αλγορίθμων και της αυτοματοποιημένης τεχνητής νοημοσύνης που μαθαίνει από τις πληροφορίες που την ανατροφοδοτούν (Ανθόπουλος, 2021. Μαντζούφας, 2021).
- 574** Θεωρητικά, οι εταιρείες-πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου δεν διαφέρουν από οποιονδήποτε ιδιωτικό φορέα ο οποίος έχει ελευθερία κίνησης και επιχειρηματικής δράσης, οφείλει όμως να κινείται εντός του πλαισίου της νομιμότητας και να τηρεί τις ισχύουσες διατάξεις (*ius cogens*). Κάτω από αυτό το πρίσμα, ο αποφασιστικός

λόγος και οι επιχειρηματικές στρατηγικές επιλογές των μεγάλων ψηφιακών φορέων επικοινωνίας ή των μηχανών αναζήτησης, που προγραμματίζουν τη δράση τους στη βάση αλγορίθμων, προστατεύεται από την οικονομική ελευθερία, αλλά πιθανώς και από την ελευθερία του λόγου η οποία απαγορεύει αυθαίρετες κρατικές ρυθμίσεις ή παρεμβάσεις. Δεν αποκλείεται ρυθμίσεις που αφορούν τη διαφάνεια, τη λογοδοσία ή την ισορροπία (fairness) των συμφερόντων να αντιμετωπίζονται με καχυποψία ως κρατικοί περιορισμοί του λόγου που αντίκεινται στις ΗΠΑ στην 1^η Τροποποίηση του Συντάγματος (βλ. για παρουσίαση και κριτική της προβληματικής αυτής, Balkin, 2018b, σελ. 1151, 1172. Klonick, 2018, σελ. 1598).

Ωστόσο, στις ΗΠΑ η απόφαση του ΑΔ στην υπόθεση *Packingham v. North Carolina*, 575 137 S. Ct. 1730 (2017), η οποία αφορούσε περιορισμό της πρόσβασης στο διαδίκτυο για καταδικασμένους για εγκλήματα σχετικά με τη γενετήσια ελευθερία, κατέστησε σαφές ότι υπάρχουν όρια, τα οποία αναδεικνύουν τον χαρακτήρα που έχουν οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες ως ιδιωτικά fora τα οποία είναι ανοικτά σε δημόσια χρήση (κατ' αναλογία προς τα εμπορικά κέντρα), με συνέπεια να πρέπει να τηρούνται ορισμένες προστατευτικές εγγυήσεις, πριν από τον αποκλεισμό κάποιου χρήστη από αυτές.

Το σοβαρότερο όμως πρόβλημα αφορά τον πρωτοφανή έλεγχο που ασκούν οι μεγάλοι 576 πάροχοι ψηφιακών υπηρεσιών, ως gatekeepers, ως κλειδοκράτορες της επικοινωνίας. Ο συγκεντρωτισμός ξεπερνά κάθε προηγούμενο. Οι αποφάσεις που παίρνουν αν τις συγκρίνουμε με τη σύνταξη μιας εφημερίδας αναφορικά με το τι θα προβάλλουν ή θα αποκλείσουν είναι σαφές ότι αφορούν άλλη κλίμακα. Οι πάροχοι αυτοί μπορεί να λειτουργούν ως «ενδιάμεσοι» μεταξύ π.χ. του χρήστη–καταναλωτή που προβαίνει σε μια διαδικτυακή αγορά και του εμπόρου, ή για τη δημοσίευση στον τοίχο ενός διαδικτυακού φίλου τον οποίο διατηρεί σε ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης (π.χ. Facebook). Στις περιπτώσεις αυτές τίθεται το πρακτικά σπουδαίο ζήτημα της ευθύνης αυτών των «ενδιαμέσων».

4. Η οριοθέτηση της ευθύνης των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών στο διαδίκτυο

Είναι χρήσιμο να τονίσουμε εξ αρχής δύο βασικές αρχές για το νομικό καθεστώς 577 των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών του διαδικτύου: α) Την απαλλαγή τους, υπό όρους, από την ευθύνη για τις πληροφορίες που παρέχουν οι τελικές χρήστες, και β) την έλλειψη γενικής υποχρέωσης αντίστοιχου προληπτικού ελέγχου. Οι αρχές αυτές εξασφαλίζουν σημαντική κρατική προστασία–ασυλία στους ενδιάμεσους και ενισχύουν την κοινωνία της πληροφορίας. Περιλαμβάνονταν στην Οδηγία 2000/31, γνωστή ως Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο (βλ. πδ 131/2003 ΦΕΚ Α΄ 116 με το

οποίο προσαρμόστηκε το δίκαιό μας στην Οδηγία 2000/31ΕΚ, άρθρα 11–13 και 14 ΠΔ) και επαναλαμβάνονται στην ΠΨΥ (σκ. 16–28, άρθ. 1 παρ. 2(α). Για απλή *μετάδοση* (άρθ. 12, ήδη άρθ. 4 ΠΨΥ), προσωρινή *αποθήκευση* σε κρυφή μνήμη (Caching) (άρθ. 13, ήδη άρθ. 5 ΠΨΥ) και *φιλοξενία* πληροφοριών (άρθ. 14, ήδη άρθ. 6 ΠΨΥ), ο ενδιάμεσος πάροχος ψηφιακών υπηρεσιών δεν ευθύνεται για τις πληροφορίες που παρέχει ο αποδέκτης των υπηρεσιών (χρήστης), υπό τον όρο ότι ο ενδιάμεσος φορέας παροχής υπηρεσιών, α) *στην περίπτωση της μετάδοσης*, δεν αποτελεί την αφετηρία της μετάδοσης των πληροφοριών, δεν επιλέγει τον αποδέκτη της μετάδοσης και δεν επιλέγει και δεν τροποποιεί τις μεταδιδόμενες πληροφορίες, β) *στην περίπτωση της αποθήκευσης*, ιδίως δεν τροποποιεί τις πληροφορίες, τηρεί τους κανόνες που αφορούν την ενημέρωση των πληροφοριών και ενεργεί άμεσα προκειμένου να αποσύρει τις πληροφορίες που αποθήκευσε ή να καταστήσει την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη, μόλις αντιληφθεί ότι οι πληροφορίες έχουν αποσυρθεί από το σημείο του δικτύου στο οποίο βρίσκονταν αρχικά ή μια δικαστική ή διοικητική αρχή διέταξε την απόσυρση των πληροφοριών ή απαγόρευσε την πρόσβαση σε αυτές, και γ) *στην περίπτωση φιλοξενίας των πληροφοριών*, ο ενδιάμεσος φορέας δεν γνωρίζει πραγματικά ότι πρόκειται για παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία και ότι, σε ό,τι αφορά αξιώσεις αποζημιώσεως, δεν γνωρίζει τα γεγονότα ή τις περιστάσεις από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία, μόλις δε το αντιληφθεί αποσύρει ταχέως τις πληροφορίες ή καθιστά την πρόσβαση σε αυτές αδύνατη.

- 578** *«Η απαλλαγή από την ευθύνη για τους επιγραμμικούς παρόχους ενδιάμεσων υπηρεσιών αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της ρύθμισης του διαδικτύου» επειδή διασφαλίζει ότι «οι πλατφόρμες δεν έχουν κίνητρα να αφαιρούν νόμιμο περιεχόμενο και ότι δεν είναι υποχρεωμένες να παρακολουθούν τους χρήστες τους»* (βλ. Μια Ευρώπη έτοιμη για την ψηφιακή εποχή: νέοι κανόνες για τις επιγραμμικές πλατφόρμες, διαθέσιμο στο [link](#)). Μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε τη σημασία της απαλλαγής αυτής αν σκεφτούμε τις πλατφόρμες επικοινωνίας όπως το zoom ή το webex οι οποίες αποδείχθηκαν αναγκαίες τον καιρό της πανδημίας και προσέφεραν τη δυνατότητα καταγραφής και αποθήκευσης των εξ αποστάσεως διαδικτυακών συναντήσεων που φιλοξενούσαν. Είναι προφανές ότι έχουν ουδέτερη θέση απέναντι στα λεγόμενα των διάφορων ομιλητών, για να φέρουν ευθύνη για τα λεγόμενά τους.
- 579** Συμπληρωματική της ανωτέρω αρχής περί απαλλαγής του ενδιάμεσου παρόχου για τις πληροφορίες που παρέχει ο τελικός χρήστης και πελάτης του είναι η *ανυπαρξία γενικής υποχρέωσης ελέγχου* (άρθ. 15 Οδηγίας, ήδη άρθ. 8 ΠΨΥ). Οι ενδιάμεσοι πάροχοι υπηρεσιών δεν έχουν γενική υποχρέωση ελέγχου των πληροφοριών που

μεταδίδουν ή αποθηκεύουν οι χρήστες—αποδέκτες των υπηρεσιών τους ούτε γενική υποχρέωση δραστήριας αναζήτησης γεγονότων ή περιστάσεων που δείχνουν ότι πρόκειται για παράνομες δραστηριότητες. Σε διαφορετική περίπτωση θα ίσχυε ένα γενικευμένο καθεστώς προληπτικής λογοκρισίας το οποίο πέρα από τις ενστάσεις από την άποψη της ελευθερίας της έκφρασης θα ακύρωνε σε μεγάλο βαθμό τα πλεονεκτήματα της κοινωνίας της πληροφορίας και της ψηφιακής τεχνολογίας, επειδή λόγω του τεράστιου όγκου των πληροφοριών θα ήταν αδύνατον να διεκπεραιωθεί ο έλεγχος αυτός ενδελεχώς και σε σύντομους χρόνους. Θα εγκαθιδρυόταν ένα καθεστώς ιδιωτικής λογοκρισίας υπό κρατική υποκίνηση—απαίτηση, δηλαδή λογοκρισία με ιδιωτικό μανδύα. Στις ΗΠΑ είχε ήδη κριθεί αντίθετη στην 1η Τροποποίηση με την απόφαση *Smith v. California*, 361 US 147 (1959) η αντικειμενική ευθύνη του βιβλιοπώλη για τυχόν άσεμνο περιεχόμενο των εντύπων που πωλεί (Balkin, 2014, σελ. 2312).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η απαλλαγή των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών του διαδικτύου από την ευθύνη για τα δημοσιεύματα των χρηστών διαφοροποιεί σαφώς το καθεστώς των ενδιάμεσων παρόχων από εκείνο που ισχύει στην περίπτωση του παραδοσιακού τύπου, παρά το γεγονός ότι τόσο ο τύπος όσο και οι ενδιάμεσοι πάροχοι αποτελούν αντιστοίχως το παλαιό και το σύγχρονο υπόβαθρο για την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης. Πράγματι όπως ήδη αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα οι διατάξεις του ν. 1178/1981 «περί αστικής ευθύνης του τύπου και άλλων τινών διατάξεων», όπως τροποποιήθηκε με το ν. 2243/1994, εφαρμόζονται κατ' αρχήν αναλόγως και επί προσβολών της προσωπικότητας οι οποίες συντελούνται στο διαδίκτυο (Internet), μέσω ηλεκτρονικών ιστοσελίδων ή άλλων ιστοτόπων (όπως blogs) που λειτουργούν ως διεθνές μέσο διακίνησης πληροφοριών (Τάσσης, 2017, σελ. 297. Μαντζούφας, 2016).

Εντούτοις τόσο στις ΗΠΑ με την περίφημη απόφαση *New York Times v. Sullivan*, 376 US 254 (1964) όσο και στην Ευρώπη (ΕΔΔΑ, *Lingens κατά Αυστρίας*, (9815/82) 08.07.1986. *Lopes Gomes de Silva κατά Πορτογαλίας* (37698/97) 28.09.2000), η κριτική δια του Τύπου με πολιτικό λόγο που απευθύνεται σε φορείς δημόσιας εξουσίας έχει αυξημένη προστασία. Αντίθετα στη χώρα μας ισχύει συχνά υπερβολική προστασία των πολιτικών, με συνέπεια πολιτικές αντιπαραθέσεις και κριτική στους φορείς δημόσιας εξουσίας να αντιμετωπίζονται πλασματικά ως αποζημιωτικές διαφορές για προσβολή της ιδιωτικής τιμής των πολιτικών. Έγινε όμως δεκτό ότι η *απαλλαγή* που ισχύει για τους ενδιάμεσους παρόχους διαδικτυακών υπηρεσιών σε περίπτωση που δεν έχουν γνώση ή υπαίτια άγνοια της παρανομίας που συνδέεται με κείμενα που φιλοξενούν, επεκτείνεται σε φορείς παροχής υπηρεσιών όπως οι διαχειριστές ενός

ιστολογίου για τα σχόλια τρίτων, σύμφωνα με τους όρους του πδ 131/2003 και ήδη της ΠΨΥ (βλ. ανωτέρω ΑΠ 1425/2017). Η εξέλιξη αυτή πρέπει να τεθεί σε μια προστατευτική για τον τύπο προοπτική επειδή εκφράζει συνολικότερη ανάγκη προστασίας της πολιτικής κριτικής για τις υποθέσεις δημοσίου ενδιαφέροντος. *Δεν δικαιολογείται η αποσπασματικότητα και η διαφοροποιημένη ρύθμιση της ευθύνης, αλλά επιβάλλεται η αναγωγή στη θεμελιώδη αρχή ότι ο πολιτικός λόγος τόσο δια του τύπου όσο και στο διαδίκτυο προστατεύεται με τον πιο αποφασιστικό και πλήρη τρόπο.* Σωστό είναι η αρχή αυτή να εφαρμόζεται με συνεκτικό τρόπο σε όλο το φάσμα εφαρμογής του άρθ. 14 Σ., είτε ευθέως (Τύπος) είτε συμπληρωματικά (με το άρθ. 15 Σ., ΜΜΕ) ανεξάρτητα από το μέσο έκφρασης και επικοινωνίας.

582 Οι απαλλακτικές ρυθμίσεις της Οδηγίας της ΕΕ για το ηλεκτρονικό εμπόριο και ήδη οι αντίστοιχες της ΠΨΥ ακολουθούν αμερικανικά πρότυπα με μικρές διαφοροποιήσεις (Peguera, 2009, σελ. 481). Το γεγονός αυτό δείχνει τη βασική συμπίεση ΗΠΑ και ΕΕ, θα δούμε και τα σημεία που αποκλίνουν. Η θεμελιώδης διάταξη απαλλαγής των παρόχων από την ευθύνη είναι στις ΗΠΑ το sec. 230 της Telecommunications Act του 1996 (47 U.S. Code παρ. 230). Η διάταξη αυτή προβλέπει ότι κανένας ενδιάμεσος πάροχος δεν θα θεωρηθεί ότι αποτελεί εκδότη (publisher) ή ομιλητή (speaker) πληροφοριών παρεχόμενων από τους χρήστες. Επίσης κατ' εφαρμογή της «αρχής του Καλού Σαμαρείτη», το «μπλοκάρισμα» ή η αφαίρεση υλικού που ένας ενδιάμεσος ή χρήστης θεωρεί καλόπιστα ότι είναι επιλήψιμο δεν συνιστά νόμιμο λόγο αστικής ευθύνης. Η πρόβλεψη αυτή σκοπό έχει να προστατεύσει τους ενδιαφερόμενους από τυχόν αξιώσεις για αποζημίωση εξ αιτίας της απόφασής τους να αφαιρέσουν ή να μπλοκάρουν συγκεκριμένες πληροφορίες χρηστών. Αυτό το σαφώς φιλελεύθερο καθεστώς ευνοούσε την ανάπτυξη του διαδικτύου και παρείχε απαλλαγή των ενδιάμεσων από κάθε είδους ευθύνη λ.χ. για δυσφήμιση ή άλλη προσβολή της προσωπικότητας εξ αιτίας της ανάρτησης εικόνων τρίτων χωρίς τη συναίνεσή τους από χρήστες του διαδικτύου. Ωστόσο προέβλεπε μια σημαντική εξαίρεση: το copyright.

583 Μεταξύ των τεχνολογικών κολοσσών και των δικαιούχων πνευματικής ιδιοκτησίας η σύγκρουση συμφερόντων ήταν τεράστια και η μόνη λύση ήταν ο συμβιβασμός που επιτεύχθηκε με το sec. 512 Digital Millenium Services Act (DMCA). Η ουσία του συμβιβασμού έγκειται στο ότι ναι μεν κατ' αρχήν ισχύει η απαλλαγή των ενδιάμεσων φορέων, αλλά το εν λόγω καθεστώς ασφαλούς λιμένα (safe harbor) χάνεται εφόσον συντρέχει πραγματική γνώση ή ελλείψει αυτής, γνώση γεγονότων, περιστάσεων ή στοιχείων από τα οποία συνάγεται ότι η παραβίαση είναι προφανής. Επί πλέον, προβλέφθηκε πλέγμα κανόνων για την προηγούμενη ειδοποίηση των ενδιάμεσων

σε περίπτωση προσβολής του copyright, το οποίο οδηγεί σε απαλλαγή του παρόχου από την ευθύνη εφόσον συμμορφωθεί με την ειδοποίηση και αφαιρέσει το υλικό που προσβάλλει την πνευματική ιδιοκτησία.

Η πρώτη παρατήρηση που επιβάλλεται στο σημείο αυτό είναι ότι η ΕΕ, η οποία είναι 584 βαθιά εξοικειωμένη με την ευρωπαϊκή (ηπειρωτική) νομική κουλτούρα της στάθμισης δικαιωμάτων, δεν επέλεξε τη σαφή και καθαρή λύση του sec. 230 για τους ενδιάμεσους, αλλά προτίμησε τη γενικευμένη και οριζόντια εφαρμογή στην Οδηγία 2000/31 για το ηλεκτρονικό εμπόριο των απαλλαγών υπό όρους, σύμφωνα με το πρότυπο του sec. 512 DMCA. Η ανεπαρκής εναρμόνιση των εθνικών δικαίων μέσω της ενσωμάτωσης της Οδηγίας οδήγησε στη θέσπιση της Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες. Η ΠΨΥ (σκ. 50-63, άρθ. 16) προβλέπει όπως και η DMCA καθεστώς ειδοποίησης, σε συνάρτηση με απαλλαγή από την αστική ευθύνη (αλλά είναι άλλο το θέμα ποιος έχει το βάρος απόδειξης της γνώσης για την ύπαρξη παρανομίας).

Με βάση τα ανωτέρω, αποκτά ιδιαίτερη σημασία ότι ο ενδιάμεσος πάροχος ο οποίος 585 φιλοξενεί πληροφορίες δεν έχει γνώση των γεγονότων ή των περιστάσεων από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή πληροφορία (άρθρο 14 Οδηγίας 2000/31). Τόσο στις ΗΠΑ όσο και στην ΕΕ η έννοια της γνώσης έχει γεννήσει σημαντικές ερμηνευτικές δυσκολίες. Μάλιστα το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση (GC) *Delfi AS κατά Εσθονίας* (64569/09), 16.06.2010, τήρησε λεπτή ισορροπία στο βαθμό που από τη μία φέρεται να εφαρμόζει το μέτρο του παθητικού και καθαρώς τεχνικού παρόχου πληροφοριών (παρ. 145, 146), αλλά από την έκρινε ότι η ιστοσελίδα ειδήσεων ασκούσε αξιόλογο έλεγχο στο περιεχόμενο των ειδήσεων με αποτέλεσμα να μην απαλλάσσεται από την ευθύνη. Επίσης η ιστοσελίδα όφειλε να έχει επαρκείς μηχανισμούς φιλτραρίσματος μηνυμάτων με σαφώς ρατσιστικό περιεχόμενο. Αυτό όμως ήταν ένα σημείο για το οποίο τα εθνικά δικαστήρια δεν είχαν αποφανθεί ρητά, επειδή στην ένδικη περίπτωση η αντίδραση της ιστοσελίδας στην ειδοποίηση έγινε με σημαντική καθυστέρηση (παρ. 152-159). Παράλληλα το ΕΔΔΑ απέρριψε τον ισχυρισμό ότι αυτή η υποχρέωση επιμέλειας ισοδυναμούσε με (υποχρέωση για) ιδιωτική λογοκρισία.

Το ΕΔΔΑ έκρινε στην υπόθεση *Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete κατά Ουγ-* 586 *γαρίας* (22947/13) 02.02.2016 ότι επί νομικών προσώπων ένα σύστημα όπως αυτό που κρίθηκε ανεπαρκές στην Delfi το οποίο θα επέτρεπε την άρση της προσβολής με την αφαίρεση της προσβλητικής για αυτά ανάρτησης θα ήταν αρκετό. Ίσως όμως έχει μεγαλύτερη σημασία το γεγονός ότι το ΕΔΔΑ έθεσε στο κέντρο του σκεπτικού του το ουσιαστικό πρόβλημα της στάθμισης μεταξύ της ιδιωτικής ζωής (άρθ. 8 ΕΣΔΑ)

στο πλαίσιο της οποίας προστατεύεται η τιμή των προσώπων και της ελευθερίας της έκφρασης (άρθ. 10 ΕΣΔΑ). Το ΕΔΔΑ τόνισε ότι, ενώ δεν θα υποκαταστήσει εύκολα τις σταθμίσεις των εθνικών δικαστηρίων, ελέγχει αν εφαρμόστηκαν τα κριτήρια που προκύπτουν από τη νομολογία του, όπως π.χ. η συμβολή του λόγου στη δημόσια συζήτηση για θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, η προηγούμενη συμπεριφορά των προσώπων που εμπλέκονται στην υπόθεση, η μορφή και οι συνέπειες της επίμαχης δημοσίευσης, τέλος δε η ποινή που επιβλήθηκε στον δημοσιογράφο ή εκδότη (παρ. 57-59, 68-70).

587 Το πρόβλημα όμως δεν περιορίζεται στους ενδιαμέσους. Είναι γενικότερο και βαθύτερο. Το άρθρο 85 παρ. 1 του ΓΚΠΔ (βλ. ν. 4624/2019, άρθ. 28) προβλέπει ότι: *«Τα κράτη μέλη διά νόμου συμβιβάζουν το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δυνάμει του παρόντος Κανονισμού με το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης, συμπεριλαμβανομένης της επεξεργασίας για δημοσιογραφικούς σκοπούς και για σκοπούς πανεπιστημιακής, καλλιτεχνικής ή λογοτεχνικής έκφρασης»*. Ο κανόνας είναι η προστασία των δεδομένων και το βάρος απόδειξης φέρει ο ισχυριζόμενος ότι συντρέχει η εξαίρεση του άρθ. 85 (Erdos, 2015, σελ. 119).

588 Η στάθμιση μεταξύ ιδιωτικής ζωής, προσωπικών δεδομένων και ελευθερίας της έκφρασης αποτελεί κύριο πεδίο σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο και αυτό στην Ευρώπη παραμένει σε σημαντικό βαθμό ζήτημα αρμοδιότητας των ευρωπαϊκών κρατών, υπό την εποπτεία των ευρωπαϊκών δικαστηρίων (ΔΕΕ, ΕΔΔΑ). Σε ένα πολυεπίπεδο σύστημα όπως αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι ευρωπαϊκές αρχές δεν καλύπτουν παρά ένα μέρος του προβλήματος. Χωρίς σύγχρονο δίκαιο ελευθερίας της έκφρασης, το οποίο προστατεύει πραγματικά και αποτελεσματικά την πολιτική κριτική κατά των πολιτικών για ζητήματα δημοσίου ενδιαφέροντος, δεν μπορεί να έχουμε ισορροπημένη σχέση, δίκαιη ισορροπία, μεταξύ αφενός της ιδιωτικής ζωής ή των προσωπικών δεδομένων και της τιμής και της υπόληψης των πολιτικών και αφετέρου της ελευθερίας της έκφρασης των δημοσιογράφων και των πολιτών.

589 Τα κριτήρια από τα οποία προκύπτει γνώση ικανή να στερήσει τον μεσάζοντα από την απαλλαγή της Οδηγίας 2000/31 έχουν αναλυθεί από το ΔΕΕ ιδίως στην υπόθεση C-324/09 *L'Oréal SA κ.λπ. κατά eBay International*. Το ΔΕΕ στην απόφασή του (12ης Ιουλίου 2011) έκρινε ότι για να απαλλαγεί ο ασκών εμπόριο μέσω διαδικτυακής αγοράς πρέπει να μην έχει διαδραματίσει ενεργό ρόλο που να του επιτρέπει να λάβει γνώση ή να έχει έλεγχο των αποθηκευμένων δεδομένων. Αλλά αυτό συμβαίνει όταν παρέχει συνδρομή, συνιστάμενη ιδίως στη βελτιστοποίηση της παρουσίασης των επίδικων προσφορών προς πώληση ή στην προώθησή τους. Αν όμως ο ασκών εμπόριο

μέσω της διαδικτυακής αγοράς δεν διαδραμάτισε ενεργό ρόλο, δεν δύναται και πάλι να επικαλεστεί την απαλλαγή από την ευθύνη αν είχε λάβει γνώση γεγονότων ή περιστάσεων βάσει των οποίων ένας συνετός επιχειρηματίας θα όφειλε να διαπιστώσει τον παράνομο χαρακτήρα των επιδίκων προσφορών προς πώληση και, σε περίπτωση λήψης γνώσης, αν δεν ενήργησε ταχέως σύμφωνα με την παρ. 1, στοιχ. β΄, του άρθρ. 14 (ήδη δε στο πλαίσιο της ΠΨΥ). Αυτό συμβαίνει (παρ. 122) όταν ο ασκών εμπόριο ανακαλύπτει την ύπαρξη παράνομης δραστηριότητας ή πληροφορίας κατόπιν ελέγχου τον οποίο διενήργησε με δική του πρωτοβουλία ή του έγινε σχετική κοινοποίηση. Αν η τελευταία δεν είναι αρκετά ορισμένη, αλλά γενική, τότε μπορεί να μην χάνεται η απαλλαγή του άρθρ. 14 της Οδηγίας 2000/31. Είναι όμως κάτι που τελικά κρίνει ο εθνικός δικαστής με βάση το αν ένας συνετός επιχειρηματίας θα μπορούσε να διαπιστώσει τον παράνομο χαρακτήρα. Η νομολογία αυτή έχει επιβεβαιωθεί πιο πρόσφατα με την απόφαση ΔΕΕ C-682/2018, 683/2018 (υποθέσεις *YouTube and Cyando*) και ήδη απόφαση (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 22ας Ιουνίου 2021 (βλ. παρ. 138 και 116: *η γνωστοποίηση προστατευόμενου περιεχομένου πρέπει να περιέχει επαρκή στοιχεία ώστε ο διαχειριστής της πλατφόρμας να είναι σε θέση να βεβαιωθεί, χωρίς ενδελεχή νομική εξέταση, ότι η παρουσίαση είναι παράνομη και ότι η ενδεχόμενη απόσυρση του συγκεκριμένου περιεχομένου είναι σύμφωνη με την ελευθερία έκφρασης*).

Το ανωτέρω πλαίσιο έχει μεγάλη σημασία επειδή προστατεύει τους ενδιάμεσους παρό- 590
χους υπηρεσιών από την ευθύνη για πράξεις των τελικών χρηστών και τους απαλλάσσει από την απειλή αναζήτησης ποινικών ευθυνών και από αγωγές αποζημίωσης.

5. Η ρυθμιστική επέμβαση της ΕΕ και η κατανομή αρμοδιοτήτων

Η ΠΨΥ της ΕΕ εντασσόμενη στο διεθνές πλαίσιο συνιστά νομοθετική παρέμβαση της 591
ΕΕ προκειμένου να ρυθμίσει με τρόπο σύμφωνο με τις θεμελιώδεις αρχές δικαίου της ΕΕ μεταξύ των οποίων είναι και η ελευθερία της έκφρασης, τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις των παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που λειτουργούν ως κλειδοκράτορες (*Gatekeepers*) λόγω μεγέθους και σημασίας. Η ΠΨΥ συνιστά πράξη όχι απλώς ουσιαστικών ρυθμίσεων, αλλά εξ ίσου σημαντικών προβλέψεων *κατανομής αρμοδιοτήτων*. Η ΕΕ παρεμβαίνει ως *φορέας ευρωπαϊκής κυριαρχίας* (δοτής από τα κατ' ιδίαν κράτη μέλη και συγχρόνως πολλαπλασιαστικής συλλογικής ισχύος) ανάμεσα στις παγκόσμιες πλατφόρμες και στους κατ' ιδίαν χρήστες τους, προβάλλοντας τα δικαιώματα των ευρωπαίων πολιτών και εξασφαλίζοντας τα ζωτικά συμφέροντα της Ένωσης και των κρατών μελών της.

Η *κατανομή των αρμοδιοτήτων*, η οποία προηγείται της ουσίας των ρυθμίσεων, 592

αποτυπώνεται στο φάσμα των ρόλων που επιβάλλει η Ένωση στους παρόχους του διαδικτυακών υπηρεσιών για τη δραστηριοποίησή τους στην ευρωπαϊκή αγορά. *Πρόκειται ακριβώς για τριμερή σχέση που πηγάζει πέρα από το κάθετο και οριζόντιο σχήμα της κλασικής ελευθερίας της έκφρασης του 20^{ου} αιώνα.* Η κατανομή των αρμοδιοτήτων και οι αντίστοιχοι ρόλοι στο δίκαιο της ελευθερίας της έκφρασης του 21^{ου} αιώνα περιλαμβάνουν, *αλλά και δεν μπορούν να αγνοήσουν,* τα δικαιώματα, τις ελευθερίες, *αλλά επίσης και την ισχύ,* των παγκοσμιοποιημένων εταιρειών στις οποίες ανήκουν οι μεγάλες πλατφόρμες επικοινωνίας. Οι νομικές αξιώσεις τους απορρέουν από την ιδιωτική φύση των εταιρειών αυτών. Αλλά η αυτορρύθμιση για να μη μετατρέπεται σε αυθαιρεσία πρέπει να υπακούει σε αρχές κράτους δικαίου και συμμετοχής χωρίς αποκλεισμούς (Τασόπουλος, 2006, σελ. 208, 209). Η επέμβαση της ΕΕ έγκειται ακριβώς στην διαμόρφωση του κανονιστικού πλαισίου το οποίο υποβάλλει την αυτορρύθμιση των φορέων αυτών σε αρχές κράτους δικαίου και προστασίας της συμμετοχής όλων στην κοινωνία της πληροφορίας.

- 593** Το νομικό πλαίσιο γίνεται καλύτερα κατανοητό αν ληφθεί υπόψη ότι στον έλεγχο που ασκούν ιδίως οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες τίθενται τριών ειδών ερωτήματα: α) *ουσίας*, δηλαδή περιεχομένου του λόγου τον οποίο ρυθμίζουν, σύμφωνα και με τους κανόνες της ΕΕ, β) *διαδικασίας* που ακολουθούν οι πλατφόρμες στα πλαίσια της αυτορρύθμισής τους για να ελέγχουν και να κρίνουν τον λόγο που θα αφαιρεθεί (αποσυρθεί ή εμποδιστεί) από αυτές με βάση αλγοριθμικά συστήματα και λιγότερο ή περισσότερο α-διαφανείς επιλογές και στατιστικές, και γ) των *μέσων* προστασίας που υποχρεούνται οι πάροχοι να παρέχουν στους θιγόμενους πολίτες της Ένωσης, προκειμένου να προστατεύονται τα προσωπικά δεδομένα τους και η ελευθερία της έκφρασης. Το σχήμα αυτό έχει ως θετικιστική βάση την κυρωτική λειτουργία της Ένωσης, η οποία δικαιούται να επιβάλει τεράστια πρόστιμα, αποδεικνύοντας και από την άποψη αυτήν την *ιδιάζουσα* μεν αλλά εν πάση περιπτώσει «κρατικότητα» της υπόστασής της.
- 594** Στο σημείο αυτό πρέπει να διακρίνουμε δύο βασικές περιπτώσεις: α) Όταν η ΕΕ επεμβαίνει (ως οιονεί κράτος) για να επιβάλλει τη νομιμότητα για λόγους μη αναγόμενους στον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης, αλλά για θεμιτούς σκοπούς όπως η καταπολέμηση της τρομοκρατίας ή της παιδικής πορνογραφίας, και β) όταν η ΕΕ επεμβαίνει ως ρυθμιστής, επιδιαιτητικά, για να εναρμονίσει πρακτικά τις διαφορές που αφορούν τη σύγκρουση θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως της ελευθερίας της έκφρασης και των προσωπικών δεδομένων, των τελικών χρηστών (και) των μεγάλων εταιρειών της ψηφιακής τεχνολογίας.
- 595** Πρέπει να τονιστεί πάντως για την κατανόηση του τριγωνικού συστήματος ότι στο

ψηφιακό και πλουραλιστικό περιβάλλον η στάθμιση των δικαιωμάτων δεν αποτελεί μόνο τεχνική εφαρμογή του δικαίου με την οποία ο δικαστής επιλύει τις συγκρούσεις των δικαιωμάτων αλλά πέρα από αυτήν την παραδοσιακή λειτουργία αποκτά τη σημασία πλέγματος κινήτρων και αντικινήτρων διαδικαστικής φύσης που συναρτώνται με έννομες συνέπειες. Αυτό το πολυκεντρικό πρότυπο διακυβέρνησης δεν επιδεικνύει πάντα σταθερή συμπεριφορά, επειδή οι πόλοι που διασυνδέονται και αλληλοεπιδρούν επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις επιλογές των παικτών. Η πρόβλεψη βαρύτατων κυρώσεων μπορεί να ωθήσει τις μεγάλες πλατφόρμες στην προτίμηση της αφαίρεσης ενός μηνύματος που δεν φαίνεται ανώδυνο προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο των κυρώσεων. Από την άλλη οι κυρώσεις είναι μέσο για να καταστήσει σαφές η ΕΕ ότι οι παραβιάσεις έχουν συνέπειες. Στη διαδρομή αυτή, η διαβούλευση αναβαθμίζεται στα πλαίσια της νέας τριγωνικής διακυβερνητικής λογικής του 21^{ου} αιώνα.

6. Η άσκηση παραδοσιακής κρατικής κυριαρχίας από την ΕΕ ιδίως έναντι των μεγάλων παρόχων για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια με απειλή κυρώσεων

Πέρα από τις σχέσεις ιδιωτικού δικαίου χρηστών και παρόχων ενδιάμεσων υπηρεσιών, η ΠΣΥ προβλέπει και καθαρές, κλασικές, σχέσεις δημοσίου δικαίου που ανάγονται στην υποχρέωση συνεργασίας των παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών με τις αρχές. Το άρθ. 10 ΠΣΥ ρυθμίζει τις εντολές από τις αρχές του κράτους προς παροχή πληροφοριών για παράνομες δραστηριότητες, ενώ το άρθ. 18 θεσπίζει υποχρέωση αναφοράς υπόνοιαις τέλεσης ποινικών αδικημάτων που συνιστά απειλή για τη ζωή ή την ασφάλεια ενός ή περισσότερων ατόμων. 596

Εξάλλου, ο Κανονισμός ΕΕ 2021/784 της 29ης Απριλίου 2021, ο οποίος εφαρμόζεται από 7.6.2022, σχετικά με την πρόληψη της διάδοσης τρομοκρατικού περιεχομένου στο διαδίκτυο, προβλέπει στο άρθ. 3 «Εντολές αφαίρεσης» ότι «1. Η αρμόδια αρχή κάθε κράτους μέλους έχει την εξουσία να εκδίδει εντολή αφαίρεσης απαιτώντας οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας να αφαιρέσουν τρομοκρατικό περιεχόμενο ή να απενεργοποιήσουν την πρόσβαση σε τρομοκρατικό περιεχόμενο σε όλα τα κράτη μέλη. 2. Εάν η σχετική αρμόδια αρχή δεν έχει προηγουμένως εκδώσει εντολή αφαίρεσης σε πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας, παρέχει στον εν λόγω πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας πληροφορίες σχετικά με τις εφαρμοστέες διαδικασίες και προθεσμίες, τουλάχιστον 12 ώρες πριν από την έκδοση της εντολής αφαίρεσης περιεχομένου. Το πρώτο εδάφιο δεν εφαρμόζεται σε δεόντως αιτιολογημένες έκτακτες περιπτώσεις. 3. Οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας αφαιρούν τρομοκρατικό περιεχόμενο ή απενεργοποιούν την πρόσβαση σε τρομοκρατικό 597

περιεχόμενο σε όλα τα κράτη μέλη το συντομότερο δυνατόν και “οπωσδήποτε εντός μίας ώρας από την παραλαβή της εντολής αφαίρεσης”».

598 Ακόμη, το άρθ. 17 (Νόμιμος εκπρόσωπος) προβλέπει ότι: «1. Ένας πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας που δεν διαθέτει την κύρια εγκατάστασή του στην Ένωση ορίζει, εγγράφως, φυσικό ή νομικό πρόσωπο ως τον νόμιμο εκπρόσωπό του στην Ένωση για τον σκοπό της παραλαβής, της συμμόρφωσης και της εκτέλεσης των εντολών αφαίρεσης και των αποφάσεων που εκδίδονται από τις αρμόδιες αρχές».

599 Είναι προφανές ότι η εξουσία έκδοσης εντολής άμεσης αφαίρεσης ενός δημοσιεύματος με το αιτιολογικό ότι έχει τρομοκρατικό περιεχόμενο σε συνδυασμό με την υποχρέωση συμμόρφωσης του παρόχου εντός μιας (1) και μόνον ώρας θέτει πρόδηλους κινδύνους. Για αυτό το άρθ. 1 παρ. 3 του ανωτέρω Κανονισμού 2021/784 προβλέπει ότι: «Υλικό που διαδίδεται στο κοινό για εκπαιδευτικούς, δημοσιογραφικούς, καλλιτεχνικούς ή ερευνητικούς σκοπούς ή για την πρόληψη ή την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, συμπεριλαμβανομένου του υλικού που αντιπροσωπεύει έκφραση επιθετικών ή αμφιλεγόμενων απόψεων κατά τη διάρκεια δημόσιας συζήτησης, δεν θεωρείται τρομοκρατικό περιεχόμενο. Η αξιολόγηση προσδιορίζει τον πραγματικό σκοπό της εν λόγω διάδοσης και κατά πόσον το υλικό διαδίδεται στο κοινό για τους εν λόγω σκοπούς».

600 Περαιτέρω, η σκ. 12 του Κανονισμού 2021/784 αναφέρει ότι: «Όταν κρίνεται κατά πόσον το υλικό που παρέχεται από πάροχο περιεχομένου συνιστά “τρομοκρατικό περιεχόμενο” κατά την έννοια του παρόντος κανονισμού, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ιδίως η ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας και πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης, και η ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης. Ειδικότερα στις περιπτώσεις που ο πάροχος περιεχομένου φέρει συντακτική ευθύνη, οποιαδήποτε απόφαση αφαίρεσης του διαδοθέντος υλικού θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα δημοσιογραφικά πρότυπα που έχουν καθιερωθεί σχετικά με τον Τύπο ή τα μέσα ενημέρωσης σύμφωνα με το δίκαιο της Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του Χάρτη. Επιπλέον, η έκφραση ριζοσπαστικών, επιθετικών ή αμφιλεγόμενων απόψεων στο πλαίσιο δημόσιας συζήτησης για ευαίσθητα πολιτικά θέματα δεν θα πρέπει να θεωρείται ότι συνιστά τρομοκρατικό περιεχόμενο» (Citron, 2018, σελ. 1040).

7. Η ρύθμιση των διαδικασικών δικαιοκρατικής αυτορρύθμισης...

601 Σύμφωνα με τη σκ. 3 της ΠΨΥ, οι πάροχοι ενδιάμεσων υπηρεσιών πρέπει να έχουν υπεύθυνη και επιμελή συμπεριφορά προκειμένου οι πολίτες της Ένωσης και άλλα άτομα να μπορούν να ασκούν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους και ιδίως την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης. Σύμφωνα με τη σκ. 24 και το άρθ. 14 παρ. 4 ΠΨΥ,

η απόσυρση ή η απενεργοποίηση ή ο περιορισμός της πρόσβασης θα πρέπει να πραγματοποιείται τηρουμένου του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και της πληροφόρησης των αποδεκτών της υπηρεσίας. Σύμφωνα με τις σκ. 51 και 54 κάθε δράση που αναλαμβάνεται από πάροχο υπηρεσιών φιλοξενίας με βάση την παραλαβή ειδοποίησης θα πρέπει να είναι αυστηρά στοχευμένη, χωρίς να θίγεται αδικαιολόγητα η ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των αποδεκτών της υπηρεσίας και ο πάροχος θα πρέπει να ενημερώνει τον αποδέκτη σχετικά με την απόφασή του, τους λόγους της απόφασής του και τις διαθέσιμες δυνατότητες προσφυγής κατά της απόφασης, λαμβανομένων υπόψη των αρνητικών συνεπειών που αυτές οι αποφάσεις μπορεί να έχουν για την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης. Η σκ. 153 αποσαφηνίζει ότι η ΠΨΥ θα πρέπει να ερμηνεύεται και να εφαρμόζεται σύμφωνα με τα θεμελιώδη δικαιώματα, περιλαμβανομένης της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης, καθώς και της ελευθερίας και της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης, ενώ η λύση της σύγκρουσης μεταξύ των σχετικών θεμελιωδών δικαιωμάτων θα πρέπει να επιτυγχάνει δίκαιη ισορροπία σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας.

Το άρθ. 17 (παρ. 1 περ. α) της ΠΨΥ προβλέπει υποχρέωση σαφούς και συγκεκριμένης 602 αιτιολογίας των παρόχων υπηρεσιών φιλοξενίας για την απόσυρση περιεχομένου επειδή είναι παράνομο ή ασύμβατο με τους όρους και προϋποθέσεις τους. Εφόσον δεν πρόκειται για πολύ μικρή επιχείρηση, πρέπει να προβλέπεται και εσωτερικό σύστημα διαχείρισης καταγγελιών (άρθ. 20 ΠΨΥ). Πέρα από την παροχή δικαστικής προστασίας, οι θιγόμενοι αποδέκτες ψηφιακών υπηρεσιών μπορεί να προσφύγουν σε εξωδικαστική επίλυση της διαφοράς τους (άρθ. 21 ΠΨΥ) ενώπιον πιστοποιημένου αμερόληπτου και ανεξάρτητου οργάνου εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών.

Το άρθ. 22 ΠΨΥ προβλέπει τον χαρακτηρισμό μιας οντότητας, έπειτα από αίτησή της, 603 ως «αξιόπιστης πηγής επισήμανσης παράνομου περιεχομένου», από τον συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένη, όταν έχει τεχνογνωσία, ανεξαρτησία και αντικειμενικότητα. Το άρθ. 23 ΠΨΥ (σκ. 63) θεσπίζει προϋποθέσεις αναστολής, δηλαδή προσωρινού αποκλεισμού, από την παροχή των υπηρεσιών διαδικτύου επί επαναλαμβανόμενων παραβιάσεων, για εύλογο χρονικό διάστημα και αφού υπάρξει προειδοποίηση, εφόσον οι αποδέκτες της υπηρεσίας παρέχουν συχνά προδήλως παράνομο περιεχόμενο.

Το άρθ. 33 ΠΨΥ προβλέπει ότι χαρακτηρίζονται ως πολύ μεγάλες επιγραμμικές 604 πλατφόρμες ή πολύ μεγάλες επιγραμμικές μηχανές αναζήτησης εκείνες οι οποίες συγκεντρώνουν έναν αριθμό μέσων μηνιαίων ενεργών αποδεκτών της υπηρεσίας στην Ένωση ίσο ή υψηλότερο από 45 εκατομμύρια. Αυτές σύμφωνα με το άρθ. 34 παρ.

1 ΠΨΥ εντοπίζουν, αναλύουν και αξιολογούν επιμελώς οποιουσδήποτε συστημικούς κινδύνους στην Ένωση απορρέουν από τον σχεδιασμό, τη λειτουργία και τη χρήση των υπηρεσιών και των συστημάτων τους, συμπεριλαμβανομένων των αλγοριθμικών συστημάτων. Η εν λόγω εκτίμηση κινδύνων αφορά μεταξύ άλλων τυχόν πραγματικές ή προβλέψιμες αρνητικές επιπτώσεις ως προς την άσκηση της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας και της πολυφωνίας των μέσων ενημέρωσης όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του ΧΘΔ της ΕΕ, υποχρεούνται δε να παίρνουν εύλογα μέτρα για τον περιορισμό των αρνητικών επιπτώσεων (άρθ. 35 ΠΨΥ, σκ. 90). Εξάλλου σε περιπτώσεις ανάγκης για την αντιμετώπιση κρίσεων λαμβάνεται υπόψη η επιρροή των μέτρων στα θεμελιώδη δικαιώματα (άρθ. 36, 48 ΠΨΥ).

8. Η αυτορρύθμιση ως αυτονόμηση: Εποπτικό Συμβούλιο του Facebook

- 605** Σε σχέση με το ζήτημα της έμμεσης τριτενέργειας το ερώτημα είναι πώς επιλύουν οι ενδιαμέσοι πάροχοι ψηφιακών υπηρεσιών, ιδίως οι κλειδοκράτορες της επικοινωνίας, τη σύγκρουση μεταξύ θεμελιωδών ελευθεριών ή ευρύτερα τα αξιακά διλήμματα.
- 606** Μεγάλη πρακτική σημασία έχουν οι περιπτώσεις όπου η έννομη τάξη ευνοεί μάλλον την προστασία των προσωπικών δεδομένων έναντι της ελευθερίας της έκφρασης. Αυτό ισχύει κατ' αρχήν στην ΕΕ. Η αντίστροφη ιεράρχηση επικρατεί στις ΗΠΑ. Συνεπώς οι διαφορετικές νομικές παραδόσεις ασκούν τη δική τους επίδραση και διαμορφώνουν ανταγωνιστικά ως ένα βαθμό νομικά καθεστώτα. Χρειάζεται η σύγκριση των ρυθμίσεων και της εφαρμογής τους στην πράξη για να φανεί ποιο από τα δύο δικαιώματα αποκτά προτεραιότητα και κάτω από ποιες περιστάσεις. Όπως όμως ήδη τονίστηκε, αυτό δεν περιορίζεται στη νομολογία, αλλά αφορά την παροχή κινήτρων σε ένα ορθολογικώς δρών υποκείμενο να προτάξει κατά τη στάθμιση, στο πλαίσιο της αυτορρύθμισης που ασκεί, το ένα ή το άλλο δικαίωμα.
- 607** Οστούσο σε σχέση με τη βασική νομική απαλλαγή των ενδιαμέσων παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών, η διαφοροποίηση ανάμεσα στην Αμερική και την Ευρώπη, χωρίς να είναι δευτερεύουσα ή ασήμαντη, μοιάζει μάλλον με ενδοοικογενειακή υπόθεση.
- 608** Εξάλλου, το ρυθμιστικό πλαίσιο που υιοθετεί η ΠΨΥ δεν περιλαμβάνει κατά βάση κανόνες ουσιαστικού δικαίου, αλλά ιδίως διαδικαστικές ρυθμίσεις. Όπως ήδη τονίστηκε, οι ρυθμίσεις αυτές κάθε άλλο παρά ουδέτερες είναι όσον αφορά τη λειτουργία τους από πλευράς αντιβάρων, ιεράρχησης των δικαιωμάτων κ.λπ. Αλλά πάντως κινούνται σε ένα γνώριμο πλαίσιο αρχών του ουσιαστικού δικαίου: ελευθερία της έκφρασης έναντι ιδιωτικής ζωής, προσωπικών δεδομένων και προστασίας της τιμής, καθώς και δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται εξαιρετικά

στην περίπτωση που συγκρούονται οι θεμελιώδεις πολιτικές και θρησκευτικές αξίες των κρατών με τις αξίες που διέπουν τις μεγάλες πλατφόρμες. Τί συμβαίνει λοιπόν στο *διαδικαστικό* πλαίσιο όταν το *ουσιαστικό* δίκαιο μιας χώρας προβαίνει σε εκ διαμέτρου αντίθετες επιλογές προς αυτές μιας μεγάλης πλατφόρμας;

Το προηγούμενο ερώτημα μπορούμε να το προσεγγίσουμε εξετάζοντας μια σημαντική 609 απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου του Facebook. Το Facebook Oversight Board το οποίο προσφυώς αποκαλείται και Ανώτατο Δικαστήριο (Supreme Court) του Facebook (Klonick, 2020, σελ. 2418) αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτορρύθμισης. Το όργανο αυτό δεν επιδιώκει συναινετικές λύσεις στη βάση πολιτισμικών συγκερασμών και συμβιβασμών αλλά ακολουθεί το πρότυπο της δικαιολόγησης και θεμελίωσης των κρίσεων του ωσάν να είναι δικαστικές αποφάσεις. Το δικαστικό πρότυπο δεν περιορίζεται στη λογική δομή και επιχειρηματολογία, αλλά εκτείνεται στα δομικά θεσμικά χαρακτηριστικά του οργάνου. Οι αποφάσεις του αναγνωρίζονται ως δεσμευτικές για την πλατφόρμα, το ίδιο δεν είναι μόνο λειτουργικά αλλά και οικονομικά ανεξάρτητο στο μέτρο που έχει δεσμευθεί το αναγκαίο κεφάλαιο για την κάλυψη της αρχικής λειτουργίας του, τα δε στελέχη του οργάνου, τα οποία έχουν στην πλειοψηφία τους νομική παιδεία και προέρχονται από όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου, ώστε να είναι στο μέτρο του δυνατού αντιπροσωπευτικά της παγκόσμιας κοινότητας χρηστών της πλατφόρμας, διακρίνονται για το κύρος και την κατάρτισή τους. Το Εποπτικό Συμβούλιο του Facebook σκοπό έχει να ελέγχει σε δεύτερο βαθμό αποφάσεις που απέρριψαν καταγγελίες χρηστών για την αφαίρεση κάποιας ανάρτησής τους από την πλατφόρμα ή στη χειρότερη των περιπτώσεων για κλείσιμο του λογαριασμού τους στο Facebook. Δεν είναι περιττό να σημειωθεί ότι ως γέννημα αυτορρύθμισης, το όργανο αυτό προέκυψε μετά από εκτενείς διαβουλεύσεις σε 88 χώρες όλου του κόσμου.

Η απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου 2020–007–FB–FBR της 12.02.2021 αφορούσε, 610 σύμφωνα με τα στοιχεία που αναφέρονται στο περιθώριο της, τους κανόνες της κοινότητας (community standards) τους σχετικούς με τη βία και την υποκίνηση σε βία, είχε δε ως εμπλεκόμενες χώρες την Ινδία και τη Γαλλία (εμμέσως μόνο την Τουρκία) και πεδίο αναφοράς την Κεντρική και Νότια Ασία. Η υπόθεση γεννήθηκε με αφορμή την αφαίρεση ανάρτησης ενός μιμίδιου που εμφάνιζε εικόνα ενός πολεμιστή, πρωταγωνιστή σε τουρκικό τηλεοπτικό πρόγραμμα, ο οποίος ήταν έτοιμος να ξιφουλκήσει. Το σχόλιο έγραφε ότι όταν οι άπιστοι αρχίζουν να μιλούν κατά του Προφήτη, τότε το ξίφος πρέπει να βγει από το θηκάρι. Η ανάρτηση περιελάμβανε και hashtag κατά του Προέδρου της Γαλλίας και υπέρ του μπούκοτζ των γαλλικών προϊόντων στην

Ινδία. Η ανάρτηση έγινε από χρήστη σε δημόσια ομάδα που απευθύνονταν σε Ινδούς Μουσουλμάνους.

- 611 Το Εποπτικό Συμβούλιο έκρινε ότι το Facebook κακώς την «κατέβασε» επειδή δεν ήταν προφανές ότι η χρήση βίας ήταν ο μόνος τρόπος που άφηνε ανοικτό στους χρήστες της πλατφόρμας η συγκεκριμένη ανάρτηση. Συνεπώς δεν παραβίαζε τους κανόνες της κοινότητας (community standards), ενώ η αφαίρεσή της προσέβαλε την ελευθερία της έκφρασης. Για να φτάσει στο συμπέρασμα αυτό το Εποπτικό Συμβούλιο δεν επικαλέστηκε μόνο το διεθνές δίκαιο αλλά συμβουλευτήκε πανεπιστημιακή έρευνα που ανέθεσε για τις ανάγκες της υπόθεσης με τη συμμετοχή 50 κοινωνικών επιστημόνων σε όλες τις ηπείρους και 3.200 ειδικών από διάφορες χώρες ανά τον κόσμο. Εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι για μια παγκοσμιοποιημένη οντότητα όπως το Facebook η αντιπροσωπευτικότητα αυτή επιτελεί σπουδαία νομιμοποιητική λειτουργία προς δύο κατευθύνσεις.
- 612 Πρώτον, αναβαπτίζονται τα περίφημα community standards, δηλαδή οι κανόνες της κοινότητας των χρηστών του Facebook και αποκαθαίρονται από το στίγμα ότι εκφράζουν τις δυτικές φιλελεύθερες αξίες μιας χούφτας υψηλών στελεχών της εταιρείας που κατέγραψαν τους κανόνες της κοινότητας και τους επιβάλλουν σε δεκάτομμυρια χρηστών της πλατφόρμας ανά την υφήλιο. Με τον τρόπο αυτό δημιουργείται ένα πρωτοφανές ίσως πείραμα, μόνο και μόνο χάρη στην ψηφιακή τεχνολογία. Μία σειρά αρχών που αποτυπώνονται στα community standards (I. Βίαιη και εγκληματική συμπεριφορά. II. Ασφάλεια. III. Αμφιλεγόμενο περιεχόμενο. IV. Ακεραιότητα και αυθεντικότητα λογαριασμού. VI. Σεβασμός πνευματικής ιδιοκτησίας) επιχειρείται να νομιμοποιηθούν—συγκεκριμενοποιηθούν σε μία πλατφόρμα επικοινωνίας παγκόσμιας διάδοσης. Το Facebook έχει κάθε συμφέρον να δώσει φωνή στους χρήστες όπου κι αν βρίσκονται προκειμένου να αποτρέψει την έξοδό τους από την πλατφόρμα και να γίνει αναντικατάστατη για αυτούς. Αυτό εξηγεί ίσως και τη λογική της αποφυγής του κοινού τόπου, δηλαδή της αναζήτησης του αποδεκτού ελάχιστου κοινού παρονομαστή, ως συμβιβαστικής λύσης στις περιπτώσεις βαθύτερων αξιακών συγκρούσεων που θίγουν π.χ. ζητήματα θρησκευτικής πίστης. Τα community standards συνιστούν περιορισμούς σε σχέση με την κοινώς αποδεκτή βάση της πλατφόρμας που είναι η ελευθερία της έκφρασης και συνεπώς το σχήμα που ισχύει είναι αυτό του κανόνα (ελευθερία της έκφρασης) και των εξαιρέσεών του. Προδήλως όμως και οι πιο προστατευτικές αλλά και οι πιο περιοριστικές αντιλήψεις για την ελευθερία της έκφρασης μένουν ανικανοποίητες από τις «μεσοβέζικες» λύσεις που επικρατούν στην παγκοσμιοποιημένη ερμηνεία των community standards.

Δεύτερος νομιμοποιητικός στόχος της ευρύτατης έρευνας μέσα από την οποία προκύ- **613**
πτουν οι λύσεις στα δισεπίλυτα προβλήματα σύγκρουσης θεμελιωδών δικαιωμάτων
(θρησκευτική ελευθερία – ελευθερία της έκφρασης) ή δικαιωμάτων (θρησκευτική
ελευθερία) και συμφερόντων (αποτροπή τρομοκρατικών ενεργειών) είναι η ερμηνεία
της κρίσιμης έννοιας, για το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο αλλά και για τη συνταγματική
ταυτότητα των χωρών, της *δημόσιας τάξης*. Έχει ενδιαφέρον η νοηματοδότηση της
δημόσιας τάξης από το δίκαιο μιας χώρας κατά τρόπο που αποκλίνει από τις θεμελιώ-
δεις αρχές μιας μεγάλης πλατφόρμας που έχει θέση Gatekeeper, κλειδοκράτορα, στην
κοινωνία της πληροφορίας. Αυτό σημαίνει κάθετη και δομική σύγκρουση μεταξύ των
δύο δικαιотаξιών.

Τα τυραννικά ή αυταρχικά καθεστώτα του πλανήτη προβαίνουν εφόσον το κρίνουν **614**
σκόπιμο σε επιβολή ακόμη και αποκλεισμού ή περιορισμού της πρόσβασης των πολι-
τών τους στα διάφορα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, στο μέτρο που τα αντιμετωπίζουν
μάλλον ως απειλή για τα ίδια, εφόσον όντως τα δίκτυα δίνουν φωνή και επιτρέπουν
την οργάνωση της πολιτικής αντίδρασης εναντίον τους. Στις περιπτώσεις αυτές τα
πράγματα είναι σχετικά απλά, επειδή είναι σαφές ότι οι συγκρούσεις πολιτικών αξιών
είναι θεμελιώδεις και ασυμφιλίωτες. Οι μεγαλύτερες δυσκολίες εντοπίζονται μάλλον
στις περιπτώσεις όπου η διαφορά κρίνεται στις αποχρώσεις. Αυτές εμφανίζουν πιο
σύνθετο χαρακτήρα. Πέρα από τη δυσκολία εφαρμογής των παραδοσιακών σταθ-
μίσεων μεταξύ συγκρουόμενων συμφερόντων ιδιωτικού βίου και πληροφόρησης,
κριτηρίων ευπρέπειας, αποφυγής ρατσιστικού λόγου κ.λπ., το πρόβλημα παρουσιάζει
συστημικό χαρακτήρα, εξαιτίας των κινήτρων προς τις πλατφόρμες εν αμφιβολία να
αφαιρούν το επίμαχο υλικό, δηλαδή να κρίνουν εις βάρος της ελευθερίας της έκφρα-
σης. Εφόσον αυτή η τάση επικρατήσει, το κόστος για την ελευθερία της έκφρασης θα
είναι ανυπολόγιστο.

Χαρακτηριστικό για την επιρροή της αυτορρύθμισης στην πληροφόρηση και γενικότερα **615**
στην ελευθερία της έκφρασης είναι το ακόλουθο παράδειγμα: Στις 05.05.2021 βγήκε
η 2021-001-FB-FBR απόφαση του Facebook Oversight Board αναφορικά με την επ’
αόριστον αναστολή των λογαριασμών του τότε Προέδρου των ΗΠΑ Ντ. Τραμπ για τις
δηλώσεις που έκανε κατά τη διάρκεια εισβολής οπαδών του στο Καπιτώλιο. Το FBR
έκρινε κατά πλειοψηφία ότι καλώς μπλοκαρίστηκαν οι λογαριασμοί του Τραμπ επειδή
εκθειάζαν βίαιες και παράνομες πράξεις, ενώ η μειοψηφία έκρινε ότι παραβιάστηκε
και η απαγόρευση προτροπής σε βία. Ωστόσο το μέτρο της επ’ αόριστον αναστολής
των λογαριασμών κρίθηκε δυσανάλογο. Τα σημεία της απόφασης που παρουσιάζουν
το μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι τα ακόλουθα: 1) Η εφαρμογή της αρχής της αναλογι-

κότπας με αναφορά που θυμίζει την ΕΣΔΑ και με συμπληρωματική επίκληση της πιο προστατευτικής 1ης Τροποποίησης του Συντάγματος των ΗΠΑ. 2) Η στάθμιση μεταξύ του ρόλου των κοινωνικών δικτύων στην ενημέρωση και της «ευθύνης» τους για το περιεχόμενο που αναρτάται σε αυτά. 3) Τα κριτήρια που λήφθηκαν υπόψη για τον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας. 4) Η διενέργεια ανεξάρτητης έρευνας τόσο για τα γεγονότα όσο και για την επιρροή και κατάχρηση της πλατφόρμας από χρήστες. 5) Σε περίπτωση διενέργειας παράνομων πράξεων υπάρχει υποχρέωση διατήρησης του αποδεικτικού υλικού και ενδεχομένως παράδοσής του στις αρμόδιες Αρχές.

- 616 Για να συμπληρωθεί όμως η εικόνα της τριγωνικής διαδραστικής σχέσης της ελευθερίας της έκφρασης στον ψηφιακό 21^ο αιώνα είναι αναγκαίο ένα παράδειγμα που αφορά τη δράση, ή μάλλον την αντίδραση, των πιο παλαιών και παραδοσιακών «παικτών» στο γήπεδο της ελευθερίας της έκφρασης, των εθνικών κρατών τα οποία βλέπουν τον πάλοι ποτέ παντοδύναμο ρόλο τους ως μοναδικών φορέων κυριαρχίας να υποχωρεί.

9. Το εθνικό κράτος σε μάχη οπισθοφυλακής; Δικαστική αμφισβήτηση των τριγωνικών σχέσεων στο ΔΕΕ

- 617 Στην υπόθεση C-401/19, το ΔΕΕ (τμήμα μείζονος συνθέσεως) με την απόφασή του της 26ης Απριλίου 2022 απέρριψε την προσφυγή της Πολωνίας για την ακύρωση της Οδηγία ΕΕ 2019/790 κατά το μέρος που αφορούσε ιδίως τις υποχρεώσεις που επιβάλλονται στους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου για εκ των προτέρων αυτόματο έλεγχο (φιλτράρισμα) του περιεχομένου που αναφορώνεται από τους χρήστες. Η υπόθεση αφορούσε με βάση τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης και την προστασία της διανοητικής ιδιοκτησίας.
- 618 Η Πολωνία υποστήριξε (σκ. 39) ότι το άρθρ. 17, παρ. 4, στοιχείο β΄ και στοιχείο γ΄, *in fine*, της Οδηγίας 2019/790, στο μέτρο που επιβάλλει στους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου την υποχρέωση να καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια, αφενός, προκειμένου να διασφαλίσουν τη μη διαθεσιμότητα προστατευόμενου περιεχομένου για το οποίο οι δικαιούχοι έχουν παράσχει τις σχετικές και απαραίτητες πληροφορίες και, αφετέρου, προκειμένου να αποτρέψουν τις μελλοντικές αναφορτώσεις περιεχομένου για το οποίο έχει ληφθεί επαρκώς τεκμηριωμένη ειδοποίηση από τους δικαιούχους αυτούς, περιορίζει την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών των ως άνω υπηρεσιών, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Χάρτη. Αλλά (σκ. 41) ένας τέτοιος προληπτικός έλεγχος συνιστά ιδιαιτέρως σοβαρή επέμβαση στο δικαίωμα της ελευθερίας

έκφρασης και πληροφόρησης και ενέχει τον κίνδυνο να αποκλειστεί η πρόσβαση σε νόμιμο περιεχόμενο. Επί πλέον, ο παράνομος χαρακτήρας και, ως εκ τούτου, ο αποκλεισμός καθορίζεται αυτομάτως από αλγορίθμους πριν από οποιαδήποτε διάδοση του περιεχομένου.

Οι πάροχοι (σκ. 49) πρέπει να αποδεικνύουν ότι έχουν καταβάλει κάθε δυνατή προσπάθεια, κατά το άρθρο 17, παράγραφος 4, στοιχείο α΄, της Οδηγίας 2019/790 και ότι πληρούν όλες τις λοιπές προϋποθέσεις απαλλαγής από την ευθύνη που προβλέπονται στο άρθρο 17, παράγραφος 4, στοιχεία β΄ και γ΄, της Οδηγίας.

Εξάλλου, (σκ. 54) για να είναι δυνατή η διενέργεια τέτοιου εκ των προτέρων ελέγχου, οι πάροχοι επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου υποχρεούνται να χρησιμοποιούν εργαλεία αυτόματης αναγνώρισης και αυτόματου φιλτραρίσματος περιεχομένου. Πιθανές εναλλακτικές λύσεις δεν προτάθηκαν. Συνεπώς, (σκ. 58) συνάγεται ότι το ειδικό καθεστώς ευθύνης, το οποίο θεσπίζεται με το άρθρο 17, παράγραφος 4, της Οδηγίας 2019/790 για τους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου, συνεπάγεται περιορισμό της άσκησης του δικαιώματος στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών των εν λόγω υπηρεσιών ανταλλαγής, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Χάρτη ΘΔΕΕ.

Το ΔΕΕ τόνισε (σκ. 86) ότι «ένα σύστημα φιλτραρίσματος το οποίο ενδέχεται να μην διακρίνει επαρκώς μεταξύ παράνομου και νόμιμου περιεχομένου, οπότε η λειτουργία του θα μπορούσε ενδεχομένως να μπλοκάρει επικοινωνίες με νόμιμο περιεχόμενο, θα ήταν ασύμβατο με το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, το οποίο κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 του Χάρτη, και δεν θα τηρούσε την απαίτηση δίκαιης εξισορρόπησης μεταξύ του εν λόγω δικαιώματος και του δικαιώματος διανοητικής ιδιοκτησίας».

Το Δικαστήριο υπογράμμισε, συναφώς, ότι η απάντηση στο ζήτημα της νομιμότητας μιας μετάδοσης εξαρτάται επίσης από την εφαρμογή νόμιμων εξαιρέσεων από το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας, οι οποίες ποικίλλουν από το ένα κράτος μέλος στο άλλο. Επιπλέον, σε ορισμένα κράτη μέλη, ορισμένα έργα ενδέχεται να αποτελούν κοινό κτήμα ή να διατίθενται δωρεάν στο διαδίκτυο από τους ίδιους τους δημιουργούς τους (πρβλ. απόφαση της 16ης Φεβρουαρίου 2012, SABAM, C-360/10, EU:C:2012:85, σκέψεις 50 και 51).

Κατά δεύτερον (σκ. 87) το άρθρ. 17, παρ. 7, β΄ εδ. της Οδηγίας 2019/790 επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να μεριμνούν ώστε οι χρήστες σε κάθε κράτος μέλος να έχουν το δικαίωμα να αναφορτώνουν και να διαθέτουν περιεχόμενο που παράγεται από αυτούς για συγκεκριμένους σκοπούς παράθεσης, κριτικής, σχολιασμού, γελοιογραφίας, παρωδίας ή μίμησης.

- 624** Κατά τρίτον, (σκ. 89) η διαβίβαση των πληροφοριών αποτελεί αναμφίβολα την αναγκαία προϋπόθεση για την ενδεχόμενη διαπίστωση της ευθύνης των παρόχων υπηρεσιών και οι πάροχοι δεν θα αναγκάζονται, απουσία τέτοιων πληροφοριών, να καταστήσουν το οικείο περιεχόμενο μη διαθέσιμο.
- 625** Κατά τέταρτον, (σκ. 90) το άρθρο 17 δεν συνεπάγεται καμία γενική υποχρέωση παρακολούθησης.
- 626** Κατά πέμπτον, (σκ. 93) το άρθ. 17, παρ. 9, α΄, β΄ εδ. της Οδηγίας 2019/790 καθιερώνει διάφορες διαδικαστικές εγγυήσεις οι οποίες προστατεύουν το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου για τις περιπτώσεις κατά τις οποίες, παρά τις εγγυήσεις που παρέχονται, οι πάροχοι των υπηρεσιών απενεργοποιούν εκ παραδρομής ή άνευ βάσιμης αιτίας, την πρόσβαση σε νόμιμο περιεχόμενο. Κατά τις διατάξεις αυτές (σκ. 94), οι χρήστες πρέπει να μπορούν να υποβάλλουν καταγγελία όταν θεωρούν ότι κακώς απενεργοποιήθηκε η πρόσβαση σε περιεχόμενο το οποίο έχουν αναφορτώσει ή ότι κακώς το περιεχόμενο αυτό έχει αποσυρθεί. Οι καταγγελίες πρέπει να διεκπεραιώνονται χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση και να υπόκεινται σε ανθρώπινο έλεγχο. Επιπλέον, όταν οι δικαιούχοι ζητούν από τους παρόχους να λάβουν μέτρα όσον αφορά το περιεχόμενο που αναφορτώνουν οι χρήστες, όπως η απενεργοποίηση της πρόσβασης στο περιεχόμενο αυτό ή η απόσυρσή του, τα αιτήματά τους πρέπει να αιτιολογούνται δεόντως. Εξάλλου, σύμφωνα με τις ως άνω διατάξεις, τα κράτη μέλη οφείλουν να μεριμνούν ώστε οι χρήστες να έχουν πρόσβαση σε μηχανισμούς εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών που επιτρέπουν την επίλυση των διαφορών με αμερόληπτο τρόπο καθώς και σε αποτελεσματικά ένδικα μέσα προστασίας (σκ. 95).
- 627** Έκτον, (παρ. 96) η Οδηγία 2019/790 συμπληρώνει το σύστημα εγγυήσεων αναθέτοντας στην Επιτροπή την ευθύνη να οργανώνει, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, διαλόγους με τα ενδιαφερόμενα μέρη με σκοπό τη συζήτηση βέλτιστων πρακτικών για τη συνεργασία μεταξύ των παρόχων επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου και των δικαιούχων.
- 628** Για όλους αυτούς τους λόγους (σκ. 98) το ΔΕΕ έκρινε ότι ο νομοθέτης της Ένωσης πρόβλεψε κατάλληλες εγγυήσεις για τη δίκαιη εξισορρόπηση της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών με τα δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας.
- 629** Τέλος, (σκ. 99) στα κράτη μέλη εναπόκειται, κατά τη μεταφορά του άρθρου 17 της Οδηγίας 2019/790 στο εσωτερικό τους δίκαιο, να μεριμνούν ώστε να βασίζονται σε ερμηνεία της διάταξης αυτής που καθιστά δυνατή τη διασφάλιση της ορθής ισορροπίας μεταξύ των διαφόρων θεμελιωδών δικαιωμάτων που προστατεύονται από τον Χάρτη.

Εν κατακλείδι, επιβάλλεται η παρατήρηση ότι είναι αβέβαιο πώς αυτό το σύνθετο τριγωνικό σχήμα θα λειτουργήσει στην πράξη. Εντός αυτού, το εθνικό κράτος παραμένει ο τελικός ρυθμιστής της εφαρμογής της ελευθερίας της έκφρασης. Από αυτό εξαρτάται σε τελική ανάλυση το επίπεδο της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου το οποίο θα απολαμβάνουν (ή θα υφίστανται) οι πολίτες του.

XXXV. ΘΕΩΡΙΑ;

Μία μακροσκοπική προσέγγιση της θεωρητικής συζήτησης για την ελευθερία της έκφρασης στην Ελλάδα, η οποία θα επιχειρούσε να ανακεφαλαιώσει τα θέματα και να καταγράψει τις βασικές θέσεις που έχουν διατυπωθεί σε σχέση με αυτά θα είχε να αντιμετωπίσει το ανυπέρβλητο πρόβλημα του εύρους της θεματικής του άρθ. 14 Σ., ιδίως σε συνάρτηση και με τα άλλα δικαιώματα με τα οποία συνδέεται ερμηνευτικά. Σε κάθε περίπτωση ένα τέτοιο εγχείρημα ξεπερνά τα περιθώρια της παρούσας ανάλυσης. Είναι όμως ενδεδειγμένος ο ακόλουθος προβληματισμός.

Στη χώρα μας υπάρχουν κυρίως υπό το Σύνταγμα του 1975 πολύ σημαντικές συμβολές με κατεύθυνση την ενίσχυση της ελευθερίας της έκφρασης σε κάθε πεδίο και σε όλο το φάσμα των θεμάτων που εξετάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες.

Αλλά η απόσταση που είχε να καλύψει η Ελλάδα στη νομική προστασία της ελευθερίας της έκφρασης ήταν τεράστια. Παρά τα βήματα που έχουν γίνει με την άοκνη συμβολή της επιστήμης, ο δρόμος που μένει να διανύσουμε είναι ακόμη μακρύς, επειδή απέχουμε αρκετά από τον ευρωπαϊκό ελάχιστο κοινό παρονομαστή που ορίζει η νομολογία του ΕΔΔΑ σε σχέση με το άρθ. 10 της ΕΣΔΑ.

Αποτέλεσμα είναι ότι στερούμεθα στην Ελλάδα μια ερμηνευτική προσέγγιση του άρθ. 14 Σ. που θα γνέθει τα νήματα της ελευθερίας της έκφρασης σε κάθε επί μέρους τομέα, ώστε σταδιακά και μακροπρόθεσμα να δημιουργηθεί η αναγκαία πλοκή για ένα ανθεκτικό δίκτυο προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης στο δίκαιό μας. Κάτι τέτοιο έχει συμβεί στις ΗΠΑ όπου το δίκαιο της 1^{ης} Τροποποίησης του Συντάγματός τους λειτουργεί ως συνεκτικός ιστός για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων της ανοικτής κοινωνίας και της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Για τον λόγο αυτό το δίκαιο της 1^{ης} Τροποποίησης επηρεάζει και το ΕΔΔΑ αλλά επίσης έχει αποτελέσει το αντικείμενο της μονογραφίας του Σταύρου Τσακουράκη (2021) για την ελευθερία της έκφρασης στις ΗΠΑ.

Στην Ελλάδα δεν έχουμε «θεωρία» της ελευθερίας της έκφρασης γιατί τούτο θα απαιτούσε ανάλογη πρόταξη και ιεράρχηση της ελευθερίας αυτής σε όλο το φάσμα της συνταγματικής θεωρίας και πράξης. Η προϋπόθεση αυτή λείπει, παρότι τα συστατικά

της υπήρχαν, αν κρίνει κανείς από τη συνηγορία υπέρ της ελευθερίας του Τύπου, ήδη από το Σύνταγμα του 1864. Από τους παλαιότερους θεωρητικούς κορυφαία μορφή ήταν βεβαίως ο Φαίδων Βεγληρής. Μπορεί ο Αρ. Μάνεσης να υπήρξε αταλάντευτος στυλοβάτης της θέσης της Ρ. Λούξεμπουργκ ότι πραγματική ελευθερία είναι η ελευθερία των διαφωνούντων, αλλά ίσως ο γνησιότερος και αυθεντικότερος εκφραστής του πολιτικού φιλελευθερισμού και των δικαιωμάτων στην Ελλάδα ήταν ο Φαίδων Βεγληρής, στον οποίο ανήκει και η ακόλουθη φράση (Βεγληρής, 1966, σελ. 52): *«Δεν υπάρχει στην Ελλάδα μια πολιτική αλήθεια. Και γι' αυτό δεν υπάρχει κανένας αρμόδιος να υποδείξει επίσημα τις στρεβλώσεις της, εκείνες δηλ. που υπαγορεύει η "εμπάθεια" και όχι η ειλικρινής εκτίμησης των πραγμάτων από τον καθένα. Υπάρχουν πολλές αλήθειες. Κι' αυτό που από τόσο ψηλά και από τόσο νέα χείλη χαρακτηρίζεται "διαστρέβλωση της αληθείας" είναι ακριβώς η ταπεινή, η πολύτιμη ελευθερία της γνώμης του κάθε Έλληνα».*

- 636** Αλλά για να προκύψει το αναγκαίο δίκτυ προστασίας της ελευθερίας του λόγου, για να υπάρξει «θεωρία» της ελευθερίας της έκφρασης, απαιτείται η αντίστοιχη νομολογία που θα την αναγνωρίζει, όχι τυπικά και τελετουργικά για να περάσει γρήγορα στους περιορισμούς της πολιτικής κριτικής, αλλά ουσιαστικά και αποφασιστικά. Απαιτείται η αξιοποίηση του άρθ. 14 παρ. 1 Σ. στην ερμηνεία του άρθ. 15 Σ. ώστε να αναδειχθούν οι πτυχές του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης που υπάρχουν σε σχέση με τα ΜΜΕ, πέρα από τη λογική της δημόσιας υπηρεσίας. Αν η νομολογία δεν αγκαλιάσει την ελευθερία της έκφρασης, δεν είναι εύκολο να προκύψει η θεωρία που θα την πραγματεύεται διεξοδικά.
- 637** Πέρα από τη νομολογία, το ζήτημα αφορά τη νομοθετική πράξη. Ιστορικά η κοινή νομοθεσία για τον τύπο ήταν όσο πιο ανελεύθερη γινόταν. Η κοινή νομοθεσία είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση της περιοριστικής νομολογίας για την ελευθερία της έκφρασης στην Ελλάδα. Η νομοθεσία αυτή διατηρήθηκε και σχεδόν διαιωνίστηκε.
- 638** Αν η θεωρία για την ελευθερία της έκφρασης δεν βρήκε ικανό νομοθετικό έρεισμα, αυτό οφείλεται στο ότι η ελευθερία της έκφρασης δεν είχε την αναγκαία στήριξη από τις πολιτικές δυνάμεις. Οι Δικασμοί και ο Εμφύλιος βρίσκονται από κάθε άποψη *στον αντίποδα της ελευθερίας του λόγου*, αφενός επειδή υιοθετούν την πολιτική βία ως μέσο διεξαγωγής του πολιτικού αγώνα και αφετέρου, επειδή δεν σέβονται το δικαίωμα του άλλου να εκφράζεται ελεύθερα χωρίς να κινδυνεύει η προσωπική του ασφάλεια από την αιτία αυτή.
- 639** Τέλος, σε επίπεδο πολιτικής κουλτούρας, τον τόνο δίνει στη χώρα μας «η ιακωβίνικη συνιστώσα της συνταγματικής μας παράδοσης» (Τασόπουλος, 2013, σελ. 99), ο Ρήγας Φεραίος και όχι ο Αδαμάντιος Κοραής.

Η δημιουργία συνεκτικής «θεωρίας» της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία θα πλέξει 640 ένα ανθεκτικό και ισχυρό δίκτυο προστασίας στην Ελλάδα δεν είναι εύκολη υπόθεση, γιατί απαιτεί αλλαγές παράλληλα και συνδυασμένα σε όλο το φάσμα της συνταγματικής θεωρίας και πράξης, από το κράτος ως και την κοινωνία, από κοινού με την επιστήμη.

XXXVI. ΣΥΝΟΨΗ: ΚΑΘΕΤΗ, ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ, ΤΡΙΓΩΝΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ

Η ελευθερία της έκφρασης οργανώνεται και αναλύεται νομικά σε δύο άξονες: τον κάθετο 641 έναντι του κράτους και της δημόσιας εξουσίας, στη βάση του δομικού διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας, και τον *οριζόντιο*, στη βάση της ισοτιμίας των προσώπων τα οποία είναι φορείς ίσης αξίας και έχουν ως έλλογα όντα ίσο δικαίωμα αυτοκαθορισμού. Οι αρχές που ισχύουν σε κάθε άξονα έχουν διαφορετική λογική, αλλά και τελεολογική 642 συνοχή μεταξύ τους. Η βασικότερη διαπίστωση-θέση που προέκυψε από την ερμηνεία του άρθ. 14 Σ. για τη σχέση του κάθετου με τον οριζόντιο άξονα της ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα είναι ότι το Σύνταγμα του 1975 παρέχει διευρυμένη προστασία *αντικειμενική και όχι υποκειμενική: στον πολιτικό λόγο και όχι μόνο στα πολιτικά κόμματα και τους εκλεγμένους πολιτικούς αντιπροσώπους του λαού. Αυτή η τελεολογική 643* *συνοχή προς την κατεύθυνση της προστασίας του πολιτικού λόγου και στον οριζόντιο 644* *άξονα αποτελεί το ζητούμενο της εφαρμογής του άρθ. 14 Σ. στη χώρα μας.*

1. Κάθετη προστασία: Οι αρχές και οι λειτουργίες της ελευθερίας της έκφρασης έναντι της δημόσιας κρατικής εξουσίας

- Η αυστηρή εφαρμογή των κανόνων της αρμοδιότητας όσον αφορά τη θέσπιση 643 διατάξεων που επηρεάζουν την ελευθερία της έκφρασης (π.χ. ΕΣΡ αντί υπουργός).
- Η έλλογη θεμελίωση της κρατικής εξουσιαστικής βούλησης και η υποχρέωση 644 καλόπιστης αιτιολόγησης και λογοδοσίας απέναντι στις αιτιάσεις και την κριτική.
- Η πλήρης προστασία της πολιτικής έκφρασης, ατομικής ή συλλογικής, στο πλαίσιο 645 της λαϊκής κυριαρχίας και της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών.
- Ο σεβασμός της εγγυητικής λειτουργίας της ελευθερίας του λόγου και η ανοχή της 646 δριμείας κριτικής.
- Η απαγόρευση της νομοθέτησης με σκοπό τον περιορισμό της απήχησης ιδεών 647 λόγω του περιεχομένου τους.
- Η αναγνώριση της αρχής ότι αντίδοτο στις κακές συμβουλές είναι οι ορθές και 648 συνετές, και όχι η φίμωση της συζήτησης με νομοθετικές απαγορεύσεις που τιμωρούν τη βλαπτική τάση του λόγου.

- 649** • Η διάκριση λόγου και πράξης ώστε να μην διώκεται ο λόγος αλλά μόνο οι πράξεις οι οποίες συνδέονται με αυτόν και απειλούν πραγματικά με σοβαρό, πιθανό και συγκεκριμένο κίνδυνο, χωρίς να αρκεί το αφηρημένο, θεωρητικό και απίθανο τέτοιο ενδεχόμενο.
- 650** • Η ανοχή ως συμβατού με τη δημόσια τάξη του καταγγελτικού πολιτικού λόγου, ακόμη και του επαναστατικού, εφόσον δεν μετατρέπεται σε βίαιη πράξη και δεν συνοδεύεται από άλλα επιπρόσθετα στοιχεία ικανά να τον καταστήσουν παράνομο.
- 651** • Η δημόσια χρήση του λόγου από τους φορείς της δημόσιας εξουσίας, με διαφάνεια και θεσμική ευπρέπεια, η οποία επιβάλλει: α) τον σεβασμό της διάκρισης των εξουσιών και των θεσμικών αντιβάρων της εξουσίας, συμπεριλαμβανομένων των Ανεξάρτητων Αρχών, β) την πιστή τήρηση των αρχών του κοινοβουλευτισμού για λογοδοσία προς τη Βουλή, και γ) την ανάθεση στο ΕΣΡ της ευθύνης για τη διαχείριση της κρατικής διαφήμισης με όρους ίσης μεταχείρισης για την αποφυγή της κυβερνητικής χειραγώγησης του τύπου και των ΜΜΕ.
- 652** • Η ουδετερότητα του κράτους έναντι των αξιών και των επιλογών των προσώπων στο πλαίσιο της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους και η αποφυγή του κρατικού πατερναλισμού, με σεβασμό της αποκλειστικής αρμοδιότητας της κοινωνίας για τις ιδεολογικοπολιτικές επιλογές στα κοινωνικοπολιτικά ζητήματα.
- 653** • Ο σεβασμός από το κράτος της αρνητικής όψης της ελευθερίας της έκφρασης και η παράλειψη της προσβολής της μέσα από τη θέσπιση της υποχρέωσης αποκάλυψης του φρονήματος των πολιτών.
- 654** • Η νομοθέτηση θετικών και ρυθμιστικών μέτρων που συμβάλλουν στον καλύτερο συντονισμό της ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος στο πλαίσιο της ιδιωτικής κοινωνίας, ιδίως με την αντιμετώπιση της μάστιγας των αγωγών SLAPP.
- 655** • Η αποφυγή περιορισμών που παγώνουν την ελευθερία της έκφρασης επειδή μεταξύ άλλων δημιουργούν ανασφάλεια δικαίου.
- 656** • Η αναγνώριση και προστασία της συμβολικής έκφρασης, στο μέτρο που δεν παραβιάζει με πράξεις άλλους συμβατούς με την ελευθερία της έκφρασης κανόνες δικαίου και δεν συνδυάζεται με απαράδεκτη πολιτική βία.
- 657** • Οι ειδικές σχέσεις εξουσίας δεν αναιρούν την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και δικαιολογούν τον περιορισμό της μόνο στο μέτρο που αυτό είναι αναγκαίο και πρόσφορο.
- 658** • Το κράτος μεριμνά ώστε να μην εμποδίζεται η ελευθερία της έκφρασης εξ αιτίας της αντίδρασης κάποιου που ενοχλείται, ανεξάρτητα αν είναι μέλος της κοινωνικής

πλειοψηφίας ή μιας δυναμικής μειοψηφίας, εφόσον δεν πρόκειται για περίπτωση «αιχμαλωτισμένου κοινού».

2. Οριζόντια προστασία: Οι αρχές και οι λειτουργίες της ελευθερίας της έκφρασης στις σχέσεις μεταξύ των προσώπων, ο ρόλος του νομοθέτη και του δικαστή

- Οι επεμβάσεις του κράτους και των φορέων δημόσιας εξουσίας (π.χ. πολιτικών) 659 πρέπει να σέβονται τις αρχές και τους κανόνες που αφορούν την κάθετη σχέση κράτους και φορέων του δικαιώματος και να μην επιχειρούν καταστρατήγησή τους με πρόσχημα την εφαρμογή του ιδιωτικού δικαίου.
- Οι ιδιωτικού δικαίου δημόσιες επιχειρήσεις και φορείς (π.χ. δημόσια νομικά πρό- 660 σωπα) δεσμεύονται με βάση το άρθρ. 25 παρ. 1 Σ. (τριτενέργεια) από τις διατάξεις για την ελευθερία της έκφρασης.
- Οι φορείς του δικαιώματος έχουν δικαίωμα να εκφράζονται ελεύθερα για χάρη του 661 αυτοκαθορισμού τους και για τη δημιουργία του δικού τους σχεδίου ζωής.
- Οι τρίτοι (ακροατές σε σχέση με τους ομιλούντες) δεν έχουν δικαίωμα κατ' αρχήν 662 να παρεμποδίσουν την ελευθερία έκφρασης των ατόμων τα οποία ασκούν το νόμιμο δικαίωμά τους να εκφράζονται, εξ αιτίας αντιρρήσεων των τρίτων για το περιεχόμενο της έκφρασης, εφόσον δεν πρόκειται για περίπτωση «αιχμαλωτισμένου κοινού».
- Αξίες, πρότυπα, τρόποι και σχέδια ζωής συνυπάρχουν και συναγωνίζονται στην 663 κοινωνία, με όρους ελεύθερης και ακώλυτης αλληλεπίδρασης και εκείνο που υπερισχύει δεν ελέγχεται ούτε εξαρτάται από την πατερναλιστική επιβολή του κράτους. Αλλά αυτό δεν συνεπάγεται ανοχή του βίαιου ρατσιστικού λόγου, τουλάχιστον στην Ευρώπη.
- Τρόποι ζωής, μορφές έκφρασης, ένδυσης, αισθητικής, μουσικής, λεξιλογίου κ.λπ. 664 προστατεύονται και δεν ελέγχονται από την κρατούσα ηθική της κοινωνίας με νομικά εξαναγκαστούς κανόνες. Πλουραλισμός και πολυφωνία με αποκλειστική επιβολή ενός κυρίαρχου κώδικα επικοινωνίας δεν νοείται. Τα χρηστά ήθη δεν είναι όχημα επιβολής του δόγματος της πλειοψηφίας, αλλά αρχή της δημόσιας τάξης που επιβάλλει ίσο σεβασμό των επιλογών των ατόμων κατά την άσκηση των δικαιωμάτων τους εφόσον δεν θίγονται τα δικαιώματα αυτοκαθορισμού των άλλων.
- Η κριτική και η αμφισβήτηση προστατεύονται και ουδείς έχει την αξίωση να τεθεί 665 στο απυρόβλητο έναντι αυτής. Η υπόληψη δεν είναι στατική και ασφαλής αλλά θεμιτά ασταθής και εξαρτώμενη από την κριτική.
- Στο μέτρο που ένα πρόσωπο έχει εκτεθεί στη δημόσια σφαίρα, εκτίθεται και στην 666

εντονότερη κριτική. Εξυπακούεται ότι αυτό δεν αφορά τον πυρήνα της προσωπικής ζωής και ζητήματα άσχετα προς τη δημόσια σφαίρα.

- 667** • Η αλήθεια σε μια πολυφωνική κοινωνία έχει πολλές όψεις και γωνίες από τις οποίες μπορείς να τη φωτίσεις, χωρίς αυτό να σημαίνει προσχώρηση στον σκεπτικισμό ή στον σχετικισμό. Η αλήθεια προκύπτει μέσα από τις μερικότητες των διαφόρων οπτικών, ως σύνθεση. Η αλήθεια και η ιδεολογική σύγκρουση όχι μόνο δεν είναι ασυμβίβαστες έννοιες, αλλά είναι πολιτικά αλληλένδετες.
- 668** • Η αλήθεια αποτελεί άμυνα για κάθε δημόσιου ενδιαφέροντος ισχυρισμό. Αλλά το δικαίωμα στην πληροφόρηση καλύπτει και λάθος εκτιμήσεις, ερμηνείες ή απόψεις, εφόσον δεν αφορούν εσκεμμένη και συνειδητή δυσφημηστική επίκληση ψευδών γεγονότων ικανών να βλάψουν την υπόληψη των άλλων.
- 669** • Η διάκριση αξιολογικών κρίσεων και γεγονότων ισχύει με διασταλτική ερμηνεία της έννοιας των αξιολογικών κρίσεων, ώστε εν αμφιβολία να πρόκειται για αξιολογική κρίση.
- 670** • Η αρνητική ελευθερία προστατεύει το δικαίωμα των ατόμων να διαφωνούν, να αποχωρούν ή να διαφοροποιούνται από τις συλλογικότητες στις οποίες μετέχουν, ή να μην προσχωρούν σε αυτές και να δημιουργούν νέες.
- 671** • Υπάρχει νομική αξίωση πλουραλισμού, πολυφωνίας, ελεύθερου ανταγωνισμού των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας και εσωτερικής δημοσιογραφικής ελευθερίας.
- 672** • Η διαφωνία προστατεύεται απολύτως, ακόμη και αν αφορά απόψεις και άτομα περιθωριακά και ο δικαστής πρέπει να δείχνει ουδετερότητα απέναντι στις ιδεολογικοπολιτικές και κομματικές διαμάχες και συγκρούσεις που διεξάγονται στην κοινωνία, διασφαλίζοντας την ελευθερία της έκφρασης.
- 673** • Το άτομο έχει αξίωση έναντι του κράτους για την προστασία του, τόσο από την πλειοψηφία όσο και από τη ριζοσπαστική πολιτική μειοψηφία, εφόσον απειλείται από αυτές, ιδίως επειδή δεν το εκφράζουν οι βεβαιότητές τους.
- 674** • Οι συγκρούσεις δικαιωμάτων ρυθμίζονται από τον νομοθέτη και την κανονιστικώς δρώσα διοίκηση και επιλύονται από τον δικαστή με τρόπο συμβατό με τον θεμελιώδη χαρακτήρα της ελευθερίας της έκφρασης για μια δημοκρατική κοινωνία και με συνεκτίμηση των αρχών που διέπουν την κάθετη και οριζόντια διάστασή της.

3. Τριγωνική προστασία: η ελευθερία της έκφρασης στον 21^ο αιώνα

- 675** • Η τριγωνική σχέση της ελευθερίας της έκφρασης στην ψηφιακή σφαίρα περιλαμβάνει τα πρόσωπα, τους κλειδοκράτορες (Gatekeepers) και την Ευρωπαϊκή Ένωση.
- 676** • Οι προκλήσεις της ρυθμιστικής παρέμβασης μέσα στην τριγωνική ψηφιακή σχέση

αφορούν (στο πλαίσιο της ανάλυσης του άρθ. 14 Σ.) ιδίως την ιδιωτική ζωή, τα προσωπικά δεδομένα και την ελευθερία της έκφρασης.

- Οι μεγάλες ψηφιακές πλατφόρμες που λειτουργούν με βάση την τεχνητή νοημοσύνη των αλγορίθμων καλύπτουν μεγάλο μέρος του πεδίου στο οποίο λαμβάνει χώρα η ελευθερία της έκφρασης, η δε ρύθμισή της εξαρτάται από τη σύμπραξη των τριών «κέντρων» (κορυφών του τριγώνου) ανάλογα με τα νομικά μέσα δράσης που προσιδιάζουν στο καθένα. **677**
- Η οριοθέτηση της ευθύνης των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών στο διαδίκτυο και η αποφυγή γενικευμένου προληπτικού ελέγχου συνιστά καταλυτικό παράγοντα του καθεστώτος ελευθερίας της έκφρασης στο διαδίκτυο. **678**
- Η ρυθμιστική επέμβαση της ΕΕ έγκειται σε μεγάλο βαθμό στην κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ των κρατών μελών, των μεγάλων ιδίως παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου και των χρηστών–πολιτών της Ένωσης μέσα από την εγγύηση και την ισχύ της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. **679**
- Η ρυθμιστική δράση της ΕΕ αποβλέπει στην κατοχύρωση διαδικασιών και εγγυήσεων δικαιοκρατικής αυτορρύθμισης. **780**
- Η ελευθερία της έκφρασης (του χρήστη) στο πλαίσιο της τριγωνικής ρύθμισής της στο διαδίκτυο κινδυνεύει από την τάση περιορισμού της προκειμένου να αποφευχθεί εν αμφιβολία τυχόν νομική ευθύνη και από την αναποτελεσματική και ανεπαρκή προστασία της κατά τη στάθμιση με άλλα δικαιώματα και συμφέροντα. **781**
- Η δικαστική αμφισβήτηση από το εθνικό κράτος των τριγωνικών σχέσεων στο ΔΕΕ δεν είναι εύκολο να ευδοκιμήσει μέσα στο σύνθετο πολυκεντρικό πλαίσιο που διαμορφώνεται, εφόσον βρίσκεται αντιμέτωπη με ένα πλέγμα εξουσίας (τριγωνικές σχέσεις) με πολιτειολογικά χαρακτηριστικά. **782**
- Η αυτορρύθμιση έχει ένα ασυμπίεστο στοιχείο αυτονόμησης. Το Εποπτικό Συμβούλιο του Facebook είναι ενδεικτικό για την κεντρική θέση αλλά και τα όρια που έχει η ελευθερία της έκφρασης σε ένα αυτορρυθμιζόμενο ιδιωτικό φορέα που διαχειρίζεται και εκμεταλλεύεται ένα παγκοσμιοποιημένο μέσο κοινωνικής δικτύωσης. **783**